

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

АГАПОВ ВОЛОДИМИР ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 316.454.3. 622 «1976/1991»

ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ В УМОВАХ КРИЗИ 1976-1991 РР.

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
Добров Петро Васильович

Донецьк – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
	5
ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія.....	18
1.2. Джерельна база	51
1.3. Методологічні засади дослідження.....	63
РОЗДІЛ 2. ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ У 1976 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1989 рр.	
2.1. Партійно-державна політика щодо вугільної промисловості.....	70
2.2. Кількісні та якісні зміни у шахтарських колективах.....	91
2.3. Зміни в організації, змісті та умовах праці.....	102
2.4. Поглиблення конфліктності в соціально-виробничих відносинах. Весняні страйки 1989 р.	120
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ ШАХТАРІВ У 1976 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1989 рр.	
3.1. Формування екологічної кризи та її вплив на стан здоров'я людей..	134
3.2. Зміни у соціально-побутових умовах життя. Поглиблення житлової проблеми.....	140
3.3. Життя шахтарів та їх сімей в умовах поглиблення кризи товарного забезпечення.....	165
РОЗДІЛ 4. ЛИПНЕВИЙ СТРАЙК 1989 р., ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЗНАЧЕННЯ	
4.1. Липневий страйк 1989 р. як соціальне і політичне явище.....	179
4.2. Підсумки та історичне значення страйку.....	219

РОЗДІЛ 5. ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ У ПІСЛЯСТРАЙКОВИЙ ПЕРІОД (СЕРПЕНЬ 1989 –1990 рр.)

- 5.1. Зміни у виробничому житті та соціально-виробничих відносинах..... 231
- 5.2. Перехід шахт на економічну самостійність. Фінансове становище підприємств і робітників у 1990 р. 251
- 5.3. Зміни в соціальному житті та соціокультурній сфері..... 262

РОЗДІЛ 6. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЗОВАНОГО ШАХТАРСЬКОГО РУХУ (СЕРПЕНЬ 1989 р. – ГРУДЕНЬ 1990 р.)

- 6.1. Набуття гірниками досвіду політичної участі в політичному житті СРСР та УРСР у серпні – грудні 1989 р. 283
- 6.2. Політична боротьба під час «обласних» і «міських» революцій 1990 р. та її результати..... 289
- 6.3. Політичні страйки та маніфестації у травні – липні 1990 р. 309
- 6.4. Боротьба за екологічну безпеку та її результати..... 317
- 6.5. Взаємини страйкового і національно-демократичного рухів..... 324

РОЗДІЛ 7. КОЛЕКТИВИ ГІРНИКІВ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ГАЛУЗІ У ЮРИСДИКЦІЮ УКРАЇНИ (1991 р.)

- 7.1 Політика союзної та української влади щодо вугільної промисловості та шахтарських колективів у 1991 р. 336
- 7.2. Страйк гірників у березні – травні та його результати..... 351
- 7.3. Взаємовідносини страйкового шахтарського і національно-демократичного рухів 370
- 7.4. Шахтарські колективи під час спроби серпневого державного перевороту 378

ВИСНОВКИ..... 391

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 398

ДОДАТКИ..... 519

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВБ НПП – виконавче бюро Незалежної профспілки гірників
ВО – виробниче об'єднання
ВОСК – Всеукраїнське об'єднання страйкових комітетів
ВОСТ – Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників
ВРП – відділ робітничого постачання
ГВО – головне виробниче об'єднання
ГДК – гранично допустима концентрація
ГРОВ – гірничоробітник очисного вибою
ГТУ – головне територіальне управління
ГТТУ – генеральна типова тарифна угода
Держгіртехнагляд – державний гірничотехнічний нагляд
ДМР(С)К – донецький міський робітничий (страйковий) комітет
КМВ – комплексно механізований вибій
КТУ – коефіцієнт трудової участі
МВП – Міністерство вугільної промисловості
МДГ – Міжрегіональна депутатська група
МОП – Міністерство оборонної промисловості
НПП – Незалежна профспілка гірників
РР ПРВП – Республіканська рада ПРВП
РССКД – Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу
РТК – рада трудового колективу
ПВП – промислово-виробничий персонал
ПРВП – Профспілка робітників вугільної промисловості
ТБ – техніка безпеки
Терком – територіальний комітет
УНП – Українська народна партія
УТ – українське телебачення
ЦЗФ – центральна збагачувальна фабрика
ЦР ПРВП – Центральна рада ПРВП

ВСТУП

Актуальність проблеми. Світ, Україна зокрема, переживають відповідальний період у своїй історії, який характеризується як глобальна криза розвитку людства. «Шукати причини політичних, економічних і соціальних катаклізмів, – на думку авторитетних вчених, – слід не стільки у дефектах суспільного устрою або в недієздатності урядів, а у більш загальних процесах, які переживає цивілізація, і ми, кому довелося «посетить сей мир в его минуты роковые» [857]. Проявом глобальної кризи стали крах світової системи соціалізму, соціальні вибухи в арабських країнах, техногенні катастрофи, спад світової економіки та криза глобальної фінансової системи. Трагедія на японській АЕС Футуяма (березень 2011 р.) черговий раз поставила у центр уваги людства проблему енергетичної й екологічної безпеки, перспективи розвитку атомної енергетики, традиційних та альтернативних її видів. Чи збудуться розрахунки фахівців проекту «Міжнародні прогнози розвитку енергетики – 2006», які передбачають щорічне збільшення споживання атомної енергії на 4,8 %, енергії, отриманої з вугілля, на 2,4 %, чи зможуть уряди європейських та азійських країн згасити ліквідаторські настрої і виступи громадськості щодо припинення експлуатації АЕС, покаже час.

Соціальні вибухи та техногенні катастрофи, що стали головними викликами людству і які обминають у ХХІ ст. Україну, вимагають якісно нового рівня політики, у тому числі енергетичної, якісно нового рівня її наукового забезпечення. Розуміння ризиків, які спричиняє розвиток атомної енергетики, обумовлює необхідність використання традиційних і поновлених видів енергії. Досвід Польщі, де на частку вугілля припадає 62 % вироблюваної електроенергії, США, де питома вага вироблюваної з вугілля електроенергії після аварії на атомній станції Трі-Майл-Айленд (1979 р.) зросла з 15 % до 50 %, свідчить, що вугілля може бути одним із головних джерел виробництва електроенергії.

Проблема енергетичної й екологічної безпеки України лежить не тільки в площині безаварійної та ефективної роботи 8-ми розташованих на її території АЕС, але й у значній залежності економіки держави від постачань вуглеводнів. Країна, що

має у своєму розпорядженні найбільші у світі запаси вугілля (у структурі світових запасів органічного палива вугілля займає 67 %, в Україні 94,3 %), 2/3 електроенергії виробляє з нафти й газу, що купуються у Росії за світовими цінами. Такий стан веде до послаблення економічних можливостей держави, україно ускладнює перспективи її економічного зростання й викликає соціальну напруженість у суспільстві. Україна має у своєму розпорядженні великі запаси уранової руди. Але, як свідчить досвід США, використання новітніх технологій виробництва електроенергії з вугілля робить її на третину дешевше, ніж виробленої на АЕС. До того ж зникає проблема захоронення ядерних відходів. Національні інтереси, усвідомлені Президентом України й урядом, полягають у відродженні галузі. Вона буде залишатися основою паливно-енергетичного комплексу країни, найважливішим чинником її економічної безпеки, дасть робочі місця багатьом тисячам людей і, на думку науковців, може стати локомотивом економічного зростання держави. Реалізація урядової програми «Енергетична стратегія України до 2030 р.» потребує не тільки інвестицій, але і нового економічного мислення, ретроспективного аналізу розвитку галузі.

Період другої половини 70–80-х рр. ХХ ст. був знаменним для вугільної промисловості тим, що саме у ці роки формувалися передумови відродження і був започаткований небачений в історії українського суспільства страйковий рух, який піддав серйозному випробуванню базові засади держави, вугільну промисловість, всю систему зв'язків і відносин, завдяки яким галузь існує як суспільно-виробничий організм. Аналіз причин та обставин входження шахтарських колективів у конфлікт із власником (державою), вивчення розвитку цього конфлікту, отримання уроків з протистояння й боротьби 1989–1991 рр. викликають особливий інтерес. Передусім тому, що українському суспільству потрібен громадянський мир, без якого усі найперспективніші та науково обґрунтовані державні програми залишаться проектами. Р. Дарендорф справедливо зазначав: «Той, хто вміє впоратися з конфліктами шляхом їх прийняття й урегулювання, той бере під свій контроль ритм історії. Той, хто пропускає таку можливість, отримує цей ритм собі в супротивники» [781, с. 20]. Політичній та бізнес еліті, особливо пов'язаній з вугільною промисловістю, важливо знати історію соціально-економічної та політичної

боротьби шахтарських колективів, а для цього необхідні наукові розробки. Дослідження цієї боротьби дозволить поглибити теорію державного управління, детальніше зрозуміти сутність сучасного робітничого класу, його інтереси, уникнути необачних рішень, удосконалити методологію вирішення конфліктів, без чого владі й бізнесу «узяти під свій контроль ритм історії» буде нелегко.

Політичний аспект актуальності проблеми має що одну складову. Шахтарі у 1989–1991 рр. були серед тих, хто творив історію. У тому надзвичайно складному, багатовимірному й багаторівневому історичному процесі, коли переплелися і вирішувалися долі мільйонів людей, вони знайшли своє особливе місце. У шахтарській свідомості страйки 1989–1991 рр. залишили глибокий слід. Спостерігається міфологізація боротьби гірників за свої соціально-економічні та політичні права, передусім у структурах Незалежної профспілки гірників (НПГ), яка своїм корінням пов'язана з виступом 1989 р. Дослідження зародження і розвитку конфлікту в 1989–1991 рр. допоможе керівникам шахтарських профспілок у пошуках відповіді на питання про спрямованість розвитку сучасного шахтарського руху, про способи боротьби за збереження соціальних завоювань. З'ясування ступеня виправданості радикальної поведінки шахтарів у подіях двадцятирічної давності допоможе лідерам гірників більш зважено підходити до формування тактики поведінки під час вирішення сучасних конфліктних ситуацій.

Економічний аспект актуальності проблеми полягає в тому, що перспективи розвитку вугільної промисловості пов'язані не тільки із модернізацією основних фондів шахт, але й із збереженням колективів, їх трудових традицій та примноженням людського капіталу. Велике вугілля можуть добувати люди, об'єднані не лише технологічно й організаційно, але й інтелектуально та духовно, які спираються на досвід попередніх поколінь гірників. Зрозуміло, що у першій чверті XXI ст., коли кардинально змінилася вся система політичних, соціально-економічних і духовно-етичних відносин, механічне використання досвіду останньої чверті XX ст. неможливе. Однак, багато чинників нашого життя є такими, що діють постійно, зокрема специфічні умови залягання вугільних пластів, їх потужність, газоносність тощо, консерватизм галузі, особливості менталітету та культури

українського народу, зокрема гірників. І, починаючи рух до нових рубежів, інвесторам, «штабам», шахтарям важливо зважати на історію галузі, отримати уроки із помилок, яких було допущено немало.

Вивчення проблеми має також політико-виховне значення. Україна відзначила 20-річчя своєї державності. Підбиття перших підсумків самостійного розвитку призводить до розуміння історичної обумовленості багатьох сучасних соціально-політичних проблем, серед яких найважливішими є повільні темпи формування громадянського суспільства, загальноукраїнської політичної культури та протиборство регіональних політичних еліт. Тому важливо з позицій об'єктивності та історизму розглянути ті періоди нашої історії, коли реальністю була активна громадянська позиція членів суспільства, політична взаємодія громадян західних і східних областей держави, робітників та інтелігенції, громадських та громадсько-політичних організацій Заходу та Сходу. Унікального досвіду такої співпраці наш народ набув на завершальному етапі існування УРСР. Його узагальнення, наступна популяризація нададуть додаткових можливостей щодо формування патріотизму і громадянськості у нових поколінь українців.

Дослідження теми має величезний академічний інтерес. Події завершального етапу історії СРСР та УРСР, історія «перебудови» привертають й привертатимуть до себе увагу багатьох поколінь науковців в Україні і країнах світової спільноти тому, що вони мали без перебільшення всесвітньо-історичне значення. «Саме переломні пункти, – вважають теоретики історичної науки, – мають особливий інтерес для фахівців, не тільки тому, що вони на тривалий термін визначають форму майбутнього ладу суспільства, але й особливо внаслідок того, що вони характеризуються підвищеною активністю суб'єктивного чинника, який своєю діяльністю безпосередньо та значно впливає на формування політичної організації суспільства, його соціально-економічних засад, духовного життя. Саме у ці періоди слабшають ланцюги детермінізму, перебіг історії стає все більш непередбачуваним, різко зростає ... невизначеність суспільного розвитку. Цю невизначеність породжує діяльність людини, що вносить до історичного розвитку «елемент випадковості» [912, с. 9].

В історичній науці поступово затверджується погляд, згідно з яким у 1989 – 1991 рр. «...значний, а іноді й вирішальний вплив на усі процеси правила одна з найбільших політичних сил сучасності – робітничий рух» [956, с. 149]. Але недостатнє вивчення «шахтарської проблематики» зумовило той факт, що у вітчизняній історіографії спостерігається зменшення ролі робітничого класу в політичному процесі 1989 – 1991 рр. Досить сказати, що у одній з новітніх монографій, підготовленій Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса «Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій» [761] про шахтарський рух містяться лише дві згадки у зв'язку із страйком 1989 р. і можливими страйками у дні існування Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС). В. Солдатенко дав наступну відповідь на питання про причину такої ситуації: «Хронологічно переважна більшість виданих за останні роки публікацій досліджує процеси останніх півтора десятка років ХХ ст., тобто сучасну Україну. Що ж до попередніх періодів, то вони [...] не стали предметом спеціальних комплексних досліджень» [761, с. 6].

Здійснюване нами дослідження дозволить наблизитися до з'ясування полемічних питань про сутність радянського ладу, ступінь його стабільності, причин краху. Дослідження функціонування шахтарських колективів у 1976 – 1991 рр., умов й організації праці людей, стану соціальної галузі, всього комплексу виробничо-економічних, соціальних і політичних відносин у вугледобувних областях УРСР дозволить глибше зрозуміти історичну неповторність радянської моделі суспільного устрою, що є необхідною умовою поглиблення наукової концепції соціально-економічного і політичного розвитку УРСР на завершальному етапі її існування. Без з'ясування процесів, що відбувалися на рівні трудових колективів, неможливо зрозуміти зміст «застою» та хід «перебудови», особливості «соціалістичних» виробничих і соціальних відносин, специфіку визрівання соціальної, політичної та національної кризи в УРСР та її перебіг, зрозуміти мотиви поведінки людей під час радикальних суспільно-політичних трансформацій. У публіцистичній, мемуарній та науковій літературі багато написано про руйнацію СРСР як наслідок зради горбачовсько-яковлівської верхівки. Але при такій

постановці питання відкритим залишається наступне: чому народ підкорився зрадникам. При усій неоднозначності теоретичної спадщини Ф. Енгельса не можна не визнати його правоти, коли він писав: «...коли приступаєш до в'яснення причин успіху контрреволюції, то всюди натрапляєш на готову відповідь, нібито справа в панові А або в громадянинові Б, які «зрадили» народ. Ця відповідь ... ні при яких обставинах воно нічого не пояснює, не показує навіть, як могло статися, що «народ» дав себе «зрадити» [834, с. 6].

Н. Терес закликає істориків розгадати «загадку «радянського сфінкса», яка полягає у тій легкості, з якою громадяни на початку 1990-х років відмовилися від цих [соціалістичних] надбань і зробили свій вибір на користь невідомої для себе соціально-економічної організації суспільства» [761, с. 428]. Відповідь на питання, поставлене Н. Терес, що лежить у сфері соціальної психології, належить дати історикам. Представники шахтарських колективів 20 років тому усвідомлювали, що зрозуміти їх, зрозуміти їх менталітет і політичну культуру можна буде у разі вивчення їхньої боротьби за соціально-економічні та політичні права. «Шахтарські страйки варті того, щоб на їхньому матеріалі вивчати стан нашої душі, рівень нашої свідомості і політичної грамотності» [1247], – писала шахтарська багатотиражна газета «Донецкая заря» у травні 1991 р. Аналіз поведінки шахтарських колективів у досліджуваній період, результатів соціологічних досліджень, проведених у ті роки, вивчення позицій представників різних течій шахтарського руху дозволять простежити еволюцію свідомості гірників, трансформацію їх соціальної й політичної субкультури.

Академічна актуальність теми також обумовлена необхідністю «українізації» сучасного філософського, соціологічного, політологічного та конфліктологічного знання. В основі сучасних суспільствознавчих теорій, які вивчаються у ВНЗ, лежить переважно суспільно-політична практика країн Західної Європи та США. Конкретно-історичний матеріал про життя і боротьбу гірників України, зроблені автором висновки, виявлені закономірності можуть бути використані науковцями України для конкретизації наукових теорій й концепцій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження пов'язане з реалізацією кафедру історії України Донецького національного університету науково-дослідної теми «Історія Донбасу в контексті загальноукраїнської історії: нові підходи та оцінки» (номер державної реєстрації 0108U006412).

Мета дослідження полягає у вивченні на основі сучасних методологічних поглядів формування передумов потужного соціального конфлікту між державою і шахтарями УРСР, його розвитку і результатів, зміну спрямованості історичного процесу під впливом боротьби гірників.

Дослідження вимагало вирішення таких завдань:

- проаналізувати накопичення знань та уявлень про функціонування вугільної промисловості УРСР у 1976–1991 рр., про виробничу діяльність, соціальне й духовне життя шахтарських колективів України, про відродження шахтарського руху в республіці; з'ясувати сучасний стан історіографії проблеми, проаналізувати джерельну базу досліджуваної теми, обґрунтувати методологічні засади, принципи і методи дослідження;
- з'ясувати особливості партійно-державної політики щодо вугільної промисловості та її соціальної галузі, її ефективність, чинники, які впливали на її коливання, здатність партійно-державного керівництва забезпечити позитивні зміни у змісті, умовах, продуктивності праці гірників, її оплаті та організації, в соціальних і соціокультурних умовах життя українських шахтарів та їх родин;
- проаналізувати кількісні та якісні зміни в колективах гірників, дослідити особливості менталітету та субкультури підземних робітників УРСР другої половини 70-х – 80-х рр.;
- простежити виробничі, економічні, соціальні, морально-психологічні та політичні чинники, які обумовили відродження шахтарського руху в УРСР, обґрунтованість вимоги соціальної справедливості як головного лейтмотиву страйку гірників у 1989 р.;
- вивчити еволюцію шахтарського руху, з'ясувати його реальні досягнення, мотиви поведінки учасників і супротивників страйкової та політичної боротьби, її етапи та

результати, визначити позицію шахтарських колективів у дні серпневої кризи 1991 р;

– проаналізувати вплив протестних дій гірників на внутрішньошахтні виробничі й соціальні відносини, на еволюцію органів шахтного самоврядування, профспілку, на життя шахтних організацій КПРС;

– вивчити боротьбу шахтарів за екологічну безпеку Донбасу та проаналізувати її результати;

– розглянути вплив шахтарського руху на суспільно-політичну ситуацію в СРСР і УРСР, на керівну партію і державну машину, висвітлити трансформацію внутрішньої політики держави внаслідок дій шахтарів;

– дослідити налагодження і розвиток співпраці між шахтарським і українським національно-демократичним рухами, її форми та її результативність.

Об'єктом дослідження є шахтарські колективи УРСР в системі виробничих, економічних, соціальних, морально-етичних і політичних відносин, що змінювалися.

Предметом дослідження є закономірності переходу шахтарських колективів УРСР із стану об'єкта в суб'єкт історичного процесу, взаємовідносин підземних робітників та влади, шахтарського руху та опозиційних політичних сил під час кризового розвитку суспільства.

Хронологічними рамками дослідження є друга половина 1970-х–1991 рр., тобто завершальний етап «радянського періоду» історії України. Затверджені XXV з'їздом КПРС (1976 р.) плани соціально-економічного розвитку країни, які передбачали стрімке збільшення обсягів вуглевидобутку у східних регіонах СРСР, обумовили різке зростання кризових явищ у вугільній промисловості УРСР. Вчені-економісти стверджують: «вугільна промисловість України у 1975 р. за рівнем ефективності не поступалася російській, зрозуміло, із урахуванням істотних відмінностей у природних умовах. До 1985 р. становище кардинально змінилося» [693, с. 13]. Події серпня 1991 р. стали відправним пунктом нової епохи у житті українського народу та його історії.

Географічні межі дослідження обумовлені виробничим чинником. Автор розглядає розвиток історичного процесу майже у всіх виробничих об'єднаннях УРСР з видобутку вугілля. За межами вивчення залишаються шахтарські колективи Черкаської, Житомирської й Закарпатської областей, що пов'язано з їх незначною кількістю та низькою суспільно-політичною активністю.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вперше в українській історіографії:

– здійснено спробу комплексного дослідження виробничого, соціального, духовного та політичного життя шахтарів напередодні та під час здобуття Україною незалежності;

– вивчена історіографія проблеми, проаналізовано понад 400 публікацій, авторами яких були науковці (філософи, суспільствознавці, у тому числі історики США, техніки, економісти), керівники галузі, партійні функціонери та журналісти). Зроблено періодизацію історіографії проблеми, встановлені основні концепції щодо ролі шахтарського руху в подіях 1989 – 1991 рр.;

– історичний процес розглядається через призму взаємовідносин між шахтарськими колективами УРСР і владою, між підземними робітниками та адміністрацією шахт; з'ясовано специфіку партійно-державної політики щодо вугільної промисловості, причини її коливань та ступінь ефективності, зусилля партійно-державного керівництва УРСР щодо подолання в ній кадрового дефіциту; простежено накопичення «вибухового матеріалу» в колективах шахтарів, їх психологічний стан внаслідок технічної відсталості вугільного і загального машинобудування, впровадження «госпрозрахунку», політики закріплення кадрів та забезпечення виконання правил техніки безпеки, духовної деградації суспільства; проаналізовані наслідки реалізації постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів (РМ) СРСР «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні в 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятиріччі» (15 березня 1989 р.), яка безпосередньо зачіпала інтереси галузі;

– розглянуто причини ускладнення житлової проблеми, особливості формування бюджетів шахтарських міст, причини особливих труднощів малих шахтарських

міст, встановлено взаємозв'язок між ростом дефіциту союзного і республіканського бюджетів та фінансовим станом міст та їх житлово-комунальним господарством, розглянуто кризу розподілу продовольчих ресурсів. З'ясовані причини надмірної гостроти кризи товарного забезпечення шахтарів Донецької, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей, роль кооперативного руху у кризі державної торгівлі, вплив кризи соціальної сфери на психологічне самопочуття гірників, дії влади щодо стабілізації товарного забезпечення шахтарів після страйку у липні 1989 р.;

– автор встановив, напередодні страйку у Кузбасі 9–11 липня 1989 р. у Москві за участю українських гірників відбулася нарада представників робітничих комітетів, де було створено Міжрегіональний робітничий клуб та оргкомітет робітничого руху, які відіграли роль координатора дій гірників різних регіонів СРСР під час липневого страйку;

– вивчено позицію партійно-державного керівництва щодо страйку в УРСР, республіканських і регіональних партійних органів відносно страйкувальників, позицію КДБ і МВС. Встановлено, що страйк в УРСР у таких розмірах відбувся завдяки Центральному телебаченню та газеті «Правда», що апарат ЦК КПРС та ЗМІ провокували поширення страйку, що під впливом демократичної інтелігенції серед шахтарів розповсюджувалася ідеологія народної революції – переходу влади до робочих. Окреслено соціально-економічні завоювання страйкувальників, з'ясовано міру загрози страйку для влади, історичне значення страйку, його вплив на подальший розвиток історичного процесу, на політичну культуру гірників;

– досліджено вплив страйку на виробничі і соціальні відносини у післястрайковий період, боротьбу страйкомів за встановлення «народної влади» на підприємствах, кризу управління, зміни у складі профспілкових організацій та рад трудових колективів, дії РМ СРСР, Мінвуглепрому СРСР, РМ УРСР щодо виконання вимог «Протоколів» і урядової постанови № 608. Встановлено, що метою лідерів гірників було створення органу з повноваженнями Робсіну часів НЕПу, що органи влади здійснювали політику пріоритетного забезпечення продуктами харчування робітників вугільної галузі;

– з'ясовані чинники, які сприяли політизуванню страйкового руху, проаналізовано перший політичний страйк гірників УРСР (1 листопада 1989 р.), політичну кризу у шахтарських регіонах у лютому-березні 1990 р., політичні страйки 1-2 березня та 31 травня 1990 р. Автор встановив, що у 1990 р. судова система була невідконтрольна регіональній владі, а керівництво об'єднань, страйккоми і РТК виступали проти неї «єдиним фронтом», що саме 31-го травня на шахті «Південнодонбаська №3» відбувся політичний страйк, що ставив вимогу суверенітет України. У «Додатках» дисертації опубліковані документи з архіву автора про цей страйк і участь у захисті від судових переслідувань його організаторів громадсько-політичною організацією «Демократичний рух». Розглядається криза шахтних парторганізацій;

– розглянуто перехід вугільної промисловості УРСР у юрисдикцію України. Встановлено, що ініціатива весняного страйку 1991 р. належала Незалежній профспілці гірників. Викладено позицію союзної, республіканської влади та національно-демократичних сил щодо страйку, проаналізовані перемовини між органами влади і страйкувальниками, причини різної участі колективів шахтарів у страйку. Простежено виробниче життя шахтарів влітку 1991 р., створення Незалежної профспілки гірників України, перебіг подій на шахтах під час спроби державного перевороту у серпні 1991 р.;

– досліджено розвиток екологічної кризи у Центральному районі Донбасу, боротьбу шахтарів за визнання регіону зоною екологічного лиха;

– узагальнення та висновки зроблені на матеріалах всіх вугільних регіонів УРСР, а не тільки Донбасу.

Подальшого розвитку отримало вивчення:

– системи дотування галузі, умов праці шахтарів, його організації, стану виробничого травматизму, динаміки профзахворювань, зв'язків колективів гірників з КПРС, партійного про шарку у вугільних об'єднаннях і на шахтах, продовольчого постачання; соціального життя гірників;

– формування екологічної кризи в Донбасі;

- особливостей менталітету гірників, духовного складника їх загальної і політичної культури, вплив «перебудови» на світогляд гірників;
- страйкової боротьби навесні 1989 р.;
- перебіг страйку у липні 1989 р.,
- взаємовідносин українського шахтарського і національно-демократичних рухів;
- політична боротьба навесні 1991 р.

Уточнено:

- у 1989 р. першими на страйк у Кузбасі відреагували гірники шахти «Криворізька» виробничого об'єднання (ВО) «Стахановвугілля» (м. Брянка), які провели страйк 14-15 липня; кількість страйкуючих підприємств у липні 1989 р. (222), кількість страйкувальників у вугледобувних областях і в УРСР в цілому (приблизно 300 тис. гірників), кількість вугільних підприємств, що взяли участь у страйку 1990р. (приблизно 150) и учасників страйку (понад 70 тис. гірників); позицію шахтарів Донбасу під час політичної кризи у жовтні – листопаді 1990 р.
- позицію національно-патріотичних сил України щодо весняного 1991 р. страйку шахтарів.

Практичне значення одержаний результатів полягає в тому, що зміст дисертації у багатьох аспектах доповнює наукові знання з історії завершального періоду перебування УРСР у складі СРСР і боротьби українського народу за державний суверенітет. Матеріал дисертаційного дослідження, авторські висновки можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, підручників, навчально-методичних посібників, при підготовці лекційних занять і спецкурсів у вищих навчальних закладах з історії і політології, а також для підготовки лекцій з історії вугільної промисловості для активу ПРВП і НПП.

Особистий внесок здобувача полягає у комплексному розв'язанні проблеми, застосуванні конфліктологічного підходу при вивченні історичного процесу. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, узагальнення, які зроблені на матеріалах майже всіх вугледобувних областей УРСР, також є внеском в історіографію історії України другої пол. ХХ ст. Особистий внесок здобувача полягає також у тому, що за його ініціативи і при особистій участі

відбулося формування фонду р. 6777 (Донецький міський робітничий [страйковий] комітет) у Держархіві Донецької області, у створенні власного архіву, у якому зберігаються виписки з документів, оригінали яких знищені, а також документи, які безсумнівно були би знищені. Особистим внеском можна вважати інтерв'ю, що були взяті у керівників галузі, міськкомів КПУ, активістів страйкового руху, деякі із яких викладені у «Додатках» (А, Б, В, Г).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки наукового дослідження були викладені автором на засіданнях кафедр історії України Донецького національного університету, соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту Української академії залізничного транспорту, в лекційних курсах «Історія України» і «Політологія» для студентів Донецького інституту залізничного транспорту. Одержані результати доповідалися на 15 міжнародних, національних, всеросійських та регіональних конференціях, які відбулися у містах Київ (2010), Львів (2007), Харків (2008), Одеса (2002), Донецьк (1995, 2001, 2003, 2007, 2008), Краматорськ (1993), Маріуполь (1993), Москва (2005), Белгород (2009), Прокоп'євськ (2009).

Публікації. За результатами дослідження опубліковані монографії «Рожденный июльскими грозами» (у співавторстві) (14,3 друк. арк.) (2010 р.), «Шахтарські колективи в умовах кризи 1976 – 1991 рр.» (2012 р.) (38,8 друк. арк.) та 43 наукові праці, із них 21 стаття загальним обсягом 22,1 друк. арк. опублікована у фахових виданнях, що входять до переліків, затверджених ВАК України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Численність історіографічних джерел потребує їх угруповання за часом публікацій, предметом вивчення, ступенем пізнання проблеми, форматом праць. Використання таких критеріїв дозволяє виділити чотири періоди історіографії проблеми.

Перший період історіографії (1977-1989 рр.) починається з моменту підбиття перших підсумків виконання галузью планів X п'ятирічки. Історики, які не так давно писали про вугільну промисловість, наполегливо вивчали партійне керівництво нею у 60-ті – першій половині 70-х рр. ХХ ст. (у науково-бібліографічний показник «Історія робітничого класу Української РСР» [1035] включено 14 робіт, предметом яких були різні аспекти партійного керівництва життям шахтарських колективів), втратили будь-який інтерес до галузі, як тільки стало зрозуміло, що в її розвитку почалися не кращі часи. Єдиним істориком, публікації якого стосувалися вугільної промисловості, був Ю. Скорченко [964, 965]. Історіографію проблеми у ці роки складали, по-перше, статті міністрів вугільної промисловості УРСР О. Колесова [868, 869] та М. Гринька [817–819], керівників галузі А. Остапенка [762], А. Манжули [899], В. Чебанова [1003], В. Дегтярьова [823], А. Тарасенка [976, 977] та інших, публікації генеральних директорів передових виробничих об'єднань (ВО) з видобутку вугілля І. Горбунова [806], М. Сургая [973, 974], В. Мартовицького [903, 904], А. Кизуба [862], Є. Пономарьова [937], М. Малюги [898], П. Бігми [783], А. Фісуна [995] та інших, у яких аналізувалася діяльності колективів щодо виконання завдань партії й уряду; по-друге, ті праці науковців (С. Саратіянца [960], Ю. Батманова [762], Є. Кравченко та Н. Стародубцевої [874], А. Тихомирова [981], А. Бондаренко та Т. Радюк [787]), у яких подавався ретроспективний аналіз

виробничих та економічних процесів, що відбувалися у вугільній промисловості; по-третє, статті партійних працівників, у яких підбивалися підсумки реалізації виробничими колективами планів КПРС, діяльності парторганізацій з «мобілізації людей на трудові звершення» (М. Перепадя [926], В. Марченка [905], Б. Качури [861], І. Ляхова [894], по-четверте, публікації профспілкових лідерів В. Шевцова [1011], М. Сребного [1303], М. Моїсеєва [1202], по-п'яте, публікації журналістів А. Акімова [1042], М. Подзолкіна [1259, 1260], А. Єрмакова та П. Беякова [1123], В. Калиниченка та В. Цимбал [1150], І. Пирогов [1249, 1250], Г. Головіна [1098], Л. Жарикова [1126], І. Лисого [1188] та ін., які виконували замовлення партійних органів щодо видання науково-публіцистичних нарисів з історії шахт, про життя передових бригад і шахтарських династій; по-п'яте, «історіографами» були кореспонденти журналів «Коммунист» А. Васильєв і М. Кранс [1077, 1078], «Советский шахтёр» О. Бузулука [1065–1070] та М. Моро [1204], які публікували аналітичні матеріали про неординарні події у житті трудових колективів.

Діяльність шахтних громадських і політичних організацій практично не розглядалася. Публікації з цієї проблеми підготували секретар парткому ВО «Орджонікідзевугілля» В. Громов [1108] і секретар парткому шахтоуправління «Холодна балка» ВО «Макіїввугілля» А. Ульянов [1333]. Ґрунтовніше була висвітлена роль комсомольських організацій. Ю. Скорченко підготував статтю «Комсомол України – вугільній промисловості» [964]. Стаття К. Ніколаєнка і Г. Яковенка [918] була написана на матеріалах Всесоюзного семінару з вивчення досвіду шефства комсомолу над вугільною промисловістю. Голова профкому шахти ім. С. Косіора ВО «Ворошиловградвугілля» М. Моїсеєв описує реальний зміст соціалістичного змагання: «Активність підтримується штучно, переможці визначаються аби як, вшановування приурочується до чергової дати і проходить за шаблоном. Голова профкому на позмінних зборах зачитує список передовиків, затверджений у вузькому колі, директор підприємства вручає нагороди. І не кожен уявляє, які конкретно досягнення вивели його на передові позиції» [1202]. М. Чебишев на прикладі шахт ВО «Шахтарськ-», «Донбасантрацит» і «Олександріявугілля» доказує формальність і заорганізованість соцзмагання [1343].

У 1988 р. про особливості переходу галузі на госпрозрахунок пише В. Галкін [1090]. Він відзначає згубність моделі господарювання, що діяла до 1986 р., при якій формування фондів економічного стимулювання здійснювалося за рахунок держбюджету, а кожна надпланова тонна вугілля приносила збиток підприємству. Перехід галузі на «госпрозрахунок» потребував вивчення економічних відносин, що склалися, узагальнення першого досвіду господарювання. Однією з перших публікацій з цієї проблематики стала стаття Л. Комарного, А. Федька та А. Григоренка [871]. Організацію роботи і розподіл фонду зарплати в госпрозрахункових бригадах розглядали В. Жидченко та В. Дубодєлов [836].

На початку 1989 р. були видані статті начальників «Головворошиловградвугілля» В. Полтавця [935] і «Головдонецьквугілля» М. Сургая [974]. М. Сургай причину критичного стану шахтного фонду пояснює інвестиційною політикою уряду і Мінвуглепрому СРСР, в основі якої лежала концепція випереджувального розвитку Кузбасу. «Приваблива концепція зумовила негатив» [974, с. 2], – вважає автор. Автор допускає можливість збою у виробничому процесі: «При незадовільному забезпеченні матеріально-технічними ресурсами дуже складно організувати нормальну госпрозрахункову діяльність колективів і не допустити зриву в їх роботі» [974, с. 5]. Напередодні липневого страйку шахтарів М. Сургай констатував: «Напруженість у галузі залишається» [974, с. 5]. Редакція журналу «Советский шахтёр» висловила з приводу «Статуту про дисципліну працівників, зайнятих на роботах в особливо небезпечних умовах»: «Уведення статуту переслідувало цілком слушну мету – за допомогою вагоміших стягнень зміцнити дисципліну. Механізм не спрацював, значно скоротити порушення техніки безпеки не вдалося» [1263, с. 22].

Важливі спостереження про зміст процесів, що відбувалися у колективах, містили праці соціологів А. Студенков і А. Чучалов [969], Г. Читаладзе та Л. Ступніцька [1004]. У публікаціях М. Гринька, В. Мартовицького, Є. Пономарьова, В. Марченка, М. Сургая, А. Фісуна, В. Полтавця та інших надається інформація про розвиток соціальної сфери вугільної промисловості. Отже, перший період історіографії проблеми був досить специфічним. По-перше,

виробничі та соціально-економічні процеси, що відбувалися в галузі, були поза увагою істориків. Проаналізовані нами статті працівників відомчого управління й економістів умовно можна вважати історичними, оскільки розглянуті авторами процеси були такими, що дійсно відбувалися, вони розглядалися у динаміці, а для їх аналізу авторами використовувався порівняльний метод дослідження. По-друге, режим секретності не дозволяв авторам наводити дані, що становили державну таємницю, зокрема, називати в абсолютних цифрах обсяги вуглевидобутку, кількісні характеристики колективів, реальну ситуацію з травматизмом та станом дисципліни тощо. Проте основні проблеми, пов'язані з виробничою діяльністю, були з'ясовані. По-третє, професійні інтереси управлінців та економістів не були пов'язані з процесами, які відбувалися у соціокультурній сфері, і тому аналізувалися мало. Відносно повно громадсько-політичне життя шахтарів висвітлювали журналісти – автори нарисів з історії шахт та об'єднань. Але розрізненість фактів не дозволяє сформулювати загальне уявлення про цей аспект життя колективів. Особливе місце в історіографії проблеми займають публікації журналістів перших років «перебудови», у яких порушувалися теми, що «плямували честь мундира». Саме ці публікації свідчили про наявність конфліктів усередині колективів і дозволяли дізнатися гірку правду про форсоване переведення галузі на «госпрозрахунок», про фінансові та інші зловживання адміністрації. Дослідники, які передусім займалися вивченням проблем технічного розвитку галузі, були не в змозі своєчасно побачити і правильно зрозуміти етичні, духовні, політичні колізії, що зароджувалися.

З другої половини 1989 р. розпочався *другий період* історіографії проблеми. Соціальний вибух у липні 1989 р., правда про життя шахтарів, що виплеснулася на міських мітингах, дозволили розпочати дослідження причин виступу гірників, реальних протиріч усередині колективів, розпочати вивчення шахтарського руху. Особливостями цього періоду історіографії було поступове розширення діапазону тем, які розглядалися, проникнення у зміст проблем вугільної промисловості, проникнення в область раніше заборонених для обговорення питань. У зв'язку з ліквідацією Мінвуглепрому УРСР та ГТУ «Головдонецьквугілля» і «Головворошиловградвугілля» серед авторів зменшилася кількість працівників

відомчого управління, збільшилася кількість техніків й економістів. Розпочате М. Горбачовим реформування політичної системи й усування партійних органів від керівництва господарською діяльністю обумовили той результат, що серед публікацій ми не зустрічаємо статей партійних працівників. З'явилися перші праці філософів, істориків – авторів публікацій з проблем шахтарського руху, перші монографії про функціонування галузі, що свідчило про початок якісно нового періоду дослідження проблеми. Джерельною основою публікацій була оперативна інформація, газетні матеріали, документи з поточних архівів, дані соціологічних досліджень.

Опубліковані у ці роки праці О. Шейндліна [1012], М. Ксенофонов і О. Некрасов [876] дозволяли зрозуміти місце вугільної промисловості у народногосподарському комплексі СРСР, причини труднощів, які пережила галузь. М. Ксенофонов і О. Некрасов повідомляють про збільшення частки капіталовкладень, які спрямовуються у паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), з 10,5 % у 1976 – 1980 рр. до 12,9 % у 1981 – 1985 рр. і 14,7 % у 1986 – 1989 рр. Ця тенденція, відзначають автори, обумовлена стрімким збільшенням капіталоємності енерговиробництва. Автори пояснюють причину послабленої уваги до вугільної галузі: середня за 1966 – 1975 рр. капіталоємність приросту видобутку газу (у перерахунку на умовне паливо) була в 4,3 рази, а нафти в 3,4 рази нижча за аналогічний показник для вугілля [876, с. 86]. Першою роботою, у якій аналізувався фінансовий стан вугільної галузі у 1985 – 1990 рр., була стаття М. Логінова [890].

Були опубліковані праці, автори яких намагалися осмислити шлях, який пройшла вугільна галузь УРСР. С. Фищенко [997] вважає, що у другій половині 1970-х рр. здійснювався необміркований розвиток вугільної промисловості УРСР, наслідком чого стали низький рівень концентрації виробництва, ускладнення умов праці та погіршення безпеки проведення робіт. Автор заявляє про безальтернативність науково-технічного прогресу, однак пише, що однією з причин напруженої роботи шахт є низькі темпи їх переоснащення, великі терміни (5 – 10 років) створення й освоєння серійного виробництва нової техніки. У статті «Від центрального правління до Державного комітету» С. Фищенко стверджує, що за 15 років на поновлення шахтного фонду УРСР, розвиток соціальної сфери й

оздоровлення докільля недофінансування перевищило 4 млрд крб. За цей же час вибуття потужностей перевищило їх введення на 30 млн т [668, с. 7].

Про труднощі вуглевидобування на шахтах Центрального району Донбасу пишуть А. Поштук і В. Ткаченко [939]. Автори звертають увагу на негативний бік НТП: ускладнення нової техніки не відповідало підвищенню її надійності. Шахтарі вимушені використовувати обладнання, що зносилося і було морально застаріле. Про кризовий стан шахт об'єднання свідчили наступні дані: за 20 років видобуток вугілля в об'єднанні зменшився на 39,3 %, а з урахуванням приведення до зольності 1970 р. – на 45,3 %, продуктивність праці робітників знизилася на 50,4 %, собівартість 1 т вугілля збільшилася в 3,5 рази.

Економічні проблеми вугільної промисловості розглядають в своїх публікаціях О. Решетняк та Л. Качанова [950, 951], Л. Рассуждай [974], А. Кухарчук, І. Марчук та Б. Суринович [882], А. Веткін [795, 1027]. Кількісні зміни колективів вивчали А. Просуленко, О. Цветкова та М. Коваль [1024]. Про нераціональне використання людських ресурсів пишуть А. Яблунівський, Є. Малов та А. Цуркова [1034]. А. Кузнєцов [878] аналізує зміни у характері праці шахтарів. Дослідник доводить, що частка шахтарів, зайнятих ручною працею, на шахтах УРСР є найвищою серед вугільних регіонів СРСР, – 43,8 %. У публікаціях детально розглядалися проблеми механізації й автоматизації праці. Л. Ступішина вводить у науковий обіг дані про те, що лише 11 % вибоїв були оснащені новими видами техніки [1032, с. 147].

Соціально-виробничі проблеми в галузі вивчали соціологи І. Писарева та А. Чучалов [932]. І. Габідулін звертає увагу на зміни у свідомості людей під впливом політики «гласності». Симптомами соціальної хвороби кадрів називає автор зростання кількості прогульників, алкоголіків, наркоманів та злочинців [803]. Громадськість отримала більш повне уявлення про умови праці шахтарів. Цій проблемі були присвячені публікації А. Дюби [831], Ф. Устюжаніна [989, 990]. Аналіз умов праці на шахтах ВО «Донецьквугілля» подає стаття В. Пудака [943]. Л. Гонтар говорить не лише про поганий стан шахтного фонду у Донецькій області, але і про вплив цього чинника на умови праці [805]. Б. Брусиловський та

В. Мартовицький [791] аналізують причини зростання травматизму й аварійності на шахтах у 1990 р. Різні аспекти стану ТБ і причин виробничого травматизму розкриті у статтях М. Буднікова й Є. Скукіна [792], В. Беліченка [1055] та М. Столярова [1311]. М. Столяров писав: «Потрібний перелом, повернення до порядку, здорового глузду» [1311, с. 25]. У монографії І. Пономарьова з'ясовані витрати шахт Донбасу на забезпечення ТБ й охорону праці, стан нормативної бази ТБ [749]. Отруєння шахтарів ВО «Артемвугілля» і «Орджонікідзевугілля» речовинами хімічного виробництва у 1989 – 1990 рр. викликало появу статей, у яких аналізувалися різні аспекти горлівської трагедії [828, 1068, 1116]. А. Чумак, Б. Грядущий та А. Недавній попередили: у вугільній промисловості 200 шахт можуть бути об'єктом хімічного забруднення [1005, с. 33]. С. Кропивко розкрив стан професійної захворюваності у галузі [875]. Він звинуватив владу у фальсифікації реального стану справ.

Тривало вивчення проблем нарахування заробітної плати. Автори публікації «Шляхи реалізації принципів повного госпрозрахунку та соціальної галузі на підприємствах в умовах переходу до ринкової економіки» [944] наполягають на тому, що «застосування принципу оплати праці відповідно до її кількості та якості обґрунтовує зрівняння оплати, забезпечує незацікавленість людей у кінцевих результатах праці, створює передумови отримання «незароблених» грошей» [944, с. 45]. Ця публікація підтверджувала думки про те, що адміністрація займається «виведенням» заробітної плати. А. Веткін зосереджує увагу на практиці нарахування зарплати і премій [795].

М. Логінов [890] простежує динаміку зростання заробітної плати шахтарів у другій половині 80-х рр. Автор розглядає виступ шахтарів у 1989 р. як один із наслідків «революції доходів», що відбувалася у 1987 – 1988 рр., як прояв прагнення гірників відновити порушений баланс. Д. Мендел звертає увагу, що зарплата і пенсії шахтарів були найвищими у промисловості. Цю обставину він розглядає як компенсацію шахтарям за погані умови праці й ризик при підземних роботах. Але порівняно з промисловими робітниками темпи зростання зарплати у шахтарів з 1986 р. по 1990 р. відставали в 2 рази. Автор відзначає, що «велику частину надбавки до зарплати з'їдає інфляція та спекуляція, що процвітає. Порожні полиці у

магазинах державної торгівлі вимушують робітників звертатися до ринкового постачання і кооперативів» [908, с. 56].

В. Якунічкін [1016], Е. Теличкін і М. Маландін [978] з'ясовували соціальні відносини у колективах гірників. Єдиною публікацією, у якій висвітлювалося життя шахтної партійної організації була стаття К. Шведова, який констатує: «Партійна організація шахти не змогла пристосуватися до вимог життя, відстала від нього. В ній залишилися лише люди похилого віку, які відстоюють минуле нашого суспільства» [1349]. Серед проблем, які перебували у полі зору авторів публікацій, були також соціальні аспекти життя шахтарів. Вони розкривалися у статтях І. Павленка [922], В. Тарасенка [977] та С. Фищенко [997, 998]. Генеральний директор ВО «Укрзахідвугілля» Є. Діколенко висвітлює стан житлової проблеми в містах Західної України [824]. Про напруженість житлової проблеми в шахтарських містах Донбасу пишуть Ю. Макогон і А. Труб [895]. Причини кризи шахтарських міст аналізує Д. Мендел [908]. В. Андріанов порушив питання про політичну причину занепаду міст, до якої віднесено безправ'я рад народних депутатів, відсутність у них ресурсів для підтримки житлово-комунального господарства (ЖКГ) [1045]. А. Просуленко, О. Цветкова і М. Коваль констатують, що соціальна сфера у шахтарських містах утримувалася за рахунок вугільників [1024].

Першою роботою, предметом якої було соціальне життя шахтарів та їх сімей, була невелика за обсягами монографія А. Просуленка «Людина і місто: соціально-економічний розвиток міст Донецької області» [751]. У публікації розглядаються головні аспекти міського буття: житлове будівництво, стан комунального господарства, медичне обслуговування, матеріальна бази шкільної освіти, товарне забезпечення населення. Автор звертає увагу на нерівномірність розподілу фінансових ресурсів серед міст УРСР, які надходили з бюджету. У публікації вперше розглядається стан продовольчого забезпечення міст, наведені приклади участі шахт у вирішенні продовольчої проблеми. Соціальні умови життя шахтарів Ворошиловградської області висвітлюються у статті Ю. Євдокімова [1120]. Початок руйнування соціально-культурної галузі ВО «Олександріявугілля» розглядає М. Орел [1230].

Економічна і політична боротьба шахтарів, яка розпочалася у 1989 р., також стала об'єктом аналізу. Стаття Ю. Свинтицького «Вступили до конфлікту» [1291] була першою публікацією, у якій був викладений погляд шахтарів на причини страйку на шахті «Лідіївка» ВО «Донецьквугілля» у березні 1989 р. В. Андріянов не лише повідомляє про страйки, що відбулися весною на шахтах Донбасу, але й стисло описує страйк на шахті «Об'єднана» ВО «Горезантрацит» [1045]. Серед істориків першим порушив тему весняних страйків 1989 р. А. Русначенко [955]. Спробу проаналізувати виступи робітників СРСР у 1987 р. – першій половині 1989 р. зробила А. Назімова [917]. В. Березовський, М. Кротов і В. Черв'яков характеризують робітничий рух у дострайковий (до липня 1989 р.) період [782]. Перші оцінки липневого страйку 1989 р. давалися «по гарячих слідах подій» містилися в публікаціях журналістів М. Серебрякова і В. Позднішева [1295], О. Бондаренко, С. Мельковського і С. Тищенка [1060] та інших на сторінках центральних, обласних, міських і багатотиражних газет. Автори не піддавали сумніву справедливість і виправданість акції, намагалися зрозуміти її логіку, простежити її еволюцію, зрозуміти позиції сторін. В. Лисовенко, зокрема, писав: «Викликає подив бездіяльність уряду України» [1181].

Після завершення страйку розпочалося його осмислення. Роздуми про нього мали публікації секретарів Донецького і Ворошиловградського обкомів КПУ Є. Миронова [1199] й І. Ляхова [1190], публіцистів М. Шакалова [1348] та В. Пеунова [929]. Страйк відбувся, на думку В. Пеунова, внаслідок кількох причин: а) провокаційних висловлювань М. Горбачова, який закликав народ тиснути знизу на місцеві органи влади; б) відсутності директивних документів, які б вирішували питання доплати за роботу у вечірні та нічні зміни й оплати часу пересування до робочого місця й назад; в) кризи товарного забезпечення. В. Пеунов висуває думку про те, що відбувся виступ людей проти політики «перебудови». А. Васильєв і М. Кранс порушили питання про ступінь прогресивності шахтарського руху [1077]. Автори висловлюють розуміння проблеми економістами: гірники є робітниками найбільш відсталого у технічному й моральному відношенні галузі; чим вище буде їх соціальна активність, тим більшої шкоди вони завдадуть перспективам модернізації економіки.

Не всі журналісти поділяли твердження про самостійність шахтарського виступу. Висловлювалися думки про страйк як про спровокований акт або політичний проект. Про можливу причетність влади до проведення страйку писав В. Кржишталович: «Потягнути таку грандіозну в усіх відношеннях справу [страйк] у змозі лише дві інстанції – влада державна і влада тіньова» [1167, с. 34]. В. Федоров висловлювався конкретно: «Липневі 1989 р. страйки у Кузбасі були спровоковані партапаратом (КПРС) Кемеровської області з особистої неприлюдної вказівки М. Горбачова [...]. Варто підкреслити, що так само цілеспрямовано спробували обмежити страйк одним Кузбасом. Наприклад, у Павлограді замість доброзичливої преси назустріч шахтарям вийшли танки» [1334]. Прибічники версії «держзамовлення на страйк» стверджували, що безпосередньою підготовкою і провокацією страйку займалися промислові й урядові управлінці. Всі ці висловлювання ми повинні розглядати як робочі гіпотези.

Більшість учених, вихованих радянською науковою школою, які писали не так давно свої праці на основі марксистсько-ленінської методології, зберегли, за словами О. Улюкаєва, «містичне ставлення до тих, хто створює матеріальні цінності, особливо, якщо вони організовані у великі колективи» [988, с. 40]. Автори публікацій, які проживали в СРСР, були втягнуті у політичну боротьбу, перебували, переважно, на боці демократичних сил, і цей суб'єктивний чинник мав суттєве значення в оцінках страйку. Дослідники із західноєвропейських держав, США та Канади більш зважено, політично нейтрально розглядали процеси, що відбувалися в СРСР, але при цьому стикалися з обмеженістю джерельної бази.

Зміст та значення акції з'ясовували філософи В. Трипольський [986], В. Бритвін [790], соціолог Д. Мендел. Д. Мендел висловив оригінальну думку, яка була незручною для влади СРСР. Він вважає, що трактування причин страйку як наслідку соціальної занедбаності й відсутності самостійності шахт є помилковим і немає жодних підтверджень переважання ідеї економічної самостійності підприємств у свідомості шахтарів. Ця теза використовувалася владою, щоб перекласти відповідальності за те, що відбулося, на Мінвуглепром СРСР. Автор констатує: «Якщо справедливо розподіляти провину між всіма носіями влади, то

з'ясується, що Політбюро ЦК КПРС і Секретаріат ЦК КПРС несуть найбільшу відповідальність» [908, с. 62]. Автор згадує про страйк у Макіївці. Вперше у науковій публікації були названі дати страйків у Червонограді та Нововолинську. Про страйк гірників СРСР писали В. Кабаліна, Г. Монусова й А. Назімова [855], Е. Трененков [985] (він був єдиним аналітиком, який згадує про прийняту у березні 1989 р. постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні в 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятиріччі»), Г. Саркісянц [1008]. Мотиви виступу страйкарів з'ясовували соціологи Л. Логачова [889], О. Воловодова [800, 801], В. Шаленко [1009], О. Левінсон [883]. Г. Шауер [949] вважає, що поштовхом до виступу стало незадовільне постачання продовольства. Профспілки, відзначає автор, у цих подіях не відіграли жодної ролі. Подібно до КДБ і ВЛКСМ вони відносяться до віджилих структур. Г. Шауер диференціює протестний потенціал промислових робітників за віковим критерієм. Консервативні настрої домінують серед робітників старшого покоління. Вони бачать у «перебудові» причину погіршення умов життя, корупції та спекуляції, наркоманії та проституції. Страйки так само відносяться до ряду негативних явищ. У молодого покоління й основних груп кваліфікованих робітників готовність до реформ відносно вище» [949, с. 38]. І. Кисельова [863] спробувала проаналізувати вимоги, що були поставлені страйкарями СРСР. Політичні вимоги, помилково стверджує авторка, висувалися тільки у Воркуті і не були підтримані в регіонах. Вона звертає увагу на особливість формулювань вимог, зафіксованих у «Протоколах»: вони не були вимогами як такими, а були проханнями до влади.

Не залишалися осторонь від вивчення страйку історики Л. Гордон і Е. Клопов [807 – 814], О. Улюкаєв [988], А. Кацва і Д. Подкосов [859], Л. Наводкін [915], В. Сверчков [962], О. Ковальова [865], О. Додонов [713]. Стаття Л. Наводкіна була написана на матеріалах газет «Правда», «Советская Россия», «Социалистическая индустрия». Автор намагається довести єдність партії й народу, стверджує, що держава була під час конфлікту і власником, і посередником, і захисником шахтарів. Він торкається проблеми взаємин робітничого і національно-демократичного рухів України і з задоволенням відзначає, що шахтарі дали рішучу

відсіч Українській Гельсінській спілці (УГС), Народному рухові України (НРУ), дали зрозуміти, що вони не проти партії та її цілей, не проти Радянської влади та її ідеалів. В. Сверчков [962] вперше надав динаміку страйку на Донбасі. Але автор помилявся, коли стверджував, що, підтримуючи страйк Кузбасу, шахтарі Донбасу вимагали розповсюдження кузбасівської угоди на всі вугільні регіони. Ця вимога ще 18-го липня була владою задоволена. Стаття А. Кацви і Д. Подкосова [859] була підготовлена на матеріалах публікацій газет «Правда», «Труд», «Наша газета» і поточного архіву ЦК ПРВП. Автори називають кількість підприємств, що брали участь у липневому страйку 1989 р. (671, зокрема 388 шахт), і кількість страйкарів – 455 тис. осіб. Автори звертають увагу на те, що страйкували працівники єдиної планово-збутової галузі і констатують, що дотаційність галузі «...відбилася на стані її працівників, на вирішенні їх соціальних проблем» [859, с. 13]. А. Кацва і Д. Подкосов впевнені: влада знала про конфлікт, що назрівав, і нічого не зробила, щоб його уникнути. Внесення до постанови Ради Міністрів СРСР № 608 обов'язків влади, які виконати було неможливо, сприяло наступним конфліктам, вимушувало страйкками втручатися в галузь управління.

Найдокладніше події липневого страйку розглянув А. Русначенко [953]. А. Русначенко, який вивчав страйк «за гарячими слідами подій» з метою підготовки дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему «Робітничий рух на Україні в 1989 – 1991 роках: основні етапи, елементи політичної культури», відвідав шахтарські міста, завдяки чому розширив документальну базу дослідження за рахунок залучених документів, які збереглися у страйккомах. Пізніше їх частка була включена до збірника документів і матеріалів [627]. Автор з'ясовує економічні та соціальні передумови страйку, використовує деякі показники вугільної промисловості УРСР, що відрізняло статтю від усіх раніше опублікованих праць. На його думку, причиною виступу гірників стала невирішеність цілого комплексу економічних і соціальних питань, знехтування соціальної справедливості. Важкі умови праці, тривалий робочий день, висока смертність серед шахтарів, незабезпеченість житлом і відсутність якісного харчування підштовхували, вважає автор, гірників до страйку. Він згадує про події на шахтах Макіївки і вважає, що

саме вони поклали початок страйку в УРСР, називає кількість учасників страйку в республіці – 500 тис. осіб. Оскільки темою дисертаційного дослідження А. Русначенка було вивчення політичної культури робітничого класу, увага приділяється, перш за все, політичному аспекту страйку: з'ясуванню частоти вимог відставки керівників міст, ступеня їх реалізації. У статті «Проблеми робітничого руху в сучасній Україні» А. Русначенко розглядає шахтарський рух «як складову частину революції» [955, с. 39]. У своєму розумінні страйку автор не виходить за межі тез партійної пропаганди і вважає: страйки «означали, що апаратна революція, «перебудова згори» неможлива без рішучої підтримки «знизу», що до такої підтримки суспільство дозріло, найчисельніший клас країни чекати більше не буде» [955 с. 40]. Автор наголошує, що страйк став важливішою політичною подією, оскільки був спрямований, між іншим, на зміну державних пріоритетів у розвитку різних галузей, регіонів, на прискорення демократичних перетворень в країні.

Про розвиток шахтарських колективів після завершення страйків писав В. Литвин [1182]. В. Андріянов та Г. Дорофєєв [1046, 1047] першими розглянули кадрові зміни на Донбасі, що стали наслідком діяльності страйккомів, які «...беруть під контроль тих, хто звик жити в умовах безконтрольності й свавілля» [1045, с. 63]. Зміни, які відбувалися у світогляді шахтарів, фіксували соціологи І. Писарева та А. Чучалов [932], Г. Читаладзе, Н. Кузьмінська, Л. Ступніцька та В. Злотін [853]. Політичні симпатії гірників, особливості їх політичної свідомості з'ясовував В. Толстоп'ятка [987]. В. Комаровський і В. Кунін оперують результатами соціологічного дослідження, проведеного на семи шахтах ВО «Донецьквугілля» [872].

Увага суспільствознавців була зосереджена на самоорганізації шахтарського руху. Цю тему досліджували Л. Гордон і Е. Клопов [807 – 814], В. Березовський, М. Кротов і В. Черв'яков [782], В. Сверчков [962], І. Шаблинський [1006] А. Шершуков [1013]. А. Русначенко висуває досить спірну тезу про те, що першість серед страйккомів УРСР належала донецькому як найбільш організованому. Події передодня і днів «обласних революцій» 1990 р. у шахтарських містах аналізуються у публікації журналістів В. Кржишталовича та В. Шорякова [1167]. Вони допускали можливість прихованої участі директорів шахт у спробі усунути від влади

Донецький обком КПУ. А. Васильєв і М. Кранс ставлять під сумнів тезу про те, що у цей час шахтарі вели політичну боротьбу [1078]. І. Шаблинський розглядає організації, які були тісно пов'язані з російським демократичним рухом, та виокремлює донецький страйкком [1006].

М. Губер [1001] і А. Русначенко аналізують страйк 11-го липня 1990 р. в УРСР. А. Русначенко цей страйк розглядає як «найвище піднесення організованого робітничого руху» [955, с. 43], після якого починається його взаємодія з національно-демократичними силами. Проблеми життя шахтних організацій ПРВП розглядали Ю. Корецький [1160], Ф. Ємченко [1122]. На протиріччя усередині шахтарського руху напередодні II шахтарського з'їзду звернули увагу О. Єрмаков, О. Калінін, В. Косяк, В. Комаров та В. Нелюбіна: «Донбас звинувачує Кузбас у зраді. Кузбас відповідає: на Донбасі свої проблеми, і нехай він вирішує їх, як знає» [1124]. Автори говорять про складність вибору шахтарських лідерів УРСР, які об'єктивно мали підтримати союзний уряд: «Одна справа мітингувати проти секретаря обкому, зовсім інше – кусати руку, що тебе годує. І лизнути соромно, і цюкнути боязко» [1124]. На думку А. Русначенка, необхідність створення НПГ полягала у тому, що «лідери робітничого руху вважали незалежну профспілку законним засобом боротьби із системою» [955, с. 42]. Затверджений II з'їздом шахтарів СРСР проект Генеральної типової тарифної угоди (ГТТУ) проаналізувала І. Кисельова. Вона вважає, що «сам факт опрацювання документа, що спрямований на всебічний захист робітників, не може не викликати поваги до шахтарів» [863, с. 92]. В. Трипольський не коментує створення НПГ, але відзначає, що альтернативні профспілки займаються нагнітанням анархістських настроїв, їх дії спрямовані на розкол існуючого профспілкового руху [986, с. 45].

У визначенні причин страйку, що розпочався 1-го березня 1991 р., частина дослідників наполягає на його соціально-економічній обумовленості, інша розглядає його як політичний проект. Першим другом із двох названих версій висловив у лютому 1991 р. голова українського уряду В. Фокін: «Минатиме час, історія розставить усе на свої місця, і ми, можливо, дізнаємося, хто дійсний автор цієї ідеї. Але одне вже зрозуміло зараз: зроблено це для того, щоб вимоги були свідомо

нездійсними, щоб жоден компроміс не був досягнутий, щоб за будь-яку ціну штовхнути шахтарів на страйк»[1081]. А. Русначенко висловлювався: «Страйк частково спровокували союзний і (меншою мірою) республіканський уряди, щоб «випустити пару» невдоволення економічною політикою та завдати превентивного удару по демократичних силах України» [955, с. 43].

А. Кацва та В. Филимонов [860], А. Кацва та Д. Подкосов [859], Л. Гордон і Е. Клопов [812 – 814], О. Улюкаєв [988] розглядають весняний страйк 1991 р. як природне продовження тривалого політичного конфлікту між владою та шахтарями, і якщо говорять про провокацію, то у такій формі: «Уряд провокує конфлікти, коли підписує нездійсненні угоди» [991, с. 27]. На думку І. Кисельової, страйк був пов'язаний з політичною кризою і стався через відсутність у державі механізму узгодження інституціоналізованих інтересів груп суспільства. Вона вважає, що створені політичні інститути виявилися неефективними, і ця обставина зумовила «хаос влади» [863, с. 88]. С. Савченко та М. Столяров відповідальність за страйк покладають на обидві сторони конфлікту: «Якщо без ультиматумів, без взаємних докорів, може, і знайшовся б вихід» [1285, с. 11].

Ю. Волков [797] відзначає, що під час страйку 1991 р. шахтарі здавалося б боролися за чужі інтереси. Але в ненормальних умовах, у яких опинилася економіка країни, інтереси робітників полягають саме у тому, щоб утвердилася ринкова економіка, свобода підприємництва та комерційної діяльності. Деякими дослідниками страйкова боротьба розглядалася не лише як локомотив суспільного прогресу, але й як синдром хвороби суспільства, яке втратило інстинкт самозбереження. У публікаціях інколи страйк засуджувався: «Робітники вимагають підвищення зарплати не тільки від безвихідності, але і від наявності шансу вирвати щось у уряду» [991, с. 41].

Тенденцію трансформації трудових конфліктів у політичні більшість дослідників пояснювало тим, що робітничий рух опинився під впливом різних політичних течій. На думку В. Трипольського, «політиканами» здійснювалося маніпулювання свідомістю шахтарів [986, с. 41]. В. Комаровський та А. Назімова відзначають, що раніше зближенню робітничого та демократичного рухів заважав

міф про «перевагу «мужиків» над тими, хто «бовкає». У 1991 р. відбувалося зближення рухів, що призвело до множення сил: демократи отримали могутню підтримку з боку трудових колективах, а робітничий рух міг спертися на величезний інтелектуальний потенціал [870]. О. Ісаєв вважає: «Робітничому руху і демократам не по дорозі. Адже останні є провісниками радянської буржуазії, чий інтереси багато у чому суперечать інтересам пролетаріату» [1175].

Першими дослідниками весняного страйку в УРСР були В. Литвин [885], А. Русначенко [955] та В. Якунічкін [1016]. У публікації В. Литвина подано один з найповніших описів павлоградської конференції демократичних сил у травні 1991 р. і з'їзду Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ) у червні. А. Русначенко помилково вважає, що в Україні «страйкарі виступили як бажані і своєчасні союзники демократів» [955, с. 43]. Автор аналізує вимоги українських шахтарів і зауважує, що поставлені політичні вимоги знайшли широку підтримку серед демократичних сил. Їхня допомога дозволила страйкарям протриматися до 3-го травня. Перебіг страйку аналізував А. Гордєєв [1015]. Страйк у Первомайську аналізував письменник Б. Яроцький. Про світогляд робітників він пише: «Гірники ще вірять Леніну, але вже не вірять жодному слову наших керівників» [1354, с. 4].

Стаття А. Русначенка «Національне відродження і робітничий рух на Донбасі» [954] довгий час залишалася єдиною публікацією, у якій предметом аналізу були взаємини національно-патріотичних сил і шахтарського руху. Дослідники підбивають підсумки весняного страйку і звертають увагу переважно на його політичні результати. Л. Гордон та Е. Клопов називають загальну кількість робітників, що взяли участь у весняному страйку – 300 тис. осіб [812, с. 32]. Вони вважають, що страйк не дозволив націонал-патріотам перейти до надзвичайних заходів, його наслідком стали зрив наступу більшовизму, перемога Б. Єльцина на президентських виборах в РРФСР, зміцнення авторитету НПГ [814, с. 167]. Шахтарі, зазначають Л. Гордон та Е. Клопов, органічно з'єднали політичні й економічні гасла, «...робітничий клас показав зріле розуміння справжнього зв'язку політичних й економічних проблем, що корінні суспільні перетворення може здійснювати лише популярна влада» [814, с. 167]. А. Кацва і Д. Подкосов вважають, що після страйку

починається новий етап розвитку СРСР, особливістю якого є перехід від державного соціалізму до громадського суспільства з правовою демократією та ринковою економікою [859, с. 43]. А. Русначенко вважає, що страйк дозволив завдати удару по демократичних силах України. Він також наочно показав кінцеву потребу об'єднання сил робітництва всієї України і тісніших його зв'язків із національно-демократичним рухом [955, с. 43]. О. Улюкаєв називає економічні втрати вугільної промисловості СРСР. Страйковий чинник забезпечив зниження національного доходу на 3 % з 10 % [988]. Економічний спад, зауважує автор, є результатом не страйків, а промислової та фінансової кризи, у яку союзне і республіканські відомства зробили не менший внесок. Про негативні економічні наслідки страйку шахтарів ВО «Макиїввугілля» пише Б. Кофман, зокрема, наступне: «Економіка пережила важкі потрясіння і до цих пір не може оговтатися» [1163, с. 3].

Отже, під час другого періоду історіографії проблеми процеси, що відбувалися у шахтарських колективах, аналізували представники декількох професійних груп: журналісти, філософи, соціологи, економісти, історики, інколи письменники. Техніки, економісти, соціологи розпочали вивчення виробничо-економічних і соціальних процесів, які відбувалися на шахтах у 1986 – 1991 рр. Дослідниками були з'ясовані особливості розвитку галузі в 1976 – 1986 рр., причому деякі автори відзначали, що з 1986 р. у вугільній промисловості розпочалася стабілізація. Були названі причини та наслідки недофінансування вугільної промисловості та обсяги дотацій. Були з'ясовані основні тенденції кількісних і якісних змін, яких зазнавали колективи шахтарів. Почалось дослідження проблем оплати праці, формувалися перші наукові уявлення про функціонування галузі в умовах «госпрозрахунку», причому розбіжність в його оцінках була досить суттєвою. Саме у ці роки переважно була сформована концепція розвитку вугільної промисловості у 1976 – 1985 рр. Виокремлювалася у самостійний напрямок досліджень тема соціального життя гірників і соціокультурного розвитку міст.

З'явилася нова наукова проблема тема – страйкова боротьба і шахтарський рух. У ці роки науковці не вважали за потрібне чітко визначати предмет досліджень, і тому у підходах до з'ясування причин липневого страйку 1989 р., розвитку

шахтарського руху в працях економістів, філософів, соціологів та істориків не простежується суттєвих відмінностей. Серед публікацій виділяються статті А. Русначенка, який єдиним в СРСР вибрав тему «шахтарського руху» для захисту кандидатської дисертації. Економічні і виробничі процеси, які відбувалися в шахтарських колективах після завершення страйку 1989 р., залишалися практично невивченими. В історіографії порушувався принцип об'єктивності. На слабкі аспекти публікацій тих років звернули увагу А. Кацва і В. Филимонов, які зазначали: «В оцінках робітничого руху досерпневого періоду (1991 р. – В. А.) було немало не те, що неправильного, а найімовірніше неточного, політично упередженого. Серйозно перебільшувалися масштаби руху, ступінь його зрілості. Характеристики, які дають йому вчені, політики і публіцисти (за дуже незначним винятком), відображали найімовірніше його потенційні, ніж реальні здатності впливу на суспільний розвиток, бажану, ніж дійсну роль у перетвореннях. Теза про незалежний робітничий рух, який є бажаним і рівноправним партнером демократичних партій, також потребує серйозного корегування» [859, с. 16].

Щодо причин відродження і розвитку страйкового руху, то у наукових і публіцистичних статтях були висловлені різні, доволі часто протилежні думки. Якщо виділити основні з них, то липневий страйк 1989 р. був: а) акцією підтримки політики реформ; б) реакцією людей та товарний дефіцит; в) наслідком прагнення М. Горбачова включити народ у «перебудову»; г) результатом зусиль тіньового сектора економіки; д) відкритим проявом визрілого конфлікту у вугільній промисловості як найменш захищеної перед ринковими відносинами, що упродовжувалися у народному господарстві.

Дослідники сконцентрували увагу на з'ясуванні теоретичних аспектів причин відродження і ролі шахтарського руху у демократичних перетвореннях. Вони не вивчали (за винятком соціологів, публікації яких для нас стають історичними джерелами) процеси, що відбувалися у колективах шахт, не досліджували послідовність і взаємозв'язок подій на основі принципу історизму. Розвиток шахтарського руху між липневим 1989 р. і весняним 1991 р. страйками у публікаціях суспільствознавців був розглянутий фрагментарно. В оцінках причин і

змісту весняного страйку 1991 р. думки також були висловлені полярні: а) він став результатом провокації невідомих сил і був організований лідерами шахтарського руху; б) став проявом конфлікту між шахтарськими колективами і владою, який досяг свого апогею у перші місяці 1991 р. Не всі науковці розділяли думку, що шахтарі вели політичну боротьбу. Деякі наполягали на тому, що політична за формою боротьба була економічною за своїм змістом.

Третій період історіографії проблеми починається у 1992 р. і тривав до середини 1990-х рр. Його характерними рисами було:

- принципово інша політична й економічна ситуація в Україні, яка була пов'язана з її політичною незалежністю, різким падінням обсягів виробництва, кризовим станом суспільствознавства. Відбулася зміна професійних груп, які вивчали виробниче, соціальне і політичне життя шахтарів. Увага техніків, журналістів, соціологів та економістів із 1992 р. була зосереджена на аналізі поточних проблем державного, соціально-економічного і політичного розвитку. Політичні процеси в УРСР напередодні проголошення незалежності вивчав В. Литвин [737]. «Монополістами» з вивчення шахтарського руху були українські історики В. Бурносів [702] та А. Русначенко [754, 956], американські дослідники Л. Зігельбаум та Д. Валковиц [770];
- відсутність фундаментальних досліджень змісту процесів, які відбувалися в СРСР та УРСР у 1976 – 1991 рр., участі в них демократичних сил (єдиним дослідженням була монографія В. Литвина); наявність поодиноких наукових праць з історії вугільної промисловості, причому процеси, що відбувалися у шахтарських колективах у 1980-ті рр., цікавили дослідників переважно як відправна точка вивчення проблем вугільної промисловості незалежної України [644];
- відбувалися якісні зміни у джерельній базі досліджень (на зміну газетним матеріалам приходили архівні документи); формату публікацій (у 1995 р. В. Бурносів й А. Русначенко опублікували монографії, які завершували авторські розвідки, розпочаті наприкінці 80-х рр., теж саме зробили їх американські колеги). У публікаціях значна увага приділялася вивченню страйкового руху в 1989 – 1991 рр.

Монографія В. Бурносова цікава тим, що методологічною основою дослідження був визначений конфліктологічний підхід. Автор наголошує на своєму

прагненні простежити відповідність теоретичних конфліктологічних знань практиці соціального конфлікту на Донбасі. Дослідник описав етапи розвитку шахтарського руху у 1989 – 1991 рр. (липневий страйк 1989 р., з'їзди шахтарів, весняний страйк 1991 р.), і цей період руху він пропонує вважати періодом його становлення й організаційного оформлення. Автор стриманий в оцінках робітничого руху і стверджує, «можна говорити про певну користь робітничого руху» [702, с. 36]. Він першим на прикладі ВО «Макіїввугілля» розглядав створення НПП.

Монографія А. Русначенка була підготовлена на основі захищеної у 1993 р. дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук [1039]. Метою праці було «дослідження організованого робітничого руху на Україні як феномена соціально-політичної дійсності в його саморозвитку і виявленні основних етапів у роки революційних перетворень у суспільстві, як виразника класових та загальнонаціональних інтересів» [754, с. 10]. Автор попереджає, що зосереджує увагу, передусім, на організованому русі. У своєму розумінні причин, характеру, періодизації страйкового руху, його ролі у житті суспільства дослідник залишається на тих самих світоглядних та методологічних засадах, на яких він підготував свої перші статті. Значення виступу шахтарів у 1989 р., на думку автора, полягало у тому, що «зважаючи на людський промисловий потенціал Донбасу, історію краю, страйк знаменував початок краху режиму» [754, с. 62].

У монографії автор розвиває тему взаємин шахтарського і національно-демократичного рухів у травні – червні 1991 р., порушену свого часу В. Литвином [885] та І. Тодоровим [982], і докладно описує конференцію у Павлограді та з'їзд ВОСТ. Поза увагою дослідника залишилися дії НПП і шахтарського руху в дні серпневої кризи 1991 р. Автор підтверджує в дещо іншій формі зроблений раніше висновок, що «в українській революції робітничий рух разом із національно-демократичним був однією з найважливіших складових частин. Єдність цих двох сил політичної опозиції стала запорукою народження української державності» [754, с. 212]. 4 розділи монографії із 5 («Липневий страйк шахтарів – початок нового робітничого руху на Україні», «Від страйку економічного до страйку політичного», «Робітничий рух на Україні в боротьбі за свободу, демократію і незалежність»,

«Основні зв'язки, впливи і взаємодії робітничого руху на Україні») заклали підвалини для подальших досліджень шахтарського руху. Однак, і після опублікування монографії залишалося відкритим питання, поставлене О. Улюкаєвим у 1991 р.: «Ми нічого не знаємо, що відбувається усередині цього казана [у шахтарських колективах] крім того, що температура і тиск час від часу підвищується і з шумом виривається пара» [1988, с. 43]. Екологічні проблеми міст Донбасу вивчали Р. Лях і Л. Добробог [1993].

У 1995 р. у Нью-Йорку була видана монографія «Шахтарі Донбасу розповідають: виживання та ідентифікація у новій Україні, 1989 – 1992». Її авторами були історики – професори нью-йоркського державного університету Д. Валковіц та мічиганського держуніверситету Л. Зігельбаум. Джерельною базою дослідження були, перш за все, відеоматеріали (інтерв'ю із робітниками деяких шахт ВО «Донецьквугілля»), які відзняв Д. Валковіц у Донецьку в серпні 1989 р., а також публікації американський і радянських журналістів 1989 – 1992 рр., зокрема, статті Л. Гордона та Е. Клопова, нотатки Ю. Болдирєва. Автори стверджують, що шахтарський рух являв собою потужну силу економічної та соціальної мобілізації. Вони поділяють погляд тих науковців, які вважають, що рух, який виник на хвилі масового ентузіазму, у кінцевому рахунку зазнав поразки. Він не став тією силою, яка б сприяла позитивним соціальним перетворенням. Автори вважають за можливе зробити висновки, що питання про причини різної активності гірників в окремі періоди розвитку руху, про причини розколу профспілкового руху, причини відмінностей інтересів та поглядів залишаються не розв'язаними.

У другій половині 1990-х рр. розпочинається *четвертий період* історіографії проблеми, який триває до сьогоднішнього дня. Його характерними рисами було: а) поява численних публікацій, у яких розглядалися політичні процеси, що відбувалися в УРСР і СРСР на завершальному етапі їх існування; б) «монополістами» з вивчення теми фактично ставали історики; змінилася джерельна база їх досліджень, заглиблювалася концепція розвитку галузі та шахтарського руху завдяки використанню науковцями принципів об'єктивності та історизму і реалізації методів історичних досліджень; в) виділилася у самостійну

наукову проблему історія розвитку шахтарських міст у 70-80-ті рр.; г) з'явилися перші історіографічні роботи, у яких здійснювався аналіз публікацій з історії вугільної промисловості та шахтарського руху, авторами яких були П. Касперович [858], В. Бурносков [1026], Н. Євсюкова [835], І. Чарських [1002] та С. Коен [730].

Учені все глибше пізнають процеси, які відбувалися в українському суспільстві у 70 – 80-ті рр. ХХ ст. [695, 698, 712, 714 та ін.] Найбільша увага дослідників приділяється вивченню процесів, які відбувалися в СРСР та УРСР після 1985 р. З'ясування ролі шахтарів у подіях 1989 – 1991 рр. ускладнює полярність поглядів на зміст «перебудови». С. Кара-Мурза упевнений, що під розмови про «перебудову» здійснювався проект зміни існуючого ладу та руйнування країни [724, с. 112], «з ряду причин, блискуче висвітлених у американській радянологічній літературі, найбільш придатним контингентом для цього були шахтарі» [724, с. 187]. Шахтарські страйки, за версією автора, були «точними й ефективними ударами» по СРСР. Дослідники (А. Барсенков [696], Д. Маслов [906], В. Красильщиков [731] та ін.) по-новому поглянули на соціальні верстви, що були зацікавлені у реформах. В. Баран та В. Даниленко повторюють думку, яка вже згадувалася, що робітники також були прихильниками реформ і протестували проти їх непослідовності та половинчастості [763]. С. Кара-Мурза у своїх оцінках позиції робітників обережніший. На його думку, вони підтримали реформи, але ця підтримка була пасивною. Більшість робітників відкидали старий лад у життєвих поняттях добробуту, а «духовні потреби» як-от багатопартійність і демократія мало кого хвилювали. Люди погоджувалися на зміну ладу тому, що вважали: їх життя стане краще. Робітники переконали самих себе у тому, що при радянській системі їх «оббирають» набагато більше, ніж при «капіталізмі», а реформа ліквідує всіх паразитів, і підвищиться добробут робітників [724, с. 391]. Але С. Кара-Мурза не спробував з'ясувати специфіку шахтарського світорозуміння, адже реформування народного господарства поставило на порядок денний закриття низькопродуктивних шахт, про що гірники були проінформовані ще у грудні 1988 р.

У публікаціях так і не досягнуто єдиного розуміння специфіки розвитку галузі у період, який розглядається. К. Заблоцька пише про кризові явища [836],

З. Лихолобова – про «катастрофічне падіння виробництва, нові ускладнення в соціальній галузі» [888, с. 9]. Відсутнє єдине розуміння у визначенні точки відліку початку кризи (кризових явищ). З. Лихолобова вважає, що поступове «вповзання» галузі у кризову смугу спостерігалось з кінця 60-х років, а з середини 70-х років можна констатувати початок кризи, спаду виробництва, позначеної не лише падінням обсягів видобутку палива, але й усіх техніко-економічних показників [888, с. 10]. А. Саржан фіксує початок падіння обсягів вуглевидобутку на Донеччині з 1972 р., але зауважує, що виробнича інфраструктура галузі стала поступово занепадати з середини 70-х років [758, с. 75].

Причини погіршення стану вугільної промисловості історики й економісти пояснюють, передусім, недофінансуванням галузі, украй обмеженими обсягами робіт щодо реконструкції шахт, що було пов'язане із загальною кризою економіки УРСР і всього СРСР (О. Амоша та Б. Біренберг) [693], «структурною кризою радянської економіки» (З. Лихолобова) [706, с. 110]. Але в міркуваннях про недофінансування як причину кризових явищ (кризи) автори не завжди логічні. О. Амоша і Б. Біренберг, з одного боку, стверджують, що «в 70 – 80 рр. союзний уряд не виділяв необхідні кошти на капітальні вкладення, розпочалася кампанія із згортання видобутку вугілля в Україні» [693, с. 11], з іншого боку, автори констатують факт збільшення капітальних вкладень у вугільну промисловість УРСР (у 1976 – 1980 рр. на 12,3 %, у 1981 – 1985 рр. на 13,5 %, у 1986 – 1990 рр. на 13,6 %) і роблять принципові висновки: а) «версія про жорстке обмеження капітальних вкладень не підтверджується» [693, с. 11]; б) вугільна промисловість перебувала у кращому стані порівняно з іншими базовими галузями промисловості. О. Амоша та Б. Біренберг стверджують: природні умови не погіршали так суттєво, як це прийнято вважати: потужність пластів, що розроблялися у 1976 – 1985 рр., збільшилася на 3,4 % [693, с. 17]. Кризові явища (кризу) деякі дослідники пояснюють безрозсудною політикою КПРС, яка «свідомо підштовхувала галузь до занепаду» [706, с. 9]. На думку З. Лихолобової, «безрозсудність» полягала, зокрема, в тому, що: а) в умовах дефіциту на цінні марки донецького вугілля центр змушував Мінвуглепром УРСР встановлювати шахтам плани і додаткові завдання без

урахування їх реальних можливостей; б) традиційна практика планування від досягнутого не враховувала змін, які відбувалися у технічному стані шахт й у гірничо-геологічних умовах видобування вугілля. А. Саржан піддає критиці ставлення держави щодо модернізації, яку вважає некомплексною та вибірковою [758, с. 89]. З. Лихолобова констатує обмеженість масштабів і сповільненість темпів модернізації, що було пов'язане із слабкістю матеріальної бази галузі.

У публікаціях висловлені різні тлумачення суб'єктивного чинника кризи (кризових явищ). О. Амоша і Б. Біренберг занепад у галузі пов'язують, зокрема, із зміною психології управлінських кадрів, яка відбулася внаслідок структурних змін в середині 70-х рр. [693, с. 14] З. Лихолобова трактує зміст суб'єктивного чинника наступним чином: це атмосфера «загальної байдужості та незацікавленості, притаманна екстенсивним методам господарювання, яка дозволяла діяти за принципом «після нас хоч потоп» [888, с. 11]. К. Заблоцька під суб'єктивним чинником розуміє елементарну безгосподарність та «економічний менталітет, несумісний із старанним ставленням до праці» [839, с. 196].

Все більшу увагу учені приділяють з'ясуванню кількісних і якісних характеристик шахтарських колективів. К. Кузіна розглядає особливості культури шахтарів [734]. З. Лихолобова у статті «Кадри вугільної промисловості (1965 – 1985 рр.)» [887] продовжила розробку проблеми, яку свого часу розпочали А. Бондаренко і Т. Рудюк [787]. Авторка встановила динаміку зміни кількості робітників з видобутку вугілля. За найважливішу причину їх збільшення дослідниця вважає погіршення гірничо-геологічних умов вуглевидобування: Авторка знову порушує питання про ефективність використання фахівців у галузі. Вона встановила, що кількість фахівців, що працювали на робочих посадах, зросла з 33,8 тис. осіб у 1976 р. до 68,1 тис. осіб у 1986 р. З. Лихолобова відзначає, що у першій половині 1980-х рр. загострилася кадрова проблема, що було викликане переходом колективів на багатозмінний режим роботи, внаслідок чого зростала кількість працюючих пенсіонерів. У 1985 р. дві третини з них продовжували працювати на підземних роботах. Дослідниця виокремлює також такі тенденції у житті колективів: а) п'ятикратне збільшення числа прогульників у другій половині 70-х рр.;

б) підвищення освітнього рівня шахтарів. Кількісні та якісні зміни у шахтарських колективах З. Лихолобова продовжує аналізувати у монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст.» [706]. Авторка уточнює динаміку чисельності підземних робітників у 1975 –1985 рр. Вона проаналізувала плинність кадрів і встановила, що у 1975 – 1985 рр. кількість звільнених прогульників майже подвоїлася. Загалом, всі характеристики змін у русі робітників з середини 70-х років «мають негативне значення» [706, с. 155].

Професійний склад працівників шахт вивчала К. Заблоцька [838]. Авторка виявила специфіку шахтарських колективів порівняно з колективами інших галузей промисловості: «У вугільній промисловості питома вага робітників автоматизованої та механізованої праці була найменшою – 23,1 % у 1959 р. і 32,1 % у 1985 р.» [838, с. 61]. У статті «Професійно-кваліфікаційні верстви робітників вугільної промисловості України у 1960 – 1985 рр.» дослідниця констатує, що тенденція зменшення кількості працівників низької кваліфікації та відносного збільшення кількості працівників вищої кваліфікації була перервана у 1975 р. [840, 143]. У статті «Ручна праця у вугільній промисловості» К. Заблоцька з'ясовує зміни у співвідношенні чисельності працівників механізованої та ручної праці, співвідношення ручних і механізованих операцій у змісті роботи гірників окремих спеціальностей [841]. Вперше у науковій літературі була названа частка ручної праці на шахтах Донбасу в основних технологічних ланках. К. Заблоцька говорить про вугільну промисловість як найбільш відсталу. Дослідники (К. Заблоцька, А. Саржан) зробили важливі спостереження щодо специфіки автоматизації й механізації праці у галузі. Науковці не лише підтвердили думки, які висловлювалися раніше щодо низької якості техніки, але й повідомили про її неефективне використання. У сучасній історіографії узята під сумнів наявність НТП прогресу в галузі [706, с. 142].

Унікальну працю опублікував економіст В. Сумін [972]. Для її написання він використав специфічне коло джерел: документи Макіївського науково-дослідного інституту з безпеки робіт у гірничій промисловості, Донецького науково-дослідного інституту травматології й ортопедії, Донецького інституту гігієни праці та

профзахворювань, хронометражні спостереження, соціологічне дослідження – завдяки чому праця за своїм змістом вийшла далеко за рамки економічної статті. Автор з'ясовує мотиви поведінки шахтарів під час праці, вплив різних чинників (виробничих, організаційних, психологічних) на самопочуття, працездатність робітників; встановлює залежність між механізацією вугледобування і станом нервового напруження гірників, розкриває негативні наслідки механізації виробництва. В. Сумін першим розглядає психологію виробничого травматизму, описує психологічний стан людей у зв'язку з травмуванням. Питання умов праці, її організації, дотримання правил безпеки вивчала Н. Шевченко [1010, 1040]. Вона та К. Заблоцька вивчали проблеми нарахування заробітної плати шахтарів [842]. Про роботу шахтних партійних і профспілкових організацій згадують К. Кузьміна та Є. Філіппов [993]. З'ясувати специфіку взаємин робітників з КПРС і радами народних депутатів, їх вплив на життєдіяльність політичної системи намагався О. Додонов [714, 715]. Він дає оцінку діяльності РТК і відзначає, що вони не були продуктом творчості робітників, були безсилі перед адміністрацією і стали ширмою для адміністративно-командної системи. На жаль, під час підготовки монографії автор не використав документи українських архівів.

За останнє десятиліття був досягнутий значний прогрес у вивченні соціального життя у вугледобувних регіонах. У монографіях та статтях, авторами яких є В. Баран [695], А. Саржан [756–758], Л. Ковпак [727], Н. Шевченко [1040], К. Кузіна [734], Є. Ізмайлова [849, 850], та Є. Філіппов [993], розглядаються такі питання, як житлові й побутові умови шахтарських сімей, динаміка їх прибутків, рівень споживання, стан соціокультурної галузі та охорони здоров'я. Найбільшу увагу вчених продовжували привертати політичні аспекти життя гірників. А. Русначенко поповнив історіографію даними про страйки, що відбулися на шахтах УРСР у 70-і рр. XX ст. [755]. О. Додонов повідомляє про діяльність макіївського шахтаря В. Клебанова зі створення «Асоціації вільної профспілки робітників СРСР» [715, с. 131]. Зміни у суспільно-політичному житті Донбасу в перші роки «перебудови» розглядали Т. Болбат [784, 785] та С. Адамович [689]. В. Баран

з'ясував позицію шахтарів Донбасу під час зустрічі їх делегатів з М. Горбачовим у лютому 1989 р. [695].

У висвітленні весняних страйків 1989 р. в історіографії був зроблений крок назад. Н. Шевченко чомусь відзначає, що «першим був страйк у Червоному Лучі» [706, с. 230]. Більшість науковців увагу при дослідженні боротьби шахтарів приділяють липневому страйку 1989 р. В оцінках причин страйків та їх спрямованості розбіжності не подолані. В. Докашенко вважає, що страйк став результатом економічної політики правлячої партії і «був своєрідною формою прояву недовіри до її соціально-економічної стратегії» [826, с. 38]. Близький до цього погляду О. Додонов, який констатує, що страйк – це рух доведених до відчаю незадоволених «перебудовою» робітників [715, с. 57]. С. Кара-Мурза вважає, що страйком люди висловили своє ставлення до повороту до капіталізму [724, с. 45]. Немає єдиної позиції в питанні про ступінь стихійності страйку. На думку О. Бойка, він починався як стихійний вибух народного незадоволення [698]. М. Стариков організацію страйків пов'язує із діяльністю робітничих клубів. Але, стверджуючи, що «одним із ініціаторів могутньої страйкової хвилі влітку 1989 стали робітничі клуби» [759, с. 459], М. Стариков фактично визнає існування окрім клубів ще якогось «ініціатора» – особи, групи або певної політичної сили, що був пов'язаний з проведенням страйків.

Г. Мирський підводить до думки, що у відродженні робітничого руху був зацікавлений М. Горбачов, який «зіткнувся із опором апарату, із глухою протидією і прихованим саботажем, і тому неминуче приходив до рішення послабити і дискредитувати верхівку власної партії і [...] встановити прямий зв'язок з народом» [909, с. 81]. С. Кара-Мурза вважає, що страйки готувалися і констатує: «Важко було дивитися на підготовку при потуранні верхівки КПРС перших великих страйків» [724, с. 187]. У Ф. Гореліка знаходимо такі міркування: «Коли він [М. Горбачов] побачив, що [...] насувається всебічна криза, то остаточно зняв з себе відповідальність за те, що накоїв, і віддав політику держави у руки натовпу» [711, с. 24]. Ю. Поляков стверджує, що страйки в СРСР «були інспіровані політизованою інтелігенцією» [936, с. 23]. Ю. Фролов переконаний, що «саме проголошення

свободи слова, друку, плюралізм дозволили гірникам подолати страх перед ще незламаним тоталітаризмом і вийти на майдани міст Донбасу, не побоюючись переслідувань з боку каральних органів» [999, с. 259].

Автори, які стоять на позиціях соціально-економічної обумовленості страйку, по-різному бачать детонувальні чинники, що призвели до шахтарського вибуху. С. Адамович причиною вважає інтенсифікацію вугільної промисловості з ініціативи Горбачова [689, с. 539], мабуть, маючи на увазі її перехід на «повний госпрозрахунок» у 1989 р. В. Докашенко переконаний, що детонував страйк закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», який був упроваджений поза правовим полем, був позбавлений необхідної організаційної та фінансової підтримки і створював у шахтарів ілюзію його саботажу з боку адміністрації [826]. В. Баран і В. Даниленко безпосередні причини страйку виводять з 5 вимог ЦК ПРВП до Мінвуглепрому СРСР, що були розроблені ЦК ПРВП 21-го червня 1989 р. Вони також пишуть, що «...однією з головних причин страйку була непослідовність, незавершеність, половинчастість реформ [...]. Причини страйку полягали також у збереженні влади бюрократичного апарату в центрі і на місцях» [765, с. 263]. В. Докашенко наполягає, що страйки стали формою протесту, нехай навіть неусвідомленого, проти панування КПРС. Він проаналізував вимоги шахтарів ВО «Артемвугілля», які були поставлені перед керівництвом об'єднання. Суттєвий крок у вивченні липневого страйку зробив В. Баран [695, с. 373–382]. Автор вийшов за межі традиційного висвітлення подій переважно у межах Донецької області.

У визначенні значення липневого виступу дослідники зосереджують увагу, передусім, на його політичному аспекті. Автори монографії «Від тоталітаризму до демократії» вважають страйк етапною подією «перебудови», констатують, що він дозволив робітничому класу усвідомити силу організованого масового виступу, сприяв зростанню його самоусвідомлення [478, с. 388]. В. Докашенко зауважує, що шахтарі поставили на порядок денний питання, які можна було вирішити лише за умови корінних змін соціально-політичних відносин у державі. Виступ гірників засвідчив, що з тоталітаризмом можна говорити лише мовою сили [826, с. 39]. З погляду інтересів робітників, відзначає С. Кара-Мурза, страйк був самогубством,

шахтарі «...у цю вирву затягували усе суспільство» [724, с. 187]. Негативні економічні наслідки страйку розглядають лише автори праці «Від тоталітаризму до демократії» (згортання обсягів вуглевидобутку, падіння дисципліни, зниження вимогливості до робітників з боку ІТП, збільшення смертельного травматизму).

У відповідях на питання: «Чи мав страйк загрозу владі?» висловлювалися різні думки. «Так», – вважає Дж. Госкінг, загроза владі йшла не від народних фронтів, а від робітничого руху [768, с. 472]. В. Докашенко дотримується цієї ж думки. Дж. Боффа зауважує, що страйк став епізодом у суспільно-політичному житті, але тривожним за своїми економічними і політичними наслідками [700, с. 216]. В. Мау впевнений, що «особливої загрози владі за своїм масштабом або координованістю дій страйк не мав, але він різко дестабілізував політичну ситуацію» [471, с. 28]. За версією Ф. Гореліка, робітничий рух став «одним з резервів контрреволюції» [711, с. 51]. А. Барсенков політичний результат страйку вбачає у тому, що був покладений початок зближенню страйкового й опозиційного політичного рухів [606, с. 144]. Зовсім по-іншому ніж у 1990 – 1991 рр. було поставлене питання про взаємодію шахтарського руху й інтелігенції. Л. Гордон відзначає самостійність шахтарського руху, відсутність його зв'язку з іншими політичними силами. Автор наполягає: потенційні носії соціал-демократичної, християнсько-демократичної, просто демократичної ідеології у робітничому русі працювати не хотіли, їм страшно було йти у трудові колективи, тому що позначався культурний, побутовий і мовний розрив [816].

У публікаціях є численні помилки і неточності у викладі хронології подій (Н. Шевченко, зокрема, пише, що «25 липня страйк було припинено, всі шахти Донбасу почали працювати» [706, с. 231]), у визначенні кількості шахт, які брали участь у страйку, перебільшена роль республіканської комісії у вирішенні конфлікту.

Під час вивчення наступних подій дослідників цікавить, передусім, вплив страйку на політичний розвиток країни. А. Барсенков, зокрема, говорить про закономірність союзу російської опозиції і шахтарського руху Донбасу: «Об'єктивним боком цього альянсу була ворожість до центральних владних

структур. Шахтарі натискали на центральні союзні відомства, вимагали швидкого вирішення проблем, що накопичилися протягом десятиліть. «Демократи» підказували їм, коли і які кроки (гасла, протести, страйки) потрібні, щоб підключити шахтарів до загальнополітичної сутички за владу» [696, с. 149]. Зв'язки шахтарського руху з НРУ аналізує С. Адамович [689]. У публікаціях розглядалося питання про дії влади щодо виконання вимог шахтарського страйку. С. Кара-Мурза прокоментував закон СРСР «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» словами: «Легалізація страйків дала могутній засіб шантажу союзної влади і підтримки політичних вимог антирадянської опозиції» [724, с. 232].

У висвітленні подій другої половини 1989 р. автори висловили багато спірних думок, зокрема, що: а) постанова РМ СРСР №608 «залишалася на папері» [706, с. 232]; б) на більшості вугільних підприємствах реальна влада знаходилася у руках РТК [689, с. 541]; в) новий етап мітингової хвилі почався у серпні, коли був обнародований проект Закону УРСР «Про зміни і доповнення до Конституції (основного Закону) УРСР»; [748, с. 388], г) на хвилі значної політизації робітничого руху проходив на Донбасі страйк 1-го листопада 1989 р., на якому висувалися політичні вимоги [786, с. 66]; д) наприкінці 1989 р. на Донбасі була зосереджена більшість незалежних масових робітничих організацій, зокрема Вільні профспілки трудящих, Спілка трудящих Донеччини [786, с. 66]; е) перші вимоги утворення незалежних профспілок пролунали наприкінці 1989 р. Гіроакі Куромія обґрунтовує спірну тезу, що «страйкарі відкидали Компартію, ліквідували де-не-де партійні осередки, але майже (а той узагалі) не виявляли цікавості до створення «якоїсь іншої партії» чи альтернативної профспілки типу польської «Солідарності» [735, с. 472].

Серед подій 1990 р. у дослідників найбільший інтерес викликають дві: лютнева «обласна революція» у Донецьку і розширення співпраці між шахтарським та національно-визвольним рухами. «Донецьку обласну революцію» більш повно, ніж А. Русначенко, досліджує С. Адамович [689]. В. Волков вважає, що після виборів 4-го березня 1990 р. внаслідок перемоги на них національно-демократичних сил в областях Західної України в УРСР «склалася обстановка, що нагадує двовладдя» [797, с. 13]. Суспільно-політична ситуація в СРСР влітку 1990 р.,

відносини між центром і республіками розглянуті у монографії «Влада й опозиція» [704]. Стан справ у галузі після проголошення Декларації про суверенітет розглядає А. Вітковські [703].

С. Кара-Мурза звертає увагу на зміни у свідомості гірників, які відбулися у 1990 р. [724]. Під час аналізу подій 1990 р. дослідниками висловлено багато думок, наведено достатньо фактів, які потребують перевірки. Залишається багато «білих плям» у дослідженні історичного процесу, що відбувався у цьому році: особливості виробничої діяльності шахтарських колективів, поглиблення кризи шахтарських міст і кризи товарного постачання, боротьба шахтарів за визнання Донбасу зоною екологічного лиха, перехід руху на антикомуністичні засади, розпад шахтних організацій КПРС, боротьба за контроль над місцевими органами влади тощо. У 2010 р. була видана праця І. Ледіна, В. Агапова і М. Белобрагіна «Народжена липневими грозами» [736], у який досліджується створення Незалежної профспілки гірників СРСР, з'ясовано участь у реалізації проекту українських шахтарів.

Значні результати були досягнуті у вивченні подій 1991 р. В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко весняний шахтарський страйк пов'язують з поразкою СРСР у холодній війні, що було визнане М. Горбачовим у листопаді 1990 р. [733, с. 354]. Переговори між українським урядом та РССКД напередодні страйку розглянуті С. Адамовичем [689].

Різні аспекти весняного страйку досліджують В. Левчик [884] та А. Тьомкіна [979]. Усі автори відзначають політичну спрямованість весняного страйку. Дослідники (Н. Шевченко, С. Адамович) захопились вивченням політичних його вимог і не звертають увагу на такі вимоги гірників: укладання ГТТУ, розширення списку професій, що дають право на пільгову пенсію тощо. Н. Шевченко констатує, що «на перше місце серед вимог шахтарів висувається питання про національне самовизначення України» [706, с. 235], але це сталося не відразу. Авторка не з'ясувала причини трансформації вимог страйку. С. Кара-Мурза аналізує політичні вимоги. Він вважає, що в них не було логіки: шахтарі одночасно вимагали «зберегти Союз» і «створити Раду Конфедерації суверенних держав з повноваженнями координувального органу», що в документах вже висловлена «тверда

переконаність» у необхідності зміни державного керівництва, а можливо, й усієї суспільно-політичної системи [724, с. 188]. С. Кара-Мурза негативно оцінює включення шахтарів у політичну боротьбу: «Багато розумних людей своїми руками знищували лад, у якому вони існували як привілейована соціальна група, і вимагали встановити лад, у якому вони як соціальна група неминуче повинні були перетворитися на нікчемність» [724, с. 187]. А. Мігранян дотримується приблизно такого ж погляду [744, с. 224]. Визначаючи значення страйку, В. Мау вважає, що за своїми масштабами та координованістю дій він вперше мав реальну загрозу для влади [741, с. 28].

Увагу українських дослідників привертає проблема взаємовідносин шахтарського і національно-патріотичних рухів. Вона частково була розв'язана у працях Т. Болбат [785], А. Русначенка [755] та С. Адамовича [689] та Н. Шевченко [706]. Про зайняту народом України позицію під час перебування при владі ДКНС думки також полярні. В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко пишуть, що «народні маси і демократична інтелігенція рішуче виступили проти організаторів палацового перевороту» [733, с. 354]. С. Кара-Мурза відзначає, що серпневі дні підтвердили: усі політичні конфлікти перебудови були боротьбою між вузькими угрупованнями при повній байдужості та бездіяльності переважної більшості населення країни [724, с. 253]. С. Коен звертає увагу на те, що «ніякого загальнонаціонального опору путчу не було, заклик Єльцина відповісти на путч загальним страйком підтримки не знайшов» [730, с. 12 – 13.].

Більшість російських дослідників не пов'язують розпад СРСР та перехід республік до ліберальної економічної й політичної організації суспільства з шахтарським рухом. А. Степанов вважає, що перехід здійснила еліта КПРС [760, с. 25]. На думку деяких суспільствознавців, шахтарям була відведена роль помічників буржуазії. С. Кара-Мурза стверджує: «Шахтарі допомогли знищити радянську владу» [725, с. 396].

Проаналізовані нами історіографічні джерела дозволяють зробити декілька висновків:

– протягом останніх 15 років відбулися якісні зміни у вивченні вітчизняної історії 1976 – 1991 рр., історії вугільної промисловості цього періоду. Зусиллями В. Барана, О. Бойка, В. Даниленка, О. Додонова, В. Кременя, В. Литвина, А. Русначенка, Д. Табачника, В. Ткаченка та інших розглянуто процеси, які відбувалися на «політичній арені України» в роки «застою» і «перебудови», найактивнішими учасниками яких були шахтарі. О. Амоша, Б. Біренберг, К. Заблоцька, К. Кузіна, З. Лихолобова, А. Саржан, В. Сумін, Н. Шевченко та інші своїми працями збагатили історіографію вугільної промисловості. На зміну публікаціям, які торкалися окремих аспектів виробничого, економічного та соціального життя галузі, прийшли праці, в яких автори викладали на концептуальному рівні її багатогранну історію в контексті загальноісторичного процесу;

– критично оцінюючи зроблене науковцями, необхідно відзначити, що, по-перше, дослідження виробничих, економічних, соціальних процесів проводилося переважно в територіальних рамках Донецької та Луганської областей. Життя шахтарських колективів ВО «Олександріввугілля», «Павлоградвугілля», «Укрзахідвугілля» було поза увагою дослідників. По-друге, у зв'язку з припиненням у 1987 р. діяльності Мінвуглепрому УРСР, що призвело до різкого звуження джерельної бази досліджень, більшість істориків обмежують хронологічні рамки досліджень 1985 роком. Найвідповідальніший період в історії галузі, пов'язаний з її переходом на госпрозрахунок, під час якого визрівали передумови соціального вибуху 1989 р., виявився найменш вивченим. Причини катастрофічного падіння виробництва, починаючи з другої половини 1989 р., з'ясувати не вдавалося, а сам факт падіння обсягів вуглевидобутку пояснюється руйнівними наслідками страйків. По-третє, технологічний та економічний детермінізм, що панував у науці, домінування серед джерел документів Мінвуглепрому УРСР зумовили переважне вивчення проблем механізації вуглевидобування та виробничого життя. Вивчення «людського чинника» виявилось найбільш складною проблемою, хоча опубліковані роботи Н. Шевченко, К. Кузіної, Є. Ізмайлової, Є. Філіппова та інших свідчать про початок гуманізації шахтарської проблематики;

- учасники страйкового руху, що відродився у 1989 р., стверджували, що їх змусила піднятися на боротьбу соціальна несправедливість у виробничому та соціальному житті. Але цей аспект шахтарського буття в наукових публікаціях майже не висвітлено. Ще у 1992 р. А. Кацва і В. Філімонов наполягали на необхідності коригування тез, які з'явилися у публікаціях, про величезні масштаби руху, його незалежності, зрілість ринково-демократичної спрямованості робітників. Але дослідники доволі часто продовжують знаходитися «в полоні революційного романтизму» і повторюють думки, що взяті з публікацій 1989–1991 рр.;
- сучасна історична наука не дала відповіді на дискусійні питання, поставлені журналістами, про особисту відповідальність М. Горбачова за соціальний вибух на Донбасі, роль директорського корпусу як можливого організатора страйків, товарний дефіцит як механізм підігріву народного обурення тощо;
- науковцями не розглядалася як самостійна наукова проблема історична доля українського шахтаря в останні роки існування УРСР. Склалася очевидна невідповідність між необхідністю розуміння особливостей історичного процесу 1976–1991 рр., ролі у ньому шахтарських колективів, їх життя в умовах «розвинутого соціалізму», причин їх активної поведінки на заключному етапі «перебудови» і досягнутим рівнем вивчення проблеми.

1.2. Джерельна база

Використовуючи загальноприйнятий принцип класифікації документів відносно їх походження, ми виділяємо наступні групи:

1. Опубліковані (533 – 541) і неопубліковані документи XXV – XXVIII з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС, більшість з яких (крім XXVIII з'їзду) визначали спрямованість розвитку радянської економіки, паливно-енергетичного комплексу СРСР, соціокультурної галузі держави. Дослідження документів з'їздів дозволяє зрозуміти еволюцію партійно-державної політики щодо вугільної промисловості УРСР. У документах пленумів ЦК КПРС здійснювалася конкретизація цілей і завдань соціально-економічного розвитку. Матеріали XIX партконференції, що

поклала початок реформуванню політичної системи СРСР, дозволяють з'ясувати роль, яка відводилася трудовим колективам у цій реформі. Неопубліковані документи ЦК КПРС, що зберігаються у Російському державному архіві новітньої історії (РДАІ), сконцентровані у фондах (далі – ф.) І (з'їзди КПРС), ф. 9 (Пленуми ЦК КПРС), частково у ф. 89 («Колекція»). Розсекречені документи ф. 89 містять мінімальну інформацію про соціально-політичні процеси в СРСР, про розвиток шахтарського руху. До розсекречених документів належить, наприклад, інформація «Про суспільно-політичну обстановку у західних областях України» від 28 серпня 1990 р.» [484], до засекречених – протокол засідання Політбюро ЦК КПРС від 31 липня 1989 р., на якому розглядалося питання «Про страйки в трудових колективах країни». Стенограма ХХVІІІ з'їзду КПРС має інформацію про страйки, що відбулися в УРСР 11 липня 1990 р. [483]. До цієї групи документів ми зараховуємо виступи М. Горбачова на засіданнях та нарадах, документи, підписані М. Горбачовим [542–545], у яких фіксувалася офіційна політика держави щодо тих або інших проблем суспільного життя. Деякі документи ЦК КПРС, які мають принципове значення щодо розуміння процесів, які відбувалися в СРСР, зберігаються у фондах ЦДАВО України, обласних державних архівів. Директивні документи ЦК КПРС, які визначали розвиток вугільної промисловості, зберігаються у фонді Міністерства вугільної промисловості УРСР Державного архіву Донецької області (ф. 2689).

2. Конституція СРСР [554, 555], закони СРСР [556 – 560], документи З'їздів народних депутатів СРСР [561 – 562], Верховної Ради (ВР) СРСР [563 – 576], укази Президента СРСР. Серед документів цієї групи нами використовувалися: стенограми засідань ВР СРСР [624], ті документи, які стали реакцією влади на поглиблення кризи у вугільній промисловості соціально-економічну і політичну боротьбу гірників та ставили за мету припинення страйків та правове їх регулювання. Зокрема, це «Звернення Верховної Ради СРСР до радянського народу у зв'язку із страйками та національними конфліктами» (25 липня 1989 р.) [576], закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (10 жовтня 1989 р.) [558], постанови ВР СРСР «Про невідкладні заходи щодо забезпечення безперебійного функціонування залізничного транспорту та базових

галузей народного господарства» (3 жовтня 1989 р.), [565] «Про страйки шахтарів» (21 березня 1991 р.) [572], «Про припинення страйків на підприємствах вугільної промисловості країни» (26 березня 1991 р.) [573], указ Президента СРСР «Про невідкладні заходи щодо забезпечення стабільної роботи базових галузей народного господарства» (13 травня 1991 р.) [581] тощо;

– закони СРСР, зміни до законів СРСР, постанови ВР СРСР, укази Президента СРСР, які приймалися владою під впливом шахтарського руху і були покликані вирішувати питання, що ставилися шахтарями (закони СРСР «Про внесення змін і доповнень до Закону СРСР «Про кооперативи в СРСР» [557], «Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР» (15 травня 1990 р.) [560], постанови ВР СРСР «Про впорядкування торгово-закупівельної діяльності кооперативів та регулювання цін на товари (послуги), що надаються кооперативами населенню та організаціям» [567], «Про додаткові заходи щодо стабілізації споживчого ринку і посилення державного контролю за цінами (20 листопада 1989 р.) [568] тощо;

– нормативні акти, які визначали стратегію розвитку держави на період переходу до регульованої ринкової економіки і були спробами вирішення актуальних проблем соціально-економічного й політичного розвитку держави, зокрема, закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» [559], указ Президента СРСР «Про невідкладні заходи щодо стабілізації господарських зв'язків у IV кварталі 1990 р. і протягом 1991 р.» від 27 вересня 1990 р. [577] тощо. Документи цієї групи дозволяють прослідкувати зміну правового регулювання відносин у промисловості.

3. Постанови, проекти спільних постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів (РМ) СРСР, прийнятих у 1976–1989 рр.: «Про заходи з розвитку вугільної промисловості Донецького басейну в 1976–1980 роках» (№ 103 від 6 лютого 1976 р.), «Про заходи щодо подальшого розвитку вугільної промисловості в Українській СРСР і Ростовській області в 1980 р., XI п'ятирічці та на період до 1990 року» тощо, які визначали конкретні завдання Мінвуглепрому СРСР та Мінвуглепрому УРСР, міністерствам-постачальникам матеріально-технічних ресурсів, обсяги фінансування тощо. Зауваження до проектів, підготовлені в комісіях Верховної Ради (ВР) УРСР [56, 58, 66] дозволяють простежити специфіку

партійно-державного управління галуззю, з'ясувати «больові точки» вугільної промисловості, заходи влади щодо нормалізації ситуації. У ф. 326 (Донецький обком КПУ) Держархіву Донецької області знаходиться документ з грифом «цілком таємно» – це постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 15-го березня 1989 р. «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки й зміцнення грошового обігу в країні у 1989 – 1990-х роках і XIII п'ятиріччі» [188, арк. 59–64], з яким були ознайомлені лише 5 вищих посадовців області. Реалізація цієї постанови була однією з причин соціального конфлікту у 1989 р.

4. Документи виконавчої влади СРСР, серед яких нас цікавлять постанови та розпорядження Ради Міністрів СРСР (з січня 1991 р. – Кабінету Міністрів СРСР). Важливе значення щодо з'ясування позиції виконавчої влади відносно вугільної промисловості УРСР має протокол наради, що відбулася у РМ СРСР 8 – 12 лютого 1989 р., який зберігається у ЦДАВО України [31], постанова № 608 «Про заходи щодо забезпечення виконання спільних рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС й страйковими комітетами робітників вугільних регіонів країни» [188], навколо якої розвернулася запекла боротьба, що тривала до серпня 1991 р. Нами використано 12 постанов РМ СРСР (КМ СРСР), які регулювали відносини у ВП, зокрема постанови КМ СРСР «Про доповнення списку робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку, при зайнятості на цих роботах не менше 25 років», «Про дозвіл підприємствам вугільної промисловості реалізації частки вугілля за договірними цінами» (3 квітня 1991 р.) [583–585] тощо. До цієї групи віднесені документи Мінвуглепрому СРСР, що відображають його діяльність щодо управління шахтами України у 1988 – 1991 рр. Вони зустрічаються у фондах Мінвуглепрому УРСР (ф. 2689), Донецького міського робітничого (страйкового) комітету (ДМР(С)К) (ф. р. 6777) Держархіву Донецької області, Донецького обласного краєзнавчого музею, деякі з них знаходяться у особистому архіві автора. Ці документи дозволяють з'ясувати, які зобов'язання щодо гірників УРСР узяло на себе міністерство після страйку в липні 1989 р. (наказ Міністра вугільній промисловості СРСР № 115 «Про заходи щодо забезпечення виконання спільних рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС й страйковими

комітетами робітників вугільних регіонів країни. Постанова Ради Міністрів СРСР від 3 серпня 1989 р. № 608»). Серед документів Мінвуглепрому СРСР, що відносяться до 1990 р., важливе знання мають довідки й інформації, які готувалися апаратом Мінвуглепрому СРСР для посадових осіб, що прибували у Донбас, щодо виконання протоколів про узгоджені заходи між шахтарськими страйковими комітетами Донецька, Макіївки, Єнакієве та комісією РМ СРСР та ВЦРПС. Документи дозволяють з'ясувати зміни, що відбувалися у виробничому та соціальному житті шахтарів після закінчення страйку. У фондах облвиконкомів держархівів Донецької, Дніпропетровської та Луганської областей знаходяться документи Мінвуглепрому СРСР, які свідчать про цілеспрямовані зусилля міністерства щодо виконання своїх зобов'язань перед шахтарями з вирішення житлового питання. Документи Мінвуглепрому УРСР (міністерство було ліквідоване у 1987 р.) зберігаються у Держархіві Донецької області. Вони дають можливість простежити кількісні зміни у вугільній промисловості, її соціальній сфері, результати виробничої діяльності колективів, стан техніки безпеки та матеріально-технічного постачання тощо. Але галузева документація не дозволяє прослідкувати виникнення й розвиток конфліктних відносин у шахтарських колективах, з'ясувати їх причини, зокрема у зв'язку із зловживаннями робітників відомчого управління та адміністрації шахт, простежити моральну деформацію колективів після затвердження Радою Міністрів СРСР 30 листопада 1976 р. постанови № 974 «Статут про дисципліну працівників, зайнятих на роботах в особливо небезпечних підземних умовах», зародження та розвиток «тіньового сектора» у вугільній промисловості, у системі галузевого робітничого постачання, оскільки інформація такого змісту у документах майже не фіксувалася.

5. Документи з'їздів, пленумів ЦК КПУ [545 – 548], засідань Політбюро ЦК КПУ, нарад у ЦК КПУ, як опубліковані, так і такі, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (ф. 1 – ЦК КПУ) та Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ) (ф. 17 – ЦК ВКП (б)). Керівна роль КПРС у житті суспільства виявлялася, зокрема, у тому, що розвиток вугільної промисловості УРСР здійснювався відповідно до

партійних директив, що зумовило включення до переліку джерел дослідження постанови ЦК КПУ та РМ УРСР від 21 березня 1980 р. «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про подальший розвиток та технічне переоснащення вугільної промисловості» від 3 березня 1980 р. [66], постанови Політбюро ЦК КПУ від 27 квітня 1982 р. «Про хід виконання Мінвуглепром УРСР постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про розвиток й технічне переоснащення вугільної промисловості» та ін. Документи ХХVІІІ з'їзду КПУ містять інформацію про зусилля, які докладали делегати з Донбасу, щоб наблизити КПУ до робітничого класу та шахтарського руху [7].

6. Опубліковані документи Верховної Ради УРСР за 1989 – 1991 рр., (закони [586–590], її постанови [591–604], постанови [605 – 610] та укази Президії ВР УРСР [611–612], стенограми засідань [620–622] та інформації [613–619]). Дослідницький інтерес мають, перш за все, документи тих засідань Верховної Ради УРСР, під час яких розглядалося «шахтарське питання» або обговорювалися перспективи переходу вугільної галузі у юрисдикцію України, а також документи, які передбачали регулювання галузевих проблем і приймалися під тиском страйккомів. Абсолютна більшість архівних документів Верховної Ради УРСР зберігається у ЦДАВО України і сконцентрована у ф. 1, оп. 16 (Президія ВР УРСР), оп. 22 (документи комісій ВР УРСР, зокрема з енергетики, науки та техніки, з житлово-комунального господарства тощо). Документи Верховної Ради УРСР, що відносяться до 1976 – 1988 рр., досить скупко освітлюють соціальні проблеми шахтарських колективів.

7. Документи РМ УРСР, що зберігаються у ЦДАВО України у ф. р-2, оп. 14 та 15 «Листування з союзними й республіканськими органами про розвиток і роботу підприємств вугільної промисловості та геології, розташованих на території УРСР, а також організацій Держгіртехнагляду УРСР». З документів фонду нами, зокрема, використана постанова ЦК КПУ і РМ УРСР від 19 вересня 1978 р., «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи вугільної промисловості» [66]. Постанови та розпорядження РМ УРСР, що регулювали процеси життєзабезпечення шахтарських міст,

перебувають також у фондах облвиконкомів держархівів Донецької, Дніпропетровської та Луганської областей.

8. Документи Донецького, Ворошиловградського, Дніпропетровського, Львівського обласних комітетів КПУ, 30 міських партійних комітетів, 8 райкомів КПУ у містах Донецьк, Макіївка та Горлівка, що зберігаються у держархівах вугледобувних областей. Документи цієї групи дозволяють у якійсь мірі з'ясувати наростання кризового стану у вугільній промисловості, процеси в шахтарських колективах, зрозуміти труднощі, які супроводжували перехід галузі на «госпрозрахунок». Наявність критичної інформації у документах партійних комітетів пояснюється виконанням покладених на них контрольних функцій щодо підприємств, розташованих на території даної парторганізації. Величезну інформацію про визрівання конфлікту, про страйк шахтарів у липні 1989 р. містять документи пленумів обкомів, міськкомів, райкомів КПУ, що відбулися у липні – серпні 1989 р. за участю делегацій страйккомів. В архівах партійних органів знаходяться документи, які дозволяють простежити зусилля партійних органів щодо локалізації страйку у липні 1989 р. та його притамування, зберігаються аналітичні матеріали, у яких давалися оцінки політичній боротьбі, що розгорталася, шахтарському рухові, його співпраці з національно-патріотичними силами. Документи парторганів є єдиним джерелом інформації про розпад шахтних парторганізацій.

9. Документи рад народних депутатів Донецької та Дніпропетровської областей за 1989 – 1991 рр., Донецького, Ворошиловградського та Дніпропетровського облвиконкомів, Донецького та Павлоградського міськвиконкомів з питань соціального розвитку міст. Використані документи облвиконкомів дозволяють реконструювати екологічну ситуацію у шахтарських регіонах, розкрити кризу соціокультурної галузі шахтарських міст, простежити зародження та поглиблення кризи товарного забезпечення та транспортної інфраструктури, причини поглиблення житлової проблеми. У ф. р. 2794 Держархіву Донецької області є документи про страйк шахтарів Донецька у березні 1990 р., про зусилля правоохоронних органів щодо притягнення до відповідальності адміністрації шахт за неприйняття заходів до страйкувальників [335]. Автор

використовує документи Донецького облвиконкому, що збереглися у його особовому архіві, наприклад, звіти про чисельність страйкуючих у розрізі вугільних об'єднань за квітень 1991 р., які готувалися фахівцями інформаційно-обчислювального центру [532].

10. Стенограми переговорів між керівниками ГТУ «Головдонецьквугілля» та представниками шахтарів ВО «Донецьквугілля», між урядовою комісією та делегатами шахт Донбасу, що страйкували, які відбулися 19 – 22 липня 1989 р. у Донецьку, протоколи про узгоджені заходи між шахтарськими страйковими комітетами та комісією Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, інші документи, що були підписані страйкувальниками із органами влади та адміністрацією виробничих об'єднань. Ці документи дозволяють простежити пошук компромісу, з'ясувати результати страйку шахтарів у липні 1989 р. Нами використані протоколи, які підписувалися керівниками шахтарського страйкового руху та українською владою у січні – квітні 1991 р. [619]. Документи цієї групи дозволяють з'ясувати позиції лідерів гірників та республіканської влади напередодні та під час весняного страйку, причин непоступливості гірників, політизування страйку, умови його припинення.

11. Документи Міжнародної організації праці, які дозволяють з'ясувати ставлення партійно-політичного керівництва СРСР щодо ініціатив МОП з захисту шахтарів, відповідність шахтарського руху в УРСР практиці страйкової боротьби в розвинутих демократичних країнах [549–553].

12. Документи I і II з'їздів шахтарів СРСР, що відбулися у Донецьку в 1990 р.), які дозволяють з'ясувати ставлення шахтарів до актуальних проблем виробничого, соціального та суспільно-політичного життя [386– 389, 625].

13. Документи зборів НРУ (1989 р., 1990 р.), II з'їзду УРП, які дозволяють з'ясувати бачення політичної опозицією перспектив розвитку української промисловості, її відношення до робітничого руху [645–647, 755].

14. Документи правоохоронних органів Донецької області за 1989 –1991 рр., що знаходяться в особистому архіві автора. Деякі з них є виписками з документів поточного діловодства Донецького облвиконкому за 1989 р. (доповідні записки керівників УВС, облпрокуратури області голові облвиконкому), оригінали яких

знищені [509–512]. Вони дозволяють з'ясувати використання органами влади репресивної машини щодо шахтарів, взаємовідношення органів УВС та страйккомів, обґрунтованість звинувачень з боку гірників про корумпованість на шахтах. Нами використаний унікальний документ, автором якого є начальник управління КДБ у Ворошиловградській області полковник М. Шама, що дозволяє зрозуміти завдання працівників КДБ під час страйку 1989 р. та після нього [1133].

15. Документи парткомів і партійних організацій шахт та шахтоуправлінь, що зберігаються у Держархіві Донецької області. Цінність цих джерел полягає у тому, що коло документів, які характеризують виробниче, соціальне та політичне життя трудових колективів на рівні шахт, бригад досить обмежене. У державних архівах повністю відсутні документи рад трудових колективів об'єднань, шахт та шахтоуправлінь, рад підприємств та бригад, шахтних профспілкових організацій. Відсутність цих джерел якоюсь мірою компенсують документи парткомів шахт. На жаль, з 1988 р. більшість шахтних парткомів припинили здачу документів у держархіви. У Держархіві Донецької області за 1989 р. зберігаються лише документи парткомів шахтоуправління «Петровське» ВО «Донецьквугілля» (ф. 59) [130, 131] та шахтоуправління «Куйбишевське» ВО «Донецьквугілля» (ф. 4191) [339–341].

16. Документи обласних рад профспілок Донецької і Ворошиловградської областей, які містять інформацію про події на Донбасі у 1989 – 1991 рр., про спроби лідерів страйкарів оновити профспілкове життя на шахтах, дозволяють з'ясувати мотиви участі гірників у страйковому русі.

17. Документи шахтних, міських, міжміських, регіональних страйккомів за 1989 – 1991 рр. Понад 100 з них об'єднані в унікальну збірку «Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 рр. Документи і матеріали», укладачем та упорядником якої був А. Русначенко [628]. Документи страйккому ВО «Донецьквугілля» (і не тільки його) складають унікальний ф. р. 6777 Держархіву Донецької області. Автором також використовувалися постанови Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу (РССКД), страйккомів виробничих об'єднань, що публікувалися у 1989 – 1991 рр. на сторінках міських та багатотиражних шахтних газет [1130, 1132, 1145, 1157 та ін.]. Автор залучає документи страйкомів, що зберігаються у

Донецькому обласному краєзнавчому, Макіївському художньо-краєзнавчому музеях та Історичному музеї м. Горлівка. У особистому архіву автора знаходяться документи страйкому шахти «Південнодонбаська №3» ВО «Донецьквугілля», що були передані йому першим керівником донецького страйккому О. Бокаревим, і містять інформацію про перший політичний шахтарський страйк з вимогою суверенітету України, що відбувся у травні 1990 р. (Див. «Додатки»).

18. Самостійним і оригінальним різновидом історичних джерел є 55 шахтних багатотиражних газет виробничих об'єднань Донецької та Ворошиловградської (з 1990 р. Луганської) областей. Шахти об'єднань, розташованих в інших областях УРСР, таких газет не мали. Ми використовуємо також публікації газети «Гірник» (орган ради трудового колективу виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля», львівського та волинського теркомів профспілки працівників вугільної промисловості). Серед матеріалів, що публікувалися в газетах, інтерес становлять публікації генеральних директорів об'єднань [1140, 1141], директорів шахт та фахівців [1052, 1089, 1328 та ін.] з актуальних питань життя підприємств, звіти про конференції трудових колективів і профспілкових організацій [1087, 1233], статті гірників [1061, 1156–1158 та ін.], які дозволяють частково компенсувати відсутність документів про діяльність більшості шахтних громадських організацій.

19. Статистичні матеріали різного походження:

- звітність про роботу підприємств вугільної промисловості, що публікувалася [642] або призначалася для службового використання [641];
- опубліковані матеріали республіканських статистичних органів, статистичного управління Донецької області, у яких зібрана інформація з питань виробничого й соціального життя вуглевидобувних регіонів і шахтарських міст [633 – 639];
- аналітичні доповіді Донецького обласного управління статистики про стан справ у вугільній промисловості [640, 1025].

20. Самостійною групою джерел є неопубліковані та опубліковані результати соціологічних досліджень, що проводилися на шахтах Донбасу [799], серед делегатів I [387] та II з'їздів гірників СРСР. У ф. р. 6777 Держархіву Донецької області зберігається звіт науковців Інституту міжнародного робітничого руху АН

СРСР «Боротьба шахтарів: деякі причини та умови» [417], що був складений за результатами соціологічного дослідження, яке було проведене на 5 шахтах Донецька у січні 1990 р. Важливе значення мають згадані статті О. Воловодової, В. Комаровського, О. Левінсона, Л. Логачової, Л. Мальцевої та О. Пуляєвої, А. Студенкова та А. Чучалова, В. Толстоп'ятка, Г. Читаладзе, Н. Кузьмінської, Л. Ступницької, В. Злотіна, І. Писаревої та А. Чучалова. Використання матеріалів соціологічних досліджень дозволяє підвищити науковий рівень історичної розвідки.

21. Під час дослідження проблеми використовуються документи особового походження, серед яких ми виділяємо наступні групи:

– інтерв'ю, які давалися учасниками подій – керівниками держави й галузі (М. Горбачовим, М. Щадовим), народними депутатами, ідеологами робітничого руху та лідерами шахтарів [543, 946, 1095, 1139, 1143, 1144];

– публікації шахтарських лідерів та інших учасників подій, у яких фіксуються найбільш актуальні проблеми боротьби шахтарських колективів, розвитку профспілкового та шахтарського рухів [1051, 1058, 1071, 1076 та ін.];

– листи гірників, членів їх родин у різні інстанції: М. Горбачову [372], до партійних органів [218–221], до редакції журналу «Советский шахтёр» [1176], у донецький страйкком [374 та ін.]. Листи є унікальним документом, що дозволяють з'ясувати реальні проблеми, які хвилювали людей, їх світовідчуття та світорозуміння;

– мемуарна література. Шахтарський виступ в 1989 р. став предметом аналізу учасників подій. Опубліковані спогади можна згрупувати наступним чином, маючи за критерій приналежність авторів до тієї або іншої групи учасників подій:

1) спогади політичних лідерів СРСР М. Горбачова [653, 654], М. Рижкова [677–680], Є. Лігачова [670], А. Лук'янова [671], Б. Єльцина [655], В. Крючкова [668]. У мемуарах не тільки подається авторська інтерпретація перебудовчих процесів, але й часто, особливо в мемуарах М. Рижкова та М. Горбачова, даються оцінки страйковому руху. У зв'язку із закритістю більшості документів ЦК КПРС, мемуари допомагають з'ясувати позицію керівництва СРСР щодо дій шахтарів;

2) спогади представників політичної еліти УРСР Л. Кравчука [663–665], О. Ляшка [672], В. Масола [673], секретарів обкомів КПУ [676]. У спогадах цієї групи авторів

(окрім мемуарів О. Ляшка) міститься мінімальна інформація про стан вугільної промисловості та страйкову боротьбу гірників, але в публікаціях зустрічаються деякі коментарі економічної та соціальної політики КПРС, внутрішньопартійного життя та політичної кризи 1990 р.;

3) спогади генерального директора ВО «Стахановвугілля» Ю. Іоффе [659], які допомагають зрозуміти загальну ситуацію в галузі й причинно-наслідкові зв'язки у вугільній промисловості. Спогади Ю. Іоффе цікаві також тим, що їх автор є прихильником версії про страйк у липні 1989 р. і розвиток шахтарського руху як політичного проекту Кремля;

4) спогади у минулому першого секретаря Макіївського міськкому (МК) КПУ Донецької області В. Жукова [657], які дозволяють з'ясувати позицію місцевих органів влади щодо страйкарів, їх ставлення до страйкового руху;

5) спогади і роздуми шахтарів та лідерів шахтарського руху, що включені у збірник документів «На зламі» [626], у колективну монографію «Народжений липневими грозами» [736], що опубліковані у збірниках [658], газетах [650–652] та викладені в інтернетвиданнях [648 та ін.]. Автор мав зустрічі з лідерами страйкового руху 1989 – 1991 рр. А. Акімочкіним, В. Бліщиком, О. Бокаревим, М. Белобрагіним, О. Іващенко, П. Шушпановим, М. Волинком, М. Ярощуком, О. Снідком, О. Мрилем. Спілкування з учасниками подій допомогло з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки історичного процесу, мотиви поведінки шахтарів, внутрішню логіку їх боротьби, їх емоційний стан у дні страйків, встановити історичні факти, які не зафіксовані в історичних джерелах. Інформацію із вуст гірників надзвичайно важко перевірити «перехресним методом» і тому вона потребує критичного до себе ставлення. Використані вірші шахтарів-поетів дозволяють краще зрозуміти психічний і емоційний стан гірників.

У цілому джерельну базу дослідження становлять понад 1 тис. документів. Автором вивчено 67 фондів і близько 500 справ 8 центральних державних та обласних архівів України та РФ, а також 3-х музеїв. Джерельна база є цілком достатньою для проведення дослідження і дає можливість відтворити виробниче та

соціальне життя шахтарських колективів, їх економічну та політичну боротьбу у 1976 – 1991 рр. Майже всі архівні документи вводяться у науковий обіг вперше.

1.3. Методологічні засади дослідження

Під час вивчення проблеми автором використовувалися принципи дослідження, сформульовані на філософському, загальнонауковому, конкретно-історичному рівнях. Методологія дослідження визначається останніми досягненнями соціально-гуманітарного наукового пізнання. Не можна не погодитися з П. Фейерабендом, який вважає, що дослідження не може бути обмежене певною методологією, оскільки кожна з них має свої межі й за умови абсолютизації тих або інших методів пізнання не враховується складність об'єкту, що вивчається, властива йому незліченна кількість взаємодій. П. Фейерабанд, на наш погляд обґрунтовано, відкидає аналіз що «спирається на правила, які встановлені заздалегідь без урахування постійно змінних умов історії» [766, с. 148].

Автором використовується історико-матеріалістичний підхід, що передбачає дослідження історичного процесу через призму інтересів певного громадського суб'єкта. Методологічну роль виконують основні закони та парні категорії діалектики. Закон єдності та боротьби протилежностей показує внутрішнє джерело розвитку шахтарських колективів – єдність та боротьбу протилежних сторін (шахтар – держава), сил та тенденцій. З погляду названого закону у цій боротьбі закладені як позитивні, так і негативні засади, які об'єктивно є рушійною силою розвитку суспільства. Закон переходу кількісних змін у якісні дозволяє розкрити спосіб еволюції колективів, динаміку шахтарського руху, його трансформацію внаслідок боротьби з КПРС та державною машиною, з регіональними та місцевими органами влади та співпраці із позасистемною опозицією. Цей закон орієнтує дослідника на пошук закономірностей, яким підкоряється ця еволюція, на виявлення кількісних та якісних змін, що відбуваються при цьому, встановлення зв'язків між ними. Закон заперечення заперечення дозволяє аналізувати спрямованість розвитку шахтарського руху від простого до складного, від нижчого до вищого, від одних

форм руху до інших, від простої до складнішої громадської організації, від економічної до політичної боротьби. Парні категорії діалектики, такі як необхідність й випадковість, сутність та явище, зміст і форма, причина й наслідок тощо дозволяють визначити загальний підхід до вивчення колективів гірників та з'ясувати закономірності їх розвитку. Теорія класової боротьби Маркса – Енгельса – Леніна дозволяє тлумачити виступ шахтарів як форму боротьби одного із загонів робітничого класу проти «бюрократичного класу». Зміст політичної боротьби на завершальному етапі «перебудови» може розглядатися як боротьба класу буржуазії, що народжувалася, з КПРС, яка мала за мету захоплення державної власності.

Методологічне значення у рамках дослідження, що проводиться, мають історична антропологія та конфліктологічні теорії:

– теорії соціально-трудова конфліктів, які розробляли П. К. Едвардс, Р. Хайман та А. Росс. Згідно з цією теорією джерела конфліктів слід шукати у виробничих стосунках, а сам конфлікт є розвитком протиріч між двома власниками – засобів виробництва та робочої сили. Страйк є проявом конфлікту, а страйкова боротьба є одним із соціальних рухів. Під час аналізу страйків дослідник повинен розкрити їх специфіку, яка виникає зі своєрідності соціально-професійних груп, що його проводять, з'ясувати місце страйкового руху у структурі суспільства, його цілеспрямованість, комплекс можливих та використаних методів боротьби. При аналізі конфліктів передбачається урахування таких аспектів, як їх рівень, міра гостроти, основні етапи розвитку, склад учасників, використовувані способи і засоби виходу з нього;

– теорія відносної депривації (деприванти – зайві, позбавленці), яку розробили Т. Герр, Л. Килліан та Н. Смелсер. Ця теорія пов'язує протестні рухи з об'єктивними й суб'єктивними деприваціями особистості. Автор використовує окремі положення теорій когнітивного дисбалансу та фрустрації-агресії, тому що їх підґрунтя становить ідея про розбіжність (дисбаланс) між потребами людини та можливостями їх задоволення, що веде особистість до стресу та агресії. До об'єктивних передумов акцій протесту науковці відносять відносне зубожіння

людини, низький рівень змісту праці, невідповідність наявного статусу рівню освіти, нестабільність стосунків у сім'ї тощо.

Базовим принципом дослідження є принцип *об'єктивності*. Історична наука є цінносно-орієнтованою. К. Поппер мав рацію, коли писав: «Історія, що не приймає жодної точки зору, неможлива» [938, с. 52]. Цей принцип вимагає мінімізування впливу особистих симпатій та антипатій на дослідження життя і боротьби шахтарів та його результат. Дотримання принципу об'єктивності передбачає усвідомлення автором того, що він сам є продуктом суспільно-історичного розвитку, йому властиві певні забобони, нерозривні з традицією, що він перебуває у певному інформаційному полі, яке просякнуте політичною ідеологією, в якому склалися певні стереотипи у висвітленні шахтарського життя. Автор розуміє, що найважливіше наукове питання, пов'язане із формуванням передумов відродження української державності та боротьбою за цю державність не може бути предметом ідеологічної полеміки. У науковій літературі, присвяченій подіям 1985–1991 рр. історіографи вбачають «момент політичної кон'юнктурності» [906, с. 231] і ця помилка не може бути повторена. Принцип об'єктивності вимагає комплексного підходу до вивчення проблеми, подолання міждисциплінарних меж, які утворилися між галузями знань внаслідок різних дослідницьких традицій.

Принцип історизму передбачає дослідження саморозвитку шахтарських колективів внаслідок реальної практики під впливом науково-технічної, економічної, соціальної та національної політики КПРС, пізніше під впливом опозиційних політичних сил, з'ясування взаємозалежності випадковостей та закономірностей у цьому розвитку, вивчення динаміки змін. Принцип історизму передбачає також виділення в історії життя і боротьби шахтарів певних етапів, що мають якісні відмінності. У відповідності принципу, дослідник зобов'язаний з'ясувати різницю між станами шахтарських колективів в період «застою», коли шахтарі були втиснені у нівелюючу особистість державно-бюрократичну систему, та в період «перебудови», коли шахтарі внутрішньо зорганізувалися, щоб самим брати участь в управлінні шахтами та державою, бути реальними розпорядниками суспільних засобів виробництва та результатами своєї праці. Цей же принцип

вимагає у процесі вивчення шахтарського руху виявлення тенденції у його еволюції, дослідження історичних альтернатив, з'ясування причин та обставин історичного вибору гірників, розгляду історії вугільної галузі у нерозривному зв'язку з її сьогоденням. Принцип історизму вимагає також усвідомлення унікальності шахтарського руху, що відродився напередодні проголошення Україною державної незалежності.

Принцип загального зв'язку потребує встановлення тенденцій загально-окремого розвитку, з'ясування взаємозв'язку та взаємозалежності між виробничою діяльністю шахтарів, їх соціальним життям та політичною боротьбою, дослідження всієї сукупності взаємозв'язків шахтарів із зовнішнім середовищем: партійно-державною владою, системою життєзабезпечення, соціокультурною галуззю та екологічним станом міст та селищ, політичним життям у суспільстві. Він передбачає урахування конкретних умов, в яких відроджувався шахтарський рух, та розвивався – місця, часу, морально-психологічного оточення, що формувалося у конкретному колективі, об'єднанні, місті, регіоні та суспільстві. Реалізація принципу вимагає, щоб під час вивчення робітничих колективів історик не обмежувався дослідженням його окремих складових, а розглядав їх в цілому, спробував з'ясувати максимально більшу кількість зв'язків колективу з іншими економічними, соціальними й політичними об'єктами та суб'єктами історичного процесу. Реалізація цього принципу виводить дослідника на розгляд взаємодії усіх сторін історичного процесу в безперервній зміні їх позицій.

Принцип діалектичної єдності теорії й практики передбачає вивчення історії шахтарських колективів не лише для того, щоб пояснити причини, що викликали вибух соціальної та політичної активності гірників на завершальному етапі «перебудови», з'ясувати закономірності розвитку шахтарського руху, але для пошуку механізму управління протестними рухами з метою підвищення стійкості суспільства, його захисту від руйнівних для економіки держави страйків та інших акцій протесту. Реалізація принципу діалектичної єдності теорії і практики передбачає розроблення в результаті історичного дослідження конкретних

рекомендацій суб'єктам державного і корпоративного управління, які покликані сприяти розв'язанню актуальних економічних та суспільно-політичних проблем.

Принцип спадкоємності вимагає вивчення історіографії проблеми, аналізу знань, накопичених у технічній, економічній, філософській, соціологічній та історичній літературі, у публіцистиці та інших історіографічних джерелах, спираючись на які можна досягти якісно нового рівня пізнання проблеми.

Оскільки досліджувана нами проблема не може бути розв'язана у межах конкретно-історичних методів, нами застосовується міждисциплінарний підхід, або *принцип системного підходу*. Він полягає у застосуванні методів пізнання, використовуваних як у історичній науці, так і у суміжних галузях, допомагає синтезувати знання, щоб глибше зрозуміти єство шахтаря, його місце у виробництві, соціальному та політичному житті, його інтереси та потреби. Із числа загальнотеоретичних методів нами використовуються аналітичний, синтетичний та логічний, а також: – *метод об'єктивного розуміння*, який вимагає вибіркового підходу до подій, що вивчаються, «щоб не задихнутися від великої кількості порожнього й незв'язного матеріалу» [938, с. 52];

– *синергетичний метод*, який пов'язаний з вивченням самоорганізації та управління у складних системах, їх еволюцію та катастрофи, перехід систем із одного структурного стану до іншого. Синергетика вимагає вивчати суспільство як неврівноважену динамічну систему, як взаємодію хаосу та порядку, а також розглядати розвиток суспільства, як багатоваріантний історичний процес. Під час дослідження проблеми важливе значення мало положення синергетики про те, що у момент радикальних змін суспільство проходить через стадію біфуркації, яка характеризується дезінтеграцією системи, різким ослабленням соціального порядку, бурхливим наростанням явищ хаосу;

– *метод кількісного аналізу*, який дозволяє встановити кількісні зміни у складі шахтарських колективів, у складі учасників страйкового руху, простежити входження вугільної промисловості, її соціальної галузі, трудових колективів у кризу, з'ясувати динаміку її поглиблення, дозволяє виокремити суб'єктивне

сприйняття кризи суспільством від її реального розвитку, показати реальні економічні втрати держави внаслідок дезінтеграції виробництва;

– *метод структурно-функціонального аналізу* зобов'язує досліджувати історію галузі та її робітників як еволюцію складної динамічної закритої підсистеми, рівновага в якій до 1989 р. забезпечувалася саме її переважно закритим станом, відсутністю будь-якого ступеня свободи у підземних робітників. Нами також розглядається життя гірників поза шахтами, коли вони були частиною колективу селища, міста. У даному випадку колектив постає як відкрита система, що має економічні, політичні, духовні зв'язки з суспільством. Цей метод вимагає розглядати шахтарські колективи як складно організований об'єкт і суб'єкт, який складається з ієрархічно зв'язаних підсистем, – від апарату Мінвуглепрому СРСР до бригади очисного вибою і відрядника, що працює за наймом, виявлення всього різноманіття елементів, які входять у структуру шахтарських колективів та шахтарського руху (страйкові комітети, ради трудових колективів, профспілкові, партійні організації шахт, регіонального та союзного рівня тощо), вивчення провідних взаємодій між елементами, виявлення взаємин колективів гірників із зовнішніми об'єктами. Метод передбачає визначення просторово-часових та змістовних меж шахтарського руху, з'ясування його місця серед інших підсистем;

– *історико-генетичний метод*, який передбачає з'ясування ієрархії причин, що породили відродження шахтарського руху, дозволяє розкрити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності його еволюції, показати зумовленість шахтарського руху чинниками макро – й мікросередовища, його залежність від суб'єктивного самопочуття учасників руху. Даний метод дозволяє простежити зміни у свідомості гірників під впливом пропаганди КПРС та внаслідок просвітницької місії інтелігенції, націлює дослідника на розкриття причин позитивних й негативних тенденцій у розвитку шахтарських колективів;

– *метод системно-ситуативного аналізу* вимагає розгляду процесів у вугільній галузі як соціально обумовленій і динамічній системі. Одиницею системно – ситуативного аналізу є конфліктна ситуація, яка має певні змістовні та динамічні

характеристики, часові та просторові межі. Реконструкція конфліктної ситуації може відбутися у разі, якщо її аналіз дійсності тісно пов'язаний з аналізом соціальних рухів.

Автор частково використовує *герменевтичний метод розуміння*, у якійсь мірі розділяє позицію Х.-Г. Гадамера, який вважає, що завдання історичної науки полягає не в тому, щоб пізнати, як розвиваються народи, держави та люди, а у тому, щоб зрозуміти, який *цей* народ, *ця* держава, *ця* людина. Пізнати людину й суспільство – це означає *зрозуміти їх історію*» [720]. Герменевтичний метод передбачає під час аналізу історичних джерел з'ясування особливостей менталітету суспільства, свідомості гірників та їх культури. Використання *методу інтерв'ювання* дозволило розширити джерельну базу дослідження. *Ілюстративний метод* сприяє кращому розумінню процесів, що відбувалися у економічному, соціальному і політичному житті України.

Автор застосовує *спеціально-історичні методи*. Проблемно-хронологічний метод є основним у процесі проведення дослідження. Його використання дає можливість в хронологічному порядку показати динаміку розвитку проблеми в цілому і кожного з сюжетів дослідження. Застосування *синхроністичного методу* дозволяє досліджувати явища, які одночасно відбувалися у різних вугільних регіонах СРСР та УРСР шляхом зіставлення подій і явищ та їх порівняння. Досягненню цієї мети сприяє також *діахронний метод*. Завдяки його залученню з'являється можливість з'ясувати загальне і особливе, властиве боротьбі гірників у різні історичні періоди. *Метод історичного моделювання* дозволяє на основі аналізу історичних джерел відтворити картину повсякденного життя і боротьби гірників у різноманітних її аспектах.

Діалектичне розуміння історичного процесу, застосування під час вивчення проблеми історико-матеріалістичного та конфліктологічного підходів, сучасних принципів наукового пізнання, загальнонаукових та конкретно-історичних методів дозволяють реконструювати події другої половини 1970-х рр. –початку 1990-х рр., реалізувати мету дослідження та вирішити поставлені наукові завдання.

РОЗДІЛ 2

ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ У 1976 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1989 рр .

2.1. Партиїно-державна політика щодо вугільної промисловості

Процеси, які відбувалися у вугільній промисловості УРСР і в шахтарських колективах у 1976–1989 рр., були зумовлені партійно-державною політикою. Зазначимо особливості партійно-державного управління галуззю.

I. У період, що нами розглядається, радянська держава зберігала традицію, успадковану із революційних часів, коли жодне більш-менш важливе питання господарського життя не вирішувалося без керівної вказівки ЦК КПРС. До 1987 р. фундаментальна підсистема радянської держави «партія – власність – сила» була недоторканою. ЦК КПРС і його Політбюро були безконтрольні і незалежні від суспільства. На середньому рівні реальними суб'єктами влади і власності були відомства. Одним із центральних відомств у системі управління державною власністю був Мінвуглепром СРСР. В УРСР після відновлення у 1965 р. діяльності Мінвуглепрому УРСР галузь не виокремилася у підсистему промислового комплексу республіки. Вона знаходилася у союзній власності. Мінвуглепром УРСР був створений «як виняток» і мав права промислового об'єднання [67, арк. 243]. Місце галузі в народному господарстві СРСР та УРСР визначалася декількома чинниками: потребами суспільства у вугіллі та продукції вуглепереробки, науково-технічним прогресом у галузях, що споживали вугілля, енергетичною і технічною політикою, яку проводила КПРС, економічним і фінансовим станом держави. Найважливішими важелями управління нею були державні плани, гуртові та розрахункові державні ціни. Напруженість завдань визначалася прагненням планових органів задовольнити зростаючі потреби народного господарства у вугільній продукції, збільшити фондівіддачу шахт та підвищити експортну спрямованість галузі. Планування обсягів вуглевидобутку на п'ятирічку здійснювали Держплан СРСР і Мінвуглепром СРСР, які зобов'язані були зважати на специфіку

Донбасу, пов'язану з нестабільністю природно-геологічного чинника, з погіршенням гірничо-геологічних умов вуглевидобування, нерівномірністю зростання його трудомісткості у різних об'єднаннях та особливою небезпекою підземної праці. Контроль за виконанням спільних постанов ЦК КПРС і РМ СРСР здійснювали регіональні та місцеві партійні органи, які доповідали у відділ важкої промисловості та енергетики ЦК КПРС про недоробки міністерств і відомств. Партійні органи до 1987 р. мали монопольне право на позиціонування кадрів. Генеральні директори об'єднань, директори великих шахт були номенклатурою ЦК КПРС. Інші директори, головні фахівці складали номенклатуру обкомів та міськкомів партії.

У 1976–1985 рр. ЦК КПРС зберігав практику «ручного» (директивного) управління галуззю. Відповідно до доручення ЦК КПРС і РМ СРСР республіканський уряд та Мінвуглепром УРСР у 1975 р. розробили заходи щодо подальшого розвитку Донбасу, які були оформлені у спільну постанову ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи з розвитку вугільної промисловості Донецького басейну в 1976–1980 роках» (№ 103 від 6 лютого 1976 р.). Документ був конкретизований постановою ЦК КПУ і РМ УРСР «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи з розвитку вугільної промисловості Донецького басейну в 1976–1980 роках» (16 березня 1976 р.). Після того, як у 1978 р. уперше були провалені плани вуглевидобутку (його не виконали 130 шахт), у вересні цього ж року було прийнято постанову ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи вугільної промисловості», яка була конкретизована постановою ЦК КПУ і РМ УРСР, прийнятою 19 вересня 1978 р. [66, арк. 88] Цього ж року, намагаючись оперативно реагувати на проблеми, що виникали, союзний уряд прийняв постанови «Про надання додаткових пільг працівникам вугільної та сланцевої промисловості й шахтного будівництва» та «Про заходи щодо організації безпечних умов праці на підприємствах і будівництвах Донецького басейну» [66, арк. 88].

3-го березня 1980 р. було прийнято постанову ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку вугільної промисловості в Українській СРСР і Ростовській області в 1980 р., XI п'ятирічці та на період до 1990 року» [66, арк. 84]. 21 березня 1980 р. ця постанова була конкретизована спільною постановою ЦК КПУ

і РМ УРСР. Програма передбачала широкий комплекс виробничих і соціальних заходів щодо збільшення вуглевидобутку в республіці з 211,6 млн т у 1980 р. до 232 млн т у 1990 р. Капіталовкладення у вугільну промисловість УРСР зростали на 13,5 %, і випереджали темпи зростання фінансування металургійного (13 %) і енергетичного (11,1 %) комплексів. У жовтні 1980 р. через збої у виконанні нещодавно прийнятої програми Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову «Про надання допомоги вугільній промисловості у забезпеченні ритмічної роботи підприємств» [26, арк. 50]. Політбюро ЦК КПУ у квітні 1982 р. розглянуло питання «Про виконання Мінвуглепром УРСР постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про розвиток і технічне переобладнання вугільної промисловості та заходи щодо забезпечення ритмічної роботи шахт у весняно-літній період 1982 р.» [27, арк. 1–2]. Завдяки виконанню цих постанов була дещо згладжена «негативна динаміка» розвитку галузі.

У другій половині 1980-х рр. у вугільній промисловості відбувалися процеси, що були пов'язані зі спробами пристосувати галузь до нових економічних і політичних реальностей. Прихід до влади М. Горбачова, політика «прискорення» змінювали ситуацію в країні. Очолив союзний уряд уродженець Держинська Донецької області, син шахтаря М. Рижков. М. Щадов змінив на посту міністра Мінвуглепрому СРСР Б. Братченка. Знову було підняте питання про доцільність розвитку Донбасу.

Розроблена в УРСР програма розвитку галузі ґрунтувалася на припущенні, що потреба народного господарства в українському вугіллі залишатиметься незмінною. Республіканський уряд і Мінвуглепром УРСР виходили із необхідності встановлення для гірників реальних обсягів вуглевидобутку, відмови від раніше позначених рубежів у 230 млн т і пропонували обмежитися видобутком 180 млн т вугілля. Полеміка в Мінвуглепромі СРСР і РМ СРСР напередодні затвердження програми розвитку на XII п'ятирічку закінчилася з позитивним результатом для ВП УРСР. Незважаючи на ускладнення фінансового становища, для неї було передбачене зростання капітальних вкладень на 16,8 %. Їй виділялося 9,2 млрд крб. Правда, незабаром інвестиції були урізані на 700 млн крб. У 1986–1990 рр.

вкладення у галузь збільшилися на 13,6 %, їх приріст складав 0,1 %. Скорочення зростання інвестицій у металургійну галузь склало 2,1 % [693, с. 11]. На підприємствах металургійного комплексу знос основних фондів наблизився до 60 %. Цей показник на підприємствах вугільної промисловості складав 43 %.

Дискусія про долю Донбасу тривала до грудня 1988 р. Напередодні візиту М. Горбачова у Донецьк (лютий 1989 р.) МВП СРСР остаточно сформулювало свою політику стосовно регіону. Її зміст зводився до «вдосконалення і оновлення на новій технічній основі діючого шахтного фонду і кардинального підвищення ефективності експлуатаційної діяльності підприємств» [31, арк. 4]. Було вирішено розробити програму прискореної реконструкції та технічного переобладнання шахт із великими промисловими запасами вугілля і виведення з експлуатації нерентабельних виробництв. Шахтарі УРСР мали здійснювати комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів, переробку вторинних ресурсів і охорону довкілля. У тому ж році союзний Мінвуглепром затвердив програму розвитку Львівсько-Волинського вугільного басейну.

II. У 60-ті рр. в енергетичній політиці СРСР ставка була зроблена на видобуток вуглеводнів і виробництві електроенергії на АЕС. Як вже відзначалося, капіталоємність приросту газу була в 4,3 рази, а нафти – в 3,4 рази нижче, ніж приріст вуглевидобутку [876, с. 86]. Збільшення обсягів видобутку вугілля в європейській частині СРСР в країні, багатій на нафту, газ і паливо для атомної енергетики здавалося безперспективним. В УРСР планувалося будівництво 48 атомних блоків. У 1985 р. нове партійно-політичне керівництво СРСР вносило корективи в енергетичну політику. Через падіння обсягів нафтовидобутку в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 рр. і на період до 2000 р.» відзначалася необхідність заміни нафти, що використовувалася у народному господарстві, газом і вугіллям. Але, як і раніше, у центрі уваги ЦК КПРС залишався нафтогазовий комплекс. На потреби ПЕК у 1986 – 1990 рр. виділялися капітальні вкладення у розмірах майже на третину більших, ніж їх було освоєно у 1981 – 1985 рр., і в 3 рази більше, ніж у 1971 – 1975 рр. Частка ПЕК у

загальних витратах на капітальне будівництво збільшилася з 14 % у роки IX п'ятирічки до 23 % у другій половині 80-х рр. [707]

Значні корективи в енергетичну політику КПСР внесла Чорнобильська трагедія. Був запроваджений мораторій на будівництво об'єктів атомної енергетики. Проте потреби народного господарства та зовнішньоекономічні зобов'язання країни (за рахунок енергетичних підприємств УРСР покривалося 75 % експорту електроенергії СРСР) вимагали не лише збереження обсягів виробництва, але й збільшення вироблення електроенергії упродовж кількох років на 9 %. Розглядалися пропозиції щодо розширення діючих ДРЕС і будівництва на Донбасі двох великих теплових електростанцій. Реалізація пропозицій вимагала збільшення обсягів вуглевидобутку на 5,6 млн т.

Незважаючи на значні обсяги вивезення вугілля за межі СРСР, внутрішній ринок у повному обсязі вугільною продукцією забезпечений не був. У другій половині 80-х рр. споживачами українського вугілля були 123 тис. держустанов, 6,7 млн дворових господарств [62, арк. 22]. На Донбасі потреби в побутовому вугіллі забезпечувалися на 60–70 %. Однак, потенціал використання вугілля звужувався внаслідок газифікації УРСР, дешевизни газу і вдосконалення доменних технологій. Вугільна промисловість зазнавала конкуренції з боку інших відомств, що входили до складу ПЕК, і втрачала свої позиції.

III. У другій половині 70-х рр. на більшості шахт УРСР впровадження високопродуктивної техніки в сприятливих гірничо-геологічних умовах було вичерпано. Мінвуглепром СРСР матеріальні ресурси концентрував у тих вугільних об'єднаннях, на тих шахтах, де досягався максимальний економічний ефект. Оснащеність мехкомплексами вибоїв на пологих пластах у Карагандинському і Печорському басейнах наприкінці 80-х рр. досягла 100 %, у Кузбасі – 74,8 %. На Донбасі на пологих пластах цей показник складав 50,4 % [791, с. 45]. Природно, що саме тут продуктивність праці робітника з видобутку вугілля була самою низькою порівняно з іншими вугільними регіонами країни. Через виснаження пластів середньої потужності шахтарі відпрацьовували некондиційні. Кількість шахт, зайнятих такими роботами, становила 80. Частка породи у гірничій масі зросла з

15 % у 1960 р. до 39,4 % у 1989 р. Порода в усе більших пропорціях включалася в обсяги видобутого вугілля. Економісти називали реальні обсяги вуглевидобутку : «Якщо порівняти обсяги видобутку в 1989 р. і 1965 р., привівши їх до облікової зольності 20,3 %, то виявиться, що у 1989 р. видобуток складав 153 млн т» [958, с. 32]. Тобто, у 1989 р. до плану було включено 27 млн т (15 %) породи.

IV. У 70–80-ті рр. у більшості вуглевидобувних країн, у тому числі й в СРСР, відбувалося скорочення підземного вуглевидобутку і зростання видобутку відкритим способом. Протягом 1975–1988 рр. кількість шахт у СРСР скоротилася з 727 до 589, кількість розрізів зросла із 62 до 79 [727]. Частка вугілля, видобутого відкритим способом, збільшилася з 32,6 % [Там само] до 44,3 % [641, с. 5]. Політика згортання підземного вуглевидобутку була прогресивною і виправданою як з економічного, так і з соціального погляду. Скорочення підземного вуглевидобутку повертало десятки тисяч людей до природних умов праці, позбавляло від ризику бути покаліченими або роздавленими під землею, перешкоджала розвитку екологічної кризи.

V. Змістом технічної політики КПРС декларувалася інтенсифікація вугільної промисловості на основі комплексної механізації виконання виробничих процесів. Однак КПРС була не в змозі забезпечити науково-технічний прогрес у галузі, зокрема комплексну механізацію. У другій половині 70-х–80-ті роки НТП у галузі був мало помітним. Відставання вітчизняного вугільного машинобудування від світових зразків почалося через скорочення його фінансування і кризи галузевої науки. На відміну від США і країн Західної Європи, де наукові розробки, що були отримані у військово-промисловому комплексі (ВПК), ставали надбанням цивільного сектора економіки, у СРСР ситуація була іншою. Керівництво КПРС нав'язувало машинобудуванню своє розуміння технічного прогресу: вугільна техніка порівняно із іноземною мала бути потужнішою, постійно оновлюватися та бути обладнаною автоматизованими системами. Необхідність «омолодження морально застарілої техніки» змушувала машинобудівників знімати з виробництва машини, що були створені у 50–70-ті рр. і доведені завдяки тривалій експлуатації до високого ступеня надійності. Виконуючи вказівки «згори», конструкти

знаходилися в нескінченному пошуку принципово нових технічних рішень. Зусилля проектувальників були сконцентровані на розробці устаткування для вироблення пластів 0,2–0,4 м. Розроблялися безлюдні технології вуглевидобутку. Інтелектуальних сил для створення машин із безланцюговими тяговими органами, створення скребкових конвеєрів з двошвидкісним приводом, кріплень щитового типу, засобів малої механізації бракувало. Ускладнення нової техніки не сприяло підвищенню її якості. Науковці встановили, що 90 % машин, механізмів і устаткування, що серійно випускалися в СРСР, через конструктивні недоліки не відповідали вимогам безпеки. У червні 1988 р. СРСР підписав конвенцію Міжнародної організації праці (МОП) № 148 «Про захист робітників від професійного ризику, забруднення повітря, що викликається шумом і вібрацією на робочих місцях» [550] (через 9 років після її прийняття), що повинно було б змінити вимоги щодо характеристик продукції, яка випускалася машинобудівниками. Але до виконання узятих на себе зобов'язань влада СРСР не розпочала.

Досягнення НТП мали спрямовуватися не тільки на підвищення продуктивності праці, але й на нейтралізацію негативних наслідків поглиблення вуглевидобування (гірничий тиск, висока температура, небезпечне газове становище тощо). У галузі намагалися застосовувати штучне охолодження, як це було в країнах Західної Європи. Розроблена програма була недосконалою. Закуплені дорогі імпорتنі холодильники, що не були призначені для експлуатації в умовах Донбасу, встановлені не були. Не вирішувалася проблема дегазації гірничого простору. У 1979 р. спробували здійснити масштабну дегазацію. У виробках шахти «Юний комунар» ВО «Орджонікідзевугілля» був проведений ядерний вибух, який не приніс очікуваного ефекту. У кінці 80-х рр. кількість установок дегазації становила тільки 98. НТП відбувався повільно і був сконцентрований на вузькому фронті механізації очисних і прохідницьких робіт та транспортування вугілля.

VI. Галузь була планово-збитковою, оскільки встановлювана державою гуртова ціна на вугільну продукцію не забезпечувала рентабельну роботу підприємств. За 74 роки радянської влади ВП СРСР тільки 19 років була без дотацій. Саме тому для неї був притаманний збитковий стан із елементами напівлегальних

ринкових і договірних стосунків. Для Мінвуглепрому СРСР дотації виділялися з бюджету на погашення різниці між гуртовою (фіксованою) ціною і плановими витратами підприємств на видобування і реалізацію вугілля (розрахункові ціни). Політика дотаційності дозволяла державі штучно підтримувати низьку собівартість продукції, яку вироблювали споживачі вугілля (металургійна та хімічна промисловість, енергетика) та забезпечити прийнятність ціни вугілля для населення, бюджетних організацій і установ. Гуртова ціна, за якою здійснювався продаж вугілля підприємствам, становила у другій половині 80-х рр. 22,84 крб. за тону, у той час як тону мінеральної води в роздрібному продажі коштувала 200 крб.

Із кожним роком шахти УРСР потребували все більших грошей. Якщо в 1974 р. на шахтах Донбасу рівень рентабельності дорівнював 1,4 %, то у 1975 р. їх збитковість становила 167 млн крб. У 1978 р. збитковою стала вся вугільна галузь УРСР. У 1980 р. рівень збитковості складав приблизно 10 % [758, с. 9]. Союзний уряд у 1982 р. намагався повернути галузі рентабельність. Спроба закінчилася безрезультатно через стрімке підвищення цін на продукцію, яка надходила на шахти (середня вартість одиниці устаткування у 1986 р. порівняно із 1980 р. зросла із 1,7 тис. крб. до 2,7 тис. крб. [832, с. 17]). У 1988 р. Мінвуглепрому СРСР було виділено 5,4 млрд крб., у 1989 р. – 6,3 млрд крб. [251, арк. 151]

Фінансові ресурси СРСР внаслідок низької ефективності народного господарства і гонки озброєнь з кожним роком ставали більш обмеженими. З 1974 р. держава опинилася в становищі країни – боржника. Вона була не в змозі забезпечити наповнення бюджету. У 1985 р. його дефіцит зріс до 4 % ВВП. Борг СРСР на початку 1989 р. у вільноконвертованій валюті складав 40 млрд крб. Половина валютних надходжень витрачалася на погашення зовнішнього боргу. Щоб зняти напруженість на продовольчому ринку, уряд у другій половині 70-х рр. на 20 % збільшив капітальні вкладення в сільське господарство [758, с. 170]. Їх приріст у промисловість УРСР зменшився з 134 % у 1971–1975 рр. до 107 % у 1976–1980 рр. [693, с. 13]. Вугільна галузь, функціонування якої залежало від фінансового стану держави, відразу ж відчула на собі зміну пріоритетів в економічній політиці. У 1976 р. погоджена сума в 1,12 млрд крб., що призначалася для фінансування

українських шахт, була зменшена до 1,02 млрд крб. У 1978 р. обсяги капітальних вкладень українському Мінвуглепрому були визначені у 1,02 млрд крб. [56, арк. 131] Ця сума була на 52 млн крб. менше за ту, що передбачалася п'ятирічним планом, і на 134 млн крб. менше тієї, яка була передбачена програмою виконання постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи з розвитку вугільної промисловості Донецького басейну в 1976–1980 роках» [57, арк. 125]. У 1979 р. шахтам була надана сума на 27 млн крб. менша, ніж у 1978 р. У 1976–1980 рр. із запланованих 5,5 млрд крб. галузь отримала 5,2 млрд крб. [758, с. 88].

Через обмеження фінансування впали темпи оновлення шахтного фонду. Якщо у першій половині 1970-х рр. було реконструйовано вісім шахт, то у другій половині 70-х рр. дві. Стрибок цін на світовому ринку на нафту з 12,95 дол./бар. у 1978 р. до 35,48 дол./бар. у 1980 р. [776, с. 45] дозволив ЦК КПРС і уряду дещо покращити стан справ у вугільній промисловості. Падіння цін на світовому ринку із 35,48 дол./бар. у 1980 р. до 26,98 дол./бар. у 1985 р. знову змусили уряд економити на потребах вугільної галузі [Там само]. Запланований на 1981–1985 рр. обсяг капітальних вкладень був зменшений із запланованих 8,9 млрд крб. до 8,1 млрд крб. [66, арк. 33]. Відриваючи матеріальні ресурси, у тому числі від потреб гірників, Політбюро ЦК КПРС і уряд СРСР дотували економіку країн «соціалістичного табору». Тільки Болгарії для розвитку сільського господарства, легкої промисловості та туризму у 1979–1985 рр. СРСР надав безоплатно 2,8 млрд крб. [919, с. 33]. Фінансова криза різним чином впливала на вугільні підприємства. Шахтам Ворошиловградської області у 1988 р. обсяги фінансування порівняно із планами XII п'ятирічки були збільшені на 64 млн крб., що на 30 млн крб. перевищувало фінансування 1987 р. На 1989 р. їм виділялося дотацій на 17 % більше, ніж їх було у 1988 р. [935, с. 2] Найбільше в УРСР ВО «Донецьквугілля» у 1986–1988 рр. недоотримало 98 млн крб. [74, арк. 334] Із цієї причини половина шахт об'єднання не була забезпечена плановою кількістю очисних вибоїв [128, арк. 19].

1989 р. був вирішальним для СРСР. Дефіцит державного бюджету досяг 90,1 млрд крб., а державний борг – 312,4 млрд крб. Вугільні об'єднання Донецької області на 1989 р. отримали ліміти капітальних вкладень на 74 млн крб. менше від

того, що вони вимагали [167, арк. 102]. Виділені ліміти не дозволяли багатьом шахтам не те, що займатися реконструкцією, але навіть підготувати фронт очисних робіт. 15 березня 1989 р. ЦК КПРС і уряд прийняли постанову «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні в 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятиріччі», яка безпосередньо зачіпала інтереси вугільної галузі [188, арк. 59-64]. Влада зробила різкий поворот у своїй фінансовій політиці та розпочала впровадження в соціалістичній державі елементів теорії монетаризму. Метою програми було скорочення бюджетних витрат і збільшення прибутків на 29,3 млрд крб. у 1989 р. і на 33,7 млрд крб. у 1990 р.

Керівництво СРСР зажадало від урядовців реорганізувати або ліквідувати неефективні підприємства. На Мінвуглепром СРСР поширювалася критика за відсутність ефективних заходів щодо різкого скорочення збиткових підприємств. Влада мала за мету звести до мінімуму бюджетні асигнування. Фінансовим органам пропонувалося у 1989 р. скоротити на 30 % дотації нерентабельним підприємствам. Найближча перспектива для майже половини українських шахт була загрозливою. У документі говорилося: «У XIII п'ятиріччі виключити практику вилучення міністерствами і відомствами частини прибутку підприємств, що працюють рентабельно, задля виплати різних дотацій збитковим і низькорентабельним підприємствам» [188, арк. 60]. ЦК КПРС і уряд рекомендували Мінвуглепрому СРСР в 1989 р. скоротити витрати на утримання адміністративно-управлінського персоналу, а заощаджені 418 тис. крб. перерахувати до держбюджету. Держплану СРСР і Мінфіну СРСР пропонувалося обмежити фінансування капітальних вкладень у виробництво.

VII. Вугільна промисловість УРСР була включена до єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Постачальниками деревини українських шахт були лісозаготівники Сибіру та північного сходу Європейської частини РРФСР. Серед постачальників прокату чорних металів велику питому вагу займали металурги Нижнього Тагілу, Челябінська, Липецька та Череповця. За всі роки існування вугільної галузі УРСР ЦК КПРС і союзний уряд не змогли розв'язати проблему стабільного матеріально-технічного постачання шахт і своєчасного

вивезення вугілля. Фонди кріпильного лісу, копальневих батарей, посадочних і клинових стійок, шахтних вагонеток, запчастин, рейкових кріплень, що виділялися, були недостатні, а неритмічність постачань не дозволяла вести вугледобування без авралів. У перший рік після прийняття постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку вугільної промисловості в Українській СРСР і Ростовській області в 1980 р., XI п'ятирічці та на період до 1990 р.» Дружківський машзавод недопоставляв шахтам понад 11 тис. вагонеток і близько 70 електровозів, «Донбаскабель» – 230 км кабельної продукції тощо [66, арк. 257]. Республіканський уряд у 1980 р. відзначав, що виділений шахтам металопрокат, необхідний для кріплення гірничих вироблень, абсолютно не задовольняє потреби [66, арк. 34]. Залізничники тільки за 9 місяців 1984 р. недодали 92 тис. вагонів [60, арк. 6].

Криза матеріально-технічного забезпечення різко поглиблювалася після того, як у промисловості розпочалися «перебудовні» процеси. У 1986 р. почалася лібералізація зовнішньої торгівлі. У 1987 р. був ухвалений закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», який започаткував госпрозрахункові стосунки. Здійснювалися експортна переорієнтація економіки та форсоване переведення підприємств на прямі виробничі зв'язки. Система централізованого постачання демонтувалася. Цей процес активізувався у грудні 1988 р., коли РМ СРСР дозволила вихід на зовнішній ринок усім підприємствам, організаціям і кооперативам, здатним виробляти конкурентоздатну продукцію. Підприємства металургійного комплексу, хімічної промисловості та інших галузей, продаючи свою продукцію на зовнішньому ринку, змогли нормалізувати власне фінансове становище і частково відновити основні фонди.

Лісозаготівельники, вважаючи за краще продавати ліс за кордон, відмовлялися укладати договори з вугільними об'єднаннями. Через це на шахтах галузеві норми витрати деревини на 1000 т видобутку були скорочені на 10–15%. Міністерство металургії зривало постачання труб, прокату та металевих виробів. Ситуація з їх постачанням погіршилася в I кварталі 1989 р., після рішення Міністерства металургії розпочати одночасний ремонт усіх листопрокатних станів країни. Скорочення постачань бавовни з Узбецької РСР призвело до того, що на

фабриках УРСР і РРФСР не виготовляли у потрібних кількостях фільтри для респіраторів та спецодяг.

Машинобудівні заводи припиняли випуск не вигідної для себе продукції. У 1986–1987 рр. виробництво мехкомплексів скоротилося на 18,4 %, прохідницьких комбайнів – на 14 %, очисних комбайнів – на 18 %, електровозів – на 11 % [641, с. 51]. Потреби в обладнанні задовольнялися на 50–80 %. Потреби шахт в апаратурі контролю повітря задовольнялися на 10 %, у світильниках з сигналізаторами метану – на 30 %. У 1988 р. шахтам не було надано продукції на суму 117 млн крб. Гірники повертали у вибої, кажучи їх словами, «музейні експонати».

VIII. РМ СРСР і Мінвуглепром СРСР продовжували пошук оптимальної моделі управління галуззю. У серпні 1974 р. РМ СРСР затвердила двохланкову систему управління. Діючі комбінати і трести перетворювалися на виробничі об'єднання з видобутку вугілля. Відносна самостійність шахт максимально обмежувалася. У 1980 р. була проведена чергова реорганізація системи управління. Об'єднання розукрупнювалися. Із ВО «Макіїввугілля» було виділене «Радянськвугілля», із ВО «Артемвугілля» – «Дзержинськвугілля», з ВО «Красноармійськвугілля» – «Селидоввугілля», із ВО «Шахтарськантрацит» – «Жовтеньвугілля», із «Первомайськвугілля» – «Лисичанськвугілля», із ВО «Донбасантрацит» – «Ровенькиантрацит» і «Антрацит». Розукрупнення вело до того, що «молоді» виробничі об'єднання не мали тієї матеріальної бази (шахтобудівних, вуглебудівних, ремонтних організацій тощо), яку мали об'єднання, що були створені на базі комбінатів і трестів. У новій системі управління шахти позбулися будь-якої самостійності. ЦК КПУ і республіканський уряд наполягали на тому, щоб Мінвуглепром СРСР повернув шахтам із обсягом видобутку більше 1 млн т вугілля права, що були передбачені «Положенням про соціалістичне державне виробниче підприємство». У 1981 р. такі права отримали 112 шахт [26, арк. 53]. У листопаді 1982 р. керівництво галузі повернулося до посилення централізму. У 1987 р. «з метою підвищення рівня концентрації виробництва, поліпшення координації зусиль допоміжних і обслуговуючих виробництв і організацій соціальної галузі» [70, арк. 14] було проведено укрупнення деяких об'єднань. Після

злиття ВО «Жовтеньвугілля» і «Шахтарськантрацит» з'явилося ВО «Шахтарськвугілля». «Радянськвугілля» було повернене до «Макиїввугілля». Наступним кроком стала ліквідація республіканського Мінвуглепрому (1987 р.). Міністерство припиняло існування через перерозподіл повноважень між центром і республіками. Віддаючи управління соціальною галуззю республіканським урядам, ЦК КПРС і РМ СРСР залишали за собою управління базовими галузями. Після цього керівники УРСР втратили інтерес до галузі, зняли з себе відповідальність за те, що в ній відбувається. Замість Мінвуглепрому УРСР було створено головне виробниче об'єднання (ГВО) вугільної промисловості. Посилаючись на необхідність централізації наукових досліджень, виконання проектних робіт, шахтного будівництва та комплектації будівництв устаткуванням, союзний Мінвуглепром не включив до складу ГВО науково-дослідні та проектні інститути, шахтобудівні, монтажні та вуглебудівні організації, відділи робітничого постачання (ВРП). Вони керувалися із Москви. У 1988 р. було прийнято рішення про скасування ГВО. Натомість були створені головні територіальні управління (ГТУ) вугільної промисловості у Донецьку і Ворошиловграді. УРСР втратила повноправні регіональні управлінські структури. Вугільна галузь УРСР з її складними і заплутаними проблемами була позбавлена республіканського центру управління. Апарат союзного Мінвуглепрому був фізично не в змозі приймати, переробляти і своєчасно реагувати на численні питання, що виникали на шахтах УРСР. Були порушені внутрішні та міжгалузеві виробничі, технологічні, постачальницько-збутові, транспортні та інші зв'язки.

ІХ. КПРС, щоб створити ефективні стимули високопродуктивної праці, намагалася здійснити соціалістичний принцип розподілу її результатів. Оскільки держава не змогла створити спосіб об'єктивного виміру її кількості та якості, вихід був знайдений у нормативному формуванні фонду оплати праці та створенні універсального тарифно-кваліфікаційного довідника для нарахування зарплати. В той час, як у США та Великобританії використовувалася погодинно-преміальна форма оплати праці, в СРСР – погодинна та відрядно-преміальна системи. Нарахування за виконані операції за тарифними ставками не були основним видом

оплати праці. У структурі зарплати була велика питома вага премій (за виконання і перевиконання планів, додаткових завдань з видобутку, за видобуток коксівного вугілля) та інших виплат. У 1979 р. у ВО «Красноармійськвугілля» зарплата прохідників складалася з наступних складових: за основну роботу – 41 %, премії – 24 %, плата за «інші» види робіт – 13,5 %, доплати за роботу у вихідні дні та нічні зміни – 5 %, доплати до середньої зарплати – 8,5 %. Частка тарифних ставок у загальному заробітку зменшувалася. Протягом 1985 – 1988 рр. вона скоротилася з 55,2 % до 52,7 % [641, с. 71]. На багатьох шахтах частка тарифних ставок становила понад 40 % зарплати.

Принцип пропорційного співвідношення між зростанням продуктивності праці та зарплати на багатьох шахтах не міг бути використаний через зростання трудомісткості вуглевидобутку. У 1989 р. порівняно із 1976 р. внаслідок покращення гірничого господарства та організації виробництва, механізації та автоматизації виробничих процесів продуктивність праці збільшилася на 13,2 %. Через негативні фактори вона знизилася на 42,8 % [997, с. 3]. Виконання планових показників адміністрацією доволі часто «виводилося». У 1989 р. Комітет народного контролю УРСР звинуватив у фінансових підлогах керівників шахт ВО «Донецьквугілля», «Лисичанськвугілля» та «Павлоградвугілля», які спотворили звітність про якість відвантаженого вугілля, що дозволило їм отримати 142 тис. крб. премій.

Зарплата промислово-виробничого персоналу вугільної промисловості, незважаючи на падіння продуктивності праці, постійно зростала. У другій половині 70-х рр. вона збільшилася на 6,6 %. У першій половині 80-х рр. її зростання становило 12,4 %. Воно було досягнуто завдяки переведенню робітників на нові ставки й оклади (1982 р.) і здійснювалося завдяки збільшенню собівартості продукції. У зростанні собівартості продукції у 1979 – 1986 рр. частка зарплати складала 48,7 %, і тому у собівартості вугілля частка трудових витрат (зарплати) досягала 65 % [753, с. 56]. У 1982 р. денні ставки гірничоробітників очисного вибою, підземних слюсарів були збільшені з 8 крб. до 12,09 крб. [842, с. 173] Тарифна ставка забійника зросла із 12,54 крб. до 15,51 крб. [1156, с. 5] У ВО «Орджонікідзевугілля», де продуктивність праці за 20 років знизилася на 50,4 %, зарплата промислово-виробничого персоналу вугільної промисловості, незважаючи на падіння продуктивності праці, постійно зростала.

зростання зарплати становило в другій половині 70-х рр. 7%, у першій половині 80-х рр. – 16% [939, с. 3]. Серед масових професій шахтарі були найбільш високооплачуваними.

Коли розпочалася «перебудова», нове партійно-державне керівництво СРСР зважилося на істотне підвищення зарплатні, сподіваючись посилити мотивацію високопродуктивної праці. Відповідно до постанови ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС № 115 від 17 квітня 1986 р. «Про вдосконалення заробітної плати і запровадження нових тарифних ставок і посадових окладів працівникам виробничих галузей народного господарства» передбачалося їх збільшення на 25 – 30% [296, арк. 29]. Воно відбувалося без кореляції зі зростанням обсягів виробництва, без урахування фактичних умов праці та ризиків професійних захворювань. Кошти, що були необхідні для реалізації постанови, не були включені до дотації. Переводилися на нову систему оплати праці передусім ті колективи, які мали стабільний вуглевидобуток. Ставки гірників зросли на 10,6%. На шахті «Жовтнева» ВО «Донецьквугілля» тарифна ставка була піднята із 9,39 крб. до 9,42 крб. Виконуючи постанову № 115, союзний уряд і Мінвуглепром СРСР здійснили «фінансовий маневр». У 1987 р. РМ СРСР позбавила шахти доплат за експортні поставки. Доплати, що виплачувалися раніше за роботу у нічні зміни, були включені в нову тарифну ставку. Шахтарі відчували підлог, коли у лютому 1987 р. була прийнята постанова ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС № 194, яка надала право підприємствам базових галузей здійснювати доплати до тарифних ставок і окладів за роботу в нічні (+40%) і вечірні зміни (+20%). Такі доплати стали виплачуватися металургам та хімікам, коксохімікам та машинобудівникам. Керівники Мінвуглепрому СРСР підраховали, що при 30-годинному робочому тижні шахтарям здійснюватимуться доплати тільки до однієї вечірньої та двох нічних змін. Але РМ СРСР грошей для цих мінімальних виплат не виділила. Директори високорентабельних шахт без наказу міністра самостійних рішень не приймали.

Несприятливі для гірників процеси посилювалися у кінці 1988 р., коли партійно-державне керівництво усвідомило наявність фінансової кризи в СРСР. Щоб призупинити інфляцію, РМ СРСР 19-го січня 1989 р. прийняла постанову № 50,

якою зобов'язала міністерства, у тому числі Мінвуглепром СРСР, проводити поквартальний контроль витрачання коштів на оплату праці у суворій відповідності із затвердженим нормативним співвідношенням між зростанням зарплати і продуктивності праці. Банкам було надано право наднормативну частину коштів на оплату праці шахтам не видавати. ГТУ «Головдонецьквугілля» і «Головворошиловградвугілля» були доведені ці нормативи. Шахтам Ворошиловградської обл. був встановлений коефіцієнт 1,0285 [448, арк. 84]. Керівництво СРСР у постанові «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні у 1989–1990 рр. і в XIII п'ятиріччі» зажадало від керівників міністерств і підприємств не приймати рішень з питань встановлення додаткових пільг і підвищення зарплати. Напередодні липневого страйку за розмірами заробітної плати шахтарі утримували провідні позиції серед робітників промисловості, передусім, завдяки високій зарплаті підземних робітників провідних спеціальностей. За отримуваною зарплатою частина гірників належала до робочої аристократії, входила до складу доволі нечисленного прошарку суспільства, який заробляв великі, за радянським розумінням, гроші. Кількість в СРСР людей, що мала зарплату понад 500 крб. на місяць, становила 2,3 % від числа зайнятих у народному господарстві.

Темпи зростання зарплати гірників суттєво поступалися темпам зростання зарплати в інших галузях народного господарства. У 1977 р. середня зарплата гірників на 66 % перевищувала середню зарплату в промисловості [693, с. 8], у 1985 р. – на 49 % [Там само, с. 36], у 1989 р. – на 34 %. Наявна була тенденція втрати гірниками провідних позицій у матеріальному забезпеченні. Напередодні липневого страйку 1989 р. динаміка зростання заробітної плати була не на користь шахтарів. У першому півріччі 1989 р. у Донецькій області зростання фонду заробітної плати становило на шахтах 0,3 %, у той час як на машинобудівних заводах Мінвуглепрому СРСР –6,8 %, на хімічних заводах – 12,4 %. Зростання виплат з фонду матеріального заохочення на шахтах дорівнювало 6,5%, на машинобудівних заводах Мінвуглепрому СРСР – 24,9 %, на хімічних заводах – 106,5 %. У цілому зростання зарплати на шахтах складало 3,3 % при зростанні продуктивності праці на 1,5 %, на машзаводах

Мінвуглепрому СРСР – на 72 % при підвищенні продуктивності праці на 5,6 % [634, с. 20-23]. Зростання зарплати шахтарів у 2,7 рази відставало від середньообласних показників і в 2,2 рази від середньореспубліканських. Попри те, що трудомісткість вуглевидобутку на шахтах УРСР була на 27 % вищою за середньогалузевий показник, напередодні страйків 1989 р. в українських шахтарів зарплата була найнижча порівняно із заробітками гірників основних вугільних регіонів СРСР.

Середня зарплата приховувала наявність у галузі малооплачуваних гірників. Шахтарі з низькою зарплатою працювали переважно на шахтах, де не проводилися реконструктивні роботи. Найнижчу зарплату в УРСР мали гірники ВО «Укрзахідвугілля», на Донбасі – шахтарі ВО «Стахановвугілля» (у 1989 р. – 287 крб.). За твердженням машиніста шахти ім. 60-річчя Радянської України ВО «Донецьквугілля» І. Голубєва, зарплати бракувало на елементарне людське життя [136, арк. 72]. Гірники скептично ставилися до дій уряду і галузевого міністерства у питаннях удосконалення системи нарахування зарплати. У 1988 р., відповідаючи на питання соціологів «Як ви оцінюєте ефективність заходів з удосконалення оплати праці?» ефективними назвали заходи 10,5 % опитаних, 13,9 % вважали, що сталися зміни у гірший бік, 29,9 % відзначили вкрай низьку їх ефективність. Кожен третій гірник не бачив змін в оплаті праці [1004, с. 18].

Х. Створення безпечних умов праці не було пріоритетною метою держави, хоча роботи в цьому напрямку проводилися. У 1986 – 1989 рр. на поліпшення умов праці та техніки безпеки (ТБ) було витрачено понад 1 млрд крб. – на 29 млн крб. більше, ніж передбачалося планом. За відсутність належних умов праці держава «відкуповувалася» від робітників так званою системою компенсацій. До 1984 р. шахти не несли матеріальної відповідальності за збиток, заподіяний з їх вини здоров'ю людини. З 1961 р. діяв указ Президії ВР СРСР «Про порядок розгляду спорів про відшкодування підприємствами, установами та організаціями збитку, заподіяного робітникам каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з їх роботою». У разі захворювання пневмоконіозом, силікозом та антракозом гірники отримували III групу інвалідності та підвищену пенсію, яку виплачували органи соціального забезпечення. Пенсія з інвалідності не покривала витрат, які зазнавали

люди через ушкодження здоров'я. У листопаді 1975 р. Держкомітет СРСР з праці та заробітної плати і президія ВЦРПС затвердили «Інструкцію про порядок застосування «Списку виробництв, цехів, професій і посад зі шкідливими умовами праці», яка надала право гірникам на додаткову відпустку (18 днів) і скорочений робочий день. Тільки після підписання документа почався облік «силікозних вибоїв», в яких був високим вміст двоокису кремнію.

У липні 1984 р. РМ СРСР своєю постановою затвердила «Правила відшкодування підприємствами, установами, організаціями збитку, заподіяного робітникам каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням виробничих обов'язків», відповідно до яких визначався перелік хвороб для обмеженого числа спеціальностей, які вважалися професійними. Тільки у січні 1988 р. Президія ВР СРСР прийняла указ «Про порядок відшкодування збитку, заподіяного робітникам і службовцям внаслідок професійного захворювання пневмоконіозом», який надав можливість гірникам, що втратили здоров'я, одержувати грошову компенсацію. Відповідно до указу шахтар, у якого було професійне захворювання, мав отримувати від підприємства додаткове до пенсії відшкодування збитку в заробітку і компенсацію витрат на придбання ліків, санаторно-курортне лікування, додаткове харчування тощо [873]. Економічні збитки підприємств через виробничі травми і професійні захворювання були значні: смертельний випадок «коштував» шахті 100 тис. крб., пневмохвороба робітника – 30 тис. крб., віброхвороба – 11 тис. крб. З цієї причини почалася боротьба з порушеннями ТБ. Адміністрація, партійні та профспілкові організації шахт посилили вимогливість до шахтарів. Безпосередні втрати вугільної промисловості у Донецькій області після цього указу Президії ВР СРСР (без виплат лікарняних) у 1989 р. склали 25 млн крб., що на 10,5 % перевищувало показник 1988 р. [331, арк. 127]. Не маючи достатніх фондів, підприємства шукали підстави, щоб виплачувати грошові компенсації обмеженій кількості робітників або не виплачувати взагалі.

XI. З другої половини 1987 р. шахтарські колективи під тиском лідерів КПРС готувалися до переходу на «госпрозрахунок». Галузь поверталася до принципів функціонування, від яких вона відмовилася на початку 70-х рр. При цьому КПРС,

союзний уряд та Мінвуглепром СРСР не виявили причин провалу косигінських реформ, не зробили висновків з цього невдалого експерименту.

Закон «Про державне підприємство (об'єднання)» повністю позбавив шахти оперативної та економічної самостійності. Відповідно до затвердженого порядку застосування цього закону у вугільній промисловості госпрозрахунковою структурою було об'єднання, а шахти були структурними підрозділами, що діяли на принципах внутрішньовиробничого госпрозрахунку. Майже всі складові господарської діяльності – вуглевидобуток, реконструкція і технічне переобладнання, використання фондів економічного стимулювання – жорстко планувалися згори. Як і раніше, матеріальні та фінансові ресурси виділялися тільки для виконання плану, заздалегідь визначалися постачальники та споживачі. Розрахунковий і фінансовий рахунки шахт знаходилися в об'єднаннях, які залишили за собою матеріально-технічне постачання.

Серед вуглевидобувних регіонів країни шахтний фонд УРСР був самим зношеним. Якщо в СРСР кількість шахт, що були введені в експлуатацію до 1970 р., становила 71,2 % їх числа [641], то у Донецькій області цей показник дорівнював 93,6 %. Понад 80 % українських шахт знаходилися у експлуатації понад 30 років. Третина з них здійснювала вуглевидобування понад 50 років, 40 були побудовані до 1917 р. [695, с. 364], хоча середній термін служби вугільного підприємства дорівнюється 40 рокам. У світовій практиці реконструкція шахт здійснюється кожні 10–15 років. 184 українські шахти не реконструювалися 20 і більше років [695, с. 364]. За весь повоєнний період реконструкція була проведена тільки на 86-ти. Застарілий шахтний фонд потребував більшої кількості матеріалів і електроенергії для видобування тонни вугілля. Додаткових витрат потребувало вуглевидобування на глибоких горизонтах. Щорічні фінансові втрати шахт тільки через несприятливі мікрокліматичні умови складали 5–7 млн крб. Через погіршення умов вуглевидобування за 15 років у собівартості тонни вугілля частка пільг і компенсації збільшилася у 3,8 рази і досягла 16 %. Собівартість українського вугілля була надмірно високою. Із 21 найзбитковішої шахти СРСР 13 знаходилися на Донбасі та

одна в ВО «Укрзахідвугілля». Але гуртова ціна тонни вугілля одного сорту була однаковою у всіх регіонах СРСР незалежно від умов видобування.

Госпрозрахунок вимагав зміни принципів організації народного господарства, створення міжвідомчих виробничих об'єднань. Шахти переходили на прямі договори з постачальниками, кількість яких коливалася від 500 до 1,5 тис. Обсяги централізованого розподілу фондів матеріальних ресурсів скорочувалися – у 1989 р. вони склали 65 % від загальних поставок. Розширення самостійності підприємств за умови відсутності гуртової торгівлі засобами виробництва зумовило перекося у взаєминах шахт і постачальників, які відмовлялися продавати продукцію за фіксованими цінами. Під час укладання договорів постачальники часто займалися здирництвом, вимагали плату валютою за матеріали й устаткування, які повинні були постачати відповідно до держзамовлення. Поведінку постачальників шахтарі розцінювали як «економічний бандитизм».

Закон «Про державне підприємство (об'єднання)» підштовхнув постачальників до підвищення цін. Вони зросли на 30 %, що обмежувало шахти у придбанні засобів праці. Ціна мехкомплексу, що складала в 1981 р. 336 тис. крб., у 1988 р. досягла 700 тис. крб. При цьому споживчі властивості товарів не змінювалися. Збільшення цін на машини й устаткування робило не вигідною заміну застарілої техніки новою, оскільки зростали витрати виробництва та знижувалася фондоддача. Терміни окупності витрат на придбання машин і устаткування ставали неприпустимо великими. Для відновлення несправних машин потрібні були запчастини, потреби в яких задовольнялися на 30–50 %. Директори підприємств були вимушені використовувати обігові кошти на наднормативні запаси товарно-матеріальних цінностей. Шахти були вимушені розпочати створення власної ремонтної бази і примітивного машинобудування.

Адміністрація шахт намагалася розширити госпрозрахункові стосунки на рівні ділянок і бригад. До кінця 1987 р. питома вага підрядних колективів становила 2,6 %, у них працювало 6,8 % робітників. Використовували «елементи госпрозрахунку» 19 % бригад [1011, с. 3]. Спроби ввести госпрозрахунок на рівні бригад, що входили до складу ділянок, успіху не мали через складний облік витрат

за широким колом показників. Інтенсивніше «госпрозрахунковий процес» відбувався у 1988 р. У Донецькій області впродовж року кількість підрядних колективів збільшилася в 3 рази із 179 до 553 і склала 5,5 % від загальної їх кількості [128, арк. 17]. Чисельність зайнятих у них працівників зросла до 14,3 %. За «другою моделлю госпрозрахунку» працювали 18 тис. гірників [151, арк. 63]. Адміністрація шахт, яка була не в змозі створити умови для госпрозрахункових стосунків, знайшла для себе вихід у застосуванні поняття «використання елементів госпрозрахунку», що дозволяло уникнути звинувачень у саботажі партійно-державної політики. Згідно зі звітністю, у ВО «Укрзахідвугілля» у таких умовах працювало 37,3 % бригад, на підприємствах червоноградської групи шахт 27,3 % [471, арк. 52]. У ВО «Донецьквугілля» кількість таких бригад збільшилася в 2 рази і склала 79 %.

Досвід роботи у 1987 – 1988 рр. доводив, що забезпечити високопродуктивну роботу всіх бригад адміністрація не зможе. Не тому, що гірники не вміють або не хочуть працювати, а тому що існує протиріччя між реальними можливостями шахтарських колективів і встановлюваними згори нормативами. Перспективи відсталих шахт були загрозливими для їх колективів. Заступник міністра вугільної промисловості СРСР А. Фісун зажадав ліквідувати збитковість, і якщо цього не буде зроблено, «здавати [шахти] в оренду кооператорам або закрити» [1319, с. 5].

У 1989 р. перехід до повного госпрозрахунку здійснювався за відсутності господарської самостійності шахт. План вуглевидобутку був визначений у 192,3 млн т. Була збережена система гуртових і розрахункових цін. Багатьом шахтам були знижені фондоутворювальні показники. На шахті ім. М. Горького ВО «Донецьквугілля» розрахункова ціна 1 т вугілля була знижена із 52,33 крб. у 1988 р. до 44,82 крб. у 1989 р. Був знижений коефіцієнт коригування фонду заробітної плати. Був вилучений заощаджений за рік фонд заробітної плати. Фонд стимулювання став менше на 1,2 млн крб., ніж був у 1988 р., фонд матеріального заохочення був скорочений на 800 тис. крб. У травні 1989 р. внаслідок страйків у Закавказьких республіках погіршилася робота залізничного транспорту. Недопостачання вагонів призводили до зриву укладених договорів, до накопичення вугілля на складах, несвоєчасного надходження грошей на рахунки шахт. В умовах

літньої спеки на складах вугілля самозаймалося. Підсумки першого півріччя 1989 р. були суперечливими. План вуглевидобутку був перевиконаний. Галузь завдання виконала за всіма техніко-економічними показниками. За 3,5 року XII п'ятирічки гірники понад завдання видобули більше 16 млн т вугілля. За півтора року до закінчення XII п'ятирічки у вугільну галузь було спрямовано 5,4 млрд крб. капітальних вкладень, що складало 63,5 % від виділеного на п'ятиріччя. Але тільки 18 виробничих об'єднань із 22-х витримували випробування «госпрозрахунком». Рентабельність вуглевидобутку на шахтах Донецької області знизилася із 27 % у 1986 р. до 18 % у 1989 р.[1099]

2.2. Кількісні та якісні зміни у шахтарських колективах

Колективи шахтарів згідно з Конституцією СРСР були одними з «масових суб'єктів» і разом із колективами інших галузей народногосподарського комплексу були первинними осередками не тільки економічної, але й політичної систем [555, с. 7]. Із другої половини 70-х рр. у них відбувалися суттєві кількісні та якісні зміни. У період, що розглядається нами, через закриття шахт кількість колективів в УРСР зменшилася із 358 у 1975 р. до 283-х (технічних одиниць) у 1989 р. [641, с. 24] Закриття шахт супроводжувалося нераціональним використанням кадрів. У 1965 – 1975 рр. кількість робітників з видобутку вугілля скоротилася на 12,6 % [997, с. 3]. Галузь увійшла у X п'ятирічку з кадровим дефіцитом. На 35 шахтах бракувало людей на очисних роботах. «Недисципліновані» керівники запобігли скороченню 18 тис. гірників, внаслідок чого на багатьох шахтах утворилася «позапланова чисельність» шахтарів [56, арк. 138].

Програмою подолання кадрового дефіциту була постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи з розвитку вугільної промисловості Донецького басейну в 1976 – 1980 роках». Практика залучення молоді на шахти Донбасу та Львівсько-Волинського вугільного басейну показувала, що бажаючих працювати у галузі мало. Комітети ЛКСМУ завдання ЦК КПРС і ЦК КПУ виконали на 57 %. Оргнабір був виконаний на 23 %. Кількість охочих з числа демобілізованих з армії поїхати на

Донбас у 1976 р. склала 5410 осіб, із них прибули на шахти 853 [887, с. 186]. Ситуація, яка складалася, не може бути пояснена недостатньою наполегливістю вербувальників. На середину 70-х років існувало явище, яке соціологи визначають як «інструменталізація ставлення до праці»: збільшилася цінність матеріальних її сторін – умов та тих благ (грошових та негрошових), які можна було завдяки їй отримати. Нове ставлення до праці трансформувало шкалу престижу професій. Ті, хто наважився працювати у вугільній промисловості, зробили це, перш за все, «сподіваючись розбагатіти» [140, арк. 75]. На Донбасі на шахти переважно йшли працювати люди, що були виховані у сім'ях гірників та інженерно-технічних працівників. Однак 25 % колективів цього регіону становили робітники, що народилися у селах областей центральної та західної України. Шахтарські колективи у Кіровоградській, Львівській, Волинській, Житомирській та Черкаській областях поповнювали переважно працівники із селянських родин.

Після того, як була прийнята постанова ЦК КПРС та РМ СРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи вугільної промисловості» (1978 р.), у 1979 р. на шахти прибули 109,4 тис. працівників (24 % від загальної кількості), у тому числі 2,8 тис. осіб, демобілізованих з армії [887, с. 186]. Вибуло 97 тис. гірників (21,3 %). Плинність кадрів складала 13 % [26, арк. 88]. Відповідно до постанови ЦК КПУ «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку вугільної промисловості в Українській РСР та Ростовській області у 1980 р., XI п'ятиріччі та на період до 1990 року» державним органам республіки належало спрямувати у галузь у 1980 р. 8,5 тис. робітників, у тому числі з областей, розташованих за межами Донбасу, 3,4 тис. осіб [66, арк. 97]. ЦК ЛКСМУ зобов'язувався спрямувати у 1981–1985 рр. за комсомольськими путівками у галузь 5 тис. своїх членів. На шахти мали прийти 18 тис. випускників профтехучилищ та навчально-курсівих комбінатів. У галузь залучалися люди без відбору, без з'ясування їх фізичного та психологічного стану. При такому зборі кадрів дефіцит робітників зменшився. Влітку 1981 р. на 124 шахтах дефіцит робітників з видобутку вугілля складав 7,3 тис. [26, арк. 47.] У 1985 р. порівняно із 1975 р. дефіцит гірничоробітників очисного вибою зменшився із 1472 до 605 осіб,

прохідників – із 1052 до 531, але потреба у машиністах виймальних машин зростає із 302 до 382 осіб, електрослюсарів спеціальних бригад на монтажі та демонтажі мехкомплексів – із 106 до 410. Особливо гострою була нестача робітників низької кваліфікації. Їх дефіцит зріс із 1185 до 3233 осіб [840, с. 144].

Збільшення кількості робітників супроводжувалося різким зростанням плинності кадрів. У 1975 р. вона становила 11,7 %, потім через масові скорочення знизилася до 4,9 % і була нижчою, ніж у народному господарстві УРСР [27, арк. 41]. У 1980 р. вона досягла 12,5 %, у 1985 р. – 14,1 % [887, с. 189]. У подальші роки була досягнута певна стабілізація колективів. Щоб прикріпити людину до шахти, використовувався економічний механізм: шахтар, який переходив на іншу шахту, втрачав доплату за безперервний стаж роботи («вислуга років»). Плинність кадрів скоротилася, зокрема у ВО «Павлоградвугілля» із 14,3 % у 1980 р. до 9,2 % у 1987 р. Цей «успіх» у галузі був досягнутий за рахунок припинення на багатьох шахтах звільнення порушників дисципліни.

У 80-ті роки збільшення кількості робітників відбувалося у зв'язку з впровадженням у галузі п'ятиденного робочого тижня і 4-х змінного режиму роботи. До того ж, практика збереження «позапланової чисельності» робітників відкинута не була. Директори свідомо перевищували штатний розклад підприємств. Внаслідок дій багатьох чинників у середині 80-х рр. фактична кількість колективів на 10 % перевищувала планову. У той же час на 29 шахтах, які мали найскладніші умови праці, були вакантними 3,5 тис. робочих місць, а плинність кадрів на них утричі перевищувала середньогалузевий показник. Кількісне зростання робітників продовжувалося до 1986 р., хоча у ВО «Павлоградвугілля» у 1987 р. цей процес продовжувався. У Донецькій області у 1987 р. кількість працівників скоротилося на 8,3 % у 1988 р. – на 3 %. Протягом першого півріччя 1989 р. кількість промислово-виробничого персоналу порівняно із першою половиною 1988 р. в області зменшилася ще на 2,9 % [634, с. 4].

Ця тенденція, відображала, по-перше, загальну несприятливу демографічну ситуацію в УРСР та неефективність політики повної зайнятості. У народному господарстві трудові ресурси були задіяні повністю. Гірників, що виходили на пенсію,

замінити було ніким. По-друге, уся сукупність виробничих та соціальних факторів у вугільній промисловості була такою, що остаточно пов'язували своє життя з шахтою 32,5 % опитаних гірників, 44 % хотіли або могли її покинути. Таке становище виявили соціологи на шахті ім. Я. Свердлова ВО «Свердловантрацит» [853, с. 17].

У першому півріччі 1989 р. шахти покинули 46,2 тис. гірників, із яких 80 % шукали собі іншу роботу [76, арк. 219]. Із 29,5 тис. осіб, які вибули із шахт Донецької області, 11,5 тис. гірників покинули підприємства за власним бажанням. Зменшення кількості робітників відбувалося не в останню чергу тому, що у 1987 р. у країні розпочався кооперативний рух, формувалася альтернативна форма власності – кооперативна. Уперше за 60 років робітники отримали право вибору, на підприємствах якої форми власності – державній або кооперативній – їм працювати, тим більше, що кооперативам були надані серйозні переваги в оплаті праці.

У 1989 р. у виробничих об'єднаннях з видобутку вугілля працювали 612 тис. осіб [76, арк. 223], із яких 472,7 тис. були робітниками. Концентрація шахтарів у різних вугільних регіонах була нерівномірною. У Львівсько-Волинському басейні на шахтах працювали 25,4 тис. осіб – 4,1 % від числа зайнятих вуглевидобуванням в УРСР. Колектив ВО «Олександріввугілля» складав близько 10 тис. осіб – 1,45 % кількості українських гірників. Абсолютна більшість вугільників – 575 тис. осіб, із яких 444 тис. були робітниками – працювала на шахтах Донбасу. Колективи Донецької області об'єднували 58,6 % шахтарів УРСР, колективи Ворошиловградської області – 32,5 %, Дніпропетровської області – 4,8 % [1024, с. 7]. Колективи гірників були великими, але не настільки, як у металургійній промисловості або на підприємствах машинобудування, де їх чисельність доволі часто перевищувала 10 тис. працівників. Колектив шахти ім. О. Стаханова ВО «Красноармійськвугілля» становив понад 8 тис. робітників, «Південнодонбаської № 1» ВО «Донецьквугілля» – 5,6 тис. 70 % шахт Донецької області нараховували від 1 до 3 тис. працівників, 22 % – від 3 до 5 тис., 8 % – понад 5-ти тис. осіб [636, с. 3].

Галузь трималася на праці підземних робітників. Їх у 1989 р. було 381,3 тис. осіб – 62,3 % від загальної кількості працівників галузі, або 70,5 % від чисельності ПВП. 18 % робітників працювали на поверхні. Напередодні страйків кількість

робітників із видобутку вугілля (підземні робітники та робітники поверхні) складала 87,4 % кількості ПВП. 7 % колективів складала керівники, 4 % були фахівцями. Із загальної кількості робітників з видобутку вугілля, що працювали на шахтах і розрізах, 26 % були задіяні на очисних роботах, 18 % – на підготовчих, 36% – на інших підземних роботах [1024, с. 8].

У другій половині 70-х рр. Мінвуглепром УРСР припинив використання жіночої праці у вибоях. Але на шахтах продовжували працювати під землею 20 тис. жінок на посадах робітників ручного транспортування вантажів, постачальників-такелажників, робітників колії тощо. Із числа робітників, зайнятих ручною працею, жінки складала 17,2 % у ВО «Добропіллявугілля», 10,5 % у ВО «Красноармійськвугілля» [1024, с. 15]. Колективи були поліетнічними. На шахтах працювали представники 60 національностей. Типовим був колектив шахти ім. С. Кірова ВО «Стахановвугілля». Українців у ньому було 49,9 %, росіян – 44,1 %, білорусів – 2,4 %, татар – 1,9 %, представників інших національних меншостей – 0,13 % [425, арк. 11].

НТП у вугільній галузі вимагав людей, які володіли спеціальними знаннями, вміннями та навичками. Тому у професійному плані колективи змінювалися. У переліку нових шахтарських професій були слюсарі із ремонту та налагодження автоматизованих комплексів, конвеєрних ліній, вантажних пунктів, засобів автоматизації, робота яких за своїм змістом наближалася до інженерно-технічної праці. Робітники 41 спеціальності із 128 зобов'язані були мати високопрофесійну підготовку [840, с. 143]. Зміни технічних характеристик засобів вуглевидобування, спорядження їх системами автоматизації мали наслідком збільшення кількості фахівців з управління гірничими машинами. Частка робітників, які були зайняті автоматизованою та механізованою працею, зростає з 23 % у 1959 р. до 31 % у 1985 р. [838, с. 61]. Ненадійність техніки зумовила зростання кількості фахівців з ремонту і налагодження обладнання. Кількість чергових електрослюсарів зростає на 28 %, а електрослюсарів з ремонту обладнання на 30 % [972, с. 102]. Робітники ремонтних бригад, чергові електрослюсарі становили 20 % підземних працівників. Група професій, до якої входили машиністи прохідницької та вуглевидобувної техніки,

гірничоробітники очисного вибою, електрослюсарі-ремонтники та електрослюсарі з автоматики, розвивалися найбільш динамічно. За десятиріччя її чисельність зросла із 60,4 тис. осіб до 87,2 тис. осіб, або на 44,3 %.

Помічники машиністів гірничих виймальних машин та прохідницьких комбайнів, машиністи підземних установок та електровозів, частка кріпильників, чергові електрослюсарі належали до робітників середньої кваліфікації. Протягом 1975–1985 рр. їх кількість зросла із 179,1 тис. до 210,7 тис. осіб, або на 17,6 %. Випереджувальне зростання робітників високої кваліфікації призвело до того, що частка робітників середньої кваліфікації скоротилася із 55,2 % до 51,3 % [840, с. 143].

Погіршення та ускладнення умов вуглевидобування призвело до збільшення кількості робітників низької кваліфікації, які виконували просту фізичну роботу. Протягом десятиліття (1976–1985 рр.) кількість підземних робітників зросла на 24,8 %, але кількість робітників, які виконували ручні операції, збільшилася на 33 %. На Донбасі при збільшенні загальної кількості робітників з видобутку вугілля на 25,3 %, чисельність робітників на основних технологічних операціях зросла на 17,5 %, а на додаткових – на 36,8 %.

Вихід на пенсію підземних робітників у п'ятдесят років, високий рівень інвалідизації визначали вікові характеристики колективів. Вони продовжували залишатися відносно молодими, хоча наявною була тенденція старіння кадрів. Протягом 80-х рр. середній вік шахтарів збільшився на 5 років. Саме з цієї причини серед шахтарів зросла зацікавленість умовами виходу на пенсію та системою пенсійного забезпечення. У віці до 30 років були 23,6 % гірників. Падіння престижності шахтарської професії зумовило зниження кількості молодих кадрів. Серед тих, хто прийшов працювати на шахту, частка випускників ПТУ і технікумів складала 7,5 %. Серед випускників ПТУ закріплювалося на шахтах 85%. Із випускників, які пішли з галузі у 1979–1982 рр., 54 % були звільнені за прогули і порушення дисципліни. Домінували у колективах гірники віком 31–40 років. Наприкінці 80-х рр. вони складала 30,2 % від загальної кількості робітників. У віці 41–50 років було 23 % гірників [706, с. 157; 1024, с. 10]. Вік 50 років перевищував у 23,2 % шахтарів. У 1985 р. у їх числі були 87 тис. працюючих пенсіонерів. 68 тис. з

них продовжували перебувати на підземних роботах [706, с. 156]. Кількість працюючих пенсіонерів за 5 років зростає на 34 тис. осіб, оскільки розмір пенсії 180 крб. не задовольняє гірників. Багато хто з них ставився до шахти як до годувальниці, був відданим режиму і сприймав радянську дійсність як кращий варіант суспільного ладу. Ветерани праці болісно сприймали падіння трудової моралі та критично ставилися до нового покоління гірників.

Названі вікові групи відрізнялися своєю освітою. Зростання освітнього рівня гірників відбулося внаслідок впровадження державної політики обов'язкової середньої освіти. У 1982 р. її отримували учні 22-х ПТУ Мінвуглепрому СРСР у кінці 80-х рр. – усіх 67. У 1977 р. у школах робітничої молоді та технікумах із заочною формою навчання отримували середню освіту 64 тис. гірників [57, арк. 330]. З'ясовуючи культурну складову колективів, відзначимо, що інтелектуальна частина молоді не пов'язувала себе з вугільною промисловістю. Серед молодих шахтарів у віці до 30 років середню освіту мав 91 % робітників. 2/3 гірників мали освіту не нижче середньої. У 3,9 % шахтарів освіта була початковою [706, с. 157], перш за все у тих, хто приїхав на Донбас у 40–50-ті рр. Збільшилася кількість людей з вищою освітою. Зростала кількість осіб з вищою і середньою спеціальною освітою серед підземних робітників. Але суттєве зростання освітнього рівня робітників не вплинуло у відповідних пропорціях на виробничу культуру робітників.

У багатьох гірників існували серйозні проблеми в родинях. Проведене соціологічне опитування серед робітників шахт Донецька показало, що серед учасників анкетування кількість розлучених коливалася від 7 % (шахта ім. М. Горького) до 12 % (шахтоуправління «Жовтневе») [417, арк. 32].

В. Якунічкін звернув увагу на наступну особливість колективів: «Частина гірників допоміжних спеціальностей, що жили на селі, працювали у галузі зарди отримання пенсійних пільг; вони зберігали зв'язок із землею... Прибуток від цієї діяльності, а не шахтарська праця складав основу сімейного бюджету» [1016, с. 87]. За таких життєвих орієнтирів ця частина шахтарів «випадала» із загальної маси, оскільки мала специфічний інтерес – допрацювати до пенсії, не напружуючись. Різним був життєвий досвід шахтарів. Багато представників старшого віку всотали в

себе партійну ідеологію. Переважна більшість членів колективів пройшла армійську школу. На шахтах працювали учасники ліквідації аварії на ЧАЕС, що опинилися у Чорнобилі внаслідок мобілізації воїнів запасу або у складі загонів волонтерів, що були сформовані Мінвуглепромом УРСР. На шахти «ліквідатори» повернулися з поглибленим життєвим досвідом. З одного боку, багато учасників подій уперше отримали моральне задоволення від праці в ім'я великої мети рятування людського життя. Частина шахтарів мала життєвий досвід іншого змісту. Вони набули його у пенітенціарних закладах. Кожна третя людина після повернення з тюрем йшла працювати на шахту. Робітники, що відбули термін ув'язнення, втратили відчуття страху, на якому була побудована система державної і відомчої влади. Люди, які вийшли із місць ув'язнення, часто мали деформовані моральні принципи. Вони відрізнялися ворожим ставленням до системи, яка не дозволила їм розкрити свої потенційні людські можливості, зробити свою юність змістовною та духовно насиченою. Шахтарі, що побували за ґратами, доволі часто мали проблеми з психікою, із них 3–4 % були хронічними алкоголіками. Частина робітників через свій низький інтелектуальний розвиток та відсутність моральних якостей була небезпечною для оточуючих не тільки під час праці, але й у суспільному житті.

У одному вибої із раніше засудженими працювали члени КППС, які мали бути соціальним підґрунтям діючого режиму. Партійний прошарок серед робітників галузі становив приблизно 15 %. Саме ці люди відповідно до закону «Про державне підприємство (об'єднання)» мали бути політичним ядром колективу та відповідно до закону зобов'язувалися спрямовувати його роботу, а також профспілкової, комсомольської та інших громадських організацій, очолити утворювані ради трудових колективів (РТК). Формальне членство в партії доволі часто поєднувалося з внутрішньою відчуженістю від неї. Мотиви вступу до КППС значної частини шахтарів пояснює фраза, вимовлена одним із гірників: «Партію вважали годівницею, а партквиток – хлібною карткою» [193, арк. 37]. Така життєва позиція певною мірою була єдино припустимою. Шахтарі-комуністи не завжди були кращими представниками своїх колективів. У 1989 р. із 170 членів КППС шахти ім. XXV з'їзду КППС ВО «Укрзахідвугілля» 54 мали дисциплінарні стягнення [475,

арк. 7]. Вплив комуністів на процеси, що відбувалися на шахтах, був мінімальним. Для шахтарів-комуністів відкривалася перспектива зробити собі партійну кар'єру. Тому були приклади. Члени КПРС – передовики виробництва були членами виборних партійних органів.

У науковій літературі закріпилася наступна характеристика шахтарських колективів – їх висока організованість і згуртованість. Дійсність полягала в тому, що «післясталінський «пізній» соціалізм» – це суспільство закінчених індивідуалістів» [847, с. 63]. Проведені у кінці 80-х рр. соціологічні опитування показали, що сказані слова про високу організованість шахтарів, їх взаємодопомогу, стосуються, перш за все, їх поведінки під час праці. Соціологи констатували: «На рівні індивіда, первинного колективу організованість шахтарів зовсім не велика» [417, арк. 7]. Опитування шахтарів Донецька показало, що тільки 18 % шахтарів у випадку конфлікту з адміністрацією були впевнені у підтримці товаришів, 31 % вагалися з відповіддю, 49 % не були впевнені у такій підтримці [Там само, арк. 6].

Серед гірників, як і в усьому суспільстві, відбувалися важливі процеси, що були пов'язані зі зміною системи цінностей. У культурі суспільства зростала цінність грошей. Соціологи констатували: «Більшість робітників найбільш важливим вважають хорошу зарплату» [853, с. 11]. Добробут перетворився на реальну життєву цінність. Соціологи, які вивчали світогляд шахтарів Кузбасу, установили ієрархію життєвих цінностей гірників: матеріальне забезпечення, сімейний добробут, справедливість, повага товаришів, авторитет, вільний час, цікава робота, активна участь у справах шахти, освіта та вдосконалення, службове зростання [897, с. 41]. Науковці відзначають, що гірники «дуже чутливі до образ та несправедливості» [Там само], «потреба у справедливості для робітників є однією з найбільш актуальних. У це поняття вони вкладають рівні умови організації та оплати праці, розподілення різноманітних пільг, морального заохочення» [Там само]. Достовірність висновків соціологів довів липневий страйк 1989 р. Гірничий майстер шахти «Комсомолец» ВО «Антрацит» О. Акімов говорив про причину страйку: «На крайні заходи гірників штовхнув не дефіцит товарів, а дефіцит справедливості» [466, арк. 27]. Для деяких шахтарів була характерною наявність

«неповноцінної ціннісної орієнтації», яка полягала у самовизначеннях «бидло» та «раби», і такі самовизначення формували специфічне негативне ставлення гірників до суспільства та влади, які дозволили «рабський» стан людей.

Права К. Кузіна, коли пише, що «виснажлива робота у небезпечних для життя умовах сприяла розвиткові «культу» шахтарської праці, як «напівфронтної» [734, с. 206]. Права вона і в тому, що самі шахтарі не сприймали свою працю як героїчну. О. Бокареєв, який у 1989 р. очолив страйк шахтарів Донецька, розповідаючи про те, як йому довелося гасити електрокабель, казав: «Це не геройство. Це наша робота» [240, арк. 84]. Професійна субкультура гірників трансформувалася. Із посиленням командно-розподільної системи розчинявся їх бойовий дух. Директор однієї із шахт ВО «Донецьквугілля» про морально-психологічну обстановку в галузі у 1989 р., коли «гласність» у ЗМІ ставала нормою, говорив: «Усі ми забиті, залякані... Мене, директора шахти, бояться керівники ділянок, їх бояться робітники, я боюся генерального директора, [партійного] секретаря або ще когось. Боїмося висловити свої думки та судження» [223, арк. 28]. Тим не менше, саме із шахтарського середовища вийшов організатор Асоціації вільних профспілок робітників СРСР (1978 р.) гірник із Макіївки В. Клебанов [1185].

Разом із духовними змінами у суспільстві в субкультурі гірників ставала тоншою її морально-етична складова, яка виявлялася у виробничому та соціальному житті, зокрема спостерігалася у падінні трудової моралі. На підприємствах наявною була подвійна мораль. Слова про те, що вугілля має бути чистим, як робітнича совість, абсолютно не відповідали реальностям вуглевидобування. Створені у суспільстві соціально-економічні відносини вели до втрати шахтарями чи не головної риси, яка робила людину, що прийшла на шахту, шахтарем: професіоналізму та поваги до власної праці.

Інструменталізація масового ставлення до праці деформувала трудову етику. Учасник подій у 1989 р. писав: «Хулігани-вандали були серед гірників і раніше. Але у ті роки, коли я працював на шахті, спіймавши такого на місті злочину, могли по-шахтарськи пояснити, як треба шанувати годувальницю. А тепер робітничу солідарність змушує удавати, що ніхто нічого не бачить та не чує, хай нагляд

[інженери] за всім стежить» [1248, с. 162]. Незважаючи на те, що політичні настрої та духовне життя колективів контролювалися КДБ, незважаючи на офіційну культуру, ідеологію та цінності, у колективах складалося інше сприйняття життя.

Реальності «перебудови» завдали трудовій етиці нового удару. Прояви розкладання колишньої трудової етики стрімко зростали. Гірник, який багато років пропрацював на шахті «Кочегарка» ВО «Артемвугілля», писав: «Молоді робітники провідних професій довели шахти до руйнації, шкуродерами виявилися. Прохідники дають браковані метри, затопили шахти й їх забруднили. Не підтримуються технології. Усі сидять на приписках. Раніше за таке засуджували. І за це їм дають державні нагороди та машини» [1061].

У роки «перебудови» її «виконроби» намагалися створити ситуацію, за якої генераторами технічних і соціальних інновацій стали б трудові колективи, бригади, без яких, на переконання М. Горбачова, було неможливо реалізувати нові принципи господарювання та громадського життя. М. Горбачов намагався розворушити суспільство. Така політика мала наслідком зміцнення у значної частини гірників почуття власної гідності, збільшення рівня соціальних очікувань та зазіхань. Ідеологія духовного очищення та оновлення давала заряд енергії тим шахтарям, які прагнули до реалізації особистого професійного та інтелектуального потенціалу, до гуманізації виробничих відносин. «Перебудову» у колективах активні його члени зводили до досягнення трьох завдань: «Зробити оприлюдненим життя у бригадах, тобто прилюдно визначати КТУ, розподіляти премії та відпустки; проводити кадрову політику згідно із діловими якостями через перевибори; створити таку обстановку, за якої стали б неможливі хамство та підлабузництво» [1077, с. 81].

В УРСР, як і у СРСР, починався перший етап шахтарського руху – етап політклубного руху. Один із таких клубів був організований на шахті «Павлоградська» ВО «Павлоградвугілля». Багато гірників було захоплено політичною боротьбою, що розгорталася. У 1989 р. висунули свої кандидатури для обрання народними депутатами СРСР гірник донецької шахти ім. О. Засядька П. Побережний, бригадир прохідників горлівської шахти ім. М. Ізотова В. Павлов, бригадир гірничоробітників шахти ім. О. Стаханова О. Ляшок, вибійник шахти

«Єнакіївська» А. Колосок та інші. Спроба повести самостійно своїх представників у вищий орган влади для гірників скінчилася безрезультатно. Економічні результати перебудови викликали негативну реакцію у шахтарів. Проведені у липні 1989 р. у Кузбасі та на Донбасі соціологічні дослідження дозволили встановити наявність глибокого розриву між владою та шахтарями. Обраним народним депутатам міра довіри складала 13 %, керівництву КПРС – 6 % [883, с. 7].

2.3. Зміни в організації, змісті та умовах праці

Виробниче життя шахтарів визначали організація, зміст та умови праці. У 1967 р. держава втілила важливий соціальний захід. Підприємства народного господарства переводилися на п'ятиденний режим роботи. На шахтах перехід на п'ятиденку розтягнувся до 1985 р. Припинилася практика, коли шахтарі тижнями працювали без відпочинку. Запроваджувався єдиний день відпочинку – неділя. Після того, як було прийнято постанову ЦК КПРС та РМ СРСР «Про надання додаткових пільг робітникам вугільної та сланцевої промисловості і шахтного будівництва» (1975 р.), підземні робітники стали переводитися на 6-ти годинний робочий день та 30-ти годинний робочий тиждень без урахування часу, необхідного для прибуття на робоче місце та подальшого повернення. Шахтарі, здавалося б, відчували реальну турботу з боку держави. Але планові завдання із видобутку вугілля неможливо було виконати, працюючи 6 днів на тиждень.

Падіння обсягів вуглевидобутку у 1977 р. підштовхнуло уряд СРСР до зміни режиму роботи підприємств. У вересні 1978 р. було прийнято постанову «Про заходи щодо поліпшення роботи вугільної промисловості», яка надала Мінвуглепрому СРСР право поки що тимчасово скасувати єдиний вихідний день. Вуглевидобування стало здійснюватися за безперервним графіком. Кількість виходів у шахту залишилася незмінною, але дні відпочинку тепер випадали переважно на будні дні. І якщо у 1970 р. робітник Донбасу провів на шахті дев'ять недільних та святкових днів, то у 1980 р. – сорок [706, с. 188]. Гірників змушували працювати понад норму. Понаднормові роботи у вугільній галузі були найбільшими. У першій половині 1989 р. у Донецькій обл.

середня величина понаднормових робіт складала у народному господарстві 3,77 год., на шахтах –8,04 год. [634, с. 5]

У 1961 р. СРСР підписав конвенцію МОП № 49, яка передбачала обмеження праці шахтарів робочим часом не більше 7 год. 15 хв. Тільки зі згоди самого робітника йому можна було працювати 8 год., включаючи час руху від ствола до місця роботи й назад. Понаднормовий час мав оплачуватися на 25 % вище за тарифну ставку. Насправді робочий день підземних робітників з урахуванням переодягання, отримання змінного завдання, руху у вибій та назад, лазні складав 9 – 10 год. Цей час не оплачувався. За підрахунками самих шахтарів у 80-ті рр. Мінвуглепром СРСР недоплатив підземним робітникам 80 млрд крб. [864, с. 68] Багатьом гірникам для того, щоб прибути на шахту, необхідно було подолати відстань у 40 –60 км. У такому випадку робочий день з урахуванням часу на дорогу складав 11 – 13 год. Вільний час скорочувався до 2-х год. За такої організації праці 8 – 20 % шахтарів, які виходили на зміну (залежно від виконуваних операцій), не відчували себе відпочилими. Чотирьохзмінний режим роботи передбачав роботу у вечірній та нічний час. 16 – 18 % підземних робітників виходили на роботу у третю та приблизно стільки ж у четверту зміну. На них випадали найбільші навантаження, оскільки перша зміна займалася ремонтними роботами. На випадок перестановки змін гірники майже не мали часу для відпочинку.

У результаті введення у експлуатацію нових шахт і реконструкції деяких з числа діючих середня потужність розроблюваних пластів у 1976 – 1985 рр. збільшилася із 1,15 м до 1,19 м [693, с. 11]. Деякі зміни у змісті праці відбувалися у зв'язку з продовженням КПРС і міністерством курсу на механізацію основних технологічних операцій. Упродовж 1975 – 1985 рр. кількість мехкріплень, що знаходилися у розпорядженні робітників, збільшилася в 1,93 рази. У кінці 80-х рр. комплексами було обладнано 43,3 % вибоїв [791, с. 45] (як вже зазначалося, у Карагандинському і Печорському басейнах показник складав 100 %, у Кузбасі – 74,8 %). Питома вага вуглевидобутку із вибоїв з мехкріпленнями у 1989 р. досягла 67,8 % (у 1985 р. була 63,4 %). Зросла частка комбайнового проведення вироблень. Кількість прохідницьких комбайнів збільшилася у 2 рази [845, с. 2]. Механізоване

відвантаження вугілля і породи досягло 81,9 % [641, с. 24].

Свідками і співучасниками НТП у вугільній галузі були, передусім, шахтарі, що працювали на пологих шахтах і розробляли потужні пласти. Повністю було механізовано вуглевидобування у ВО «Олександріввугілля». Наближався до повної механізації цей процес у ВО «Укрзахідвугілля» та «Красноармійськвугілля». Вибой на пологих пластах Донбасу мехкомплексам були обладнані на 50,4 % [791, с. 45], на крутопадаючих пластах Центрального району Донбасу – на 18 %. Середнє добове навантаження на очисний вибій у 1988 р. складало 320 т вугілля. Кількість бригад, що добували понад 1000 т вугілля на добу, була більше ста. Але у Донецькій області майже кожна друга шахта (44 %) мала середньодобовий видобуток з очисного вибою менше 200 т і лише 26 шахт – 500 т і більше [1025].

Питома вага робітників, зайнятих ручною працею, у 1989 р. складала 43,6 % [878, с. 2]. Нею було зайнято 363 тис. гірників. Такого становища не було в жодній із вуглевидобувних республік СРСР. У Печорському басейні показник складав 39 %, у Підмосковному басейні – 40,8 % [Там само]. Середня величина містить розбіжність у використанні ручної праці, яка була характерна для шахт різних об'єднань. Частка робітників, зайнятих ручною працею, складала 54 % у ВО «Артемвугілля» і 25 % у ВО «Добропіллявугілля» [1024, с. 7]. За кількістю людей, зайнятих ручною працею, галузь не мала собі рівних. Специфіка вугільного виробництва була такою, що з числа гірників, зайнятих виконанням фізичних операцій, праця 56 % робітників, не враховуючи зайнятих ремонтом і налагодженням устаткування, на існуючій техніко-технологічній базі взагалі не підлягала механізації.

З кожним роком працювати ставало все складніше через відсутність необхідних машин та технічних засобів. У 1986 р. знаходилися в експлуатації 27,7 % фізично застарілих машин та обладнання [791, с. 46], з яких 11 % повністю відпрацювали свій ресурс, потребували модернізації 64,3 % гірничих машин [75, арк. 78]. Техніка багатьох років випускалася з конструктивними недоліками, і тому машиністи гірничошахтного обладнання вимушені були вносити зміни до конструкцій машин, усувати недоліки та дефекти виробників, витратити багато сил та робочих змін під час їх доексплуатаційної підготовки. Перш за все з цих причин у

1976 – 1989 рр. продуктивність праці зменшилася на 39,2% [997, с. 3]. Машини, вироблені в СРСР, під час експлуатації були додатковим джерелом небезпеки. Вірогідність травмування робітника у комплексно-механізованих вибоях (КМВ) підвищувалася через збільшення кількості рухомих вузлів і механізмів, швидкості виконання операцій, довжини і розгалуженості електродротів, потужності двигунів тощо. У КМВ до 50 % травм було пов'язано з ураженням робітників електричним струмом [920]. Високою була вірогідність травмування шматками породи, що зривалися під час спуску і пересування секцій кріплень. Іскріння від різальних органів виймальних машин і прохідницьких комбайнів, іскри від електроустаткування з порушеним захистом провокували вибухи пилогазової суміші. Розриви тягових ланцюгів виймальних комбайнів нівечили людей. У 1989 р. 17,8 % травм гірників було наслідком обслуговування машин і механізмів.

У межах одного шахтного поля залягають частіше за все кілька пластів неоднакової потужності та різної міри витриманості. До середини 70-х рр. значна частина запасів із сприятливими умовами вуглевидобування була відпрацьована. У 1976 р. у зв'язку з необхідністю мати фронт робіт видобування із тонких пластів проводили 52 шахти. За відсутності спеціальної техніки гірники намагалися використовувати мехкомплекси, що не були призначені для подібних умов експлуатації. Кількість КМВ, які працювали на тонких пластах, зросла із 81 (20,9 %) у 1976 р. до 285 (46,4 %) у 1989 р. [997, с. 3]. Шахти мали невеликі розміри шахтних полів, що призводило до прискореної оборотності очисного фонду. Упродовж року замінювалося 60 – 75 % діючих очисних вибоїв. Відсутність спеціальної техніки для виймання вугілля з тонких пластів призводило до залишку частини їх запасів на діючих горизонтах та інтенсивному вуглевидобуванню на великих глибинах. Середня глибина українських шахт, яка складала на початку 80-х рр. 457 м, до кінця десятиліття досягла 520 м. Глибина шахт Донбасу за п'ятнадцять років зросла із 540 до 670 м [997, с. 2]. Кількість шахт, які мали глибину понад 1000 м, збільшилася протягом 80-х рр. із 22 до 26 [67, арк. 234]. Кількість вибоїв зі складними гірничо-геологічними умовами протягом 1981 – 1989 рр., збільшилася із 810 до 930 [997, с. 2].

Робочі місця виявлялися все більш віддаленими від навколостовбурних дворів. Шлях шахтаря до робочого місця досягав 10 км. Для його подолання гірникові, часто озброєному відбійним молотком, доводилося втрачати до 60 хв., а декому – 1,5 – 2 год. Гірники намагалися зекономити час, використовуючи всупереч інструкціям із ТБ підземний транспорт, що часто закінчувалося травмами і смертями.

Внаслідок поглиблення вуглевидобування гірникам все частіше доводилося мати діло із нестійкими вмщувальними породами, з тріщинами і розломами вугільних пластів. Із глибиною мінялися фізичні характеристики порід. Вони ставали міцнішими і в'язкими. Розробляти такі породи можна було тільки потужною і надійною технікою. Проблема якості техніки, до якої великі глибини і міцні вмщувальні породи пред'являли все більш високі вимоги, загострювалася. Розрахунковий термін служби вуглевидобувних комбайнів мав складати 4,5 роки, скребкових конвеєрів – 4,2 роки. Фактичні терміни експлуатації становили 2,8 року [844, с 16.]. У 1980 р. згідно із планом підлягали ремонту 73,3 % усієї техніки і 111,5 % від тієї, що знаходилася у експлуатації [874, с. 5]. Упродовж місяця через поламки в середньому відбувалося 500 випадків зупинок виробництва. Зростало нервове напруження гірників, що працювали зі складною технікою, яка була дорогою та часто ламалася. Напруження машиністів комбайнів було в 1,5 рази вищим, ніж у гірників, що обслуговували лебідки, конвеєри та породонавантажувальні машини.

Відсутність необхідної кількості надійних у експлуатації машин для виймання вугілля з тонких пластів, засобів малої механізації зумовили збереження високої частки ручної праці. Якщо в групі провідних робітників частка механізації досягла 52 %, то в групі допоміжних робітників – 10 % [878, с. 2]. За допомогою сокири та ножівки на більшості шахт кріпився гірничий простір. У шахтоуправлінні «Петровське» ВО «Донецьквугілля» протягом 1982 – 1988 рр. частка ручної праці на підготовчих роботах збільшилася із 45 % до 71,5 % [224, арк. 43]. Техніку було неможливо використовувати під час проведення перекріплення виробок. На крутих пластах для виймки вугілля використовувалися, як і в 30-ті роки, відбійні молотки. Частка гірників, зайнятих ручною працею, складала у ВО «Артемвугілля» 78 %.

Проблеми механізації вугільного виробництва, його некомплексність мали не лише негативний економічний, але і морально-психологічний результат. За оцінками економістів, задоволення гірників і прохідників від використання техніки складало 24 %, кріпильників – 14 % [972, с. 93]. Багато шахтарів втратили надію на надання їм машин, які б дозволили у безаварійному режимі здійснювати вуглевидобування, полегшили б працю на допоміжних операціях. У свідомості людей формувалося розуміння технічної відсталості галузі та держави, необхідності виходу на світовий ринок гірничої техніки. У гірників зростало невдоволення обраною професією.

Погіршувалися умови праці. Низька середньодинамічна потужність пластів (1,45 м на Донбасі, 0,8 м у Львівсько-Волинському басейні) зумовила те, що згідно з міжнародною класифікацією вугільні басейни України належать до групи «С», до якої включаються родовища з найменш сприятливими умовами вуглевидобування.

У жодному з видів людської діяльності умови праці не були такими небезпечними, як у вугільній галузі. Саме тут концентрувалася найбільша кількість несприятливих для людини чинників – понад 200, із яких основних було 18. Підземні робітники працювали без денного світла і свіжого повітря, у максимально обмеженому робочому просторі, у вибухонебезпечному оточенні, на значних глибинах, ризикуючи бути розчавленими тоннами гірничої маси. Подолання природних складнощів і перешкод багато в чому складало зміст праці гірників. Негативні чинники, що впливали на умови вуглевидобування, усе наполегливіше заявляли про себе зі старінням шахт, поглибленням горизонтів, використанням потужної прохідницької і виймальної техніки, відставання машинобудування від потреб очисних і прохідницьких бригад.

Умови праці на шахтах Донбасу були особливо неприродними. Економісти стверджують, що умови праці шахтарів цього басейну є найскладнішими у світовій практиці [1030, с. 41]. «Комфортні» умови праці мали гірники, які розробляли пласти 1,8–2,2 м. Проте тільки 4,6 % вибоїв відпрацьовували такі пласти. 72 % вибоїв відпрацьовували пласти 0,45–1,1 м. На шахтах Центрального району Донбасу, який розташовувався на зламі земної кори, вугілля залягало під кутом 55 –

80°, що надзвичайно ускладнювало його видобуток із вміщуювальних порід. Якщо у 1965 р. тут із плавним спуском відпрацьовувалося 23,1 % пластів, то у 1988 р. – тільки 9,9 %. 24,5 % вибоїв відпрацьовували круті пласти. Розробка тонких пластів унеможлиблювала виконання вимог з висоти, проміжок і площі перетину виробок. Малі поперечні перетини штреків ускладнювали провітрювання, не дозволяли здійснювати закладку виробленого простору породою, що є найкращим способом управління гірничим тиском в очисних і підготовчих вибоях. Цей спосіб використовувався тільки на окремих ділянках трьох шахт УРСР. На тонких пластах було важко забезпечити необхідну освітленість. У напівтемряві працювали 250 тис. шахтарів, і ця обставина спричиняла травмування. У ВО «Дзержинськвугілля» і «Артемвугілля» у кінці 80-х рр. в умовах, що не відповідали нормам і правилам охорони праці, виконували свої виробничі функції відповідно до 96 % і 85 % робітників [636, с. 5].

На шахтах, які розробляли тонкі круті пласти, частота травмування була найвищою. Під час видобування 1 млн т вугілля із тонких пластів виявлялися покаліченими 440 гірників. У ВО «Дзержинськвугілля» на 1 тис. працівників упродовж року потерпілих було 80, у ВО «Артемвугілля» – 75. Розробка тонких пластів була головною причиною того, що вуглевидобування в УРСР було найнебезпечним серед усіх вугільних регіонів СРСР. У республіці під час видобування 1 млн т вугілля гинуло 2,35 людини (союзний показник – 1 гірник), у ВО «Донецьквугілля» – 2,5, на шахтах Центрального району Донбасу – 2,8 [75, арк. 77, 154]. Під час праці «рачки» шахтарі отримували дискову грижу, запалення меніска, поліартрит, бурсит та інші захворювання суглобів і опорно-рухової системи. У 1989 р. у гірників було виявлено 95 випадків захворювання опорно-рухової системи [76, арк. 222]. Але тільки бурсит, природою якого було перенапруження опорно-рухового апарату, був занесений до переліку професійних захворювань. Захворювання опорно-рухового апарату складали третю за частотою групу хвороб гірників. Частими хворобами були радикуліти, остеохондрози (35 %) та артрози (22 %) [875, с. 13].

Удосконалення виймальної техніки змогло значною мірою розв'язати проблему безпеки праці, яка ставала все більш злободенною з поглибленням видобування вугілля. Використання мехкомплексів дозволяло мінімізувати перебування людей у небезпечній зоні. Порівняно з видобуванням вугілля відбійними молотками та індивідуальним кріпленням рівень травматизму при використанні мехкомплексів зменшувався у 13 разів, порівняно із вузькозахопними комбайнами та індивідуальним кріпленням у 5,3 рази, порівняно зі струговими установками в 5 разів [972, с. 103]. Однак, багаторазово зріс рівень шуму, який на 10 – 12 дБ перевищував встановлені норми, і із яким доводилося миритися понад 100 тис. робітників. У багатьох випадках техніка стала потужним джерелом додаткового тепла. Машиністи вугільних комбайнів та вибійники зазнавали вібрацію організму, рівень якої на 8 – 14 дБ перевищував граничні норми [628, с. 5]. Кількість шахтарів, що працювали в умовах підвищеної вібрації, складала 93 тис. осіб [706, с. 196]. У середині 80-х рр. віброхвороба складала 23,4 % від числа профзахворювань, кохлеарні неврити – 2,2 %. У 1989 р. діагноз «віброхвороба» був встановлений у 198 шахтарів, неврит слухового нерва – у 33-х. Дроблення вугілля під час виїмки, доведення його до стану дрібних фракцій викликали значну запиленість повітря. Вузькозахопні комбайни погіршили умови праці на 10 %, стругові установки – на 30 %, передусім тому, що в них не передбачалося пилозаглушення. На шахті «Першотравнева» ВО «Павлоградвугілля» під час роботи вугільних комбайнів запиленість складала 340 – 380 міліграм/м³, при проходженні вироблень 770 – 2860 міліграм/м³, що значно перевищувало санітарні норми праці [108, арк. 19]. Механізоване вантаження вугілля і породи також було потужним джерелом пилу. Потоки повітря розносили пил по усьому підземному простору.

Проблему запиленості, здавалося б, мали вирішити мехкомплекси. На початку 80-х рр. системи гідропилозахисту були встановлені на 154-х шахтах Донбасу [706, с. 196]. Їх можливості щодо заглушування пилу часто не реалізовувалися. Навіть на тих шахтах, де працювали типові засоби пилозаглушування, загасити пиловий стовп не вдавалося, а залишкова запиленість складала 300 – 500 міліграм/м³. Із названих причин на 230 шахтах кількість

вугільного пилу у вибоях перевищувала гранично допустимі норми в десятки і сотні разів. В умовах підвищеної запиленості працювали 221 тис. (58 %) підземних робітників. Не дивно, що у структурі професійних захворювань перше місце посідала пилова патологія, особливо у робітників шахт, які добували антрацит. 60 % професійних захворювань були пов'язані із хворобами легенів. Діагноз пневмоконіоз складав 44 % із загальної кількості професійних захворювань, пиловий бронхіт – 15,7 % [Там само, с. 198]. У 1989 р. різні форми пневмоконіозу і пилового бронхіту були виявлені у 1163 шахтарів. 38 % хворих на пиловий бронхіт працювали гірничоробітниками очисного вибою, 16% – прохідниками, 14 % –кріпильниками, 9 % –машиністами гірничих виймальних машин [75, арк. 86]. Кількість хворих на пневмоконіоз в УРСР складала 15,2 тис. осіб, із них 10,3 тис. були шахтарями [75, арк. 86]. Частими були захворювання слизових оболонок рота, носа, вух та очей. Професійні хвороби підземних робітників не були підставою для надання їм полегшених умов праці. Третина гірників із виявленими бронхітами і невритами слухових нервів, 39 % хворих на вібраційну хворобу, 20 % хворих пневмоконіозом продовжували працювати на тих самих робочих місцях [Там само].

Через поглиблення вуглевидобування кількість вибоїв із несприятливим мікрокліматом за п'ятнадцять років збільшилася у 4 рази. Гірникам усе частіше доводилося мати справу із нестійкими та важкообвалювальними породами, із тріщинами та розломами вугільних пластів. Збільшення гірничого тиску, зсуви породи та тектонічна напруга все частіше призводили до несподіваних викидів вугілля. У 1986 р. їх було 252, у 1987 р. –284, у 1988 р. –310 [989, с. 33]. На крутопадаючих пластах відбувалися падіння навислого масиву вугілля. Таких явищ у 1976 –1988 р. на шахтах Центрального району Донбасу було 140 [775, с. 7]. На пологих пластах у вибоях із мехкомплексами спостерігалися віджими вугілля, його падіння у відпрацьованій зоні. Збільшувалася викидонебезпечність пластів. На глибоких шахтах 40 % видобутку припадало саме на ці пласти. Кількість вибоїв у таких пластах за 1981 –1989 рр. збільшилася із 570 до 815 [997, с. 2]. Незважаючи на те, що викидонебезпечні пласти розроблялися у всіх басейнах СРСР, 90 % викидів відбувалося на Донбасі [837, с. 40]. 70 % із них припадало на шахти

ВО «Донецьквугілля». Динаміка цього явища була вкрай тривожною. Якщо у 1984 р. у цьому об'єднанні відбулося 156 викидів, то у 1988 р. – уже 307 [943, с. 41]. На шахті ім. газети «Соціалістичний Донбас» ВО «Донецьквугілля», яка детонувала липневий 1989 р. страйк у Донецьку, за період із 1958 р. до 1989 р. відбулося 443 викиди, через що загинуло 27 гірників [989, с. 33]. Не менш небезпечними були висипання вугілля. Третина травм гірників була наслідком висипів, обвалів і обвалень вугілля та породи. Протягом 1970–1982 рр. кількість аварій потроїлося. У 1980–1983 рр. на шахтах Донбасу кількість аварій, пов'язаних з обваленнями і завалами, збільшилася у 1,5 рази і склала 15,4 тис. випадків [1010, с. 205]. Унаслідок завалів у 1989 р. важкі травми отримали 566 шахтарів [831, с. 3].

Підземні води були одним із чинників, які обтяжували працю гірників. Шахтні води, їх випари стали реальним джерелом небезпеки для життя людей, оскільки вміщували в собі токсичні сполуки стічних вод хімічних виробництв. Гірники ВО «Артемвугілля» починаючи з 1983 р. із побоюванням спускалися у вибої. У лави із цехів і складів хімічних заводів, що були на поверхні, проникали високотоксичні речовини. Концентрація у воді таких речовин, як метанол, фенол, хлорбензол, ацетон, дифенілпропан у 5–40 разів перевищувала гранично допустимі концентрації (ГДК). Токсичні речовини насичували поля шахт «Олександр-Захід», (горизонт 350–470 м), ім. М. Калініна ВО «Артемвугілля» (горизонт 960 м), ім. К. Маркса (горизонт 750 м) ВО «Орджонікідзевугілля».

Через поглиблення вуглевидобування підвищувалася природна температура вугілля і порід. На горизонтах, що розроблялися, вона коливалася в межах 28–42°, досягаючи величин 47–50° незалежно від пори року. Оскільки людина працювати у таких умовах не могла (нормативні документи фіксували верхню межу температури 26°), на шахтах застосовувалося примусове вентилявання. Через збільшення протяжності гірничих вироблень вентилявання лав ускладнилося, особливо на шахтах з недосконалим гірничим господарством. Протяжність вентиляційних маршрутів зі свіжим струменем повітря зазвичай складала 4–6 км. Струмені повітря часто не доходили до робочих місць, а якщо і доходили, то вже у підігрітому стані до +30°. У галузі застосовувалося поняття «важкопровітрювані шахти», до

яких зараховувалися 167 підприємств. Уже в середині 70-х рр. на шахтах Донбасу понад 500 вибоїв мали температуру копальневого повітря $28 - 36^{\circ}$ і вологість $90 - 95\%$. Використовувані холодильні установки були дуже енергоємні та малоефективні. Великі втрати холоду відбувалися під час його руху. Через перевитрати виділених шахтам лімітів на споживання електроенергії устаткування часто не експлуатувалося. Разом зі стаціонарними холодильними машинами використовувалися сотні пересувних кондиціонерів, завдяки чому розширилася кількість шахт, де здійснювалося кондиціонування повітря. Але пересувні кондиціонери навіть за умови їх безперервної роботи були здатні нормалізувати температуру не більше, ніж у половині високотемпературних вибоїв. Кількість шахтарів, що працювали у високотемпературних вибоях, не знижувалася.

Напередодні страйків чисельність шахтарів, які видобували вугілля при підвищеній температурі, складала близько 70 тис. осіб. У 1989 р. граничні норми з температури та вологості були перевищені на 40 % шахт. Робота на таких глибинах призводила до виснаження життєвих ресурсів. Гірник донецької шахти ім. О. Засядька П. Побережний був переконаний: «Молода людина, яка з перших днів опиняється на великій глибині, приречена» [1256, с. 3]. На шахті «Шахтарська-Глибока» на глибині 1200 м температура повітря досягала 42° . Про роботу у таких умовах В. Комаров писав: «Ми, прохідники, буквально плавилися. У підготовчих та очисних виробітках спекотніше, ніж у середньоазійську жару» [1158, с. 13].

В екстремальних умовах праці температура тіла підвищувалася до $37,4^{\circ}$. Внаслідок посиленого потовиділення за зміну гірники втрачали 3 – 3,5 кг маси тіла. Забезпечення шахтарів питною водою було однією з важковирішуваних проблем. Під час праці в таких умовах шахтарі швидко втрачали фізичні сили. Продуктивність праці у високотемпературних вибоях була на 30 – 40 % нижче, ніж при нормальній температурі. Фізичні навантаження ускладнювали сприйняття шкідливих умов праці. Давала збої серцево-судинна система. На ногах гірники переносили теплові удари. На робочих місцях через зупинки серця щорічно помирили приблизно 50 шахтарів. Людський організм витримував такі перевантаження у середньому 9,5 років, на шахтах крутого падіння – 8 років [716, с. 33].

На глибині зростала природна загазованість вугільних пластів і вміщувальних порід. Гірники порівнювали свою роботу із перебуванням на пороховій бочці. У такій обстановці під землею виконувалися вибухові роботи. Упродовж 70-х рр. кількість шахт, небезпечних через метан, збільшилася на 20 %. На шахті «Суходільська-Східна» виділення газу досягали 286 м³ на тонну видобутого вугілля. Через метан були небезпечні 247 шахт із 283-х, 107 з них належали до надкатегорійних. Знаходження гірників у загазованому просторі вело до інтоксикації організму. Кількість шахтарів, загиблих від задухи, збільшилася на 10 %. У розпорядженні гірників були «саморятівники» – прилади фільтрувальної дії з терміном використання 45 хв. Але, як жартували шахтарі, «саморятівники» не рятували навіть від інфекції.

Відставання у розвитку вентиляційного і дегазаційного господарства мало сумний результат. Відступи від вимог ТБ, іноді випадковості (іскріння при виїмці вугілля) призводили до вибухів метану і пилогазової суміші. Після першого вибуху, який стався у Макіївці у 1898 р. на копальні «Іван», під час якого загинули 60 гірників, вибухи супроводжували вуглевидобування усі подальші роки. У 1970 – 1980 рр. їх було 30, у наступному десятилітті – 35 [706, с. 195]. У 1986 – 1990 р. сталося 13 загазовувань виробіток. У ці роки сталося 12 вибухів, 56 спалахів місцевих скупчень метану і метаноповітряної суміші, у результаті яких постраждали 400 гірників, із яких 115 загинули. Зростання смертельного травматизму внаслідок вибухів у 1,7 рази перевищило показник першої половини 80-х рр. Шахтарі часто опинялися в екстремальних ситуаціях через підземні пожежі, які починалися після вибухів пилогазової суміші, через займання стрічкових конвеєрів, експлуатацію несправних електровозів та самозаймання вугілля (небезпечними через самозаймання вугілля були 68 шахт). Частота пожеж зростала. Якщо у 70-ті рр. їх сталося 239, то у 80-ті рр. – 284 [837, с. 39]. Більше 70 % пожеж виникали на шахтах Центрального району Донбасу.

Шахти, що знаходилися у безпосередній близькості від коксохімічних і хімічних заводів, стикнулися із проблемою вступу у вибої загазованого повітря, в якому вуглекислий газ та речовини коксохімічного виробництва у декілька разів

перевищували ГДК. Проби повітря, проведені на макіївській шахті ім. О. Батова, виявляли знаходження у робочій зоні сірководню, кількість якого перевищувала ГДК у 3,3–4,2 рази, фенолу – в концентраціях понад гранично допустимих у 10–17 разів. Стосовно умов праці українських шахтарів може бути використана оцінка, зроблена К. Марксом у період становлення індустріального суспільства. Він писав, що відбувається «систематичне грабування всіх умов, необхідних для життя робітника під час праці: простору, повітря, світла, а також усіх засобів, що захищають робітника від небезпечних для життя або шкідливих для здоров'я умов процесу виробництва» [902, с. 405]. Соціологічне опитування, проведене на шахті ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля», дозволило встановити, що були не задоволені умовами праці 45,5 % гірників [932, с. 139].

Шахтарі шукали відповідь на питання: «Чому так відбувається?». Згаданий нами В. Комаров у зв'язку із наявністю високотемпературних вибоїв писав: «Чому така пекуча для усіх проблема не вирішується? Чому впродовж декількох десятиліть про це тільки ведуться розмови? Чи можна працювати в наших умовах без збитку для здоров'я? Як довго людина може таке витримати?» [1158]. У системі поглядів багатьох шахтарів закріплюлася оцінка власної праці як каторжної, визначення галузі як «м'ясорубки». У свідомості шахтарів було розуміння абсолютної необхідності шахтарської праці для суспільства, із одного боку, і уявлення про злочинне ставлення до потреб гірників із боку влади й усіх тих, хто мав забезпечити нормальні та безпечні умови праці, з іншого. Лунало питання: «Ну чому ми такою ціною оплачуємо вугілля? Чому ми не розуміємо ціну цієї крові? Чому ми перемелюємо зараз стільки людей, золотий генофонд країни у шахтах? Яка ціна цього життя?» [240, арк. 86].

Небезпека шахтарської праці виявлялася у виробничому травматизмі. У першій половині 80-х рр., згідно зі звітністю, у галузі рівень травматизму був знижений на 11 %. До липня 1989 р. його зниження склало 32,2 %. Проте рівень травматизму залишався високим. В очисних вибоях та діючих підготовчих виробітках відбувалося 80 % смертельних випадків від усіх підземних. Травмами і смертями гірники розплачувалися за низьку якість використовуваної техніки,

низький рівень інженерної підготовки виробництва. Серйозні «огріхи» інженерної праці виявлялися під землею. Знавець проблем вугільної промисловості Ю. Іоффе дає сувору оцінку роботі інженерних служб галузі: «Шахти значно заглибилися. Це було зроблено технічно безграмотно. Усе розвивалося аби як» [659, с. 32].

Із переліку суб'єктивних чинників, що перешкождали зниженню травматизму, домінуючим була культура виробництва шахтарів, що не зазнала якісних змін за роки радянської влади. Вона закріпила зневагу до небезпеки та необов'язковості у виконанні вимог ТБ. У системі цінностей гірників пріоритетне місце займали не безпечні умови праці, не відповідність робочих місць санітарно-гігієнічним нормам, а заробітна плата. Відрядно-преміальна система оплати праці стимулювала ігнорування шахтарями вимог ТБ. Їх дотримання було пов'язане з додатковими витратами часу, що, на думку гірників, знижувало результативність праці та її оплату. За твердженням фахівців, 80–85% нещасних випадків було пов'язано із систематичним порушенням робітниками інструкцій із охорони праці. Уся система економічних і виробничих зв'язків і стосунків перешкождала поліпшенню умов праці та підвищенню її безпеки. Закладене у менталітеті шахтарів російське «авось» провокувало гірників на ризиковані дії та вчинки. 63 % усіх травм відбувалося внаслідок виробничого ризику [972, арк. 100]. У третині випадків травми були наслідком недооцінки особистої небезпеки. Часто необґрунтовано ризикували молоді гірники, які мали низькі професійні знання і не мали необхідних практичних навичок. Стаж 35 % травмованих гірників не перевищував трьох років. Ризикували шахтарі передпенсійного віку, в яких притуплялося відчуття небезпеки. Наслідком недооцінки колективної небезпеки був кожен п'ятий випадок травмування. Виробнича культура робітників СРСР припускала працю у стані сп'яніння. У 1984 р. на шахтах Донбасу було виявлено приблизно 2 тис. випадків приходу на роботу гірників у нетверезому стані.

Незважаючи на вжиті Мінвуглепромом СРСР заходи, зниження виробничого травматизму у вугільній промисловості відбувалося найменш динамічно порівняно з іншими галузями, де також впроваджувався бригадний підряд, а зношеність техніки й устаткування також збільшували небезпеку праці. Одну із причин малоефективної

боротьби з порушниками дисципліни пояснює гірник донецької шахти ім. 60-річчя Радянської України В. Колесников: «Той, хто п'є, не буде вимагати. Начальству це вигідно. Покривають п'яниць» [240, арк. 126].

Протягом майже всього десятиліття до липня 1989 р. при зростанні виробничого травматизму у цілому (кількість травмувань на шахтах Донецької області у першому півріччі 1989 р. порівняно з першою половиною 1988 р. збільшилася з 8500 до 8841 [530]) кількість смертельних випадків та тяжких травмувань зменшилася. Якщо у першій половині 80-х рр. смертельний травматизм зменшився на 11 % [29, арк. 27], то завдяки досягнутому у перші 3,5 р. XII п'ятирічки він знизився на 14,7 % [997, с. 2], у тому числі в Донецькій області – на 9,1 %, у Ворошиловградській – на 22,6 %, у Львівській – на 30,1 % [990, с. 41].

Кількість аварій з груповими нещасними випадками скоротилася на 20,4 %. Якщо у першому півріччі 1988 р. на шахтах Донецької області загинуло 97 гірників, а важкі травми отримали 267, то у першому півріччі 1989 р. загинуло 90 гірників, а отримали важкі травми 245 [530]. Можна стверджувати, що реальна кількість загиблих перевищувала дані галузевої статистики, оскільки деякі гірників пішли із життя по дорозі до лікарні, у лікарняних палатах або невдовзі після виписки. Але це була вже інша статистика. Сам факт зменшення кількості смертельно травмованих свідчив про те, що керівництву Мінвуглепрому СРСР вдавалося нейтралізувати, частково подолати негативні наслідки прогресуючого погіршення гірничо-геологічних умов вуглевидобування, які, здавалося б, повинні були визначати динаміку виробничого травматизму. Травматизм знижувався завдяки використанню мехкомплексів та відносному скороченню кількості обслуговуючого персоналу.

Умови праці впливали на психологічне самопочуття та самооцінку гірників, зумовлювали сприйняття ними навколишньої соціальної дійсності як ворожої до людини. Тільки у такому випадку гірник міг сказати такі слова: «Кожний шахтар має відчувати радість життя, а не вважати себе худобою» [134, арк. 48]. В. Кржишталович після відпрацьованої робочої зміни записав свої думки: «Дібратися до ліжка. Треба ще одну зміну протриматися, а там вихідний. Зараз у мене два бажання – напитися та заснути» [1167, с. 18].

Зростання нервово-психічної напруги під час трудової діяльності, незадоволеність умовами праці та її оплатою, нераціональним харчуванням викликали необхідність емоційного розвантаження. Традиційно це робилося за допомогою алкоголю. Психологічну природу цього явища описав Ф. Енгельс: робітнику «конче треба розважитися, йому потрібно *що-небудь*, ради чого варто було б працювати [...]. Тіло його, ослаблене поганим повітрям і поганою їжею, настійно потребує якого-небудь стимулюючого зовні... При таких обставинах більша частина робітників в силу моральної та фізичної необхідності не може не вдаватися в пияцтво» [833, с. 317]. Багатьох шахтарська праця надламувала. Перша реакція людини на умови роботи під землею була наступна: «Не хочу більше униз. Мені боляче там – у вузькій норі, на глибині майже у кілометр. Увесь час чекаєш на обвал, вибух, пожежу» [1167, с. 17]. Нестача кисню, перепади тиску, вібрація та шум, виснажлива спека, рудничні гази, пил, обводнення, відсутність потрібного відпочинку, якісного харчування та медичного обслуговування призводили до того, що чоловіки, які прийшли у галузь, швидко втрачали здоров'я. Шахтарі належали до тих груп людей, які, за словами Ф. Енгельса, не можуть ні зберегти здоров'я, ні довго проіснувати. Становище, у якому вони знаходяться, «неухильно, поступово підточує організм і передчасно кладе в могилу» [833, с. 322–323].

Після 7–10 років роботи ні у кого з підземних робітників не було чистих легень. Через 20 років у них завершувалося формування професійних захворювань. З частотою, з якою хворіли робітники очисного вибою у віці 35–39 років, робітники інших галузей промисловості хворіли в 50–60 років. Зношення людського організму фіксувала медична статистика. У Донецькій області понад 20 тис. гірників страждали на ішемічну хворобу серця, 1,5 тис. – отримали порок серця, 9 тис. робітників після 10 років роботи на шахті – стенокардію. Через захворювання серцево-судинної системи 25 тис. гірників потребували невідкладних операцій. Понад 400 шахтарів щорічно переносили інфаркт міокарда, який у кожному шостому випадку призводив до смерті. У 22–29 шахтарів зі 100 спостерігалася захворюваність венозної системи, у тому числі варикозна хвороба нижніх кінцівок, травматичні тромбофлебіти глибоких вен. Лікарі у підземних робітників Донбасу

щорічно констатували 115 тис. випадків порушення мозкового кровообігу. Зі 1500 спинальних хворих Донецької області 800 були шахтарі [239, арк. 374]. Гірники, які працювали на шахтах Центрального району Донбасу, хворіли в 3,3 рази частіше, ніж шахтарі в інших вугільних об'єднаннях. У них хвороби системи кровообігу фіксувалися частіше у 1,6 рази, бронхів – у 1,8, серця – у 2,2, гіпертонічна хвороба – у 2,8 разів [1317]. Небезпечні та шкідливі для здоров'я умови праці мали наслідком украй несприятливу демографічну ситуацію на Донбасі. У Донецькій області смертність чоловіків у працездатному віці на 100 тис. осіб складала 736, що було на 13 % більше середньоукраїнського показника і у 2 рази вище, ніж у ФРН та Франції.

У 1989 р. в УРСР отримали важкі травми, згідно з відомчою звітністю, 566 шахтарів [831, с. 3]. Реальні величини шахтарського травматизму були вищими. У передстрайковий період усі учасники вуглевидобування були зацікавлені у приховуванні інформації. Практику її фальсифікації інколи фіксували профспілкові інспекції. Виробничі травми доволі часто приховувалися та видавалися за побутові. Травми робили гірників інвалідами. Серед шахтарів, що пішли на пенсію у першому півріччі 1989 р., інвалідом була кожна десята людина [76, арк. 221]. Тільки у Донецькій області у 1989 р. інвалідами були визнані 560 шахтарів. 1180 мешканців Тореза були шахтарями-інвалідами. Кожний четвертий інвалід був калікою. Багато хто з них не зміг добитися матеріальної компенсації втрати здоров'я.

Вугільна промисловість була лідером за кількістю постраждалих на виробництві серед галузей народного господарства. У 1989 р. на підприємствах УРСР отримали травми, не сумісні з життям, 2635 осіб [75, арк. 154], з них 278, відповідно до відомчої статистики, були шахтарі [831, с. 3]. У складі робітничого класу УРСР шахтарі складали 9 %, але кожний четвертий травмований був гірник [76, арк. 221]. У Донецькій області із загальної кількості постраждалих на виробництві у першій половині 1989 р. – 12190 осіб 72,5 % (8841 особа) були шахтарі [76, арк. 221]. Із загальної кількості загиблих на виробництві (151 чол.) шахтарі складали 59,6 %. У області у 1989 р. на первинну інвалідність внаслідок травм вийшли 2 тис. осіб, з них 39 % були робітниками вугільної промисловості. УРСР посідала провідні позиції серед вугледобувних країн і республік СРСР за

кількістю нещасних випадків, що відбулися під час видобування 1 млн т вугілля. У той час як на шахтах Великобританії їх було 0,17, на шахтах Центрального району Донбасу – 2,35.

Влада СРСР у 1983 р. підписала конвенцію МОП № 159 «Про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів» [549], але мало що зробила для полегшення життя цих людей. Держава визнавала свою відповідальність за втрачене здоров'я тільки перед інвалідами та вузьким колом хворих підземних робітників. Згідно із медичною статистикою на Донбасі у 1985 р. хворіли на профзахворювання 14 тис. шахтарів [1010, с. 206], або 3 % від їх кількості. Незначні показники пояснюються тим, що, по-перше, список профзахворювань був штучно обмежений. Профзахворювання визнавалися тільки у робітників певних спеціальностей. Відомча медицина часто відмовлялася встановлювати діагнози хвороб, які були включені до переліку професійних. Особливо «старалися» медпрацівники після того, як у 1988 р. держава розпочала виплати грошових компенсацій за втрачене здоров'я (регрес). По-друге, багато шахтарів ухилялися від профоглядів. У 1990 р. із числа робітників ВО «Донецьквугілля» з'явилися на медичні комісії 84 % гірників, зокрема, 51 % робітників шахтоуправління «Куйбишевське».

Держава встановила для шахтарів пільгові умови виходу на пенсію – 50 років. Але до цього віку, за спостереженням гірників, доживав тільки кожний двадцятий шахтар. У той час як середня тривалість життя чоловіків в УРСР дорівнювала 63 рокам, у шахтарів Донбасу, за оцінками науковців Інституту економіки АН УРСР, вона складала 49 років [75, арк. 77]. Надана цифра є доволі умовною, тому що вченими проблема не досліджувалася. Йшли з життя набагато раніше своїх однолітків прохідники та гірники очисного вибою. Причинами смертності разом із захворюванням серцево-судинної системи, на частку яких припадало 60 % смертей, були злоякісні новоутворення, хвороби органів дихання.

2.4. Поглиблення конфліктності в соціально-виробничих відносинах. Весняні страйки 1989 р.

На шахтах назрівав конфлікт між робітниками та адміністрацією. У липні 1989 р. 38 % страйкарів ВО «Донецьквугілля» причиною свого виступу назвали наявність такого конфлікту [799]. Він був результатом різнопланових чинників та причин. Спори та суперечності були наслідком різних форм участі робітників та управлінців у суспільному виробництві, виконання ними різних функцій. Одним з джерел прихованих конфліктів була кадрова політика, що здійснювалася у галузі. Нею були незадоволені випускники гірничих технікумів, 60 % з яких працювали на робітничих посадах. Величезний управлінський апарат сприймався гірниками як «піраміда наглядців».

Фонд заробітної плати, який формувався із відрахувань за кожен тону видобутого вугілля, розподілявся між все більшою кількістю працівників. Закон «Про державне підприємство (об'єднання)», який мав обмежити свавілля керівників, мало що змінив. Не зважаючи на обурення підземних робітників, з мовчазної згоди лідерів профкомів і партійних комітетів на шахтах збільшувалася кількість «пролісків». У списках складу бригад з'являлися «мертві душі». Середня зарплата керівників і спеціалістів була найбільш високою серед усіх професійних груп. У 1989 р. вона складала 508 крб., у той час як у робітників – 345 [187, арк. 24]. Зарплата директора, головного інженера, головного бухгалтера була в 2–3 рази вища за середню. Порівняння підземними робітниками умов своєї праці та умов праці інших працівників підприємств, порівняння отримуваних заробітків, коли ІТП міг мати зарплату, яка на 50 % перевищувала зарплату гірничоробітника очисного вибою, дало шахтарям підставу для висновку про дискримінацію в оплаті праці. Гірникам було очевидне, що зростання їх зарплати може бути досягнуте завдяки зменшенню кількості управлінців, ІТП та допоміжного персоналу.

Керівники – від генеральних директорів об'єднань до начальників ділянок – своєю діяльністю втілювали економічну та технічну політику КПРС. Вони забезпечували виконання гірниками відомчих завдань, які полягали у збільшенні

обсягів вуглевидобутку, підвищенні фондівіддачі, економії бюджетних коштів, керуючись принципом «ми за ціною не постоїмо». Економічні служби шахт намагалися вкласти у нормативи, що спускалися згори. Здійснювані нарахування за виконані роботи не піддавалися логічному осмисленню. Практика опікування передовиками із боку керівництва шахт викликала негативну реакцію більшості гірників, які вимагали надання рівних можливостей в організації та забезпеченні праці. Значна кількість шахтарів, передусім, молоді робітники, фактично всі робітники провідних спеціальностей, що працювали на відсталих шахтах, були незадоволені розміром заробітної плати. Майже половина гірників вважала, що праця у шахті не варта отриманих грошей.

Соціологічне дослідження на шахті ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля» у 1989 р. показало, що задоволених зарплатою було 11,9 % опитаних, частково задоволених – 36,6 %, незадоволених було 42,6 % [932, с. 140]. Їх критика була спрямована на посадових осіб, що були пов'язані з нарахуванням заробітної плати. Робітники погано орієнтувалися в системі нарахування зарплати, у доплатах. Вони були переконані, що в оплаті праці все навмисно заплутано заради того, щоб легше було недоплатити робітникам, що преміальна система є формою контролю над робітниками. Директори шахт задля збереження чисельності колективів штучно підвищували зарплату гірникам. Їх переводили на вище оплачувані посади, їм присвоювали більш високі розряди, які не відповідали реально виконуваним операціям. В оцінках праці часто використовувалися застарілі норми. Практика зрівняння влаштовувала одних, але була неприйнятною для інших. 26 % гірників вважали за потрібне впровадження принципу «кожному – відповідно до його праці» [799]. У вибоях робітники змушені були постійно виправляти помилки проектувальників, інженерів та організаторів виробництва. Тут шахтарі на собі відчували дефіцит інтелекту своїх керівників. У 1988 р. під час приймання в експлуатацію 880 лав Держгіртехнагляд УРСР виявив, що понад 260 виймальних ділянок готувалися до експлуатації із порушеннями затверджених проектів або ж взагалі не мали технічної документації. На шахті ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля» організацією праці були задоволені 17,8 % опитаних

робітників, частково 36 % [932, с. 139]. Кількість задоволених організацією праці була меншою, ніж кількість задоволених умовами праці – 19,3 %. На думку робітників, штурмівщина, часті зміни раніше прийнятих рішень, корегування планів відбувалися через низьку компетентність керівників, через брак у них загальних та спеціальних знань, їх безвідповідальність та безкарність [Там само].

Критичне ставлення до виконання посадових обов'язків директорами шахт, підрозділів, начальниками ділянок було притаманне незначній частині шахтарів, і, перш за все, недавно прибулим на підприємство. В оцінках начальників ділянок критерієм для суджень виступали їх професійні якості. Що ж стосується оцінок соціального аспекту діяльності керівників, то кількість обурених різко збільшилася. Шахтарі відзначали, що ті не мають своєї думки з принципових питань життя колективу, не спроможні відстоювати інтереси робітників, бездумно підкоряються волі вищого керівництва, навіть у тих випадках, коли прийняті рішення суперечать трудовому законодавству та інструкціям з ТБ.

Перманентною проблемою колективів був стан виробничої дисципліни, яка досягалася силовими методами. Відсутність необхідних засобів праці у вибоях, поломка техніки ставали причиною дострокового припинення робіт. Зживаючи передчасні виїзди з шахт, прогули, вимагаючи дотримання гірниками правил ТБ та інструкцій ведення гірничих робіт, керівництво підприємств використовувало для досягнення цієї мети всі адміністративні засоби. Недисциплінованих шахтарів не тільки звільняли та карали в адміністративному порядку, їх виселяли з відомчого житла, їм віддаляли чергу на отримання квартир, переносили відпустки з літа на зиму. Гірників позбавляли премій або зменшували суми винагород, позбавляли путівок до будинків відпочинку та доплат за безперервний стаж роботи. «Статут про дисципліну працівників, зайнятих на роботах в особливо небезпечних підземних умовах» (1976 р.) збільшив владні функції керівників, дав поштовх до зловживань службовим становищем, до поширення стилю керівництва, що принижував людську гідність. На думку гірників, «Статут» був тим документом, який дозволив запровадити на шахтах «кріпацтво».

Управлінські кадри, з погляду робітників, були тими людьми, які порушували або зневажали соціальну справедливість. У 1988 р. на шахтах ВО «Жовтеньвугілля» проводилося опитування колективу. У заповнених анкетах були висловлювання: «Не прислухаються до думки робітників, затиснута критика», «зживають за непокору», «за людей не вважають» [411, арк. 114]. Дуже рідко, але протиріччя на ґрунті перевищення керівниками припустимих меж ураження людської гідності переростали у відкриті конфлікти.

Ставлення гірників до «госпрозрахунку», який проваджувала адміністрація, було скептичним. У розумінні гірників госпрозрахунок потребував відмови від планування згори – від досягнутого – і переходу до планування знизу – від реальних можливостей колективів. Актуальними проблемами були підвищення рівня нормування праці та справедлива тарифікація робіт. Шахтарі наполягали, щоб їм було дано право самостійно встановлювати норми видобутку і розцінки, щоб ці норми були б важкими, але реальними для виконання. Проте пропозиції гірників не знаходили підтримки у директорів, які були безсилі допомогти шахтарям, оскільки реалізація їх думок передбачала зміну всієї системи нормативів, яка існувала в галузі. Відповідальність за ігнорування своїх ідей, за консерватизм чиновників державного та відомчого управління шахтарі покладали знову ж таки на адміністрацію шахт. Посадовці чули докір: «Тільки керівники й ІТП винні у тому, що питання не вирішувалися. Коли ми приходили з проханнями, вимогами та пропозиціями, то не знаходили співчуття та розуміння» [461, арк. 36].

Використання КТУ для розподілу фонду зарплати у госпрозрахункових бригадах стало джерелом конфліктів між робітниками провідних і допоміжних спеціальностей, між робітниками та ІТП. Робітники обслуговуючих спеціальностей вимагали саме таких премій, які виплачувалися робітникам провідних спеціальностей (для кожної професії був встановлений різний відсоток премій – 70% у гірничоробітників очисного вибою та прохідників і 45% в електрослюсарів), стверджували, що складність і небезпека праці вже врахована у відрядній і почасовій оплаті. У випадку, коли зарплата бригади розподілялася порівну, були невдоволені висококваліфіковані шахтарі. Розподіл фонду зарплати за КТУ

викликав обурення тих, хто вважав себе обділеним. Перехід на госпрозрахунок ударив по їх зарплаті. У 1988 р. на шахті ім. М. Горького ВО «Донецьквугілля» середній заробіток робітника склав 459 крб., із переходом на госпрозрахунок зменшувався до 420 крб. Із заробітків членів госпрозрахункових бригад стали вилучати вартість втрачених інструментів і механізмів. Реалізація програми фінансового оздоровлення СРСР (постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні в 1989–1990 рр. і в XIII п'ятирічці»), відповідно до якої матеріальні ресурси, що знаходилися у розпорядженні Держпостача СРСР продавалися кооператорам, ще більше ускладнила матеріально-технічне забезпечення шахт.

Незадоволення зарплатою та організацією праці мало не лише життєво-побутові результати, але і політичні наслідки. Зростає скептицизм стосовно «мудрості державного керівництва», впевненість у брехливості комуністичної пропаганди. Серед шахтарів були поширені судження: «Народу не підходить влада, яка змушує рахувати гроші від зарплати до зарплати» [354, арк. 15]. Заздрісне ставлення частини суспільства до високих заробітків шахтарів викликало реакцію у відповідь – незадоволення шахтарів самим суспільством.

Викликали обурення у значної частини робітників не тільки нарахування зарплати і преміальних, але і розподіл інших ресурсів (житла, автомобілів, побутової техніки тощо), що проводився без контролю з боку трудових колективів. І. Писарева та А. Чучалов, які проводили соціологічне опитування на шахті ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля», встановили, що «...найбільш болючим виявився розподіл державного житла. Згідно з існуючим порядком надання квартир на шахті відбувається у порядку суворої почерговості. Однак тільки 10,5 % опитаних вважають, що принципи справедливості тут повністю дотримуються» [932, с. 141]. Нерівність можливостей виявлялася під час розподілу пільгових путівок. На У другій половині 80-х рр. почався бум зі створення садових товариств. За розпорядженням директорів частина земельних ділянок віддавалася потрібним людям. Конфліктні стосунки між робітниками та їх керівниками були наслідком різного доступу до матеріальних ресурсів і неоднакових моральних принципів, яких

дотримувалася частина гірників та їх керівники. Ю. Іоффе дає таку оцінку морального стану суспільства та культури управлінських кадрів: «У ті роки красти було не соромно» [659, с. 13]. На шахтах здійснювалися службові підлоги, розкрадалися вугілля та шпали, механізми та обладнання. На очах шахтарів з будівельних матеріалів, що призначалися для виробничих потреб, для будівництва житла госпспособом та ремонту відомчого житла, директори, головні спеціалісти та голови профспілок зводили собі будинки, котеджі, садові будиночки, що приголомшували своєю монументальністю. У цей самий час 138,8 тис. працівників галузі стояли у чергах на отримання квартир. У 1987–1989 рр. робітники були свідками обростання вугільних підприємств посередницькими кооперативами, завдяки яким керівники шахт отримали джерело додаткового прибутку. Робітники бачили: їх керівники не упускають шансу збагатитися й іншими методами, а бажаний результат досягається у разі дотримання логіки «не підлестиш – не поїдеш». На шахтах поширювалися побори. Якщо в дожовтневий період шахтарі віддавали частину заробітної плати на будівництво церков, шкіл, лікарень, лазень, то у 80-ті рр. збиралися гроші на придбання матеріалів, машин і механізмів. Гірники давали своїм начальникам хабара за надання високооплачуваних робіт та за першочергове матеріально-технічне забезпечення.

У колективах шахтарів прижилося поняття «донор». Воно використовувалося для відокремлення людей, яким виписувалися премії для подальшого їх вилучення з метою купівлі техніки та запчастин. У той час, як офіційна пропаганда твердила про те, що після розгрому куркульства в СРСР була припинена експлуатація людини людиною, у 70–80-ті рр. привласнення одними результатів праці інших існувало. Для будівництва котеджів, дачних будиночків та гаражів, ремонту свого житла, керівники використовували працю шахтарів. Вони цуралися харчуватися з гірниками в одній їдальні. У той час, як для робітників призначалися холодні, не відремонтовані лазні, для управлінців функціонували сауни. Гірники відкидали право керівників на переваги за їх рахунок, з обуренням реагували на трансформацію своїх начальників у еліту, що стоїть над колективом.

Приїзд М. Горбачова в Донецьк у лютому 1989 р. збільшив напруженість на шахтах. На зустрічі із групою гірників лідер СРСР закликав їх зайняти жорстку позицію стосовно керівників усіх рангів. «Той, хто стоїть на шляху перебудови, незалежно від того, яке займає крісло, його треба посунути [...]. Хто говорить, що він за перебудову, а сам намагається збавити темп – це найнебезпечніші люди» [169, арк. 52]. Гірники стверджували: «Було зрозуміло, особливо після приїзду М. Горбачова до Донецька, що достатньо буде іскри й спалахне» [133, арк. 102].

Завдяки новій суспільно-політичній ситуації в країні відбулося відродження страйкового руху. В УРСР перший масовий страйк періоду «перебудови» відбувся 31 липня 1988 р. на шахті «Черкаська» ВО «Ворошиловградвугілля». Форма протесту була незвичною: 126 гірників не вийшли на роботу. Цьому акту передували загальношахтні збори, на яких один із гірників обурився плануванням робіт: у липні робітники мали відпрацювати 22 зміни, а не 21-у, як завжди. Аргументи та вимоги адміністрації виявилися недостатніми та непереконливими. Явище було охарактеризоване як масовий прогул [1315]. Страйки, що відбулися у перші місяці 1989 р., стали реакцією колективів на падіння зарплати внаслідок переведення галузі на «госпрозрахунок» та виконання Мінвуглепром СРСР вимог уряду щодо наведення ладу у оплаті праці та прив'язки зарплати до зростання продуктивності праці. На Донбасі з цієї причини короткочасний страйк відбувся у лютому на шахті № 222 ВО «Шахтарськвугілля». Метод вирішення конфлікту був традиційний: директор дав розпорядження виявити ініціатора й вигнати його з шахти [1153].

У лютому 1989 р. страйк відбувся також у РРФСР на ділянці № 9 шахти «Північна» ВО «Воркутавугілля». 3 березня під землею перебували робітники чотирьох змін. Основні вимоги страйкарів (збільшення розцінок за видобуту тонну вугілля, доплати за роботу у вечірні та нічні зміни, зниження норм вироблення) були задоволені [719]. Події у Воркуті значно вплинули на розвиток страйкового руху. Навіть не самі події, а інформованість суспільства про причини, перебіг та результати страйку, що відбулося завдяки репортажам газет «Труд» та «Социалистическая индустрия», де ці матеріали були опубліковані 10 березня 1989 р. І вже 11 березня на Донбасі розпочався добовий страйк 58 гірників на

ділянці № 8 шахти «Лідиївка» ВО «Донецьквугілля» [628, с. 7]. Страйк на «Лідиївці» розпочав череду страйків, що відбулися у березні – червні на 17 шахтах УРСР. Вони пройшли у містах Держинськ (шахта «Нова» [240, арк. 22]), Донецьк (ім. С. Кірова, ім. О. Скочинського, шахта № 6 шахтоуправління ім. газети «Правда» [120, арк. 4]), Красний Луч (ім. газети «Известия»), Павлоград («Самарська» [35, арк. 11]), Торез (ім. Л. Лутугіна та «Річна» [240, арк. 22]), Шахтарськ (шахтоуправління «Постніковське»), Ровеньки (шахтоуправління ім. М. Фрунзе [461, арк. 36]), Лисичанськ (шахта ім. Д. Капустіна [457, арк. 13]), Перевальськ (ділянка № 4 шахти «Україна»). У ВО «Свердловантрацит» вони відбулися на шахтах «Центросоюз», «Травнева», ім. В. Володарського, ім. В. Леніна [444, арк. 11]. Короткотерміновий страйк відбувся на шахті «Ворошиловградська № 1» ВО «Ворошиловградвугілля». Із загальної кількості зареєстрованих страйків, що відбулися в СРСР у перші 3 місяці 1989 р., а їх було 11 [1045], половина відбулася на Донбасі.

У квітні застрайкувала шахта ім. газети «Известия» ВО «Донбасантрацит». У Донецькій області у ВО «Горезантрацит» застрайкували гірники першої та четвертої ділянки шахти ім. Л. Лутугіна. Напередодні страйку у Кузбасі в УРСР з 3 до 6 липня 1989 р. на шахті ім. Ленінського комсомолу ВО «Олександріявугілля» тривав трудовий конфлікт. Під землею страйкували 23 людини. Головною умовою припинення страйку було підвищення зарплати. 7-го липня спроба страйку була здійснена на шахті «Новомиргородська» цього ж об'єднання. Однак після втручання у конфлікт генерального директора об'єднання та обіцянок Мінвуглепрому СРСР задовольнити вимоги шахтарів Кіровоградщини його було припинено.

Ставлення органів влади до страйків, що відбувалися, можна охарактеризувати так: деяка заклопотаність. М. Горбачов, який перебував у лютому 1989 р. у Донецьку, говорив: «Уявіть собі, що збої почнуться у розвитку таких республік, як Україна. Тоді дезорганізується вся країна. Тому ми уважно стежимо, щоб у такій республіці, як Україна, завжди, у всіх напрямках справа рухалася» [169, арк. 54]. У прийнятій 14-го березня 1989 р. постанові ЦК КПУ, Президії ВР УРСР та РМ УРСР «Про організацію роботи щодо вирішення питань, поставлених під час зустрічей та бесід тов. М. С. Горбачова із робітниками, партійним та господарським

активом республіки» українська влада зажадала від партійних, радянських та управлінських кадрів проаналізувати уроки та зробити висновки з гострих ситуацій, що виникають [189, арк. 31]. Але ніхто не спробував з'ясувати об'єктивні причини страйків. Соціально-політична активність шахтарів, що була проявлена весною 1989 р., змусила звернути на себе увагу демократичної інтелігенції, перш за все, московського робітничого клубу. Його керівники під впливом подій у Польщі шукали можливості стимулювати розвиток протестного робітничого руху. Вони виходили із того, що такий рух може виникнути у випадку, якщо будуть виявлені та організовані неформальні лідери робітничих (шахтарських) колективів. За два дні до початку страйку у Кузбасі 8–9 липня у Москві у виставково-методичному центрі «Радянські профспілки» проходила зустріч делегатів робітничих клубів та спілок, на якій були присутні представники українських виробничих об'єднань з видобутку вугілля, у тому числі О. Авер'янов, Ю. Болдирєв (ВО «Донецьквугілля») та М. Кухар (ВО «Укрзахідвугілля»). Приводом для запрошення у столицю представників різних регіонів СРСР була названа необхідність обговорення проекту закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів», який 14 липня РМ СРСР і ВЦРПС мали внести на розгляд до ВР СРСР. Коло обговорюваних питань виявилось значно ширшим за заявлений порядок денний. З'ясовувалася роль робітничого класу у політичному житті держави. Саме на цій зустрічі були створені Міжрегіональний робітничий клуб та оргкомітет робітничого руху, які відіграли роль координатора дій гірників різних регіонів СРСР під час липневого страйку. Учасники московської зустрічі О. Авер'янов, Ю. Болдирєв та М. Кухар – три українських гірника з двох шахтарських міст, які не мали політичного досвіду, не володіли адміністративними, пропагандистськими, фінансовими та іншими ресурсами – після повернення на батьківщину, звичайно ж, реально впливати на політичну ситуацію в УРСР не могли. Але перебування у Москві для українських шахтарів даром не пройшло. Вони несли в шахтарські маси ідеологію народної антиказарменої революції.

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

– трансформація технологічної кризи у галузеву відбувалася у другій половині 70-х рр. внаслідок рішень XXV з'їзду КПРС. Кошти, які передбачалося виділити

шахтам відповідно до постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи з розвитку вугільної промисловості Донецького басейну в 1976 – 1980 рр.», скорочувалися. Зростання капітальних вкладень у 80-ті роки було найбільшим серед усіх базових галузей промисловості, хоч також було недостатнім. Здійснюючи інвестиції в економіку країн «соціалістичного табору», РМ СРСР недофінансовувала вугільну галузь, відкладала до кращих часів технічне переобладнання галузей промисловості, які постачали свою продукцію на шахти, без чого ефективна робота гірників була неможлива. Стан вугільної галузі все більше залежав від стану грошової системи держави. Фінансові негаразди в СРСР боляче вдарили по шахтам. Ліквідація республіканського Мінвуглепрому зумовила перерозподіл влади між центром і генеральними директорами на користь останніх. Розпочате після XIX конференції КПРС реформування політичної системи збільшувало безконтрольність директорів, сприяло зловживанням на шахтах і звуженню реальних прав гірників;

– КПРС не змогла забезпечити просування НТП у ВП, нейтралізувати зростання негативних чинників, які супроводжували поглиблення вуглевидобування, й нормалізувати умови праці гірників. Зниження технічного рівня машин, що серійно випускалися, провокувало кризу виробничої культури, яка сформувалася під впливом технічного прогресу в 50 – 60-ті рр. та ґрунтувалася на таких цінностях, як надійність та довговічність використовуваної техніки. Зростання дефіциту на техніку детонувало невдоволення серед гірників. Відсутність цілого комплексу машин, необхідних для вуглевидобування, непристосованість агрегатів функціонувати в режимі пилозаглушення, зниженого рівня шуму та вібрації, багаторічне виробництво комбайнів з конструктивними недоліками приводило гірників до висновку про односторонність НТП у вугільній промисловості, його низьку ефективність або відсутність взагалі. Тисяч загиблих під землею та скалічених чоловіків розплачувалися своїми життями та здоров'ям за партійно-державну політику щодо вугільної промисловості, інтелектуальний брак в організації та підготовки підземних робіт, за конструкторські прорахунки та низьку виробничу культуру;

– авральний режим, в якому функціонувала галузь, постійне недофінансування, психологічний пресинг з боку апарата ЦК КПРС і Мінвуглепрому СРСР,

унеможлиблювали раціональне ведення шахтної справи. Впровадження елементів ринкової економіки (1987 р.) посилювало проблеми матеріально-технічного забезпечення, а міжнаціональні конфлікти, що виникли в СРСР, поглибили кризу залізничного транспорту, зменшували його здатність здійснювати транспортування вугілля споживачам. КППС та держава, які були не в змозі надати гірникам необхідні матеріальні ресурси, надійну й ефективну техніку, забезпечити прийнятні умови праці, вирішити питання щодо забезпечення підземних робітників питною водою і водою у лазнях, не були тими інститутами, що мали цінність в уявленнях гірників. Екстремальність умов праці обумовила своєрідний морально-психологічний стан у колективах, їх критичне, доволі часто негативне ставлення до влади і суспільства;

– спостерігалось зростання зарплати всіх працівників, яке не співвідносилось з підвищенням ефективності виробництва. Розподіл фонду зарплати був найбільш вразливим місцем у житті колективів унаслідок відсутності об'єктивних оцінок шахтарської праці. Природним наслідком такої ситуації став, із одного боку, зрівняльний або напівзрівняльний розподіл фонду зарплати, із іншого, – тенденція зростання соціальної диференціації, яка була наслідком: а) вуглевидобування на шахтах із різною потужністю пластів і різним станом гірничого господарства; б) різною близькістю гірників до розподільників робіт і матеріально-технічних ресурсів. Зрівняльний розподіл результатів праці був основною тенденцією. Підземні робітники провідних спеціальностей, праця яких ставала все більш напруженою і важкою, були найбільш незадоволеними такою партійно-державною політикою. Шахтарі через стрімке збільшення заробітків у робітників інших галузей народного господарства втрачали своє привілейоване становище у доступі до товарних ресурсів. Розрив між своєю зарплатою і зарплатою робітників інших галузей промисловості шахтарі вважали явищем неприйнятним, розглядали розмір своєї зарплати як неприпустимо низький, не відповідний тяжкості та небезпеці праці. Поглиблювалось протиріччя між декларованими принципами соціальної справедливості та реально існуючими соціальними відносинами, в яких були хабарництво, експлуатація шахтарів та їх переслідування з боку адміністрації.

Сприйняття встановленої практики як пагубної розширилося завдяки зростанню освітнього рівня шахтарів та пропаганди «нового мислення» у роки «перебудови»; – у другій половині 80-х рр. відбулися зміни у соціальній складовій партійно-державної політики, яка проявилася у встановленні більш високого ступеню захисту шахтарів, які втратили своє здоров'я на виробництві. Але реалізація цієї політики в умовах поглиблення фінансової кризи і економії державних коштів стала додатковим джерелом напруження серед шахтарів, давала підстави заперечувати гуманістичну спрямованість дій влади, формувала впевненість у її неспроможності стати захисником людини праці.

Впровадження договірних відносин оголило низьку культуру суспільства, що виявлялась у необов'язковості виконання зобов'язань, хабарництві та вимаганні. Обмежені фінансові можливості об'єднань перешкоджали придбанню ними необхідних для виробництва машин, механізмів і матеріалів. Виходом з такої ситуації стало поширення практики «донорства» і грошових поборів серед робітників, що ставало джерелом напруженості в колективах. Перехід на «госпрозрахунок» був профанацією. На нього переводилися бригади, які за умов наявної системи виробничих і економічних відносин не могли бути госпрозрахунковими. Спроби переналагодити ці стосунки за відсутності матеріальних засад госпрозрахунку були украй болісними для шахтарів і загострювали наявні конфлікти. Прийнята 15 березня 1989 р. постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні у 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятиріччі» підірвала традиційну систему взаємин КПРС – РМ СРСР – Мінвуглепром СРСР – колективи і ставила гірників перед необхідністю самовиживання. Оскільки реформування системи ціноутворення відкладалося, доля більшості вугільних підприємств була невизначеною; Але саме реалізація цієї постанови обумовила збій матеріального постачання на шахти у другому кварталі 1989 р. та заморожування заробітної плати; – відбувалися важливі кількісні та якісні зміни у складі та в структурі робітників ВП. Колективи ставали більш чисельними. При цьому в їх складі істотно скоротилася кількість жінок. За короткий час освітній рівень шахтарів суттєво зріс.

Ці обставини об'єктивно збільшували протестний потенціал колективів. Соціологи звертають увагу на таку закономірність: частіше бастують колективи великих підприємств переважно чоловічі із високою інтенсивністю праці і високою зарплатою. Проблема забезпечення галузі робітниками вирішувалася важко, що було пов'язано з процесами інструменталізації суспільної свідомості, зі зростанням привабливості професій, які передбачали доступ до товарних ресурсів. У 1987 р. у зв'язку з демографічною кризою, виходом повоєнного покоління шахтарів на пенсію та молодих гірників у кооперативи шахти знову зіштовхнулися з дефіцитом робітників. Плинність кадрів стримувалася штучно, для чого використовувався механізм доплат за безперервний стаж роботи на одному підприємстві та їх скасування у разі переходу гірника з однієї шахти на іншу. У розумінні гірників такий спосіб забезпечення стабільності колективів був одним з проявів «кріпацтва» у галузі. Робітники спостерігали свою зростаючу залежність від роботодавця (директора шахти), яка збільшилася завдяки використанню додаткових механізмів «прикріплення», зокрема позбавлення гірників права звертатися до суду з метою оскарження незаконних звільнень. Таку політику гірники мали право називати «кріпацтвом», а своє соціальне становище – рабським. Штучно гальмуючи плинність кадрів, керівництво ВП сприяло накопиченню «негативної енергії» усередині колективів, яка не мала виходу;

– у виробничій колектив були об'єднані люди – носії різних моральних принципів та субкультур. І якщо для одних шахта була «годувальницею» (носієм такої свідомості були ветерани праці), то для інших – «м'ясорубкою». Активно трансформувалася духовна культура колективів, потоншувалася її морально-етична складова. Соціально-виробнича криза поглиблювалася відповідно до збільшення розриву між офіційними морально-політичними цінностями та реальностями життя. Конфлікти збільшувалися із посиленням соціальної диференціації серед гірників, через вихід керівників шахт за межі правового поля, розширення «тіньових» схем реалізації вугілля, приписок, здирництва та інших фінансових зловживань. Негативний емоційно-психологічний настрій погіршувався помилковими інженерськими рішеннями, дефіцитом миючих засобів. За короткий термін (1985 –

1989 рр.) колективи пережили емоційний підйом і емоційне падіння, що було пов'язано з розчаруванням людей у спроможності влади навести у країні лад. При цьому шахтарі були прибічниками курсу демократизації життя суспільства, бажали наближення виробничого життя до тієї моделі, яка була сформована у їх свідомості. Безрезультатність приїзду М. Горбачова в Донецьк у лютому 1989 р. додала напруження у стосунках між шахтарями та владою;

– майже через 60 років відносно безконфліктного розвитку в УРСР відроджувався страйковий рух. Шахтарі повертали собі колишню першість у страйковій боротьбі, яка їм належала у 20-ті рр. ХХ ст. Підземні робітники були майже єдиною соціально-професійною групою, яка стала на захист своїх соціальних та економічних інтересів. Страйкарі діяли на свій страх і ризик. Страйки показали не тільки наявність вертикального конфлікту «колектив – адміністрація – міністерство», але і конфлікту горизонтального: «колектив – шахтні громадські та громадсько-політичні організації – місцеві органи КППС». Весняні страйки свідчили не тільки про серйозні проблеми у галузі. Вони підтвердили необхідність вдосконалення системи нормування праці і нарахування зарплати, зміни режиму роботи підприємств та вдосконалення соціальних відносин. Питання щодо надання високоефективним шахтам самостійності, зміни пенсійного законодавства, впровадження вихідного дня у неділю, доплат за роботу у вечірні та нічні зміни вже стояли на порядку денному. Саме їх неврегульованість формувала передумови страйків 1989 р. Страйки на окремих ділянках 13 шахт із 283, що становило 4 % їх кількості, свідчили про те, що керованість колективами слабшала. Водночас надплановий видобуток вугілля доводив, що внутрішні резерви галузі, адміністративні ресурси хоч і були на межі, але дозволяли підтримувати її відносну стабільність. Страйки змінювали психологічну ситуацію в країні, зміцнювали та поширювали протестний рух, ставали одним з чинників дестабілізації суспільного життя. Страйки засвідчили, що криза у галузі зазнає нових якісних змін, що критична маса виробничих і виробничо-соціальних протиріч досягає свого максимуму, а у створеній системі управління колективами з'явилися серйозні збої. Накопичення критичної маси не обов'язково повинно було завершитися вибухом.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ ШАХТАРІВ У 1976 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1989 рр.

3.1. Формування екологічної кризи та її вплив на стан здоров'я людей

Малою батьківщиною гірників і членів їх родин були шахтарські міста та селища, в яких проходило їх життя. У період, що нами досліджується, найважливішою тенденцією у житті міст було формування та поглиблення в них екологічної кризи. Наприкінці 80-х років її існування в УРСР було констатовано. Потрібні були трагедія на Чорнобильській АЕС, «перебудова», щоб суспільство звернуло увагу на наслідки своєї господарської діяльності, на стан довкілля, на своє ставлення до природи. Уперше були названі цифри, що свідчили про дуже складну екологічну ситуацію. Зі статистичних даних випливало, що в УРСР щорічні викиди шкідливих речовин в атмосферу досягли 14 млн т. У повітрі були наявні окисі сірки та азоту, фенолів і ртуті. У річки, водойми та водосховища скидалося 4,3 млрд м³ отруєної води, а 6 % розвіданих її запасів були забрудненими [337, арк. 152]. 44,9 % води, яка знаходилася в ставках Донбасу, мали збільшену концентрацію солей. Достовірність цих цифр тоді не викликала сумнівів. Мало хто замислювався над тим, за якими методиками визначався рівень забруднення, чи є у державі необхідна діагностична апаратура, які державні установи займаються екологічним моніторингом, якщо такий взагалі існує. Те, що серед найбільш екологічно небезпечних регіонів СРСР знаходиться Донбас, ні в кого сумнівів не викликало.

У переліку найбільш «брудних» міст УРСР в державних документах значилися Донецьк, Макіївка, Горлівка та Єнакієве. Багаторічна експлуатація сировинних і природних ресурсів, низький технічний рівень підприємств, використання застарілих технологій, слабкість органів державного контролю робили свою справу. Донецька земля була заваленою промисловими відходами. Підприємства базових галузей на території Донецької області щорічно утворювали

таких понад 170 млн т. До кінця 80-х рр. в області знаходилися у відвалах 28 млн т токсичних речовин [301, арк. 20]. Першість щодо накопичення особливо небезпечних токсичних речовин належала Горлівському хімзаводу. Тут замість того, щоб спалювати в печах рідкі відходи виробництва й знешкоджувати тверді, їх вивозили за межі підприємства. Могильник (колишній піщаний кар'єр) згодом переповнився. У 1966 р. керівництво підприємства знайшло вихід у створенні «дикого» смітника. Майже за чверть століття його існування тут накопичилися мільйони тонн токсичних речовин. Експлуатація технічного обладнання на заводах здійснювалася з грубим порушенням норм безпеки. Протягом 1989 р. на хімічному заводі понад 100 разів були аварійні зупинки виробництва, які супроводжувалися вимушеними викидами. У серпні стався прямий витік у землю 38,8 т хлорбензолу, а на початку грудня – 20 т ацетону. Загальні обсяги пролитого становили тисячі тонн. Те, що відбувалося, можливо, було б не настільки небезпечним, якби проектувальники подбали про те, щоб у місцях розливу хімічних речовин був неможливим контакт рідини із ґрунтом. А оскільки ізоляції не було, то активні токсичні речовини пішли в ґрунт. Потім вони накопичувалися в тріщинах та розломах і внаслідок руху гірничих порід, їхньої високої проникливості та через порушення гірничого простору досягали великих глибин. Там вони з'єднувалися з ґрунтовими водами, збагачувалися внаслідок взаємодії з метаном, сіркою та іншими вугільними компонентами. В безпосередній близькості від промислових ділянок хімзаводу, інших підприємств здійснювався видобуток вугілля. Вугільні пласти, що розробляла шахта «Олександр-Захід» виходили безпосередньо на територію хімічного заводу. Вони починалися на глибині 50 м під кутом падіння 50 – 65°.

Технологія промислового виробництва вимагала великої кількості води, яка після використання ставала непридатною до жодного із видів господарської діяльності. Усі хімічні підприємства мали у своєму розпорядженні системи очищення. Однак технології, що використовувалися, були малоефективними. Після очищення у стічних водах хімзаводу вміст фенолу перевищував гранично допустимі концентрації (ГДК) у 9 разів, формальдегіду – у 4, азоту амонійного – у 11 разів, ефіророзчинних речовин – у 24 рази. Були в стічних водах і сполуки, що містили

миш'як. Особливо небезпечними були аварійні скидання, коли отруєні води (до 9 млн м³), обминаючи очисні споруди, розтікалися по ярах і виярках, як це відбувалося, наприклад, у Горлівці в лютому, серпні, жовтні та листопаді 1989 р. У цих випадках у воді вміст фенолу перевищував ГДК у 550 разів, формальдегіду – у 40 разів, ефіророзчинних речовин – у 57 разів.

Доволі часто річки та струмки свідомо використовувалися як природні системи скидання стічних вод. Скид неочищеної технічної води збільшився у Донецькій області з 103 млн м³ у 1985 р. до 425 млн м³ у 1988 р., а питома вага очищених вод знизилася з 91 % до 67 % [893, с. 164]. Підприємства Горлівки щорічно скидали 33,2 млн м³ промислових вод, із яких 220 тис. м³ були взагалі неочищеними. У них було розчинено 111 тис. т хімічних сполук. Горлівка розташована на зламі земної кори, на вододілі. Поверхневі й підземні потоки спрямовані вбік зниження рельєфу, у басейни рік Лугань, Сіверський Донець та Міус. Забруднені води потрапляли у так зване Єнакіївське море, яке було місцем відпочинку гірників та металургів. У лютому 1989 р. викидами горлівських підприємств і Єнакіївського металургійного заводу було отруєно Ханжонківське водоймище. Народному господарству тоді було завдано збитків на 1,6 млн крб. [299, арк. 230]. Постійно відбувалося отруєння джерел питної води та Азовського моря. Навколо великих промислових підприємств сформувалися стійкі осередки забруднення ґрунтів і ґрунтових вод ртуттю, свинцем, цинком, міддю, миш'яком, сурмою, хромом, кобальтом, нікелем, молібденом, кадмієм, барієм та марганцем, концентрації яких досягали 3 – 129 ГДК. У великих кількостях були й органічні сполуки: метанол, фенол, хлорбензол, ацетон, дифенілпропан тощо. Практично всі водоносні обрії Центрального району Донбасу на глибині мінімум 300 м були заражені токсичними органічними речовинами, які просочили поля шахт. Отруєні води були й у шахтах, що знаходилися на відстані більш 20 км від підприємств-забруднювачів і смітників промислових відходів у концентраціях, які в 5 – 40 разів перевищували ГДК [315, арк. 127].

Показником технічної відсталості Донбасу була велика кількість викидів в атмосферу, у результаті чого регіон став одним з основних забруднювачів повітря в

Європі. Промислові підприємства Донецької області щорічно викидали у повітря приблизно 3 млн т шкідливих речовин, що дорівнювало 25 % таких викидів в УРСР. Їх щільність складала 95,8 т на 1 км², що у 6 разів перевищувало середньореспубліканський показник [638, с. 3]. Висока щільність населення – 202 особи на 1 км² (в УРСР 86) вкрай ускладнювала екологічну ситуацію. Викиди в атмосферу макіївських підприємств становили 302 тис. т [893, с. 170], донецьких – 174 тис. т, горлівських – 140 тис. т, єнакіївських – 126 тис. т [299, арк. 151]. Якщо на одного жителя УРСР на рік припадало 213 кг промислових викидів, то в Єнакієвому – 663 кг (середньообласний показник – 530 кг) [267, арк. 98]. Промислові ділянки знаходилися з навітряної сторони, тому окис вуглецю, сірководень, аміак, елементи, що містять ртуть і належать до шкідливих речовин 1-го та 2-го класу, у великій кількості осідали в містах. У Горлівці у сумарному обсязі міських атмосферних викидів частка хімзаводу становила 1 %. Але туман, утворений тут сірчаною кислотою, сірчаним ангідридом та іншими хімічними елементами, що були у повітрі, був найнебезпечнішим для здоров'я людей. У Горлівці проблема чистоти повітря особливо загострилася наприкінці 70-х рр., коли неочищений коксовий газ, що раніше використовувався як сировина об'єднанням «Стирол», у кількості 170 млн м³ став просто спалюватися. У цьому ж місті 7 тис. т викидів припадало на палаючі гірничі відвали. У Єнакієвому перевищення ГДК за сірчаним ангідридом становило 2,6 рази, окисами азоту і вуглецю – 3,2 рази, за фенолом – до 118 разів [1352]. На Донбасі горіли 269 териконів [828].

Проблемою шахтарських міст була не тільки кількість води, але й її якість. Основною водною артерією Донбасу був Сіверський Донець. Промислові та каналізаційні стоки, що створювалися в Харкові, Ізюмі, Слов'янську, Лисичанську та Рубіжному, час від часу скидалися в річку. У воді містилися солі, у тому числі важких металів, у концентрації до 2000 мг на літр води. У ній були фенол та аміак, пестициди та гербіциди, синтетичні миючі засоби. Водою Сіверського Дінця користувалось населення більшості міст Донецької області. У Ворошиловградській області нею користувалися жителі Брянки і Кіровська, Перевальська і Стаханова. Проби води, що були проведені у Кіровську, показали, що вміст у ній фенолу

досягав 280 ГДК [451, арк. 198]. У Ворошиловградській області, де 95 % споживаної прісної води витягувалося з підземних джерел, з розвіданих 2,8 млн м³ води внаслідок функціонування промислових підприємств і хімізації сільського господарства тільки 22 % відповідали державним стандартам якості. У Волинцевське водосховище (Єнакієве), яке було джерелом води для п'яти шахтарських міст, підприємства, що знаходилися поблизу, скидали води, що мали 2–3 разове перевищення ГДК мінеральних речовин.

Гірники для технологічних потреб використовували сотні тонн емульсії, до складу якої входили технологічне мастило, вуглеводи, які з водою переносилися у водоймища. Підприємства ВО «Шахтарськвугілля» викидали шахтні води до Ольховського водосховища, яке постачало Харцизьк і Жданівку. Міста необхідного устаткування для повного очищення води не мали. Усе це позначалося на здоров'ї людей. У Донецькій області захворюваність жовчнокам'яною хворобою та холециститом за період 1986–1988 рр. зросла на 21 %. Працівники медустанов зазначали, що в республіці з екологічним чинником було пов'язано 20–30% загальної захворюваності населення. На Донбасі кількість жертв забруднення довкілля була набагато більшою. За захворюваннями людей злоякісними пухлинами, діабетом, виразкою шлунка Донецька область на 30–60 % випереджала середньореспубліканські показники, а за раком легень на 35 % обходила середньосоюзний показник [451, арк. 167]. У 1989 р. порівняно із 1980 р. показники загальної неінфекційної захворюваності в області збільшилися на 5,8 % та перевищували республіканський показник на 8 % [627, арк. 57]. Кількість людей із серцево-судинними захворюваннями в області перевищувала 1 млн осіб [331, арк. 43]. Збільшувалася кількість дітей, що народилися достроково. У 30 % немовлят спостерігалися різні відхилення у психіці. Зростала кількість немовлят, що народжувалася з пороками серця, з яких щорічно 250 помирали [388]. Почався сплеск інших дитячих хвороб. Якщо у 1985 р. медики не фіксували хвороб очей, то у 1988 р. на тисячу дітей їх стало 27,6. Кількість дітей із хворобами органів слуху зросла із 0,82 до 54,3, із захворюваннями верхніх дихальних шляхів – із 450,3 до 1060,2 [893, с. 167].

У Центральному районі Донбасу ситуація була ще складнішою. Забруднення повітря призвело до зростання захворювань органів дихання. У Горлівці протягом 80-х років динаміка цих захворювань становила 220 %. Стрімко зросла кількість хворих на онкологічні захворювання: у Горлівці із 243 осіб на 100 тис. у 1981 р. до 320 на 100 тис. осіб у 1989 р. [1213], що на 11 % перевищувало середньообласний показник (для порівняння: у 1989 р. в УРСР хворих було 319 на 100 тис. осіб, у СРСР у 1987 р. – 234. В УРСР у 1975– 1988 рр. смертність від онкологічних захворювань і захворювань органів дихання збільшилася на 80% [331, арк. 43]). У Єнакієвому збільшення онкологічних захворювань порівняно із початком 80-х рр. склало 50 %. Перевищення середньообласного показника в цьому місті досягло 16 %. Гірша, порівняно із сусідньою Горлівкою, ситуація тут була пов'язана з тим, що в 1979 р. у лавах шахти «Юнком» був проведений ядерний вибух. До того ж у 1986 р. Єнакієве опинилося серед міст області, заражених викидами ЧАЕС.

У перші роки «перебудови» влада спробувала змінити становище на краще. Позитивну роль відіграв травневий пленум ЦК КПУ 1988 р., де було розглянуто стан екології в УРСР. Він завершився прийняттям постанови «Про невідкладні заходи щодо поліпшення екологічної ситуації в республіці». У листопаді 1988 р. ЦК КПУ і уряд УРСР прийняли спільну постанову «Про корінну перебудову справи охорони природи в республіці», яка повинна була стати програмою екологічного порятунку УРСР. Плануючи завдання на 1989 р., уряд СРСР майже втричі збільшив фінансування природоохоронних об'єктів у Центральному районі Донбасу. Однак для області, в якій збиток, завданий природі, за оцінками економістів, у 88 разів перевищував суми, що спрямовувалися на її захист, виділених коштів було недостатньо [1240].

Питання екології Донбасу піднімалося під час перебування у Донецьку М. Горбачова в лютому 1989 р. Після його візиту в УРСР у ЦК КПРС був розроблений організаційний план вирішення проблем соціально-економічного розвитку республіки, який був затверджений у березні 1989 р. Відповідно до цього плану в квітні Бюро РМ СРСР із ПЕК зобов'язало Мінвуглепром СРСР, уряд УРСР, Держплан СРСР та інші міністерства і відомства, підприємства яких знаходилися на

території Донбасу, розробити першочергові заходи щодо поліпшення екологічної ситуації в регіоні. Система директивного планування при наявності багатомільярдного дефіциту державного бюджету унеможлиблювала прийняття екстрених, радикальних і реальних заходів щодо нейтралізації надзвичайно небезпечних наслідків виробничої діяльності.

3.2. Зміни у соціально-побутових умовах життя. Поглиблення житлової проблеми

У другій половині 70-х – 80-ті рр. у міському житловому господарстві, у соціальній та соціокультурній галузях проходили різноспрямовані кількісні та якісні зміни, які безпосередньо впливали на умови життя та побуту людей. Не припинялося будівництво житла. Воно було сконцентроване в містах Антрацит, Димитров, Кіровське, Молодогвардійськ, Суходільськ та деяких інших, де велося нове шахтне будівництво. У першій половині 80-х рр. обсяг введеного в експлуатацію житла зріс у Шахтарську на 45 %, у Селидовому – на 34,2 % [849, с. 205]. Більшість шахтарських родин (288 тис. наприкінці 80-х рр. [997, с. 3]) мали квартири, які складала державний житловий фонд, що знаходився на балансі Мінвуглепрому СРСР. За підрахунками К. Кузіної, у шахтарських містах відомству належало 55 % житлового фонду, 7 % – знаходилося у розпорядженні міських рад [734, с. 128]. Ці підрахунки доволі приблизні. Так, у містах Червоноград та Соснівка (Львівська область) на балансі ВО «Укрзахіддугілля» знаходилося 90,8 % державного житлового фонду [468, арк. 147]. У відомчих будинках наприкінці 80-х рр. мешкали 1,6 млн осіб [997, с. 3], які складала 3 % населення УРСР. У розпорядженні мешканців знаходилося 26 млн м² загальної площі відомчого житла, що складало 3 % житлового фонду республіки. Наведена цифра, яка свідчить, здавалося б, про невелику кількість відомчого житла вугільної промисловості, набуває іншої ваги при з'ясуванні його кількості в містах Донбасу. У Ворошиловградській області із 27 млн м² житла державного фонду на балансі підприємств вугільної промисловості знаходилися 9 млн м² (33 %). У Донецькій області частка відомчого житла вугільної промисловості складала 26,8% усього державного. В області у відомчому житлі мешкали 46 % із тих,

хто працював у вугільній промисловості, з членами родин – 814 тис. осіб – 16 % населення області [268, арк. 131]. У Єнакієвому та Шахтарську у відомчих квартирах проживало 70 % гірників.

Житлові умови гірників постійно поліпшувалися. У середині 70-х рр. завершилося переобладнання бараків у будинки квартирного типу. Нове будівництво, реконструкція відомчого житла, ліквідація старого і переселення мешканців у будинки, що здавалися в експлуатацію (тільки у 1986 – 1989 рр. було переселено 21,5 тис. осіб), мали наслідком збільшення з 65,8 % у 1975 р. до 72,4 % у 1985 р. кількості шахтарських родин, що звільнилися від необхідності опалювання квартир вугіллям. Кількість квартир, які мали подачу гарячої води, збільшилася за цей же період із 6,7 % до 22,6 % [849, с. 205]. Кількість сімей, що користувалися газом, зросла з 28 % у 1975 р. до 41 % у 1988 р. Особливо інтенсивно газифікація житла відбувалася у другій половині 80-х рр. За період 1985 – 1988 рр. кількість газифікованих квартир збільшилася в Донецьку із 24 % до 64 %, у Макіївці – із 18 % до 40 % тощо [70, арк. 62]. 78 % житла мали водопроводи і каналізаційні системи.

У другій половині 70-х рр. населення користувалося перевагами міського життя, які були створені переважно у 60-ті – першій половині 1970-х рр. Кожна шахта мала палац культури або клуб, де функціонували гуртки художньої самодіяльності, працювали дитячі сектори. На більшості шахт були бібліотеки. Наявність цікавих книг у фондах бібліотек обумовило наступний результат соціологічних опитувань: у 1985 р. чоловіки Донецької області 18,2 % свого вільного часу присвячували читанню (перегляду телепрограм – 47,5 %) [734, с. 115]. Особлива увага керівництвом МВП СРСР приділялася розвитку спортивної бази, завдяки чому за кількістю спортивних споруд галузь не мала собі рівних.

Хоча й у деформованому вигляді, соціальний розвиток міст все ж таки продовжувався і у 80-ті роки. Будувалися кінотеатри. Це зумовило проведення більш змістовного дозвілля. 93 % шахтарів досить часто відвідували кінотеатри. 54 % гірників хоча й інколи, але бували в театрах [706, с. 221]. У 1989 р. у Донецькій області, у тому числі в шахтарських містах, будувалися 36 дитячих закладів, 16

шкіл, 6 клубів та палаців культури та понад 30 об'єктів, пов'язаних з реалізацією соціальних програм [152, арк. 2].

У 70 – 80-ті роки суспільство підходило до оцінки досягнень у соціальній галузі з іншими, ніж раніше, критеріями. Із зростанням освітнього рівня і добробуту людей змінювалися їхні ціннісні орієнтири. На перший план вийшли проблеми якості життя. У цьому понятті разом з іншими концентрувалися такі складові, як комфортність житла, безперебійність і достатність тепла і води, що подаються в будинки, газифікація квартир та їх телефонізація, зручність транспортних комунікацій, чисте повітря і сучасність архітектурних форм, доступність медичних послуг, можливості всебічного виховання дітей і проведення культурного дозвілля. За цими критеріями населення мало серйозні підстави бути незадоволеним умовами міського життя.

У значної частини гірників були підстави висловлювати незадоволення житловими умовами. Якщо в УРСР 88 % міських сімей мешкали в окремих квартирах або індивідуальних будинках [729, с. 69], то в Донецьку такі умови мали 67 % шахтарських родин [417, арк. 12]. 2 тис. шахтарів УРСР жили у комунальних квартирах. Кількість шахтарів, що жили у гуртожитках, протягом 1979 – 1985 рр. збільшилася із 17,6 тис. осіб до 33,8 тис. [254, арк. 115] У Донецьку 15 % шахтарів власного житла не мали і тому були вимушені його знімати або мешкати в гуртожитках. 18 % гірників жили в комунальних квартирах або із батьками. Змінити умови мешкання прагнули багато з тих, хто займав відомчі квартири. У той час як середня забезпеченість житловою площею однієї людини в УРСР складала 11,5 м², у відомчому житлі вугільної галузі показник дорівнював 10,4 м², у Червонограді – 9,7 м², у Лисичанську – 9,4 м² [76, арк. 224]. Серед опитаних соціологами робітників шахти ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля» 32,5 % робітників мали неприпустимі за санітарними нормами житлові умови – 6 м² на члена родини. У 48 % опитуваних на члена родини припадало 6–9 м² [932, с. 140]. У Донецьку гарними вважали умови мешкання 22 % шахтарів, середніми – 36 %, поганими – більше третини опитаних [417, арк. 12]. Нестача житлового простору не сприяла повноцінному відпочинку, ставала причиною серцево-судинних і нервових

захворювань, поширення інфекцій, позбавляла гірників можливості мати багатодітні родини. Багато домівок, побудованих під час становлення галузі, відслужили свій термін. Так, із числа будівель, що перебували на балансі ВО «Макіїввугілля», 2 % були зведені ще до 1917 р., 24 % – до 1941 р. [303, арк. 313] Як правило, застаріле житло знаходилося в старих міських зонах або на периферії. В Антрациті, наприклад, у селищах були розташовані 57 % відомчого житла. Це були модернізовані бараки з окремим входом. Половина з них вимагала негайного зносу. У Радянському районі Макіївки, де розпочинався страйк у липні 1989 р., шахтарі жили в бараках, які називалися «французькими спорудами». Загальна кількість гірників, що мали притулок у таких будівлях, складала в УРСР 1,1 тис. осіб, з родинами – 3,2 тис. осіб [76, арк. 224].

УРСР не посідала провідних позицій у СРСР відносно розвиненості системи життєзабезпечення міст. Інтегративний рівень розвитку соціокультурної галузі в областях УРСР досягав 40 – 52% від показників, передбачених нормативами [772, с. 22]. За кількістю створених каналізаційних систем УРСР знаходилася серед республік СРСР на 9 місці, за їх наявністю у селищах міського типу (СМТ) – на 11-му. Лише 5 % малих міст і СМТ мали природний газ, 42 % –водогін, 11 % – централізовану каналізацію. Досягнення Мінвуглепрому СРСР щодо поліпшення житлових умов для своїх працівників були скромнішими.

Середні цифри про комунальні послуги свідчать про значне їх зростання у 70–80-ті роки. Але результати були досягнуті за рахунок проведених робіт в обласних центрах, завдяки введенню в експлуатацію сучасного житла під час будівництва нових шахт. Середні цифри приховують значне уповільнення розширення комунальних послуг у містах, де нового шахтного будівництва не проводилося. Якщо в УРСР кількість житла з високим ступенем комунальних послуг складала 54,8 %, то в більшості шахтарських міст 27 – 30 %. У Первомайську, наприклад, усіма видами комунальних послуг було забезпечено лише 27,8 % житла [458, арк. 4]. Якщо наприкінці 80-х рр. в УРСР було газифіковано 83 % державного житлового фонду, то відомчого житла вугільної промисловості – 41% [76, арк. 224]. У Горлівці, Торезі та Шахтарську в

газифікованих квартирах проживала лише кожна третя сім'я. Шахтарі могли тільки заздрити мешканцям Червонограда, де все відомче житло було газифіковане. У той час як в УРСР було газифіковано 17 % індивідуальних житлових будинків, у шахтарських селищах – до 5 %. 57 шахтарських селищ міського типу у Донецькій області, 45 у Ворошиловградській не мали газопостачання [70, арк. 225].

Найменші можливості користуватися комунальними послугами мали мешканці шахтарських міст, на території яких не проводилося нового будівництва або масштабних робіт щодо реконструкції шахт. Саме у цих містах були сконцентровані будинки довоєнної конструкції, що складала третину відомчого житлового фонду вугільної промисловості, а також будівлі, які зводилися в екстремому порядку у перші повоєнні роки. Хронічна нестача коштів, зниження у 70-ті рр. обсягів робіт щодо облаштування житла призвели до того, що у Сніжному, наприклад, централізованого водопостачання не мали 40 % квартир, у Селидовому – 30 %. Каналізації не мали 70 % відомчих квартир у Харцизьку, 55 % – у Сніжному [70, арк. 49]. Загальна кількість шахтарських родин, що обходилися без каналізації, у Донецькій області складала 42 тис.

Потрібно враховувати, що названі Сніжне, Селидове та Харцизьк належали до міст обласного підпорядкування. Найбільші нарікання з приводу якості житла і надання комунальних послуг висловлювали шахтарі, які мешкали у малих містах, де відбувалося «затухання» шахт. Такі процеси відбувалися у Артемівську, Гірському, Золотому та ще у 11 малих містах Ворошиловградської області, у Моспине, Новогродівці, Українську, Юнокомунарівську Донецької області. Мешканці шахтарських селищ, які знаходилися на значній відстані від центру, мали мінімальний доступ до комунальних послуг.

Незалежно від проживання у відомчому житлі або приватному секторі шахтарські сім'ї зазнавали часто однакових труднощів, наприклад, у можливостях користуватися водою. Наявність водогінних та каналізаційних систем не гарантувала безперебійного їх функціонування. Якщо у шахтарських містах Західної України був надлишок води, то на Донбасі вона була дефіцитом. У Донецькій області, зокрема, він складав 27 % [330, арк. 135]. Вода в будинки гірників

надходила за жорстким графіком, із перебоями, особливо влітку. Незважаючи на те, що була виконана велика робота із перекидання у цей регіон води з Дніпра, забезпечити сім'ї необхідною їй кількістю поки що не вдавалося. Споживання води у Добропіллі складало 44 % від необхідної кількості [303, арк. 79].

Із року в рік ускладнювалася можливість гірників, які мешкали в селищах без газопостачання, мати в будинках достатню кількість необхідного тепла. Із збільшенням у видобутій гірничий масі порідної складової (із 15 % у 1960 р. до 39,4 % у 1989 р.) і включенням породи до обсягів вуглевидобутку на комунально-побутові потреби спрямовувалося все більше неякісного палива. Із того, що пропонувалося споживачам, дві третини становило вугілля, яке було засмічене пилом і породою. Казанні не завжди були спроможні забезпечити квартири теплом. Взимку не мала необхідного тепла кожна третя шахтарська сім'я, що проживала у відомчих будинках і користувалася пічним опаленням. У Сніжному в будинках із пічним опаленням жили 60 % сімей, у Горлівці, Єнакієвому та Шахтарську – 40%.

Труднощі зазнавали мешканці приватних будинків. Норма надання вугілля населенню покривала приблизно половину потреб. І якщо шахтарі мали можливість вкрасти або купити крадене вугілля, то ветерани шахтарської праці збирали для обігріву будинків паливо поблизу териконів. «Віялові відключення» електроенергії, що було способом подолання енергетичної кризи після аварії на ЧАЕС, вносили дискомфорт у життя людей. Можливості безперебійного забезпечення будинків водою, теплом та електрикою ставали все більш проблематичними через старіння комунікацій. У містах після тридцяти років експлуатації ставало непридатним енергетичне господарство. Вимагали заміни 40 % повітряних і кабельних ліній електропередач. Не мали надійного електропостачання 10 % індивідуальних домівок. У складній ситуації опинялися мешканці селищ у випадку закриття шахт. Створені системи енергозабезпечення довжиною у сотні кілометрів ставали занедбаними. Їх пориви ліквідувати було нікому. Тривала експлуатація, невчасність ремонтних робіт призвели до того, що були непридатними для використання 44 % водогінних, 20 % теплових і 9 % каналізаційних систем [76, арк. 225]. Кількість поривів водогінної мережі у Донецькій області на рік складала 25 тис.

Шахтарські родини часто були змушені жити в будинках, які внаслідок просідання ґрунтів – результату шахтних виробок – прийшли або приходили в аварійний стан. У Донецькій області у захисті від виробок мали потребу 20 тис. будівель і споруд. Найбільшу заклопотаність у зв'язку з виробками відчували мешканці Білозерська, а також Горлівки, у якій родини гірників проживали в 60-ти аварійних будівлях. Про невідкладність швидкого виселення людей свідчили обвали двох будинків у Донецьку і Горлівці. Частка старого та аварійного житла нестримно збільшувалася внаслідок систематичного відставання у виконанні капітальних і поточних ремонтів. У не відремонтованих, з поганими дахами будинках мешкали 60 тис. працівників вугільної промисловості, з членами родин – 143 тис. осіб [76, арк. 225]. У той час як керівництво вугільних об'єднань рапортувало міністерству про виконання ремонтних робіт, 46,8 % відомчого житла потребували термінового капітального ремонту, 10 % – були непридатні для подальшої експлуатації. В окремих містах становище було більш драматичним. Вимагали термінового ремонту 70 % житла в Перевальську, 60 % у Шахтарську [268, арк. 131].

У березні 1980 р. український уряд прийняв постанову «Про умови і терміни передачі підприємствами і організаціями виконкомам місцевих рад народних депутатів відомчих житлових будинків», якою надав Мінвуглепрому УРСР можливість позбутися відомчого житла. Шахти Донецької області мали передати на баланс виконкомів міст 77 % його кількості. Реально змогли передати 0,6 %. Міськвиконкоми відмовлялися брати на баланс будинки у тому стані, в якому вони знаходилися, без фондів, матеріальних ресурсів і додаткового фінансування. Керівництво Мінвуглепрому СРСР розривалося між необхідністю подолання кризового стану шахт та підтримкою житлового фонду.

Систематичне відставання у виконанні ремонтних робіт було наслідком кількох причин. Було відсутнє необхідне фінансування ЖКГ. У багатьох шахтарських містах після виплати заробітної платні працівникам бюджетних організацій у розпорядженні місцевих органів влади залишалося 10 % коштів. Керівники шахт своїм основним завданням вважали покриття збитків від утримання відомчого житла, тому на ремонтні роботи грошей залишалося все менш.

Керівництво ВО «Укрзахідвугілля», наприклад, у 1988 р. зменшило виділення коштів на потреби комунальних служб на 11,5 %. Наявні матеріальні ресурси не завжди використовувалися за призначенням. Типовою була поведінка керівництва ВО «Орджонікідзевугілля», яке залишило людей взимку 1988 р. без тепла. Замість того, щоб відремонтувати кілометри порваної тепломережі, воно розраховалося трубами за виконані роботи з меблевими фабриками й авторемонтними підприємствами. Ремонт житла в Донецьку при встановлених обсягах фінансування міг тривати 20 років. Були відсутні потрібні будівельні матеріали, запити на які задовольнялися на 5 – 30 %.

В умовах дефіциту будівельних матеріалів навіть незначні виділені для ремонту гроші не освоювалися. Директори шахт були змушені виділяти для ремонту житла матеріали, що призначалися для основного виробництва. Частка їх розкрадалася і використовувалася для будівництва садових будиночків, гаражів та індивідуальних житлових будинків (у Донецькій області у 1989 р. кількість садових будиночків порівняно з 1985 р. збільшилася у 2,6 рази, а реалізація місцевих будматеріалів у торгівельній мережі зросла на 26 %). Необхідної кількості людей для проведення робіт також не було. Щоб зберегти відомчий житловий фонд, продовжити термін його експлуатації, директори шахт ішли на посадові злочини, створюючи «підпільні» ремонтні бригади, члени яких числилися підземними робітниками. Невчасність ремонтних робіт, їх неякісне проведення мали наслідком стрімке руйнування будівель. Якщо у 1981 р. у Ворошиловградській області вимагали ремонту 1,4 млн м² житла, то до 1989 р. відбулося подвоєння таких площ. Кількість старого житла за 8 років в області збільшилася у 2 рази.

У 80-ті рр. ставало очевидним, що перспективи швидкого переселення з аварійного і старого житла, отримання молодими подружжями власних квартир були нереальними. Держава скоротила обсяги капітальних вкладень у житлове будівництво із 22,4 % у 1956 – 1960 рр. до 13,4 % у 1971 – 1976 рр. Збільшення фінансування у першій половині 80-х рр. до 14,5% в умовах зростання цін на будівельні роботи і зведення будинків підвищеної комфортності не призвело до зростання кількості квартир, що здавалися в експлуатацію. У першій половині 80-

х рр. для вугільної промисловості було виконано будівельно-монтажних робіт на 623 млн крб., було введено по пайовій участі 3471 тис. м² житла. Але квартир було побудовано на 2 % менше, ніж у попередній п'ятирічці. Тенденція не змінилася і в другій половині 80-х рр. У Ворошиловградській обл. введення житла для гірників скоротилось із 317 тис. м² у 1981 р. до 250 тис. м² у 1988 р. Порівняння обсягів виконуваних робіт у другій половині 50-х рр. і другій половині 80-х рр. розкриває головну причину ускладнення житлової проблеми. Якщо у другій половині 50-х рр. в УРСР для шахтарів щорічно зводилося 1,35 млн м² житла, то у 1987 р. – 720 тис. м² [253, арк. 141]. Згорання цивільного будівництва можемо прослідкувати на прикладі здійснення житлової програми у ВО «Павлоградвугілля». У 1980 р. робітники отримали 1024 квартир, у 1986 р. – 634 [82, арк. 37]. За підрахунками економістів, із такими темпами будівництва для вирішення житлової проблеми в Донецьку потрібно було б 73 роки [751, с. 46].

Діяли й інші чинники, що посилювали житлову проблему. Зберігалися високі темпи приросту міського населення. За 1976 – 1990 рр. міське населення Донецької області збільшилося на 7 %, Ворошиловградської – на 4 % [758, с. 381, 382]. У 1979 – 1989 рр. збільшилося населення 17 із 25 шахтарських міст Донецької області, 12 із 22 міст Ворошиловградської області. Міста продовжували притягувати сільську молодь. Щорік 250 тис. юнаків залишали села, де збільшувалася кількість покинутих будинків. Їх число тільки у 12 областях УРСР досягло 14,6 тис., зокрема в Донецькій – 223, у Хмельницькій – 8829 [446, арк. 30]. Для облаштування молоді в містах необхідне було житло, що дорівнювало 20 % квартир, які щорічно будувалися [167, арк. 16]. Міста Дніпропетровської і Донецької областей після Києва вважалися найбільш привабливими для проживання, і сюди продовжували прибувати хлопці та дівчата з села.

В умовах зниження обсягів житлового будівництва загальна черга щорічно збільшувалася – у другій половині 70-х рр. із 35,5 тис. до 45 тис. осіб [26, арк. 69]. У 1978 р., намагаючись пом'якшити загострення житлової проблеми, керівництво СРСР дозволило підприємствам вугільної промисловості будувати житло господарським способом (госпспособом). Надане гірникам право в умовах дефіциту

будматеріалів підштовхувало союзний Мінвуглепром до створення власної бази будіндустрії, зведення потужностей великопанельного будівництва, до виготовлення металоконструкцій та стінних матеріалів, видобутку і переробки щебеню та піску. Будівництво госпспособом було доступне не всім. Більшість шахт не мала коштів і будматеріалів, вільних робочих рук і тому розпочали його під адміністративним натиском. У Донецькій області від нього відмовилися ВО «Добропіллявугілля» та «Красноармійськвугілля».

Реально могли скористатися наданою можливістю шахти, які мали стабільний фінансовий стан і базу будіндустрії. Багато передових вугледобувних підприємств енергійно узялися за справу. Гірники шахти ім. В. Бажанова ВО «Макиїввугілля» побудували селище із двоповерхових котеджів. Деякі об'єднання брали на себе все більшу частку робіт щодо зведення житла госпспособом із зменшенням обсягів житлового будівництва за пайовою участю. У 1989 р. керівництво ВО «Макиїввугілля» із коштів, що перебували у його розпорядженні, 53 % спрямувало на будівництво по пайовій участі, 34 % – на будівництво госпспособом [298, арк. 11].

Але далеко не всі шахти мали можливість вести будівництво у таких обсягах. У ВО «Павлоградвугілля» у 1989 р. частка житла, що будувалася госпспособом, дорівнювалася 6,3 % [83, арк. 8]. Шахтарські колективи, які були позбавлені самостійного виходу на товарний ринок, не могли заробити гроші для придбання будматеріалів. Щоб їх мати, гірники відряджалися на цегляні заводи для їх виготовлення. ВО «Укрзахідвугілля» узяло в оренду цегляний завод. Почалося виробництво будматеріалів на шахтах. Робітники називали побудовані госпспособом будинки «золотими», маючи на увазі їх високу собівартість. Через силу, але справа просувалася. У 1986 р. гірники госпспособом побудували 83,7 тис. м². Будівництво госпспособом дозволило зменшити тривалість перебування гірника в черзі до 9 – 10 років.

Не зважаючи на злободенність житлової проблеми, шахтарі неохоче займалися індивідуальним будівництвом. Кількість шахтарів, які мешкали у власних будинках, зменшувалася. У 1982 р. їх було 28,2 %, у 1985 р. – 23,7 %. Серед

учасників опитування на шахті ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля» власне житло мали 22 % гірників, серед шахтарів Донецька – 12 %. Будували самостійно житло 3 – 7 % шахтарів. Причина інертності гірників з'ясована. Створені в галузі стимули до індивідуального будівництва могли реалізовуватися тільки на шахтах, які мали великі суми грошей у фонді матеріального стимулювання. Відповідно до постанови ЦК КПРС та союзного уряду від 11 лютого 1988 р. «Про заходи щодо прискорення розвитку індивідуального житлового будівництва» Ощадбанк СРСР міг видати кредит клієнту до 20 тис. крб. із його виплатою протягом 20 років. Частину боргу шахтаря могла виплатити шахта: якщо гірник відпрацює на підприємстві більше 5 років – до 10 % суми, відпрацює 10 років – до 20 %, відпрацює 15 років – до 30 %. Але шахтарі мали реальну перспективу через якийсь час, не докладаючи власних, зокрема, фізичних зусиль, отримати не дуже якісне, але безкоштовне житло зі всіма комунальними зручностями. Той, хто отримав державне житло, був вільний від багатьох турбот і матеріальних витрат щодо його утримання. Плата за житло 13,2 коп. за 1 м² шахтарів повністю влаштуувала. Не задовольняли шахтарів розміри земельних ділянок, що виділялися під індивідуальне будівництво, – 0,03 – 0,06 га. Потенційних забудовників стримували дефіцит будівельних матеріалів і труб, потреба в яких задовольнялася на 13 %, труднощі газифікації, відсутність в шахтних селищах каналізаційних мереж. Були складнощі в отриманні кредитів. У 1989 р. Донецьке відділення Ощадбанку СРСР для кредитування індивідуального житлового будівництва і купівлі житлових будинків отримало 916 тис. крб. – у середньому 1,2 крб. на мешканця міста [147, арк. 74].

Не викликали у шахтарів ентузіазму пропозиції створювати житлово-будівельні кооперативи. Квартира площею 65 м² коштувала 7 тис. крб. Шахтарям пропонувалася позика терміном на 20 років під 3 % річних. 50 % видатків шахти брали на себе. Охочих брати участь у кооперативному будівництві було мало. Протягом 1979 – 1985 рр. кількість гірників, які мали такі квартири, збільшилася з 0,56 % у 1979 р. до 1,3 % у 1985 р. [254, арк. 115]. У 1989 р. на шахті ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля» серед опитаних гірників 4 % жили в комунальних квартирах, 9 % – у бараках і тільки 4 % мали кооперативні квартири.

Бажання купити квартиру мали 5,7 % опитаних, побудувати дім – 1,8 % [932, с. 140]. Держава, яка бралася забезпечити гірників житлом, не встигала за зростанням кількості охочих мати добротні квартири. У ВО «Павлоградвугілля» за 1980 – 1986 рр. отримали квартири 6035 працівників, але черга зросла з 4,4 тис. до 6,4 тис. осіб. Серед тих, хто перебував у черзі, частка робітників, що сподівалися покращити умови життя, збільшилася з 13 % до 41 % [82, арк. 37].

Сподівання на прискорення вирішення житлової проблеми сім'ї, що мали потребу в житлі, пов'язували з державною програмою «Житло – 2000». На момент її прийняття загальна черга в УРСР досягла 2,3 млн осіб. 160 тис. родин перебували у ній понад 11 років [63, арк. 4]. ЗМІ пропагували прийняту ЦК КПУ і РМ УРСР постанову «Про комплексну програму забезпечення до 2000 р. кожної сім'ї окремою квартирою або індивідуальним будинком, розвитку бази житлового будівництва і виробництва будівельних матеріалів» (квітень 1988 р.). Влада заспокоїла суспільство тим, що до 2000 р. 5378 тис. родин одержать нове житло. На реалізацію програми передбачалося спрямувати 75 млрд крб. У цих сумах були і перерахування від Мінвуглепрому СРСР. Міністерство мало намір збільшити на 28 % обсяги фінансування будівництва житла в УРСР, хоча внаслідок зростання цін на будматеріали реальне зростання могло скласти 6 %.

Сподівання на покращення якості житла стимулювало збільшення черги. У січні 1989 р. у ній перебували 138,8 тис. працівників вугільної промисловості. У Донецькій області у черзі були 61 тис. шахтарів, а із урахуванням працівників усіх підприємств і організацій галузі – 80 тис. осіб (у 1981 р. було 49 тис. осіб [849, с. 206.]) – 30 % усієї обласної черги. У Ворошиловградській області на житло чекали 35 тис. шахтарських родин (у 1981 р. було 29,6 тис.). З 1000 працівників галузі у черзі на житло стояли 245 осіб у Донецьку, 202 – у Торезі, 135 – у Красноармійську і Добропіллі. Серед тих, хто стояв у черзі, працівники МВП СРСР становили у Горлівці та Красноармійську 80 %, у Донецьку – понад 45 %. У чергах були і люди, які намагалися отримати нове житло всупереч закону. У 1988 р. у Донецькій області внаслідок посадових злочинів на чергу було поставлено 3,5 тис. родин, що не мали на те юридичних підстав [239, арк. 368].

Можливості мешканців УРСР щодо отримання житла або покращення житлових умов порівняно із громадянами деяких інших республік СРСР були більш обмеженими. Незважаючи на Чорнобильську трагедію, УРСР не опинилася серед республік, що знаходилися у сприятливіших умовах для вирішення житлової проблеми. В УРСР, де проживали 18 % населення СРСР, державні інвестиції на житлове будівництво на одного мешканця складали 94 крб., тоді як в середньому по СРСР цифра дорівнювала 124 крб. [695, с. 152]. В УРСР потужності будівельних організацій були спрямовані на зведення житла тим, хто виселявся із Чорнобильської зони. Переселенцям було збудовано 20 тис. індивідуальних будинків, передано 15 тис. квартир [729, с. 69]. Незважаючи на те, що Донецька і Ворошиловградська області не були включені у перелік регіонів, яким належало прийняти переселенців, лише на Донеччину переїхали понад 3 тис. осіб, які мали право на позачергове отримання житла. Негативно позначився на реалізації програми «Житло – 2000» землетрус у Вірменії. Українські будівельники були залучені також для виконання робіт у Тюмені та у зоні БАМу.

Завдання 1986 – 1988 рр. щодо введення житла в УРСР, які не відповідали реальним потребам суспільства, були перевиконані. Кількість зданих у експлуатацію квартир на 7690 перевищила цифру плану [67, арк. 72]. У Червонограді план будівництва житла був перевиконаний на 13,6 тис. м². Шахтарі Павлограду, Тернівки та Першотравенська отримали 2900 квартир – 32 % від загальної кількості житла, побудованого в регіоні [84, арк. 112]. У Донецькій області протягом 1986 – 1988 рр. мешканці одержали 107 тис. квартир. Кількість наданих квартир на 5 % перевищувала їх введення в експлуатацію у перші три роки XI п'ятирічки. У області поліпшили житлові умови 289 тис. мешканців. Але у шахтарських містах Донецької області лише гірники Єнакієвого, Горлівки і Макіївки отримали обіцяну кількість квартир. Мінбуд УРСР недодав працівникам вугільної промисловості 210 тис. м² житла.

У 1986 – 1989 рр. організації Мінбуду УРСР, які здійснювали 85 % усіх робіт за пайовою участю і будівництво кооперативного житла, виявилися нездатними прийняти у повному обсязі житлову програму Мінвуглепрому СРСР і виконати свої

зобов'язання перед галуззю. Мінбуд УРСР до того ж був спрямований українським урядом на переважне зведення об'єктів у містах Одеської та Черкаської областей, містах західної і північно-західної України. У цих регіонах обсяги будівельних робіт згідно із програмою «Житло – 2000», збільшувалися у 2 рази, у той час як у Донецькій області – на 12 %, у Дніпропетровській – на 3 %, у Ворошиловградській – на 31 %. До організацій Мінбуду УРСР шахтарі не могли висловити особливих претензій за зниження обсягів будівельних робіт. Було зрозуміло, що існують більш загальні причини загострення житлової проблеми у шахтарських містах.

Чергами на отримання житла, проживанням у старих, аварійних будівлях, у будинках з обмеженими комунальними послугами шахтарі розплачувалися за політику індустріалізації, яка продовжувалася в УРСР. Основні потужності будівельних організацій були пов'язані з промисловим будівництвом. На Донбасі питома вага капітальних вкладень у будівництво об'єктів соціального призначення не перевищувала 15 – 17 %, у той час як у середньому в УРСР цей показник дорівнював 25 %. Практика показувала, що, незважаючи на розмови керівників СРСР про соціальну переорієнтацію економіки, реальних зрушень майже не було. У 1989 р. у Донецькій області було розпочато зведення 1368 нових промислових об'єктів. Виділених на їх будівництво ресурсів вистачило б для того, щоб побудувати житла в 1,6 рази більше, ніж його було зведено у 1988 р. [266, арк. 90]

Шахтарі зіткнулися із наміром Мінвуглепрому СРСР мінімізувати виділення матеріальних ресурсів на соціальні програми. Переведення галузі на госпрозрахунок спричинило нове скорочення обсягів капітальних вкладень у житлове будівництво. Заощаджуючи ресурси, Мінвуглепром СРСР відхилив запропоновану Донецьким облвиконкомом програму будівництва на 1988 р., якою передбачалося зведення 409 тис. м² житла. Міністерством було профінансоване будівництво в обсягах, менших на 26 %. У 1989 р. різниця в обсягах фінансування між пропозиціями облвиконкому і планом Мінвуглепрому СРСР склала 10 % у бік зменшення. Багато у чому внаслідок обмежених можливостей Мінвуглепрому СРСР у Донецькій області з розрахунку на 1 тис. мешканців житла будувалося на 10 % менше порівняно з іншими промисловими областями УРСР.

Негативно вплинуло на стан житлового будівництва прийняте в 1987 р. у Москві рішення про проведення чергової реорганізації вугільної галузі. З ліквідацією Мінвуглепрому УРСР у республіці не стало органу, який би вирішував проблеми, що постійно виникали, з керівництвом Мінбуду УРСР, з місцевими органами влади, який би контролював виконання робіт будівельними організаціями. Ліквідація Мінвуглепрому УРСР стала однією з причин того, що в 1988 р. із загальної суми неосвоєних українськими будівельниками коштів для зведення житла 24 % припадало на міста Донбасу [4, арк. 26]. Виконання програми «Житло – 2000» у деяких шахтарських містах зривалося.

Напередодні шахтарських страйків (липень 1989 р.) у Донецькій області було зведено 30 % річного плану житла, у Червонограді – 24,1 %. На кожній шахті 13 – 20 % шахтарів чекали на квартири. Зрив житлової програми у більшості шахтарських міст не тільки не дозволив скоротити кількість черговиків, але й зменшити кількість шахтарських родин, що проживали в старому й аварійному житлі. Програма зносу старого житла у 1986 – 1989 рр. була виконана на 47 %. У багатьох містах вона була провалена, незважаючи на те, що значна частка житла, яке вводилося у експлуатацію, виділялася переселенцям (у Макіївці, наприклад, 78 %). Не отримали обіцяних квартир шахтарі, які добровільно виїхали до Чорнобиля для ліквідації наслідків аварії. 20 – 30% незадоволених умовами життя гірників складала ту частину шахтарських колективів, яка пристрасно бажала радикального прискорення соціально-економічних процесів у суспільстві.

У зв'язку із погіршенням екологічної ситуації та зростанням виробничого травматизму зростали вимоги щодо якості медичного обслуговування. У Донецькій області кількість лікарень у 1976 – 1985 рр. зменшилася з 302 до 291 [758, с. 406], у Ворошиловградській області протягом 1970 – 1990 рр. – з 244 до 197 [758, с. 405]. Після Чорнобильської катастрофи фінансування медичних закладів Донбасу істотно скоротилося. На потреби охорони здоров'я міст виділялося на 20 – 30 % менше, ніж у середньому по республіці. Постійне недофінансування призвело до того, що у шахтарських містах Ворошиловградської області 20 % лікарень підпадали під закриття, половина вимагала капітального ремонту [454, арк. 74].

Кількісний критерій, який застосовувався з метою з'ясування ступеню розвиненості медичних послуг, показував, що у шахтарських містах середні величини досягнуті не були. Згідно із нормативами забезпеченість лікарняними ліжками населення мала становити 138,9 на 10 тис. осіб. У Донецькій області цей показник становив 136,2, у Донецьку – 105,2. У Ворошиловградській області тільки у Брянці, Красному Лучі та Первомайську цей показник відповідав державним вимогам. У Свердловську він становив 93,6 [734, с. 324]. Створена у Павлограді система охорони здоров'я за оцінками місцевих органів влади забезпечувала потреби населення на 60 – 70 %. Більшість лікувальних установ була розміщена у пристосованих приміщеннях, багато з яких не відповідали будівельним та санітарно-гігієнічним вимогам. Внаслідок зростання загальної захворюваності людей лікувальні установи працювали в умовах подвійного навантаження. У містах Антрацит, Ровеньки стало нормою розташування ліжок у коридорах лікарень. У Кіровському, Красноармійську та Стаханові бракувало поліклінік. У Тернівці, де проживало 40 тис. мешканців, її просто не було. Багато шахт мали відомчі медустанови. Але забезпеченість робітників місцями у санаторіях-профілакторіях при нормі 20 на тисячу людей складало 5,4 [426, арк. 24]. Після соціологічного опитування на шахті ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля» дослідники з'ясували: «Складна ситуація склалася зі станом медичного обслуговування шахтарів. Тільки 5,3 % респондентів повністю ним задоволені» [932, с. 141].

Завдяки будівництву дитячих дошкільних установ (у 1986 – 1987 рр. були побудовані 30 дитсадків на 6,8 місць [1011, с. 3], усього на балансі шахт у 1990 р. було 773 дошкільних закладів) кількість дітей, що їх відвідувала, збільшилася, у Донецькій області, зокрема, із 64 % до 69 %. Зменшувалася кількість переповнених дитячих груп. Але проблема дитячих дошкільних установ повністю вирішена не була. У Донецькій області у черзі на отримання місць перебувало 8 тис. шахтарських дітей, в УРСР – 16 тис. [76, арк. 225]. Кожен шостий відомчий дитсадок був переповнений, а запити шахтарів були задоволені на 73 %. Особливо гостро питання будівництва нових дитсадків стояло у Олександрії та Добропіллі.

Батьки школярів були вимушені змиритися з тим, що їх діти вчаться у переповнених класах, доволі часто у другу або навіть у третю зміни. Якість побудованих споруд була такою, що після їх передання в експлуатацію потрібно було розпочинати ремонти. У Кіровському в другу зміну навчалися 33 % школярів (середньореспубліканський показник – 20 %). У тризмінному режимі вчилися діти у Павлограді.

Можливості проведення культурного дозвілля були обмежені. У 49 населених пунктах Донецької області із населенням понад 500 тис. осіб, у 15 міських мікрорайонах не було культурно-освітніх установ. У Шахтарську функціонували три кінотеатри, що було удвічі менше, ніж зазначалося у нормативних документах. У Ворошиловградській області кожний третій клуб був розташований у пристосованому приміщенні, кожний п'ятий не мав кімнат для гурткової роботи. У ВО «Антрацит», «Свердловантрацит» половина клубів не мала профспілкових бібліотек. Культурний відпочинок став більш проблематичним у зв'язку із впровадженням у 1988 р. договірних цін: вартість квитків у кінотеатрах зросла у 2–3 рази. Населення відповіло на нововведення скороченням відвідин культуранств. Порівняно із 1980 р. вони зменшилися на 20 %.

Істотне скорочення коштів, які Мінвуглепром СРСР виділяв на підтримку об'єктів соціально-культурної галузі, зумовило їх передчасне руйнування. На деяких шахтах будинки культури знаходилися в аварійному стані. Тут переставали функціонувати гуртки художньої самодіяльності, занепадав бібліотечний фонд, закривалися музеї шахт. З 1988 р. клубні приміщення передавалися в оренду кооперативам та різним установам. Становище ставало все більш напруженим у зв'язку із тим, що за забезпеченістю закладів культури міста і селища Донбасу посідали останні місця в УРСР.

Розкиданість на значній відстані одна від одної шахт і утворених навколо них селищ визначала важливість безперебійного функціонування транспортної інфраструктури. Шахтарські колективи часто складалися з мешканців різних населених пунктів. На шахту «Іловайська», наприклад, працівники діставалися із 30 селищ і сіл. Просідання ґрунтів прискорювало руйнування асфальтового покриття

доріг, яке становило 40 – 50 % їх полотна. Для ремонтних робіт кожному місту потрібні були тисячі тонн бітуму. Отримували ж вони лише п'яту частину від потрібного. Міжнаціональні конфлікти, що почалися у 1988 р. у закавказьких республіках, мали наслідком припинення постачань цієї продукції в УРСР.

Ситуація з громадським і відомчим транспортом з року в рік ставала все більше напруженою. Питома вага відомчого транспорту в перевезеннях гірників була невелика. Доставляло людей до міст роботи тільки кожне п'яте вугільне підприємство. У Єнакієвому, Макіївці та Дзержинську таких шахт була половина, у Донецьку, який за територією поступався тільки Москві, здійснювала підвезення гірників до місця роботи лише третина шахт. Автотранспортні підприємства для перевезення людей необхідною кількістю автобусів забезпечені не були. У 1989 р. у Донецькій області для обслуговування шахтарів їх бракувало понад 500. Фізичне зношення автобусного парку складало 40 %. Для його підтримки області щорічно необхідно було отримувати 1,5 тис. нових автомобілів, потреба в яких задовольнялася на 44 %. Забезпечувати пасажирські перевезення було дедалі складніше внаслідок скорочення постачань палива і дефіциту запасних частин для автобусів.

У тих містах, де були прокладені тролейбусні лінії (Антрацит, Дзержинськ, Добропілля, Донецьк, Горлівка, Краснодон, Харцизьк Лисичанськ, Стаханов, Вуглегірськ), припинилося оновлення тролейбусного парку. Трамвайні комунікації знаходилися не в кращому становищі. Постійними стали обриви і несправності контактних ліній, сходи трамваїв із колії. Робітники міського транспорту були не в змозі забезпечити якісний ремонт техніки та енергосистем. Тому вдвічі збільшилася кількість повернення з ліній трамваїв, автобусів і тролейбусів. Перебої транспортного забезпечення у якійсь мірі дестабілізували виробниче і соціальне життя міст, викликали у городян невдоволення. Багато гірників були позбавлені можливості вчасно прибути на роботу і вчасно після відпрацьованої зміни залишити шахту. Багато шахтарських селищ були не телефонізовані. У Макіївці телефонного зв'язку не мали мешканці Гірницького та Радянського районів (шахти, що розташовувалися тут, започаткували страйкову боротьбу в УРСР). Його не мали

СМТ Зуєвка, Ольховатка та інші. У містах Західного Донбасу в черзі на встановлення телефону протягом 10 років стояли 22 тис. осіб [89, арк. 30].

Шахтарські міста мали суттєві ознаки нерозвиненості, занедбаності та депресивності. Нерозвиненість соціальної галузі у сконцентрованому вигляді виявлялася у Кіровському районі Донецька, на території якого розташовувалися селища шахт «Лідіївка», ім. Є. Абакумова, ім. С. Кірова та ім. О. Скочинського. Тут потребувало ремонту 70 % державного житлового фонду. Мешканці були забезпечені школами на 78 %, дитячими дошкільними установами – на 84 %, лікарнями – на 44 %, поліклініками – на 65 %, торговою мережею – на 50 % [225, арк. 7]. Потреби щодо вивозу сміття задовольнялися на 60 %. Становище у цьому районі було типовим, але не найгіршим. У числі міст, що виявилися нездатними підтримувати власне комунальне господарство, був Антрацит. У місті з 356 км водогону вимагали заміни 150 км. У першому півріччі 1989 р. місто отримало для ремонту 340 м труб. Тут стали непридатними 40 % каналізаційних мереж, для заміни яких надійшло 24 м труб [466, арк. 61].

Занепад міст був зумовлений поєднанням політичних, економічних і управлінських чинників. Першопричиною кризи була низька ефективність народного господарства. Військові витрати, чорнобильська трагедія підірвали життєві сили суспільства. Не тільки шахти, але й шахтарські міста знаходилися на державній дотації. Фінансування соціальної галузі здійснювалося за залишковим принципом: з 1 крб. капітальних вкладень на розвиток соціальної галузі надходило 7 копійок. Маючи обмежені фінансові ресурси, Мінвуглепром СРСР не зміг виконати завдання партійно-державного керівництва щодо здійснення комплексу робіт з газифікації шахтарських міст і селищ, будівництва мереж тепло- і водопостачання і подальшої передачі житла на баланс місцевих органів влади. 40 % шахт УРСР не мали матеріальних і фінансових можливостей не тільки для нового будівництва, але і для підтримки об'єктів соціального та культурного призначення. У Донецькій області обласна рада профспілок була вимушена узяти на свій баланс деякі соціальні об'єкти шахт. У 1988 р. фінансова допомога профспілок інших галузей гірникам на утримання будинків культури, спортивних споруд, піонерських таборів та баз

відпочинку тільки вугільним підприємствам Донецька становила понад 200 тис. крб. [240, арк. 81].

Однією з основних причин занепаду міст було постійне безгрошів'я місцевих органів влади. Встановлені у державі економічні нормативи не дозволяли їм використовувати зібрані з підприємств податки на потреби громад. Пропорції між державним, республіканським, територіальними і місцевими бюджетами були не на користь останніх. На думку економістів, оптимальним є співвідношення між державним і місцевим бюджетами у пропорції 60 : 40 [692, с. 32]. На Донбасі воно становило приблизно 85 : 15. У 1988 р. із загальної суми зібраних у Донецькій області податків 54,4 % коштів було направлено до союзного бюджету, 30 % – до республіканського і тільки 16,4 % залишилося у регіоні. З перерахованих трудовими колективами Донецька до бюджету 2,13 млрд крб. у розпорядженні міста залишилися 10,5 % коштів [227, арк. 75], у Кіровському районі Донецька – 5,3 % [224, арк. 43].

Знекровлення місцевих бюджетів відбувалося завдяки функціонуванню механізму вилучення грошей із промислових регіонів. У ціни на вугілля, чавун, сталь (як і на діаманти, нафту, газ) на відміну від товарів широкого вжитку не закладався податок із обігу, який частково залишався на місцях. Тому відрахування підприємствами вугільної промисловості до місцевих бюджетів були мінімальними. У ВО «Макиїввугілля», наприклад, вони становили 1,45 % обігових коштів об'єднання [298, арк. 11]. Ця сума у 5 разів була меншою за ту, яка надавалася шахтами на підтримку відомчих дошкільних установ. Навіть у моногалузевих містах відрахування вугільних об'єднань до місцевого бюджету не перевищували 30 % від загальних сум.

Політика оподаткування, що проводилася державою, переслідувала мету вилучити максимум коштів там, де створювалися основні матеріальні цінності, зокрема із Донецької області, яка за своїм економічним потенціалом випереджала десять союзних республік СРСР [48, арк. 52]. Тому з отриманих сум податку з обігу у Донецькій області вилучалося 75 % коштів, у той час як у Миколаївській – 40 %, у Кіровоградській – 19 % [751, с. 22]. Ситуація щодо формування міських бюджетів

могла бути більш-менш стерпною, якби шахти виконували державні завдання із виробництва товарів широкого вжитку. Однак абсолютна більшість шахт, не зважаючи на тиск Держплану СРСР, їх виробництвом не займалася. Питома вага цієї групи товарів в обсягах виготовленої продукції не перевищувала 0,4 %. Підприємства легкої і харчової промисловості були не в змозі сприяти наповненню бюджетів, нейтралізувати наслідки зривів державних завдань шахтарськими колективами. Непропорційний розвиток промисловості Донбасу, неможливість виконання вугільними об'єднаннями (і не тільки ними) завдань із виробництва товарів широкого вжитку були причиною того, що Донецька область за цим показником займала останнє місце в УРСР.

Перерозподіл консолідованого бюджету, який здійснювався із метою нейтралізації сепаратистських настроїв у союзних республіках, вирівнювання темпів соціально-економічного розвитку регіонів і збереження соціальної однорідності суспільства, призводив до того, що суми, які поверталися у промислові центри були мінімальними. Кошти, що виділялися на одного мешканця Донецької області, були у 4,5 рази меншими за ті, що виділялися на одного мешканця Прибалтійських республік, на 28 % меншими, ніж на мешканця Волинської області, на 15 % меншими, ніж на одного мешканця Харківської області. У той час як на одного мешканця Ялти у 1988 р. із бюджету було виділено 348 крб., на мешканця Донецька – 160 крб., Горлівки – 113 крб. [751, с. 59–60]. Фінансові ресурси місцевих органів влади ставали все більш обмеженими зі зростанням дефіциту державного бюджету СРСР. Знекровило бюджети припинення продажу спиртних напоїв після розпочатої кампанії боротьби за тверезість. Удар по економіці завдали аварія на ЧАЕС і землетрус у Вірменії, матеріальні збитки від яких за офіційними оцінками становили 18 млрд крб. [112, арк. 82], а за підрахунками науковців досягали 250 млрд крб.

В умовах скорочення державних прибутків КІРС форсованими темпами збільшувала соціальну складову витрат. У той час, коли прибутки державного бюджету у 1988 р. порівняно із 1985 р. зросли на 1,9 млрд крб., витрати збільшилися на 74 млрд крб. У 1988 р. у СРСР дефіцит державного бюджету становив 90,1 млрд крб. [707] (8,5% ВВП), у УРСР – 1,2 млрд крб. Міністерства були поставлені перед

необхідністю жорсткої економії. Зберігаючи обсяги промислового будівництва, вони вилучали із планів соціально-економічного розвитку зведення шкіл, лікарень та крамниць. У лікарнях не стало медичних препаратів та знеболювальних ліків. Потреби населення у них задовольнялися на 40 – 50 % [923, с. 72]. Одноразовими шприцами медустанови були забезпечені на 10 %. Машина швидкої допомоги стояли без пального. Дефіцит 1988 р. був нівельований завдяки перевиконанню планів продажу горілки. До того ж перевитрата заробітної плати у 1988 р. становила 1,4 млрд крб., і ця сума була оподаткована. Аби полегшити фінансове становище шахт, РМ СРСР у 1988 р. звільнила вугільні підприємства від сплати податку на трудові ресурси, який у нешахтарських містах був основним джерелом поповнення місцевих бюджетів [270, арк. 170]. Фінансові ресурси шахтарських міст стали ще більш обмеженими.

Ситуація погіршилася у 1989 р., коли дефіцит державного бюджету СРСР досяг 100 млрд. крб. (10 % ВВП), УРСР – 1,8 млрд крб. [3, арк. 23]. Держава не могла здійснити внутрішню позику. Її внутрішній борг становив половину національного прибутку країни, отриманого за рік. Частина республіканського дефіциту (720 млн крб.) була розподілена між областями і містами УРСР. У Донецькій області він становив 62 млн крб. [188, арк. 59], у Донецьку – 12 млн крб., у Горлівці – 3,5 млн крб. – 6 % міського бюджету, у Кіровському районі Донецька – 930 тис. крб. [224, арк. 44]. У березні 1989 р. після прийняття постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні в 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятиріччі» до РМ УРСР надійшло розпорядження додатково знайти до бюджету 560 млн крб. Донецькій області належало заощадити 28 млн крб., Дніпропетровській – 26 млн крб., Ворошиловградській – 15 млн крб. Створену раніше соціально-культурну галузь місцева влада утримувати була не в змозі.

В особливо несприятливому становищі перебувало населення Сніжного, Дмитрова, Першотравенська, Тернівки, Соснівки, Молодогвардійська, Суходільська, Новомиргорода та інших, оскільки розташовані в цих містах шахти не були суб'єктами господарювання і не сплачували податки. Так, шахти Брянки, які

видобували 43 % вугілля ВО «Стахановвугілля», шахти Кіровська, які видобували 25 % вугілля цього самого об'єднання, не перераховували до бюджетів своїх міст жодного карбованця, а поповнювали міський бюджет Стаханова. Тому і склалася така ситуація: у той час, коли у Ворошиловградській області були газифіковані 74,7 % державного житла, у Кіровську – 36 % [734, с. 322]. В аналогічному становищі знаходились шахти, розташовані на території Тернівки та Першотравенська (ВО «Павлоградвугілля»), Сніжного (ВО «Торезантрацит»), Нововолинська та Соснівки (ВО «Укрзахідвугілля»), Дмитрова та Родинське (ВО «Красноармійськвугілля») та інших міст. Їх влада була позбавлена фінансових ресурсів для хоч якогось вирішення соціальних проблем. Бюджет Білозерська на облаштування міста у 1989 р. становив 50 тис. крб., у той час як ремонт лише однієї вулиці вимагав утричі більшого [734, с. 115].

Фінансова кризи обезкровила регіональні і місцеві органи влади. З 1,35 млрд крб., які у 1989 р. мав у своєму розпорядженні виконком Донецької області, на заробітну плату працівникам бюджетних організацій було витрачено 81,4 % коштів [184, арк. 14]. Але тільки для підтримки комунального господарства було потрібно 21 % коштів обласного бюджету [183, арк. 9]. У багатьох шахтарських містах після виплати зарплати працівникам бюджетних організацій у розпорядженні місцевих органів влади залишалося приблизно 10 % наданих сум. Бюджет Антрациту, наприклад, був розподілений таким чином: 38 % коштів виділялося народній освіті, 32 % – працівникам охорони здоров'я, 6,6 % йшло на підтримку комунального господарства. На розвиток фізкультури і спорту відраховувалося 0,007% міського бюджету [466, арк. 63]. Щоб якось звести кінці з кінцями, керівники міст займалися «вичавлюванням копійок із промислових підприємств». Місцеві органи влади, для яких бюджети могли б стати засобом розвитку комунального господарства, практично були безпорадними, цілком залежними від союзного уряду, а через безгрошів'я – від Мінвуглепрому СРСР.

У СРСР не існувало реального місцевого самоврядування. У 1989 р. в містах фактично було багатовладдя. Матеріальні ресурси знаходилися на шахтах. За стан об'єктів, що знаходились на балансі вугільної промисловості, за життєзабезпечення

шахтарських селищ відповідали директори вугільних об'єднань і шахт. Підтримкою систем життєзабезпечення та будинків, що знаходились на балансі міських рад, займалися міськвиконками. У малих містах, що входили до складу міст обласного підпорядкування, служб ЖКГ не було. Міськкомунгоспи перебували у підпорядкуванні республіканському Міністерству ЖКГ. Вирішенням проблем міського життя інколи займався союзний уряд.

Підприємства ЖКГ мали мінімальні ресурси. На 70-80% від необхідного їх забезпечували шахти. Прийнята у квітні 1987 р. постанова ЦК КПРС і РМ СРСР про розвиток ЖКГ, якою передбачалося першочергове забезпечення міст матеріальними ресурсами, була провалена. Потреби ЖКГ задовольнялися на 10-15%. Довгий час функції координатора різних структур, пов'язаних із підтримкою систем життєзабезпечення, певним чином виконували обласні та міські комітети КПУ. Але після XIX конференції КПРС (1988 р.) в управлінні міським господарством виникло провалля. Усе більш напруженими ставали взаємини між міською владою і керівництвом вугільних об'єднань та шахт. Цю напруженість вніс закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». Місцеві органи влади не могли більше сподіватися на допомогу шахт, оскільки закон не передбачав добродійну діяльність трудових колективів. Виконками повинні були платити шахтам за використані матеріальні ресурси та виконані шахтарями обсяги робіт. Але міська влада грошей не мала.

Шахтарські міста, які у 60-ті рр. розглядалися як еталон розвитку соціальної галузі, втратили колишню привабливість. «Селища наші вмирають», – характеризували стан справ посадові особи у 1989 р. [136, арк. 137]. Проведене групою соціологів опитування на шахті ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля» показало значне невдоволення гірників станом соціальної галузі свого міста. Якщо незадоволення санітарно-гігієнічними умовами праці висловили 45,5 % опитаних, то санітарним станом вулиць – 78,8 %, міським транспортом – 65,9 %, роботою житлово-комунальних служб міста – 61,8 % [932, с. 141]. Гірники були позбавлені можливості використовувати вільний час для емоційного розвантаження. Реакцією гірника на реальності міського життя були слова: «Жодного відпочинку немає. Парк покинутий. Футбольне поле покинуте. Лави розтягнули» [463, арк. 29]. Обурення

мешканців Сніжного висловив шахтар М. Мазур: «У місті два відеосалони. Окрім них молоді нікуди податися. Ось вони і поневіряються по підвалах, пиячать і знаходять причини почухати кулаки» [148, арк. 31]. Міське буття підривало фізичне і психічне здоров'я людей. «Ну що залишається гірникові, який цілодобово гниє у шахті, якщо не пити?», – висловлювався директор шахти «Комсомолец» ВО «Антрацит» А. Денькін [426, арк. 41].

Нерозвиненість соціально-культурної галузі була однією з причин складного криміногенного становища у шахтарських містах. Тут діяли тисячі злочинних груп, частина яких була з високим ступенем організованості. Падала народжуваність. Донецьк серед 30 найбільших міст СРСР посідав за цим показником 29 місце. Кількість померлих у Держинську, Торезі та Шахтарську наприкінці 80-х рр. перевищувала кількість народжених. У Ворошиловградській області природний приріст за 1986 – 1989 рр. зменшився у 7 разів. Місцеві органи влади усвідомлювали зростання напруженості в містах Донбасу. У жовтні 1986 р. на засіданні бюро Ворошиловградського обкому КПУ лунали слова: «Ви добре знаєте, у якому стані знаходяться шахтарські міста та селища, як гостро стоїть питання будівництва житла, об'єктів соцкультпобуту. Вирішення цих питань у XII п'ятиріччі буде екзаменом на політичну зрілість кожного із нас» [424, арк. 13]. У червні 1989 р. партійно-господарський актив Донецька зважився на публічне висловлення своєї незгоди із соціальною політикою МВП СРСР. Від імені МК КПУ, радянських органів і трудових колективів до ВР СРСР були направлені телеграми із пропозицією не рекомендувати М. Щадова на посаду міністра ВП.

Керівництво СРСР знало про проблеми шахтарських міст. Місцеві органи влади, профспілкові комітети гірників усе наполегливіше намагалися привернути увагу ЦК КПРС, РМ СРСР, Мінвуглепрому СРСР, РМ УРСР до соціальних проблем, що загострювалися. У листопаді 1985 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС розглядав питання «Про серйозні недоліки в роботі партійних, радянських, профспілкових органів та комсомольських організацій Павлограда Дніпропетровської області із виконання постанов ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму». У листопаді 1986 р. питання про розвиток

соціальної галузі шахтарських міст і селищ розглядалося на засіданні РМ УРСР. Український уряд затвердив програму її розвитку, яка передбачала будівництво 22 об'єктів, що повинні були покращити водо- та енергозабезпечення людей. У вересні 1988 р. Президія ВР СРСР розглядала питання «Про роботу Рад народних депутатів Ворошиловградської області із зверненнями громадян в умовах демократії та гласності». Влада приходила до висновку, що розвиток шахтарських міст Донбасу можливий лише у разі реформування всієї системи економічних і соціальних відносин, вдосконалення політичної системи СРСР.

Про проблеми шахтарських міст йшла розмова під час зустрічі у Донецьку шахтарів із М. Горбачовим (лютий 1989 р.). Лідер країни був проінформований про те, що найзлободеннішими питаннями у шахтарських колективах є забезпечення теплом, водою, електроенергією і збереження вже наявного житла. Учасник зустрічі А. Площик попередив, що ці питання – «справжня бомба уповільненої дії» [169, арк. 76]. Але застереження було проігнороване. Єдиним результатом перебування М. Горбачова у Донецьку стало доручення, яке ЦК КПУ і Президія ВР УРСР дали республіканському уряду і керівникам областей – до кінця 1989 р. підготувати і внести пропозиції щодо комплексного розвитку Донбасу, шахтарських міст і селищ. Починав готуватися черговий документ, який мав стати зразком бюрократичного паперотворення. Голова РМ СРСР М. Рижков розумів необхідність змін у шахтарських регіонах. 6 липня 1989 р. під час виступу на сесії ВР СРСР, він наголосив: «Це наш святий обов'язок – допомогти робітничому класу, який працює під землею» [677, с. 300]. Він звернув увагу М. Щадова на те, що «...потрібна дуже серйозна програма дій щодо соціального розвитку шахтарських міст і селищ» [1282].

3.3. Життя шахтарів та їх сімей в умовах поглиблення кризи товарного забезпечення

Для підтримки і розвитку галузі органам державного і відомчого керівництва всіх рівнів необхідно було забезпечити мешканців шахтарських міст і селищ продуктами харчування, які б дозволяли компенсувати витрати життєвих сил під час

праці, нейтралізувати негативний вплив на людський організм несприятливих умов виробництва та забрудненого довкілля, забезпечити відновлення робочої сили. Основна відповідальність за забезпечення споживчого ринку сільськогосподарською продукцією покладалася на РМ УРСР. АПК республіки потенційно мав усі можливості задовольнити потреби людей різноманітною продукцією полів і тваринництва. За оцінками експертів, УРСР могла прогодувати 145 млн людей. З виробленого в УРСР значна частка продукції вилучалася до союзного фонду, тому щодо споживання продуктів харчування на душу населення УРСР знаходилася на п'ятому місці серед республік СРСР.

Частка Донбасу щодо обсягів виробленої сільськогосподарської продукції ставала усе більш вагомою. Однак, незважаючи на досягнення селян Донецької, Дніпропетровської та Ворошиловградської областей результати їх праці не дозволяли городянам мати необхідну кількість продуктів харчування. Донецька область забезпечувала себе лише маргарином, тваринними жирами, макаронними виробами, борошном, овочами і фруктами. Інші продовольчі товари ввозилися, у тому числі у 1989 р. 45 % споживаного м'яса, 43 % молока, 31 % картоплі, 16 % яєць [149, арк. 28]. У міста Ворошиловградської обл. ввозилося 27 % споживаного м'яса, 12 % молока тощо. Політична стабільність на Донбасі залежала від державних дотацій.

До початку 70-х рр. високий рівень товарного забезпечення шахтарських міст був наслідком низької купівельної спроможності населення. Ознаки кризи споживання виявлялися зі зростанням заробітної плати робітників. Намагаючись її запобігти, у 1978 р. ЦК КПУ і уряд республіки прийняли постанову «Про забезпечення першочергових поставок у шахтарські міста і селища продовольчих і непродовольчих товарів». Поліпшити продовольче забезпечення населення партійно-державне керівництво УРСР не змогло. У 1980 р. фонд м'ясопродуктів Мінвуглепрому СРСР у розрахунку на 1 людину був на 2,9 % менший, ніж у 1979 р. і на 6,2 % менший, ніж у 1975 р. [67, арк. 19]. Постачання в шахтарські міста м'яса та сирів, молочної продукції, цукру та борошна було нижче рівня 1978 р. Дотримуючись відомої логіки «порятунок потопаючого справа рук самого потопаючого», трудові колективи після прийняття «Продовольчої програми»

нарощували виробництво продуктів харчування у власних підсобних господарствах. Вони, зокрема, функціонували на 56 шахтах Донецької області. У Ворошиловградській області на підприємствах галузі було створено 79 підсобних господарств. Працівники галузі УРСР у 1986 р. надоїли 1,4 тис. т молока та виробили понад 8 тис. т м'яса [641, с. 40].

Завдяки підвищенню ефективності сільського господарства та розвитку підсобних господарств до 1987 р. збільшувалося споживання продуктів харчування. Якщо у 1976 р. у Донецькій області споживання м'яса і м'ясопродуктів, молока і молочних продуктів на душу населення було нижче середньореспубліканського рівня, то у 1987 р. за споживанням м'ясопродуктів жителі області перевершили середній республіканський показник на 5,5 %, молока і продукції із нього – на 3,3 %. Проте населення промислових центрів УРСР не було лідером щодо споживання продуктів харчування. У 1987 р. Донецька область, яка посідала перше місце у республіці із виробництва одинадцяти найважливіших видів промислової продукції, зі споживання яєць знаходилася на 5-му місці в УРСР, м'яса – на 7-му, молока – на 9-му, овочів – на 10-му [758, с. 441]. У 1987 р. шахтарі найбільшою мірою наблизилися до науково обґрунтованих норм споживання продовольства. Але відставання від них було суттєвим. За розрахунками співробітників Інституту харчування АМН СРСР річне споживання підземними робітниками м'яса і м'ясопродуктів мало складати – 120,5 кг, вершкового масла – 12 кг, сиру – 10,2 кг. У шахтарських родин на одного члена сім'ї споживання м'яса і м'ясопродуктів у 1987 р. складало 85,7 кг, а всіх жирів, включаючи маргарин, – 10,3 кг. [636, с. 19] Серед споживаних населенням області м'ясопродуктів частка власне м'яса складала 10,2 % – 7,3 кг на рік. М'ясопродукти були представлені переважно вареними ковбасами, до якості яких у споживачів були претензії, і салом. У 1988 р. почалося зниження споживання м'яса і м'ясопродуктів у різних містах на 0,3 – 3,5 кг. Споживання м'яса і м'ясопродуктів населенням Дніпропетровської області із так званих ринкових фондів склало у 1985 р. 50,9 кг, у 1986 р. – 51,1 кг, у 1987 р. – 51,5 кг, у 1988 р. – 48,5 кг. Із урахуванням придбання м'яса на колгоспних ринках, його закупівель у селян, вирощеного у допоміжних господарствах підприємств та в

особистих господарствах мешканців міст вживання м'яса та м'ясопродуктів складало у 1986 р. – 73,2 кг, у 1987 р. – 74,6 кг, у 1988 р. – 72,5 кг. [90, арк. 28]. Дотації молока із республіканських фондів населенню Дніпропетровської області скоротилися із 149 тис. т у 1985 р. до 71,5 тис. т у 1989 р. Населення області за показниками споживання м'яса і молока повернулося до ситуації, яка існувала у 1984 р. [90, арк. 31]. Усе гостріше відчувався дефіцит вершкового масла. Якщо у 1988 р. його було виділено населенню області 25,7 тис. т, то у 1989 р. – 19,5 тис. т, менше, ніж у 1979 р. [90, арк. 31] Цукру було виділено на 30 % менше, ніж у 1988 р. У магазинах реалізовувалося 37 % фондів м'ясопродуктів, 44 % фондів сиру. Обсяги продовольства, яке надходило до магазинів, були наступними: на одного жителя області у 1989 р. на день продавалося 142 грама цільномолочної продукції, 50 г м'ясопродуктів, із яких м'яса було 13 г, ковбаси – 27 г, 6 г масла тваринного, 3,3 г оселедця, 1,4 г сиру [90, арк. 33].

У Донецькій області у 1988 р. щоденний продаж молока у торговельній мережі зменшився на 70 т, у 1989 р. ще на 14,1 тис. т [4, арк. 91]. Продаж хліба скоротився на 2 %, цукру – на 14 %, рослинної олії – на 10 %. Зменшилися також обсяги продажів риби, овочів та маргарину. Українські колгоспи згортали свої відносини з державою. Протягом восьми місяців 1989 р. недопостачання ними м'яса у загальносоюзний фонд складало 37 тис. т. РМ УРСР не змогла поставити його в промислові центри республіки понад 20 тис. т [264, арк. 129]. При зменшенні продажу селянами державі сільськогосподарської продукції усе складнішим ставав її розподіл. Обмежувалися фонди відділів робітничого постачання (ВРП) Мінвуглепрому СРСР. Для повноцінного забезпечення його робітників у Донецькій області у 1989 р. не вистачало 49,5 тис. т м'яса та м'ясопродуктів, 1,7 тис. т вершкового масла, 4,3 тис. т сиру тощо [407, арк. 1–2]. Недопоставки м'яса ускладнювали виробництво напівкопченої ковбаси, що призначалася для комплектації «тормозків» робітників, які були зайняті на підземних роботах. Щомісячно Донецькій області необхідно було мати 1,5 тис. т м'ясопродуктів для виготовлення 900 т ковбас [288, арк. 69]. У ВО «Ровенькиантрацит» у 1989 р. порівняно із 1985 р. фонди м'яса були меншими на 7,8 %, ковбаси – на 5,2 %,

вершкового – на 18,7 %, цукру – на 38 % [461, арк. 25]. Виділені на шахти продовольчі товари забезпечувало науково обґрунтовані фізіологічні потреби шахтарів у м'ясопродуктах на 47 %, у сирі – на 10 %, у вершковому маслі – на 23,5 % [271, арк. 243]. В цілому відділи робітничого постачання Мінвуглепрому СРСР у Донецькій області забезпечували потреби шахтарів у м'ясопродуктах на 62% [245, арк. 278].

У вільному продажу відділи робітничого постачання Мінвуглепрому СРСР реалізовували тільки 22 % отриманих м'ясопродуктів (16 % виділялося для дитсадків і лікарень, 3 % – для закритого розподілу серед інвалідів, ветеранів Великої Вітчизняної війни та персональних пенсіонерів, вагітних жінок та матерів з немовлятами). Із м'ясопродуктів у магазинах торгували так званими напівфабрикатами – рагу, суповими наборами з кісток. Свинини, яловичини, м'яса птиці тут не було. Магазины ВРП Мінвуглепрому СРСР порівняно із торгівельними підприємствами Мінторгу УРСР пропонували покупцям меншу кількість товарів. У той час як на одного мешканця Донецької області через торгівельну мережу щороку реалізовувалося 50 кг м'ясопродуктів, у 1989 р. при нормі 78 кг мешканцю Красноармійська планувалося продати 39,6 кг, жителю Димирова – 43,8 кг [303, арк. 51]. У середньому через ВРП Мінвуглепрому СРСР у 1989 р. у Донецькій області було продано одному покупцеві м'яса і м'ясопродуктів 49,7 кг (з урахуванням додаткових поставок у другій половині 1989 р.), молока – 327 л при нормі 360 [518, арк. 7]. Розподіл продовольчих товарів у різних шахтарських містах і селищах здійснювався нерівномірно. Жителям Шахтарська м'ясопродуктів діставалося на 6,5 %, цукерок на 15 %, твердих сирів на 7 % менше середніх величин [74, арк. 227]. На робітничих околицях Донецька у магазинах ВРП Мінвуглепрому СРСР м'яса і м'ясопродуктів продавалося на одну людину на 20 % менше, ніж у центральних районах міста.

Продукти харчування, яких не вистачало, шахтарські родини мали придбати у магазинах Мінторгу УРСР та споживчої кооперації, на колгоспних ринках. Шахти розташовувалися у регіонах із різним потенціалом сільськогосподарського виробництва. У найбільш сприятливих умовах знаходилися гірники ВО

«Олександрівугілля». У Кіровоградській області на душу населення вироблялися максимальні обсяги сільськогосподарської продукції – на 878 крб., у Житомирській області – на 752 крб. Гірники ВО «Укрзахідвугілля» так само жили в регіонах із розвинутим сільським господарством. У Волинській області на одного мешканця виготовлялося продукції на 725 крб., у Львівській – на 605 крб. Багато гірників ВО «Олександрівугілля» та «Укрзахідвугілля» не втратили зв'язок із землею, мали особисте підсобне господарство, а продукти, яких не вистачало, могли купити за відносно низькими цінами на колгоспних ринках. Області Донбасу знаходились у цьому відношенні в несприятливих умовах. У Ворошиловградській області виготовлялося сільськогосподарської продукції на рік на одного жителя на 488 крб., у Дніпропетровській – на 484 крб., у Донецькій – на 481 крб. Допомога колгоспних ринків у продажі м'яса тут була незначною. Якщо врахувати, що річний фонд м'яса і м'ясопродуктів Донецької області у 1988 р. складав 260 тис. т, то на частку ринку припадало 15,5 тис. т.

Далеко не все з того, що виготовлялося в областях і потрапляло на полиці магазинів, з'являлося на столах городян. Продовольчий ринок Донбасу залучав сусідів із РРФСР. У Донецьк за путівками «вихідного дня» приїжджали для закупівлі продовольства жителі сусідніх із УРСР областей. У кожній машині, яка рухалася в бік Ростова, співробітники ДАІ знаходили до 10 кг м'ясопродуктів, 7–8 кг масла, крупи та борошна.

Характерними рисами радянської системи були цінова доступність продуктів харчування і стабільність цін. До 1988 р. ціни на продукти харчування держава дотувала у повному обсязі. При собівартості 1 кг вершкового масла 8,2 крб. воно продавалося у роздрібній торгівлі за ціною 3,4 крб., при собівартості яловичини 5 крб. за кг вона реалізовувалася за 1,5 крб. Суми державних дотацій на продовольчі товари досягали в СРСР 100 млрд крб. Перенапряга економіки, на яку були покладені витрати щодо підтримки військової сили і соціальної галузі, ставала усе більш очевидною. У грудні 1986 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло пропозицію РМ СРСР щодо підвищення роздрібних цін, яка була відхилена. Аргумент для прийняття такого рішення був такий: 25 млн громадян мають місячний прибуток

менший, ніж 25 крб. Аргумент М. Горбачова – втратимо все, якщо підемо на поступки тим, хто звик жити на утриманні держави – не переконав опонентів [684, с. 123]. Поштовх до підвищення цін і подальшого розвалу споживчого ринку стався у грудні 1987 р., коли Політбюро ЦК КПРС зажадало кардинального корегування планів економічного розвитку держави на 1988 р. М. Горбачов виходив з того, що «неможливо, зберігаючи стару систему, вирішувати нові завдання. Інакше наша революція захлинеться» [684, с. 123]. Перед підприємствами народного господарства було поставлене завдання протягом двох років перейти на договірні відносини. Форсоване розширення ринкових відносин підривало, із одного боку, основи бюрократичного керування економікою, із іншого, – планове забезпечення промислових центрів продовольчими товарами.

Договірні відносини передбачали договірні ціни, що істотно відрізнялися від фіксованих. Незважаючи на те, що союзний уряд запропонував здійснити закупівлю і продаж картоплі та плодоовочевої продукції за договірними цінами у 1990 р., в УРСР із червня 1989 р. 30 % цієї продукції вже продавалися у такий спосіб. У магазинах за 1 кг картоплі, ціна якої раніше була 12 коп., покупець тепер платив 20 – 60 коп. Ціни на помідори зросли в 1,5 рази, на фрукти – у 2 рази. Нова ціна м'яса була 7 – 10 крб. Стався стрибок цін і на колгоспному ринку. Улітку 1989 р. порівняно із 1988 р. ціна картоплі зросла на 24 %, овочів – на 9 %, м'яса – на 6 – 9 % [447, арк. 24]. Ціни на продовольчі товари у 1989 р. порівняно із 1988 р. зросли на 8 %, а порівняно з 1986 р. – на 19 % [635, с. 9].

Місце держави у відносинах між сільськогосподарським виробником і споживачами, між промисловими підприємствами і колгоспами усе впевненіше займав кооператор. Своїй появі кооперативи були зобов'язані державі, яка була не в змозі вирішити проблему дисбалансу між кількістю грошей та товарів і бачила вихід у стимулюванні підприємницької ініціативи, у легалізації тіньового сектора економіки, який у кооперативах одержував узаконену форму діяльності та нові перспективи свого розвитку. За 10 місяців 1989 р. порівняно із аналогічним періодом 1988 р. кооператори Донецької області збільшили обсяги закупівель м'яса на 18 %, молока – у 2,2 рази, овочів – на 64 %, картоплі – у 4 рази [272, арк. 73]. У

витратах на харчування у шахтарських родинах кожен п'ятий карбованець реалізовувався у кооперативній торгівлі або тіньовому секторі економіки.

Для ринку продовольчих товарів важливим було те, що скорочення постачань колгоспами в союзно-республіканські фонди, перебудова системи продовольчого забезпечення відбувалися водночас зі збільшенням грошей на руках населення внаслідок так званої «революції доходів». Завдяки низькому рівню інфляції, частка витрат на харчування у сукупному доході українських родин зменшилася із 39,9 % у 1980 р. до 32,4 % у 1989 р. [948, с. 25]. Грошові вклади населення влітку 1989 р. досягли 70 млрд крб. Незадоволений попит громадян перевищував 17 млрд крб. Купівельна спроможність людей виявилася відірваною від економіки, що стимулювало інфляцію, яка навесні 1989 р. дорівнювала 8 %. З метою збереження купівельної спроможності грошей населення скуповувало продукцію тривалого зберігання. Кількість придбаного цукру у 1988 р. на 130 тис. т перевищила обсяги, виділені УРСР із союзних фондів, яких раніше було достатньо. Накопичення цукру в міських родинах за рік зросло у 2,2 рази. Висока зарплата у вугільній промисловості в умовах перебування на руках населення значної суми грошей і обмеженого сільськогосподарського виробництва не гарантувала гірникам придбання потрібних продуктів харчування. Посилення кризи на продовольчому ринку в містах Донбасу загрожувало соціальним потрясінням. РМ УРСР спробувала стабілізувати ситуацію. У вересні 1988 р. уряд розглядав питання «Про негайні заходи щодо поліпшення торговельного обслуговування населення». У квітні 1989 р. проблема обговорювалася на засіданні Президії РМ УРСР. Сподівання на пом'якшення кризи покладалися на Москву. Союзний уряд на прохання РМ УРСР виділив республіці 10 тис. т імпортової рослинної олії, 15 тис. т вершкового масла – 30 % від необхідної кількості [262, арк. 37]. Щоб збити попит на цукор, республіканський уряд зменшив обсяги його відправки за межі республіки.

Улітку 1989 р. ситуація з продовольчим забезпеченням шахтарських міст досягала критичного рівня. Збільшився незадоволений попит на всі види продукції, які ще у 1988 р. були в достатніх кількостях. Гостродефіцитними стали сіль, борошно, рослинна олія. Стан продовольчого забезпечення шахтарів Донецької

області у 1989 р. мав такий вигляд: споживання м'яса і м'ясопродуктів гірниками було вище середньореспубліканського рівня на 10 %, хліба – менше на 19 %, яєць – менше на 15 %, картоплі – на 28 %, овочів на – 15 %, фруктів – на 11 %, молочних виробів – на 8 %, у тому числі молока – на 29 % [76, арк. 226]. Недостатній і незбалансований раціон харчування не дозволяв працівникам поповнювати витрати фізичних сил, виконувати в повному обсязі свої виробничі функції, що вимагали значних фізичних зусиль.

Порівняно із 1986 р. у шахтарських родинах зменшилося споживання всіх продуктів харчування: овочів і баштанних культур – на 27 %, риби і яєць – на 13,4 %, м'яса і м'ясопродуктів – на 8,6 %, цукру і кондитерських виробів – на 3,2 % [636, с. 25]. В той же час витрати із сімейних бюджетів на придбання продуктів харчування збільшилися на 12,3 %. Окремі продукти із квітня 1989 р. можна було купити тільки за картками. На Донбасі у червні 1989 р. місячна норма продажу цукру складала 2 кг на 1 особу. Дефіцит стимулював зловживання під час їх продажу продовольчих товарів. Покупці зіштовхнулися з переплетінням інтересів працівників торгівлі та контролювальних органів. Останні відмовлялися зважати на те, що відбувалося в магазинах. Відомчий контроль виявляв порушення правил торгівлі лише під час кожної п'ятої операції, приховувань товарів – 0,8 % від кількості виявлених порушень, необґрунтовано збільшених цін – 0,9 %, обманів і обважувань покупців – 2,3 % [285, арк. 60].

Стан на продовольчому ринку наприкінці 80-х рр., визначений нами як кризовий, був досить специфічним. По-перше, продовольча криза виникла не в умовах падіння обсягів сільськогосподарського виробництва, а його зростання. Тобто, це була не криза виробництва, а криза розподілу. По-друге, криза стосувалась переважно Ворошиловградської, Донецької та Дніпропетровської областей, які через домінування галузей важкої промисловості у народногосподарському комплексі вимагали великих обсягів завезення продуктів харчування. Найбільш гостро перебудову споживчого ринку відчували на собі робітники, зайняті важкою фізичною працею.

Оцінюючи стан продовольчого забезпечення міст Донбасу, робітник шахти «Райдуга» ВО «Первомайськвугілля» висловлювався: «Забезпечення робітників продуктами харчування стало нестерпним» [458, арк. 14]. Недостатність товарів ставала причиною соціальної напруженості. Джерелом нервозності людей була поведінка працівників прилавка, які демонстрували властиві радянській торгівлі риси: обман і обраховування покупців, приховування від вільного продажу товарів, розкрадання товарів та коштів. Для шахтарів ставало очевидним, що якість життя визначається не кількістю і якістю праці, а причетністю до розподілу дефіциту. Зрозумілі слова шахтарського обурення: «Погляньте на тих, хто працює у магазині або на базі за 80 крб. Він живе як король. Зарплата у шахтаря 600 – 700 крб., а йому не вистачає на елементарне людське життя» [136, арк. 186]. Діяльність кооператорів, які мали іншу систему цінностей і отримували користь із дефіциту продовольчих товарів, а також наслідки цієї діяльності – поява рекету і криміналізація торгівлі – викликали у гірників осуд, а економічна політика КПРС – сувору критику.

Диференціація, що відбувалася у суспільстві, дозволяла робітникові дійти до висновку: «Багаті стають багатшими, а бідні біднішими» [231, арк. 21]. Недоліки економічної системи, які довго терпіли шахтарі як щось неминуче, починали викликати роздратування. Нервова система не витримувала навантажень і стресів, які мала людина на виробництві та у побуті. У липні 1989 р. гірник очисного вибою Є. Івасенко висловлювався: «Чому відбувся цей страйк? Та тому, що наші дружини відбивають усі ноги із торбами, де і що дістати!» [136, арк. 182]. Деградація соціальної галузі міст, товарний дефіцит зумовили кризу довіри гірників до влади, сприяли деформації моральних засад суспільства, зростанню соціального песимізму, який став родючим ґрунтом для конформізму. В умовах соціальної кризи зростало повоєнне покоління, яке не бажало визнавати досягнення суспільства як цінність. Незадоволеність людей соціальною галуззю міст мала політичні наслідки і підштовхувала деяких до радикальних дій. Політична еліта УРСР не могла усвідомити небезпеку поглиблення продовольчого дефіциту для соціальної стабільності, отже, і створити програму дій. У жовтні 1988 р. на пленумі ЦК КПУ перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ В. Івашко пророкував: «Ми в

майбутньому році можемо потрапити у катастрофічну ситуацію. І зараз ніхто не може відповісти на запитання: «Що ж відбувається?» [478, арк. 102].

Зміни у змісті праці, її умов, негативні тенденції у міському житті формували критичне ставлення гірників до навколишньої соціальної та політичної дійсності. На думку розумної частини гірників, країна не мала перспектив. У робітників було бажання змінити тенденції суспільного розвитку та зробити життя кращим. Інша частина шахтарів обирала позицію конформізму.

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

- з вивчених нами соціальних проблем найбільш несприятливою був розвиток екологічної кризи у «поліпрофільних» містах Донбасу, яка загрожувала перерости в техногенну катастрофу. Проведене нами дослідження підтверджує оцінку економістів, які зазначали, що за часів радянської влади «шахтарські міста і селища отримали потворний індустріальний розвиток» [692, с. 33]. Гірники, які своєю працею забезпечували розвиток енергетичного і металургійного комплексів та хімічної промисловості, не отримували зворотного еквівалента у вигляді екологічно чистих, упорядкованих міст та якісних послуг. У 80-ті рр. криза соціальної галузі не була всеосяжною. Її відчували мешканці малих міст і селищ, містоутворювальні підприємства яких допрацьовували кондиційні пласти. Саме у цих містах гірники спостерігали стрімке поглиблення проблем міського життя. Частина шахтарів – мешканців Павлограда, Суходільська, Молодогвардійська та деяких інших міст були свідками розвитку, який реалізувався у будівництві житла, об'єктів освіти, охорони здоров'я та культури. Розвиток соціальної галузі там, де він відбувався, сприймався як даність. Але все ж домінантним процесом був занепад міського господарства та соціальної галузі. На зміну тенденції розвитку, характерної для 60-х рр., у 70-ті рр. прийшла стагнація, яка з часом змінюється кризою. В другій половині 80-х рр. вона відображала стан всього народного господарства і розвал фінансової системи СРСР;
- криза соціальної галузі певним чином була обумовлена системою формування міських бюджетів, вилученням зібраних грошей до союзного бюджету, пільгами, які РМ СРСР надала вугільним об'єднанням, звільнивши їх від податку на трудові

ресурси (1988 р.). Виконкоми рад усіх малих міст, деяких міст обласного підпорядкування (Сніжне, Брянка, Кіровськ, Нововолинськ) не отримували податків із розташованих на їх території шахт і були не в змозі вирішувати соціальні потреби громад. Звужувало ресурси міської влади впровадження закону «Про державне підприємство (об'єднання). Вкрай негативні наслідки для шахтарських регіонів мала постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні в 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятирічці» (березень 1989 р.). Її реалізація повністю знекровила міські бюджети та унеможливила підтримку соціальної галузі і комунального господарства;

– КПРС вчасно не усвідомила необхідності зміни системи управління соціальною галуззю, відмови від партеналістської системи суспільних відносин і стимулювання соціальної активності людей. У другій половині 80-х рр. КПРС розвитком соціальних процесів не керувала. Жодна з прийнятих постанов, покликаних поліпшити стан соціальної галузі, медичного та комунального обслуговування, виконана не була. Поглиблення проблем міського життя вимагало проведення реформ бюджетної та податкової політики, реформи ЖКГ, поширення кооперативного руху у житловому будівництві. Але це питання навіть не піднімалося;

– соціальна галузь міст переважно знаходилася на балансі Мінвуглепрому СРСР і повністю залежала від стану справ у вугільній промисловості. Мешканці виявилися заручниками ситуації, для якої було характерне вирішення соціальних проблем крізь призму виробничих інтересів. Соціальна програма, яка була закладена у постанову ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку вугільної промисловості в Українській СРСР і Ростовській області в 1980 р., XI п'ятирічці та на період до 1990 року» виконана не була. Соціальна переорієнтація економіки у роки «перебудови» вугільну промисловість майже не зачепила. Практика доводила: перебування у руках галузевого міністерства виробничих і соціальних функцій веде до утиску соціальної складової;

– у проблемах шахтарських міст фокусувалися особливості історичної долі українського народу, догматизм керівної партії, яка не допускала в соціальну галузь іншого, крім держави, власника, інтелектуальні прорахунки радянського керівництва, що виявилися в продовженні політики індустріалізації, сировинній спрямованості економіки, недооцінці значення розвитку будіндустрії та соціокультурної галузі. Спроби руйнування бюрократичної управлінської вертикалі, що почалися у роки «перебудови», рух до республіканського госпрозрахунку відкривали перспективи щодо створення іншої моделі управління соціальною галуззю. Водночас ліквідація МВП УРСР спричинила поглиблення соціальної кризи у шахтарських містах. Ініціація кооперативного руху як альтернативи державній формі власності та інші новації підірвали хиткі основи вугільної промисловості та будівельних організацій УРСР;

– затягування вирішення житлової проблеми загострювало психологічну обстановку в колективах. Якщо для представників інших галузей народного господарства термін очікування житла 10 – 15 років був припустимим, то для шахтарів з їх екстремальними умовами праці, високою вірогідністю смертельного і виробничого травматизму час мав інше сприйняття і вимірювання. Незадоволеність у зв'язку з відсутністю повноцінного домашнього відпочинку накладалася на емоційне сприйняття виробничих проблем, розвал продовольчого ринку та моральну кризу суспільства;

– ситуація з продовольчим забезпеченням до 1987 р. була більш-менш сприятливою для шахтарських міст. Починаючи з 1988 р., гірники все більше відчували на собі наслідки невідповідності інтересів держави і виробників сільськогосподарської продукції. Шахтарям довелося розплачуватися за економічну і фінансову політику КПРС, яка припустила в роки «перебудови» стрімке поглиблення дисбалансу між товарною масою, що знаходилася в розпорядженні держави, і грошовою масою, яка знаходилася у людей («революція доходів»). Партійне-державне керівництво, як і в роки громадянської війни, у періоди 1928 – 1934 рр., 1941 – 1947 рр., у червні 1989 р., коли обсяги виробництва продуктів харчування були одними із найбільших за всю історію українського

суспільства, знову запроваджувало карткову систему. Це означало, що криза розподілу досягала своєї вищої фази. Ця криза обумовила якісно новий рівень кризи радянської торгівлі, що розпочалася з переходом від жорстких фіксованих цін на товари повсякденного попиту та продукти харчування до «договірних». Ускладнився доступ гірників до товарних ресурсів і продуктів харчування, що викликало особливу знервованість;

– психологічно шахтарі були не готові до відходу від досягнутого рівня споживання, який почався із 1988 р. До колишніх подразнюючих для гірників факторів: поглиблення дефіциту на основні групи товарів і зловживання робітників торгівлі, додалися нові – різке зростання цін на продукти харчування, які продавалися за «договірною ціною» (червень 1989 р.), ненадійність запровадженої карткової системи, стрибок цін на колгоспних ринках (літо 1989 р.), криміналізація ринкової торгівлі. Все це викликали озлоблення людей. Стан торгівлі для робітників, як справедливо зазначають дослідники, був «...найбільш помітним і доступним для розуміння проявом кризи» [774, с. 421], показником неефективності політичної та економічної систем, нездатності держави забезпечити реалізацію принципу соціальної справедливості «від кожного за здібностями, кожному за працею». Поява активних людей, для яких присутність на продовольчому ринку була способом заробляти великі гроші, провокувала ревізію цінностей, на яких ґрунтувалися духовні засади субкультури гірників;

– невіра у спроможність влади навести порядок у товарному забезпеченні міст стала основним спонукальним мотивом участі гірників у липневому страйку 1989 р. і подальшій боротьбі з владою КПРС молодого покоління робітників. Для тих, чия трудова юність припала на 60-ті рр., стимулом боротьби було повернення до системи товарного забезпечення минулих десятиріч з широким вибором товарів, низькими й стабільними цінами, скромною спекуляцією та незначними зловживаннями у торгівлі.

РОЗДІЛ 4

ЛИПНЕВИЙ СТРАЙК 1989 р., ЙОГО ПІДСУМКИ ТА ЗНАЧЕННЯ

4.1. Липневий страйк 1989 р. як соціальне і політичне явище

Про страйк, що розпочався у Кузбасі, більшість гірників УРСР дізналися через добу завдяки програмі центрального телебачення (ЦТ) «Час». У секретарів обласних комітетів КПУ вугледобувних регіонів передані лініями секретного зв'язку повідомлення про страйк у Кузбасі викликали занепокоєння. Однак перспектива розповсюдження на УРСР конфлікту, що розгортався у Сибіру, розглядалася як малоімовірна. Доповіді керівників обласних структур КДБ та МВС у Донецькій, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Львівській, Волинській та Кіровоградській областях не давали підстав для серйозного занепокоєння. 13-го липня партійні керівники Донецької області прийшли до висновку: страйку допустити не можна. Вони вважали, що гірники Кузбасу направлять на Донбас своїх агітаторів, і тому вирішили вжити попереджувальних заходів: провести на шахтах позмінні збори, на яких гірники узяли б на себе зобов'язання не страйкувати. Перед керівниками ГТУ «Головдонецьквугілля» було поставлене завдання терміново з'ясувати настрої у колективах, продумати шляхи погашення конфлікту у разі його початку.

Із 15-го липня в містах Донецької області розпочалося проведення спільних нарад адміністрації шахт, рад трудових колективів та профспілкового активу. Учасники нарад намагалися виробити тактику своєї поведінки у разі конфлікту, визначити перелік вимог, котрі могли бути поставлені перед Мінвуглепромом СРСР та місцевими органами влади. У підсумковому документі засідання адміністрації, профкому й РТК ВО «Добропіллявугілля» говорилося: «Вважати неприпустимими методи вирішення питань, що використовуються окремими колективами Кузбасу і керівниками партійних органів, рад народних депутатів, профспілкових органів і господарськими керівниками. Такі методи можуть мати непередбачувані наслідки» [1274]. РТК ВО «Донецьквугілля» закликала колективи зберегти виробничий процес

і розпочати страйк після 25-го серпня у разі, якщо вимоги донецьких шахтарів не будуть задоволені. У прийнятому 17-го липня зверненні до ВР СРСР голови профкомів й РТК шахт, терком ПРВП ВО «Донецьквугілля» від імені гірників заявили, що шахтарі Донецька не вважають страйк формою вирішення назрілих проблем. «Висловлюємо сподівання, що рішення уряду дозволять шахтарям Донбасу не припиняти роботу» [1217], – говорилося у документі. На позмінних зборах розпочалося обговорення проекту вимог, яке передбачалося завершити 19-го липня. На зборах гірники «погоджувалися» із позицією свого керівництва. Для узагальнення пропозицій гірників створювалися спеціальні групи.

14-го липня страйк розпочався на одній із ділянок шахти «Криворізька» ВО «Стахановвугілля». Гірники відмовилися виїхати на поверхню, вимагаючи збільшити розцінки за тону вугілля, видобутого відбійними молотками, із 2,9 крб. до 4,2 крб., а також припинити практику позбавлення грошових доплат за вислугу років у разі виробничої травми. Адміністрація змогла притамувати страйк, погодившись із поставленими умовами, і о другій годині ночі 15-го липня страйкувальники виїхали із шахти [1290]. Відсутність інформації про події у Брянці обумовило той результат, що гірники УРСР про них нічого не знали, а тому обговорювали між собою інформацію про страйк у Кузбасі. Ймовірність його проведення обмірковувалася у виборах під час короткотермінового відпочинку та на позмінних зборах.

Сколихнули шахтарів УРСР, підняли їх на всеукраїнську акцію гірники шахт Радянського району м. Макіївки Донецької області, розташованих у селищах Нижня Кринка та Ханжонкове. Під час третьої зміни на «Ясинівській-Глибокій» о 22 год. 30 хв. дванадцять гірників дільниці №7 припинили роботу, оскільки видобуте вугілля стало неможливо відправляти на-гора. Підземний електропотяг черговий раз «забурився» і зруйнував рейкове полотно. Ремонтні бригади пошкодження не усунули. Вони повідомили, що це буде зроблено під час роботи четвертої зміни. 36 гірників четвертої зміни, які працювали на очисних ділянках, відмовилися їхати у шахту. Гірники висловлювали обурення системою організації праці, її нормуванням й оплатою, нездатністю адміністрації забезпечити підземних робітників миючими

засобами. О пів на сьому ранку 16 липня 160 робітників першої зміни у шахту не поїхали. Відразу гірники зайняли активну наступальну позицію і прагнули залучити до страйку максимальну кількість шахтарських колективів. Делегації із «Ясинівської-Глибокої» були направлені на прилеглі шахти, насамперед на шахту ім. ІХ п'ятирічки. Але оскільки на цій шахті перша зміна спустилася під землю, то до страйку приєдналися тільки ремонтні бригади.

О 12-тій годині біля адміністративного корпусу шахти «Ясинівська-Глибока» розпочався мітинг. Вперше за повоєнну історію робітничий колектив однієї із шахт Донеччини не підкорився «вугільним генералам». У другу зміну відмовилися спуститися у вибої гірники шахт ім. ІХ п'ятирічки, ім. С. Кірова та № 21. Кількість страйкувальників збільшилася до 250. У третю зміну до страйку приєдналася шахта «Капітальна» [505]. Загальна кількість страйкувальників зросла до 518 осіб (на роботу повинні були вийти 845 шахтарів). У нічну зміну на шести шахтах не працювали 413 робітників. Генеральний директор ВО «Макіїввугілля» В. Кузяра запропонував страйкувальникам створити страйкком і поставити вимоги, виконання яких дозволило б відновити вуглевидобування.

Страйкові комітети, що створювалися під контролем адміністрації, очолювали авторитетні для влади гірники. Страйкком шахти ім. С. Кірова очолив член райкому КПУ забійник В. Маренков, страйкком «Кіровської-Західної» – депутат Донецької облради В. Платонов. Директори шахт ім. ІХ п'ятирічки, № 21, № 13-біс потурбувалися про те, щоб вони також стали членами страйккомів. Але адміністрація втрачала ініціативу і здатність контролювати страйккоми. Пізно вночі на шахту «Ясинівська-Глибока» прибули представники колективів, що страйкували, і утворили об'єднаний страйковий комітет. До його складу увійшло 50 робітників. Керівником страйккому обрали машиніста гірничовиймальних машин В. Бліщика.

Шахтарями була проігнорована урядова телеграма, підписана заступником Голови РМ СРСР Л. Вороніним, із проханням «виявити почуття відповідальності, розсудливості у вимозі вирішення економічних питань, які зачіпають всіх робітників країни» [42, арк. 3]. Страйкком зайнявся організацією роботи шахт на час страйку, створенням робітничих дружин, охороною вугільних складів. Чіткого уявлення про

мету страйку не було. Шахтарі не довіряли владі, очікували провокацій. Деякі гірники ще недавно проходили службу у підрозділах МВС і знали, як у подібних випадках можуть діяти військові. Опівдні 16-го липня на шахту «Ясинівська-Глибока» прибули чотири представники УГС. Вони поширювали серед гірників агітаційні матеріали, запропонували організувати культурну програму, намагалися використати акцію для розширення соціальної бази НРУ.

Об'єднаний страйкком вирішив наступного дня 17-го липня розпочати обговорення шахтарських вимог, яке повинне було супроводжуватися мітингом гірників, що страйкували. Вимог було 21. Маючи приклад Кузбасу, члени страйккому вирішили проводити маніфестації на центральному майдані Радянського району Макіївки. Одним із перших заходів об'єднаного страйккому, стала відправка телеграм. Перша із них була надіслана до Кузбасу зі словами шахтарської солідарності. Друга була відправлена на адресу М. Горбачова і Верховної Ради СРСР. У ній говорилося: «Шахтарі Донбасу звертаються до Вас із проханням підтримати нас у боротьбі за професійні і людські права. Вимагаємо допомогти у вирішенні вимог, що поставлені трудовими колективами» [42, арк. 94]. На подальший розвиток подій вплинула демонстрація по ЦТ прибуття опівдні 17-го липня 400 макіївських гірників на центральний майдан Радянського району Макіївки. Трансляція супроводжувалася високоемоційним коментарем, зміст якого зводився до того, що на Донбасі розпочалася потужна підтримка робітничим класом політики М. Горбачова. Телерепортаж паралізував органи влади. Керівники галузі, директори шахт, боячись бути зарахованими до противників «перебудови», зайняли очікувальну позицію. У наступні дні директори шахт «Центральна» у Дмитрові, ім. О. Засядька у Донецьку та інших, секретарі міськкому та райкомів КПУ у Горлівці очолювали колони шахтарів, які йшли на центральні майдани міст.

Групи гірників шахт, що страйкували, роз'їхалися на власних мотоциклах і автомобілях у всіх напрямках, щоб вести агітацію на вугільних підприємствах Донбасу. Вони були проінструктовані «інші підприємства підбурювати, у кого праця більш легка, у кого більш тяжка» [250, арк. 146]. Не покладаючись на свої ораторські здібності, агітатори інколи блокували під'їзди до шахт, перекривали

автомобільні шляхи, зривали доставку чергових змін на робочі місця. Інформація ЦТ про страйку у Макіївці детонувала його в інших шахтарських містах. Бажання шахтарів діяти зростало завдяки ЗМІ. ЦТ та радіостанції передали текст телеграми М. Горбачова та М. Рижкова шахтарям Кузбасу. Повідомлялося, що для вирішення проблем, що виникли у Кузбасі, створена партійно-державна комісія, якій доручено вивчити ситуацію і вжити невідкладних заходів щодо вирішення нагальних питань, підготувати пропозиції щодо перспектив розвитку Кузбасу і внести їх до ВР СРСР і уряду країни. 18-го липня з'явився потужний додатковий спонукальний мотив поширення страйку. ЗМІ розповсюдили інформацію про завершення страйку у Кузбасі перемогою шахтарів. Отриманої інформації було достатньо, щоб захвилювалися мешканці Донбасу: шахтарі Кузбасу вимагали від влади вирішення житлової проблеми, забезпечення населення Сибіру продуктами харчування відповідно до медичних норм, надати право самостійної торгівлі вугіллям, і влада пообіцяла ці вимоги задовольнити.

Українські гірники розуміли, що без страйку на їх шахтах, в їхніх містах нічого не зміниться. Було зрозуміло, що уряд йде на компроміс, що виконання вимог реальне, каральних дій не буде. Опівдні 18-го липня у Макіївці виник другий осередок страйку. На центральний майдан прибули колони гірників шахт ім. О. Батова, шахтоуправління «Холодна балка», «Жовтневе». Страйк охопив усі 19 шахт. Він розпочався у Шахтарську, у Горлівці, Дзержинську, Селидовому, Димитрові, Добропіллі.

У Донецьку 18-го липня проходили конференції трудових колективів. На шахті «Кіровська» було проведено екстрене засідання РТК, на якому адміністрація досягла мети: страйку вдавалося запобігти. У підсумковому документі було сказано: «Якщо до 25-го серпня трудовим колективам ВО «Донецьквугілля» не буде надана позитивна відповідь, РТК шахти очолить страйк» [174]. Однак у Донецьку 18-го липня із другої зміни страйк розпочався на «Лідіївці», у вечірню та нічну зміни – на шахтах ім. Є. Абакумова та «Південнодонбаській № 3». У Дніпропетровській області застрайкували «Благодатна», ім. Героїв космосу, «Самарська», «Павлоградська».

У Ворошиловградській області страйк розпочався на шахтах ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля» і Молодогвардійська ВО «Краснодонвугілля». Кількість страйкуючих шахт зросла до 39. 19-го липня вранці кількість шахт, що страйкували, становила у Донецькій обл. 66 (54 %), у Ворошиловградській 9 (10 %), у Дніпропетровській 7 (63 %) [43, арк. 22]. Відносна кількість шахт, що страйкували, росла до 32 %. Страйк відбувався у десяти містах. У дні страйку гірники приходили на підприємства, але більшість підземних робітників працювати відмовлялися. Незначна частина виїжджала у центр міст для участі у мітингах, інші знаходилися на території шахт. Дбайливе ставлення до власного підприємства не було повсюдним. Нездатність страйккомів забезпечити необхідну кількість людей для здійснення підтримувальних робіт призводило до того, що директори 10-ти шахт офіційно заявили про те, що знімають із себе відповідальність за наслідки страйку.

На підприємствах залишалися, перш за все, ті, хто заперечував страйк як метод вирішення виробничих і соціальних проблем, хто намагався зберегти шахти, незважаючи на погрози, звинувачення у зраді тощо. У шахтах продовжували працювати багато шахтарів-комуністів. Вони опинилися у складному становищі. Із одного боку, вони були частиною колективів й мали йти на майдани. З іншого боку, партійна дисципліна вимагала виконання прийнятих лідерами КПРС рішень. Комуністи були зобов'язані відреагувати на вимогу М. Горбачова й М. Рижкова не порушувати виробничий ритм та відновити роботу. І кожен із комуністів обирав морально виправдане рішення. Член парткому макіївської шахти ім. О. Батова А. Волков пояснював позицію комуністів шахти так: «Не шкодували сил, щоб не йти на крайній захід. Солідарність виявилася сильнішою» [234, арк. 121]. Але на майдани вийшла менша кількість комуністів. Із 1141 члена КПРС шахтоуправління «Куйбишевське» у лавах страйкувальників було 90 осіб [339, арк. 80].

Здавалося, що страйк у Донецьку, який щойно розпочався, міг припинитися. Вранці 19-го липня відновили виробничий режим гірники шахт «Лідіївка» та ім. Є. Абакумова, горлівської «Кочегарки». У другій половині дня об'єднаний страйкком шахт Радянського району Макіївки надіслав до шахтарських міст

телеграму, у якій повідомляв: «Дякуємо за солідарність і підтримку нашого страйкового руху. Страйком охоплено понад 70 шахт Донбасу. У зв'язку з тим, що до нашого страйку приєднуються інші підприємства, просимо вас не поширювати страйк на шахти, що працюють». Оскільки із загальної кількості поставлених шахтами Радянського району вимог 25 були задоволені, цей страйком узяв на себе зобов'язання відновити вугледобування із третьої зміни 20-го липня.

В УРСР кількість шахт, що страйкували, протягом дня збільшилася із 82-х до 111. Перспектива згортання страйку багато у чому була нейтралізована публікацією «Правди» 19-го липня. Про події у Кузбасі газета писала: страйк «не якась буза, примхливе свавілля, а свідомий прояв сили народу, справедливе висловлення рішучого невдоволення занедбаним становищем у регіоні» [1335]. Страйк центральним друкованим органом ЦК КПРС був виправданий і отримав легітимність. Для колективів, що застрайкували, вкрай потрібно було залучити до нього максимальну кількість гірників ВО «Донецьквугілля». У Донецьку естафету страйку продовжили гірники шахтоуправлінь ім. газети «Соціалістичний Донбас», «Червона Зірка» та «Жовтневе». До кінця дня кількість підприємств, що страйкували, у місті збільшилася із 2-х до 8. Приєднався до акції у нічну зміну колектив шахти ім. О. Засядька. Страйкувало 38 % шахт ВО «Донецьквугілля». Втягування у страйк шахт Донецька свідчило про те, що він переступив свій Рубікон.

Гірники підходили до його проведення із усією відповідальністю. Страйкувальники, передусім їх лідери, використовували відомчі зв'язки, спиралися на професійну солідарність, задіювали затребувані ситуацією навички та вміння, що були накопичені у виробничому житті та громадській діяльності, були отримані під час проходження служби у Збройних Силах країни. Члени республіканської комісії зазначали: «У діях страйкувальників постійно відчувалася координація. Про це свідчить оперативність, взаємозв'язок, швидке поширення страйку та інформованість про його перебіг у інших регіонах країни» [35, арк. 38].

У радянському суспільстві, в якому визначальною була не правова, а морально-етична сторона будь-якого вчинку, страйк, участь у ньому піддавалися саме такій оцінці. Гірник стояв перед альтернативою: або діяти відповідно до Кодексу

закону про працю, до етичних норм суспільства і змиритися з падінням власного добробуту на тлі легального процвітання кооператорів, або відмовитися від колективістської соціалістичної моралі. Шахтарі робили свій вибір. Вони у своїй більшості були впевнені у тому, що мають моральне право на страйк. Соціологічне опитування, яке було проведене серед 60-ти гірників шахти № 21 ВО «Макіїввугілля» свідчило, що 43 з них розглядали страйк як нормальний метод вирішення проблеми, 14 гірників відчували провину перед сім'єю та державою [228, арк. 12]. Соціологічне дослідження, проведене О. Левінсоном, показало, що тільки 45 % опитаних шахтарів Кузбасу і Донбасу вважали страйк єдиною вірним методом вирішення проблем виробничого та соціального життя. Обговорили з товаришами ситуацію та прийняли рішення страйкувати – 27,5 % опитаних, діяли як всі – 16,7 %, взяли участь у страйку, але опиралися йому – 9 %, не відповіли на питання 4,9 % [883, с. 7].

Причин швидкого розповсюдження страйку було декілька. Спонукальним мотивом був приклад макіївських шахтарів, який став надбанням гірників завдяки ЦТ, бажання не втратити свій шанс і за допомогою страйку водночас вирішити весь комплекс виробничих і соціальних проблем. Шахтарська логіка підказувала: чим потужніший буде страйк, тим вищою буде ймовірність вирішення цих проблем. Страйк відкривав перспективу іншого життя. Електрослюсар шахти «Павлоградська» ВО «Павлоградвугілля» В. Степаненко визначив свій мотив включення у страйк словами: «Я думав, страйк переможе, вільна праця дасть результати, ми добре заживемо, життя буде прекрасним, життя буде справедливим» [736, с. 71]. Так думали десятки тисяч гірників і тому не могли залишатися осторонь від розпочатої боротьби за світле майбутнє. Страйкувальники не зустрічали реальної протидії із боку директорів шахт й парткомів. Деякі генеральні директори, багато перших керівників, секретарів парткомів та голів профкомів перебували у відпустках. Гірники знали, що дні страйку у Кузбасі були оплачені. Прибулому 17-го липня у Макіївку заступнику міністра ВП СРСР А. Фісуну було поставлено питання: чи будуть оплачуватися дні страйку? У відповідь шахтарі почули, що рішення з цього приводу прийматимуть РТК шахт [1162], а це означало, що страйкувальники матеріально не постраждають. Давала результати агітаційна робота, яка проводилася страйкувальниками. Заклик

домогтися справедливості діяв переконливо. Кожна нова шахта, що приєднувалася до акції, висувала своїх агітаторів. Гірники відмовлялися спускатися у вибої, оскільки вважали, що не можна бути штрейкбрехерами, що потрібно продемонструвати шахтарську солідарність.

І. Тодоров, описуючи події у Донецьку, зазначав, що «страйк мав багато у чому стихійний характер, хоча були випадки його провокування, у тому числі із боку деяких партійних працівників» [982, с. 115]. Автор, скоріш за все, мав на увазі те, що у своєму прагненні запобігти страйку партійні керівники наближали його. Приїзд на шахту «Благодатна» ВО «Павлоградвугілля» секретаря Дніпропетровського обкому КПУ В. Мироненка для проведення наради із керівництвом об'єднання щодо недопущення страйку, спровокував його на шахтах Західного Донбасу. Провокували на рішучі дії шахтарів начальники ділянок та інші інженерно-технічні робітники. У Сніжному гірники працювали до тих пір, поки не стали свідками того, як посланців страйкуючих колективів виштовхували із території підприємств. На шахті «Жовтнева» ВО «Донецьквугілля» страйк був спровокований тим, що оголошення, яке вивісила ініціативна група з пропозицією провести збори для обговорення питання про страйк, було зірвано.

Вкрай болісно робітники шахт, що працювали, поставилися до того, що без їх участі були розроблені вимоги, які були передані до органів влади. У ВО «Ровенькиантрацит» страйк розпочався 26-го липня після того, як у міській газеті були надруковані вимоги шахтарів, що були підготовлені адміністрацією та РТК без участі самих гірників. Стримувати людей від страйку було важко і з інших причин. Для багатьох шахт, деяких об'єднань участь у страйку ставала останнім аргументом у полеміці із Мінвуглепромом СРСР з метою розв'язання проблем, що не вирішувалися роками. Об'єктивно провокували шахтарів на виступ місцеві органи влади. Рятуючи ситуацію, керівники міст кинулися шукати товари, оббивали пороги м'ясокомбінатів та баз відділів робітничого постачання, перерозподіляли продовольчі та інші ресурси, щоб якось заповнити порожні полиці магазинів.

У містах, де відбувалися страйки, почався продаж цукру за талонами та миючих засобів. З'явилися м'ясо, масло та інші дефіцитні товари. Саме ці причини

зумовили втягнення гірницьких колективів у страйк. «Ми не хотіли цього страйку», – стверджував голова страйкому ВО «Дзержинськвугілля» [231, арк. 13]. «Страйк, на мою думку, був спровокований. Хтось штовхнув нас на страйк і підвів до нього» [1168], – згодом писав В. Кривенко, який очолював виступ шахтарів у Горлівці.

19-го липня став днем масових виходів гірників на центральні майдани міст. О 10-ій годині у центр міста вийшли гірники Павлограда. Почався мітинг у Первомайську. Опівдні на центральний майдан вийшли шахтарі Горлівки. У цей же час розпочали мітинги шахтарі Дзержинська та Селидового. У Донецьку опівдні розпочався мітинг біля будівлі Пролетарського РК КПУ. У ньому брали участь 2 тис. робітників шахти ім. 60-річчя Радянської України, шахтоуправлінь «Червона зірка» та ім. газети «Правда». На мітингу пролунали перші політичні вимоги: відставка першого секретаря Пролетарського райкому КПУ та секретаря райвиконкому. О 16-ій годині мітинг розпочався на одному із майданів Єнакієвого. Гірники прийшли із транспарантами «Відпустку шахтарям – 45 днів», «Відпустка жінкам – 24 дні», «Де наша економічна самостійність?», «Геть бюрократів!».

Розширення страйку у Донецьку спровокували своїми діями гірники шахтоуправління ім. газети «Соціалістичний Донбас». У другій половині дня 3 тисячі гірників трьома паралельними колонами вирушили до будинку обкому КПУ. Про настрій гірників, що рушили у центр міста, М. Волинко згадує: «Боялися. У нас на руках були накручені саморятівники. «Ну що, хлопці, будемо битися?» «Будемо!» Йшли за своє» [652]. О 18-ій год. гірники увійшли у центр міста. Лідери гірників зачитали вимоги посадовим особам, що вийшли їм назустріч. Вони наполягали на тому, щоб обласне керівництво технічно забезпечило проведення мітингу та організувало харчування. Питання про те, чи узгоджуються дії гірників із законодавством, не стояло. Логіка шахтарської поведінки була проста: все, що робиться на благо народу – все законно. Після прибуття гірників до центру Донецька, влада сформувала групу із числа провідних фахівців ГТУ «Головдонецьквугілля» ВО «Донецьквугілля» для переговорів із шахтарями. Так само діяли місцеві органи влади у всіх шахтарських містах .

Після того, як в центрі обласного центру розпочався багатотисячний мітинг, адміністрація більшості шахт вже була не в змозі стримувати шахтарів. Якщо опівдні в області страйкували 62 шахти, то вночі їх кількість досягла 86. На майданах із представників шахтних страйккомів, із керівників колон, які привели людей, почалося формування міських страйккомів. Вони створювалися не для керівництва акцією, а з метою проведення переговорів з адміністрацією об'єднань, з керівниками міських комітетів КПУ та виконавчих комітетів місцевих рад, а пізніше – з урядовою комісією.

КДБ, коли почалося формування міських страйккомів, використовувало ситуацію плутанини, щоб впровадити в них своїх довірених осіб. Начальник управління КДБ у Ворошиловградській області полковник М. Шама після страйку ділився інформацією: «На першому етапі страйку агенти «Рубен» (Краснодонський міський відділ), «Котов» (Стахановський міський відділ), «Азімов» та «Вадим» (Свердловський міський відділ), та деякі інші довірені особи, діючи відповідно до напрацьованої лінії поведінки, відразу ж увійшли до страйкового активу, були обрані у страйкові комітети та зуміли посісти у них провідне становище. Тільки через два дні була скорегована лінія поведінки багатьох агентів та довірених осіб. Це коригування допомогло додатково ввести до складу страйкових комітетів 4 офіцери запасу органів КДБ, 9 діючих та 3 колишніх агентів, 12 довірених осіб. Пізніше деякі з них просунулися у керівні структури страйккомівців. Ця обставина дозволила нам надійно контролювати ситуацію у більшості страйккомів, знати їх наміри та плани» [1133]. Під впливом агентів КДБ лідери шахтарських страйккомів прагнули зберегти галузевий характер страйку. Страйккоми ВО «Артемвугілля» та «Орджонікідзевугілля» підготували спеціальні звернення до земляків. У зверненні страйккому ВО «Орджонікідзевугілля» говорилося: «Використовуючи кращі традиції робітничого класу і усвідомлюючи свою відповідальність перед мешканцями міста, ми закликаємо робітників усіх підприємств та установ висловити солідарність із нами, не перериваючи роботу» [628, с. 17].

Важливе спостереження зробив Л. Наводкін, коли писав: «На початку страйків багатьом учасникам було важко зробити перший крок, для них це означало

розрив із установленою системою трудових відносин. Як тільки шахтарі опинилися на майдані, виникла нова соціальна спільнота зі своїми цінностями та нормами поведінки, підтвердилася закономірність перетворення класу «в собі» на клас «для себе» [915, с. 29]. Шахтарі максимальну увагу приділяли організації порядку. Були сформовані робочі дружини, які спільно з патрульно-постовими нарядами міліції (на центральному майдані Донецька постійно перебувало 110 міліціонерів) контролювали ситуацію. У Шахтарську, Горлівці, Єнакієвому, Красноармійську, Первомайську страйккоми відмовлялися від допомоги з боку міліції та всю відповідальність за підтримку порядку взяли на себе. Серед активних учасників мітингів були шахтарі, що мали судимість. Деякі з них скористалися нагодою, щоб звести рахунки з керівництвом шахт, з владою, з носіями цієї влади.

Оратори на мітингах говорили про побори та кумівство, що панують на шахтах, грубість та свавілля, пряму експлуатацію гірників директорами, секретарями парткомів та начальниками. Гірники говорили про зловживання під час розподілу квартир та гаражів, дачних ділянок та автомобілів, про фінансові зловживання у створених на шахтах кооперативах. Правда про шахтарське життя дозволила назвати страйк «святот гласності» [338, арк. 111]. Шахтарі вимагали приїзду на Донбас керівників країни, Мінвуглепрому СРСР, Міністерства торгівлі, Міністерства внутрішніх справ. Вони вимагали спрощення структури галузевого управління, надання права розпоряджатися розподілом зароблених коштів, звинувачували владу у тому, що вона ховає від колективів закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». Пропонувалося взяти під контроль стратегічні об'єкти міст, оглянути квартири керівників шахт. Гірники макіївської шахти «Холодна балка» такий огляд розпочали. Однією з тем виступів була роль КПРС у житті суспільства, її відповідальність за соціальну кризу.

Оратори у своїх виступах наголошували на необхідності чистки партії, її демократизації, скорочення партапарату, ліквідування райкомів КПУ у великих містах. На мітингах у Дзержинську, Красноармійську, Торезі, Сніжному, Шахтарську, Брянську, Кіровське, Первомайську, Стаханові та Павлограді страйкарі вимагали відставки перших секретарів міськкомів КПУ. У Сніжному лунали слова:

«Ми вимагаємо дати найсуворішу партійну оцінку тим керівникам-комуністам, які стали на шлях корупції, користоловства, байдужості та зловживають службовим положенням» [232, арк. 30]. У Торезі (тут мітинг почався опівдні 20-го липня) питання було поставлено наступним чином: «Висловити недовіру міському правлінню: МК КПУ, міськраді, керівництву об'єднання і шахт. Організувати комплексну перевірку їх діяльності на рівні Прокуратури СРСР» [1045, с. 64]. Партійні комітети звинувачувалися в тому, що «в останні роки міськкоми, обкоми проводять помилкову політику у підборі та розстановці кадрів. [Висуваються] люди, нездатні вирішувати [питання]. [Вони] нескромні, порушують норми соціальної справедливості. Товари у магазинах доступні тільки керівникам та їх родичам через чорний хід» [135, арк. 24].

Гірники чули антирадянські висловлювання, які проголошувалися прибулими на майдани членами політичних організацій та рухів. Активісти національно-патріотичних сил намагалися влитися у ряди мітингувальників, проводити роз'яснювальну роботу, поширювали листівки, газети «Народний вісник», «Голос Руху», «Рубікон». Серед шахтарів Донецька та Димитрова перебувала керівник донецької організації «Демократичний Рух» Є. Ратнікова. Вірогідно, у результаті її пропагандистської роботи шахтарі Димитрова (і це єдиний випадок в історії страйку) порушили питання про необхідність відкриття у місті школи із українською мовою навчання. Співробітники правоохоронних органів доповідали владі, що посланці національно-демократичних організацій провокували українські настрої, виступали за українізацію республіки, але агресивного характеру їхні заклики не носили й підтримки у громадян вони не знайшли [509, арк. 2].

Організатори страйку мали намір зберегти його галузевий характер і перешкоджали його політизації. Активістів національно-демократичного руху вони підозрювали у намаганні «примазатися, користуючись ситуацією, нашими руками досягти своїх намірів» [1226]. Агітаторів витісняли з мітингів або передавали співробітникам міліції. У Торезі представника Київської крайової організації НРУ гірники передали співробітникам КДБ. Н. Шевченко у такий спосіб пояснює

причини стриманого ставлення шахтарів до активістів національно-демократичних сил: «Більшість донеччан не розуміли ані Руху, ані його позиції» [706, с. 232].

Необхідно враховувати, що не тільки політична обережність гірників перешкоджала встановленню контактів національно-патріотичних сил із шахтарськими колективами. Не варто забувати про всесильний у свій час КДБ. Його співробітники використали усі засоби, що знаходилися у їхньому розпорядженні, щоб перешкодити виникненню таких контактів. Начальник управління КДБ у Ворошиловградській області М. Шама доповідав своєму керівництву: «Завдяки використаним агентам впливу, оперативним заходам зазнали невдачі спроби частини неформалів додати страйку політичної спрямованості через поставлення вимог щодо необхідності створення у країні багатопартійної системи, нейтралізації КПРС і підтримки НРУ та інших громадських організацій» [1133]. Активісти НРУ знаходили можливість спілкуватися із гірниками, особливо у вечірній час. Не менш драматично зближення національно-патріотичного та шахтарського рухів відбувалося у Західній Україні. У Червонограді органи влади зуміли запобігти в'їзду до міста двох автобусів із прихильниками УГС. Тільки на двох із дванадцяти шахт Червонограда представники національно-патріотичних сил змогли увійти в контакт зі страйкувальниками. Лідери НРУ на другому з'їзді Руху, підводячи підсумки участі національно-патріотичних сил у липневому страйку, затверджували: «Ми змогли запропонувати шахтарям свою моральну і політичну підтримку, свою солідарність, і зробили це» [646, с. 11].

Становище на майданах було нервовим та високоемоційним. Заяви ЗМІ про те, що страйк є проявом підтримки робітничим класом політики перебудови тільки підвищували напруженість. Гірники відчували себе дискомфортно. Липнева спека, відкритий простір – все це негативно впливало на їх самопочуття. У Радянському районі Макіївки 18 липня у першій половині дня десять шахтарів втратили свідомість та були відправлені до лікарні. У Горлівці до лікарів швидкої допомоги за перші добу страйку звернулися 85 гірників. Будь-яка випадкова помилка, що була допущена владою, відразу ж сприймалася як провокація. Надходила інформація про те, що адміністрація перешкоджає страйку, намагається загнати робітників у шахти.

Це викликало вибухи обурення. Гірників «розігрівали» чутки, наприклад, про те, що уряд передбачає для виходу на пенсію збільшити виробничий стаж. Для підтримки піднесеного емоційного стану члени страйккомів привозили на мітинги та давали висловитися інвалідам, знедоленим та пенсіонерам. Були провокаційні виступи. Часом ситуація на майданах так загострювалася, що учасникам мітингів приходила думка: ось зараз почнеться.

Свідки подій були переконані: під час страйку крім шахтарських колективів та їх лідерів на міських майданах був ще хтось, хто був зацікавлений у психозі, чинив тиск на страйккоми. Кореспонденти газети «Соціалістичний Донбас» у звіті про черговий день страйку писали: «На майдані є сили, які методично підігривають пристрасті» [1060]. «Хтось їх підбурював, – стверджували працівники Донецького обкому КПУ, – і цим займалася не одна людина» [173, арк. 2]. За їхніми спостереженнями у перших рядах сиділи одні й ті ж люди, які освистували небажаних ораторів, вели боротьбу за мікрофон. Проте шахтарі розуміли необхідність мирного проведення акції. Виступи гірників свідчили, що у стосунках «шахтар – суспільство – влада» було досягнуто кризового стану. На мітингах було порушено безліч питань виробничого і соціального життя. Одним із них була проблема захисту природи. Шахтарі Макіївки вимагали, щоб промислові підприємства міст Горлівки і Єнакієвого припинили скидання брудних вод у річку Нижня Кринка, щоб була забезпечена охорона Ханжонківського водоймища. Шахтарі Добропілля наполягали на тому, щоб була очищена річка Бик і озеленена її заплава.

Основні ідеї виступів на мітингах через кілька днів були повторені гірниками на пленумах обкомів, міськкомів та райкомів КПУ, на сесіях рад народних депутатів та зборах профактиву. Аналізуючи виступи шахтарів, ми зобов'язані враховувати, що на пленуми комітетів КПУ, профспілкових органів та сесії рад народних депутатів шахтарі делегували свої кращі кадри. Усі виступи об'єднує головна ідея – ідея боротьби за соціальну справедливість. А. Гересленко із шахти «Єнакіївська» ВО «Орджонікідзевугілля» висловлювався: «У нас був і 47-й рік, був і 61-й, коли

хліба не було. Але тепер люди не хочуть терпіти. Якщо ми проблему соціальної справедливості не вирішимо, подальшого руху не буде» [183, арк. 35].

Серед причин страйку гірники називали необхідність вирішення проблем вугледобувної галузі та соціального життя, його демократизації, усунення із посад керівників, що скомпрометували себе, поважного ставлення до шахтарської праці. Прохідник шахти «Калинівська-Східна» ВО «Макіїввугілля» О. Кузнецов пояснив причини соціального вибуху словами: «Ми даємо вугілля і хочемо жити нормально, нічого зайвого не вимагаємо. Нам не треба гучних слів на братських могилах після аварій. Нам потрібна повсякденна повага до нашої професії та до нас» [134, арк. 17]. Страйк почався тому, вважав Є. Івасенко, що партійні органи відмежувалися від народу. «Що вони бачили через скло свого автомобіля або через скло свого кабінету? Нічого не бачили!» [136, арк. 183]. Найбільш докладно мотивація участі у страйку висловлена у виступі прохідника шахти ім. 60-річчя Радянської України ВО «Донецьквугілля» В. Колеснікова: «Нам не дають видавити з себе рабство. Тому я пішов на майдан вичавлювати із себе раба. Невже ви не розумієте, що ми туди пішли заради всіх вас, щоб жити так, як живе весь нормальний цивілізований світ. Не шматок ковбаси мені потрібен, я можу поділитися» [240, арк. 125]. Саме мітинги, що проводилися на центральних майданах міст, участь у них секретарів республіканського, обласних, міських та районних партійних комітетів, членів урядової комісії багато у чому додали страйку політичну спрямованість. Відбувався прямий діалог народ – влада.

20-го липня кількість шахт, що приєдналася до акції, перевалила за половину. Вранці не працювали 128 шахт із 252. У Донецькій області страйкували 70 % підприємств, у Ворошиловградській – 30 %, у Дніпропетровській області – 100 %. За добу кількість страйкуючих шахт зросла на 46. Епіцентр страйкової боротьби виник у Західній Україні – у Червонограді. Тут припинили вугледобування другі зміни шахт №3 «Великомостівська» та ім. Ленінського комсомолу. У четверту зміну у Львівській області не працювали 7 шахт із 12-ти. Усього в УРСР страйкували 54 % вугільних підприємств.

М. Рижков до страйку у Кузбасі поставився негативно. У виступі 17-го липня 1989 р. на сесії ВР СРСР він стверджував: «Ті негативні процеси, що починають розвиватися у деяких галузях [...], ще більше погіршують стан справ у країні. Не можна вирішувати нагальні й суперечливі питання у тих або інших трудових колективах силовими методами» [1267]. Політбюро ЦК КПРС, секретаріат ЦК КПРС були у повній розгубленості. Свідченням тому є слова члена М. Слюнькова, що були виголошені у Кузбасі: «Ми абсолютно виявилися неготовими ні до аналізу, ні до оцінки ситуації, ні до дій» [739, с. 28].

На початку страйку у Макіївці відреагував Донецький обком КПУ. Його секретаріат 16-го липня прийняв постанову «Про першочергові організаційно-політичні та соціально-економічні заходи обкому партії у зв'язку зі страйками на окремих шахтах м. Макіївки» [157, арк. 4–6]. Партійні керівники області не збиралися блокувати страйкуючі шахти або здійснювати репресивні заходи щодо страйкувальників. Позицію обкому КПУ скоріше можна назвати як нейтральну. Обласний партійний орган зажадав від депутатського корпусу повернутися обличчям до шахтарів, обмежити доступ людей до зброї, вибухівки та розмножувальної техніки. Заборонявся продаж спиртних напоїв у місцях скупчення людей. Від правоохоронних органів обком КПУ вимагав забезпечити виконання указу Президії ВР СРСР «Про порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій», припиняти прояви хуліганських дій. Директори шахт, партійний і профспілковий актив зобов'язувалися роз'яснювати заходи партійно-державного керівництва щодо вирішення шахтарських проблем, провести наради і збори, на яких пропонувалося розглянути виконання колдоговорів. Партійні керівники зобов'язали адміністрацію шахт та партійно-профспілковий актив виявляти (не більше того) неформальних лідерів, а у випадках організації страйккомів забезпечити участь у них партійних, радянських та профспілкових працівників, голів і членів РТК. Були дані також усні вказівки. Оскільки страйк був галузевим, генеральні директори зобов'язувалися розмістити страйккоми у будинках об'єднань та створити необхідні умови для їх роботи. Від голів теркомів та їх заступників вимагали, щоб вони переодягнулися у робочий одяг, були серед

учасників мітингів та проводили роботу в інтересах партійних органів. Редактори обласних та міських газет отримали вказівку корегувати інформацію журналістів. Страйк шахтарів Донбасу в очах читачів мав виглядати як акція робітничої солідарності із гірниками Кузбасу.

17-го липня, коли шахтарі «Ясинівської-Глибокої» вирушили до будинку Радянського райкому КПУ, в містах області був піднятий по тривозі особовий склад міліції. Готувався до придушення заворушень зведений загін управління внутрішніх справ облвиконкому, що складався з 910 екіпірованих та озброєних бійців. Додатково для забезпечення порядку було задіяне понад 3 тис. осіб із працівників транспортної міліції, курсантів навчальних закладів та підрозділів МВС. У повній бойовій готовності знаходилося 8,8 тис. міліціонерів. У їх розпорядження було додатково виділено 788 автомобілів, 54 пожежні машини [511]. Правоохоронні органи мали діяти відповідно до виданого 8 квітня 1989 р. указу Президії ВР СРСР «Про внесення змін та доповнень до Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» та деяких інших законодавчих актів СРСР» [556]. Указ вимагав від працівників міліції у разі проведення несанкціонованих мітингів та демонстрацій вживати рішучих заходів щодо наведення порядку. До осіб, що провокують заворушення, ображають або дискредитують своїми діями державні органи та громадські організації, вони зобов'язувалися застосовувати силу закону. В УВС області був розроблений план заходів щодо придушення заворушень у кожній із шести оперативних зон. «Інструкція про порядок використання органами Внутрішніх справ та Внутрішніх військ спеціальних заходів» передбачала у випадках масових заворушень для відбиття нападів на будівлі, які належать державним і громадським організаціям, застосування гумових кийків, аерозолів «Черемшина», ранцевих апаратів «Хмара», світлошумових гранат «Зоря» та «Полум'я». Терміново вирішувалися питання збільшення боезапасу для стрілецької зброї. Спецслужби здійснювали заходи щодо впровадження «прихованих джерел» у колективи страйкувальників з метою їх роз'єднання та схилення до припинення страйку. До шахтарських міст виїхали керівні працівники регіональних управлінь КДБ. Їм було доручено вчасно інформувати центр та обласні комітети КПУ про

перебіг страйку, не допустити масових заворушень. Застосування армії щодо страйкарів було виключено. Після подій у Тбілісі політичне керівництво СРСР зробило для себе принциповий висновок: війська для нейтралізації громадянських конфліктів будуть застосовуватися тільки за рішенням Політбюро ЦК КПРС. М. Рижков стверджує: «Нікому із членів Політбюро і в голову не прийшло застосовувати проти них [шахтарів] силу» [678, с. 408].

17-го липня керівники обласних партійних та профспілкових організацій виїхали до Макіївки, де взяли участь у мітингу на центральному майдані Радянського району. Представники партійних та радянських органів висловили свою підтримку вимог страйку. У цей же день Ворошиловградський обком КПУ довів до відома партійно-господарського активу області програму протидії страйку. Директорам шахт, профкомам та парткомам наказувалося попереджаючи стихійність створювати страйккоми, включати до їх складу комуністів, керівників та фахівців, надавати шахтарям допомогу у формуванні пакету вимог. Ці вказівки частково були реалізовані. У ВО «Ровенькиантрацит» до страйккому входили депутат облради, 4 депутати міськради, 19 членів КПРС [469, арк. 24], і цей склад страйккому майже втримав шахтарів від акції.

Партійні лідери УРСР розуміли крайню необхідність створення урядової комісії для Донбасу. Пропозиції депутатів ВР СРСР від шахтарських міст УРСР про створення такої комісії М. Горбачовим до уваги не приймалися. Це питання перед керівництвом СРСР знову було поставлене у другій половині дня 17-го липня першим секретарем Донецького обкому КПУ А. Вінником. У цей же день А. Вінник звернувся до М. Слюнькова та М. Щадова, котрі знаходилися у Кузбасі, із проханням зробити заяву про те, що прийняті у Кузбасі рішення з економічних та соціальних питань мають загальногалузевий характер. На прохання відреагував тільки М. Щадов. Але у надісланій у Донецьк телеграмі він міг повідомити лише те, що ЦК КПРС, уряд, ВЦРПС та Мінвуглепром СРСР «працюють над подібними питаннями для Кузбасу і всієї галузі». 18-го липня о 8 ранку до обласних комітетів КПУ надійшла телефонограма із Кемерово, у якій повідомлялося, що о 3-тій годині загальнокузбаський страйковий комітет припинив страйк. Становище в УРСР,

здавалося б, могло нормалізуватися. До обласних центрів УРСР надійшла телеграма, яка була підписана головою загальнокузбаського страйккому Т. Аваліані та М. Щадовим, у якій повідомлялося про те, що вимоги страйку задоволені і прийняті тут рішення поширюються на всі шахти галузі. У зв'язку із рішенням про припинення страйку в Кузбасі на донецькому обласному радіо виступив перший секретар обкому КПУ і закликав гірників не страйкувати.

Керівники міських комітетів КПУ розуміли неминучість страйку і намагалися провести його організовано. У Західному Донбасі страйк було заплановано на 21 липня [626, с. 24]. У Горлівці проведення страйку припускалося у формі мітингів, не перериваючи вуглевидобування. Після отримання інформації про початок страйку на шахтах міста секретарі Горлівського МК КПУ ввечері 18-го липня провели нараду із керівниками вугільних підприємств із метою організованого проведення акції, забезпечення страйкувальників харчуванням, засобами зв'язку та транспортом. Красноармійський МК КПУ також підтримав шахтарів. Страйк розглядався їм як спосіб, що здатний зламати монополію відомств.

Партійна еліта Донбасу та державні управлінці відмовлялися визнати, що шахтарі взяли самостійно відстоювати свої економічні та соціальні інтереси. Секретар ЦК КПУ Б. Качура, не маючи доказів, ґрунтуючись на чутках, після призупинення акції стверджував: «Страйк виник не раптово і не стихійно. До нього готувалися. Напередодні група шахтарів із Макіївки була у Кузбасі. Кемеровці були на Донбасі. І було погоджено проведення цієї акції» [4, арк. 38]. Свою нездатність її запобігти партійні працівники намагалися виправдати наявністю зовнішньої сили, що організувала страйк і, тим самим, провела економічну диверсію проти промислового центру УРСР. «Ми мали справу із чітко й заздалегідь спланованою акцією. Ті, хто організовував страйк, діяли вільно, розкуто, наполегливо й не мали потреби у коштах. Намагалися будь-яким засобом досягти мети» [338, арк. 135], – стверджували одні. «З чим ми мали справу? Зі страйком? Ні. З мітингом? Ні. Ми мали справу з бунтом. Спровокованим, спланованим заздалегідь бунтом» [173, арк. 18], – говорили інші. Мета проведеної акції, за їх версією, полягала у тому, щоб «вивести із рівноваги економічний потенціал Донбасу» [338, арк. 136].

У Москві не поспішали втручатися у події, які розгорталися в УРСР із 16-го квітня. М. Горбачов, прагнучи заощадити бюджетні гроші, не мав наміру поширювати на українські шахти не тільки доплати за роботу у вечірні та нічні зміни, але й оплачувати «ходові». В. Щербицький передзвонив у Кузбас членам партійно-державної комісії і висловив про своє нерозуміння дій центру. Першою реакцією союзної влади на початок страйку у Макіївці стала телеграма, що була відправлена сюди 16 липня і була підписана М. Рижковим та головою ВЦРПС С. Шалаєвим. У ній пояснювалася позиція уряду та ВЦРПС щодо пенсійного забезпечення гірників: пільгові пенсії передбачалося призначати після досягнення 50 років за умови наявності загального стажу не менше 20 років, із них не менше 10 років щоб припадало на підземні роботи. Телеграма, що була відправлена на Донбас до підписання протоколів про припинення страйку в Кузбасі, ніяк не могла заспокоїти страйкарів.

17-го липня М. Рижков ознайомився з вимогами страйкуючих шахт та дав розпорядження частину із них задовольнити, а решту зобов'язався виконати протягом місяця. У цей же день на Донбас виїхав заступник міністра ВП СРСР А. Фісун. Досвідчений господарник, він 25 років працював на шахтах Донбасу, а в останні роки перед переведенням у Донецьк на посаду генерального директора ВО «Донецьквугілля» був генеральним директором ВО «Радянськвугілля». Він знав колективи Радянського району Макіївки. Йому й було доручено притамувати конфлікт. Однак ступінь гостроти ситуації в УРСР союзною владою недооцінювалася. Пропозиції А. Вінника про бажаність виступу на ЦТ М. Горбачова або М. Рижкова, про доцільність відправлення ними на Донбас телеграм, які могли б заспокоїти гірників, не були прийняті до уваги. 17-го липня на засіданні ВР СРСР під час обговорення інформації М. Рижкова про події в Кузбасі голова планової та бюджетно-фінансової комісії ВР СРСР В. Кучеренко, ще не звільнений від посади голови Донецької облради, наполягав на поширенні на Донбас прийнятих у Кузбасі рішень [1172]. Але, погодившись із правильністю постановки питання, лідери СРСР реальних дій щодо нейтралізації страйку в УРСР не зробили. Москва, начебто,

страйку на Донбасі не помічала. За всі дні конфлікту М. Горбачов жодного разу не зв'язався з першим секретарем Донецького обкому КПУ.

Ставлення до Донбасу змінилося тільки 18-го липня після підписання «Протоколів» у Кузбасі. Увечері до обкомів КПУ було надіслано телеграму, підписану М. Горбачовим та М. Рижковим. У ній говорилося: «Повідомляємо, що прийняті рішення по Кузбасу, що мають галузевий характер, будуть поширені на гірників, вугільників УРСР. Доведіть це до відома працівників вугільної промисловості. Просимо передати звернення ЦК КПРС й уряду СРСР до гірників, до всіх трудових колективів забезпечити безперебійну роботу, не порушуючи виробничого ритму народного господарства» [171, арк. 2]. Центральні ЗМІ, обласні теле- та радіоканали для розповсюдження такої важливої інформації задіяні не були. Редакторка газети «Слово Краснодона» Р. Худакова обурювалася: «Цю інформацію не дали радіо та газетам. Все трималося у секреті. Чому уряд так діє всупереч власній країні та її інтересам?» [463, арк. 25]. Доведення тексту телеграми до колективів почалося вранці 19-го липня. На деякі шахти вона надійшла у другій половині дня, коли гірники розпочали проведення мітингів.

Завзятість народних депутатів СРСР від шахтарських міст УРСР, котрі наполягали на створенні державної комісії, частково була винагороджена. Комісія була створена, але республіканська. М. Рижков зателефонував до Києва і передоручив врегулювання конфлікту ЦК КПУ та республіканському урядові. Завдання було виконано. ЦК КПУ та РМ УРСР створили комісію, до складу якої увійшли член Політбюро, секретар ЦК КПУ уродженець Донецької області Б. Качура, заступник голови Президії ВР УРСР Ю. Бахтін, заступники голови РМ УРСР В. Гладуш та В. Фокін, голова українських профспілок В. Сологуб. Але комісія, що була створена, могла розглядати тільки питання, які перебували у компетенції РМ УРСР: продовольче забезпечення, житлове будівництво.

На засіданні ВР СРСР 19-го липня М. Горбачов говорив: «Слід розділити позицію шахтарів. Вона державницька, серйозна, гостра, але справедлива й відповідальна. Варто підтримати їх...». Але він застеріг: «Припинення роботи, зупинка енергетичних підприємств, якими є Кузбас і Донбас, якщо ще вдасться

втягнути й залізничників, будуть мати далекосяжні економічні, соціальні та політичні наслідки. Треба із усією відповідальністю сказати нашим людям – це не той шлях. Якщо ми підемо шляхом дестабілізації економіки, це паралізує всю нашу роботу, всі наші перебудовні процеси, і ми будемо змушені шукати інші варіанти вирішення проблем» [624, с. 102, 105]. Сказане було правильним за змістом. Але М. Горбачов не сказав про те, що зобов'язання держави, дані шахтарям Кузбасу, поширюються на всі вугільні регіони СРСР. У зв'язку із тривалою полемікою про причетність М. Горбачова до липневого страйку, нам видається, що найбільш близько до розуміння ролі керівника держави у подіях 1989 р. наблизився Д. Мендел, який у 1990 р. писав: «М. Горбачов не бажав такої хвилі страйків. Якщо так вийшло, він, як досвідчений політик, був змушений шукати спосіб отримати свою частку дивідендів, щоб розширити свою соціальну базу у робітничому класі й ще більше послабити своїх супротивників серед вищих бюрократів. Формула, якою він скористувався, була проста: страйк є рухом робітників на підтримку реформ» [908, с. 62].

Органи КДБ визначили мету своєї діяльності серед шахтарів: страйк не може бути поширений на підприємства інших галузей промисловості; невдоволення робітників повинно бути спрямоване на місцеві органи влади й Мінвуглепром СРСР як супротивників реформ; не допустити політизації страйку, поставлення вимог щодо створення в країні багатопартійної системи, засудження КПРС, підтримки Народного Руху України. Виконання цих завдань так само покладалося на МВС і ЗМІ. 19-го липня «Правда» писала: «Провалитися крізь землю треба б від сорому й негайно подати у відставку тим, хто довів людей до такого кроку» [1335]. Партійна газета вносила у свідомість людей ще одну ідею: шахтарям потрібні гарантії на найвищому рівні, тому що їх стільки разів обманювали, що вони вже нікому не вірять [Там само]. Позиція авторитетного партійного органу посилила скептичне ставлення українських шахтарів до влади й керівників держави. Директор шахти «Юнком» ВО «Орджонікідзевугілля» В. Ревський розповідав: «Коли ми отримали телеграму за підписом М. Горбачова й М. Рижкова та довели її до відома гірників, то реакція була прямо протилежною: нам не повірили» [222, арк. 105]. Через кілька

днів шахтарі Донецька засумніваються у повноважності урядової комісії та щирості обіцянок М. Горбачова та М. Рижкова виконати вимоги страйкувальників.

Політичне керівництво СРСР не використовувало всіх можливостей для запобігання або нейтралізації конфлікту. Лідери СРСР втратили здатність тверезо аналізувати розвиток політичного процесу й передбачати наслідки своїх вчинків. Вони своєчасно привселюдно не заявили про те, що рішення, прийняті у Кузбасі, поширюються на всі вугільні регіони СРСР. Одночасно із виїздом до Кузбасу комісії ЦК КПРС, аналогічні комісії мали виїхати до інших вугільних регіонів і розпочати переговори із шахтарськими делегатами, щоб попередити страйк. Інформаційна політика КПРС, спрямована на притамування конфлікту в Кузбасі, провокувала його на Донбасі. Із текстів «Правди» гірники робили висновок, що шахтарські проблеми будуть вирішені тільки у РРФСР. «Достатньо було однієї невірної замітки у газеті «Правда», щоб відбувся емоційний вибух» [224, арк. 142]; «...головне, що дозволило втягнути у страйк нові шахти, це відсутність інформації або завідомо неправдива інформація Два дні телебачення нагнітало пристрасті» [136, арк. 187]; «...ЗМІ внесли значний внесок у створення напруженості» [224, арк. 176]; «...становище нагніталось, кому це вигідно, не знаю» [250, арк. 145], – ділилися думками про причини страйку його учасники та спостерігачі.

У Москві розпочали створення урядової комісії, яка б виїхала на Донбас. Відіграла свою роль телеграма М. Горбачову народного депутата СРСР від горлівської виборчої округи Ю. Бурих, який наполягав: відтягувати вирішення питання більше не можливо, воно має бути розв'язане негайно 20-го липня. Необхідно створити комісію, яку очолить посадова особа рангом не нижче першого заступника голови союзного уряду. До її складу мають увійти голова ВЦРПС, голова українського уряду, представник Держкомітету із питань праці та соціальної політики, М. Щадов, заступник міністра фінансів СРСР. Депутат попереджав: інакше відбудуться більш різке зростання напруги та зупинка металургійних підприємств [628, с. 13–14]. На отриманий документ М. Рижков відреагував наступним чином. Він доручив своєму заступнику – голові Бюро РМ СРСР із ПЕК

Л. Рябєву виїхати на Донбас, розглянути поставлені українськими шахтарями питання та внести пропозиції до РМ СРСР.

Незабаром відбулася півторагодинна зустріч М. Горбачова та М. Рижкова із депутатами ВР СРСР, які представляли страйкуючі міста УРСР. Було вирішено, що статус комісії порівняно із тією, що напередодні працювала в Кузбасі, буде змінено. Комісія, що створювалася, була урядовою, а не партійно-урядовою. Очолити її уповноважили не когось із членів Політбюро ЦК КПРС, В. Щербицького, наприклад, а першого заступника голови союзного уряду Л. Рябєва. Своїм рішенням М. Горбачов виводив із переговорного процесу партійні органи УРСР та переводив розв'язання конфлікту із політичної в економічну площину. До складу комісії РМ СРСР та ВЦРПС входили крім Л. Рябєва, голова РМ УРСР. В. Масол, голова Держкомітету СРСР із праці та соціальних питань В. Щербаков, секретар ВЦРПС В. Макеєв, перший заступник міністра ВП СРСР А. Фісун. Через 2 години після прийняття рішення члени комісії вилетіли у Донецьк. До Донбасу була прикута увага світової громадськості. До Донецька виїхали працівники посольства США у Москві. Для висвітлення подій сюди були відряджені представники міжнародних інформаційних агенцій Великої Британії, Іспанії, США, Швеції, Франції, ФРН, Голландії, працівники західних спецслужб, що працювали під «прикриттям», вчені Московського всесоюзного центру вивчення громадської думки із соціально-економічних питань.

Із Москви до міст УРСР була відправлена друга телеграма за підписом М. Горбачова та М. Рижкова: «ЦК КПРС та РМ СРСР доводять до відому трудових колективів вугільної промисловості, що прийняті 17/18 липня рішення з Кузбасу поширюються на вугільні підприємства всіх районів країни із урахуванням регіональних особливостей. ЦК КПРС та уряд СРСР закликають шахтарів, всі трудові колективи забезпечити безперебійну роботу, не порушувати виробничий режим народного господарства країни, оскільки в цьому основа вирішення всіх завдань, що стоять перед нами» [42, арк. 1].

Після прибуття до Донбасу урядової комісії центр страйкового руху в СРСР перемістився у Донецьк. Члени комісії мали намір більшість ключових питань

вирішити саме тут. Тут передбачалося провести також переговори із представниками Ворошиловградської та Дніпропетровської областей. Надалі прийняті у Донецьку рішення передбачалося поширити на всі вуглевидобувні області УРСР з урахуванням регіональних особливостей. Перспектива поширення страйку на шахти Західної України не розглядалася. Після отримання звістки про прибуття представників Кремля, шахтні страйккоми збільшили кількість своїх делегацій на мітингах. Тут перебували не тільки робочі зміни, але й ті, хто мав відпочивати. Кількість учасників мітингу досягала 6 тис. осіб. 20 липня о 20 годині гірникам були представлені члени урядової комісії, а також члени донецького та макіївського страйккомів, представники шахт, які були уповноважені вести переговори від імені гірників. Очолив групу шахтарських представників машиніст гірничих виїмкових машин шахти «Південнодонбаська № 3» О. Бокареєв.

30 гірників сіли за стіл переговорів. Сенс зустрічі, на думку деяких шахтарських лідерів, був не тільки у напрацюванні умов відновлення вуглевидобування, не тільки в тому, щоб змусити державну машину функціонувати в інтересах людей. Пролунала фраза, яка звертає на себе увагу: «Ми тут зібралися для того, щоб взяти владу у робочі руки» [175, арк. 94]. Почалося опрацювання документа, який пізніше отримав назву «Протокол про узгоджені заходи між шахтарським страйковим комітетом м. Донецька та комісією Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС» (далі – «Протокол»). Представники донецьких та макіївських шахтарів мали свої напрацювання та пропозиції, що накопичилися за п'ятиденний період страйку і вже обговорювалися із керівництвом об'єднань. До приміщення, де відбувалися перемовини, рухався безперервний потік людей. Пропускного режиму не було. Багатьом просто хотілося проникнути у будинок та подивитися, що там відбувається. Виступи ораторів на майдані, гуркіт касок гірників об асфальт заважали вести діалог. Організатори мітингу чинили сильний психологічний тиск на членів урядової комісії. Шахтним страйккомам була дана вказівка втричі збільшити кількість представників колективів на майдані перед будинком обкому КПУ.

Урядова телеграма, прибуття у Донецьк комісії із Москви і найголовніше – часткове задоволення поставлених вимог представниками Мінвуглепрому СРСР та

зобов'язання М. Рижкова виконати їх у повному обсязі призвело до того, що 20 липня у нічну зміну розпочали вуглевидобування шахти Радянського району Макіївки. За ними запрацювали гірники ВО «Шахтарськвугілля», «Селидоввугілля». У Добропіллі запрацювала єдина шахта, що страйкувала, – ім. ХХІ з'їзду КПРС. Однак авторитету влади та керівників галузі виявилось недостатньо, щоб припинити страйк. Страйкком ВО «Макіїввугілля» вимагав його продовження.

Прибуття урядової комісії стало приводом для початку страйку на п'яти шахтах Донецька. У Донецькій області кількість колективів, що страйкували, скоротилося на 6, у Ворошиловградській – зросла на 4. Страйкком Павлограда готовий був узяти на себе відповідальність за його припинення за умови встановлення конкретних термінів виконання вимог. Однак учасники мітингу цю пропозицію відкинули. «Опортуністичний» страйкком гірники переобрали. У Червонограді не працювали 16 тис. гірників усіх дванадцяти шахт міста та збагачувальної фабрики. 2 тис. шахтарів вийшли на центральний майдан. Страйкком червоноградської групи шахт поставив 41 вимогу [42, арк. 105].

У Донецьк приїжджали все нові і нові делегації із міст Донецької, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей. Всі вони привозили власні пакети вимог, наполягали на їх негайному розгляді, що затягувало прийняття узгодженого рішення. Донецький міський страйкком був перетворений на обласний. Часу у комісії, щоб з'ясувати причини страйку в УРСР, не було. Тому використовувалася «домашня заготовка», що була застосована у Кузбасі: «Комісією Ради Міністрів та ВЦРПС встановлено, що основною причиною страйків є адміністративний диктат міністерств та відомств, недостатня наполегливість радянських, господарських та профспілкових органів щодо реалізації виробничих та соціальних проблем» [175, арк. 12]. Перші ж хвилини діалогу показали, що комісія прибула з метою якнайскорішого відновлення виробництва. Відразу після ознайомлення з вимогами гірників, що були підготовлені донецьким страйккомом, комісія зобов'язалася задовольнити 14 із 49, а решту запропонувала передати на розгляд Верховній Раді СРСР. Конфлікт, таким чином, пропонувалося вважати вичерпаним. Колективам, що страйкували, з нічної зміни було запропоновано

розпочати роботу. Пропозиція державної комісії шахтарями була відхилена. Розпочалися перемовини.

Їх з шахтарями вели чиновники вищого державного рівня, про яких М. Рижков писав: «У Раді Міністрів працювали зубри» [677, с. 65]. Членам комісії належало знайти компроміс із людьми, які йшли до обкому КПУ із саморятівниками на руках, які психологічно були готові до найгіршого розвитку подій. На відміну від Кузбасу, де за спиною страйкувальників перебували директори шахт, на Донбасі шахтарі були сам на сам із представниками Кремля, і вони це розуміли. За спинами шахтарів-учасників переговорів були тисячі страйкуючих гірників. Конфлікт досяг свого апогею. Перспектива його вирішення була невизначеною.

У Донецьку розглядалися основні питання соціального життя гірників: тривалість відпусток, пенсійний вік та стан матеріального забезпечення робітників після виходу на пенсію, пільги у зв'язку з професійними хворобами, відновлення здоров'я. Полярність позицій виявилася через кілька хвилин дискусій. Шахтарі не погодилися підтримати вимоги гірників Кузбасу про встановлення відпустки тривалістю 42 дні, до якої були включені так звані силікозні та температурні дні. Прозвучала зустрічна пропозиція: встановити мінімальну відпустку підземним робітникам 45 робочих днів. До базової кількості днів повинні були додаватися: силікозна та антракозна відпустка всім робітникам і майстрам на запилених ділянках – до 12 оплачуваних днів, за роботу в умовах підвищеної температури – 6 днів, за роботу з відбійними молотками, з пневмо- та електровібраційними механізмами і на прохідницьких комбайнах – 6 днів. Реалізація пропозиції дозволяла підземним робітникам, що працювали у несприятливих умовах, мати відпустку до 60-ти днів. Комісія не погоджувалася прийняти ці вимоги. Надання такої тривалості відпустки стало головною умовою відновлення вугледобування. Гірники наполягали на виході на пенсію за наявності 20 років підземного стажу не залежності від віку, на її нарахуванні у розмірі 70-80 % від зарплати. Робота над протоколом інтенсивно йшла до 16 години 21 липня. У Донецьку пізно вночі 21-го липня «Протокол» був зачитаний учасникам мітингу, що дало ЗМІ підставу повідомити про припинення страйку. Негативну реакцію серед шахтарів викликав пункт «Протокола» про пенсії.

Робота над документом була продовжена. У Донецьк прибула делегація Львівсько-Волинського вугільного басейну. 21-го липня протягом дня кількість шахт, що страйкували, зросла до 156. Страйкувало 62 % підприємств.

21-го липня Донецький обком КПУ відкоригував свою позицію щодо до страйку. Про це свідчить документ «Про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в області під час страйку гірників». Партійні керівники сподівалися, що страйк буде припинено 22-го липня. Передбачалося, що у неділю 23-го буде вихідний день, після чого підприємства запрацюють. Вони зажадали від міськкомів та райкомів КПУ, генеральних директорів об'єднань укласти з шахтарями компромісні угоди, націлювали на співпрацю та конструктивний діалог із страйковими комітетами та зі страйкувальниками. Обком вимагав вжити «вичерпних рішень щодо поставлених вимог, які найближчим часом дозволили б відновити роботу вугільних підприємств та нормалізувати ситуацію у області» [158]. Був розпочатий психологічний наступ на шахтарів. Із метою «правильного формування громадської думки» щодо страйку як вкрай згубного для економіки країни, обком КПУ зобов'язав партійних функціонерів підготувати, а ЗМІ опублікувати телеграми від імені трудових колективів, а також спільно зі страйккомом розробити проекти їх звернень до робітників області про необхідність забезпечення сталої роботи підприємств. Обком зобов'язав ЗМІ, керівників міст організувати підготовку звернень та виступи перед страйкувальниками представників різних категорій населення, громадських організацій та інтелігенції. У місцях проведення мітингів передбачалося вивішувати «Екрани втрат». Управління КДБ та МВС активізували зусилля щодо впровадження до страйкових комітетів своїх людей, які мали завдання схилити шахтарських лідерів до припинення страйку. Завдання обкому КПУ в містах Донбасу намагалися виконати. Якщо вірити партійним документами, то в Димитрові члени міського страйккому допомагали партійними працівникам поширювати серед страйкувальників бюлетені з інформацією про економічні втрати об'єднання та міста. У Торезі ситуація була іншою. Страйкком заарештував замовлення на виготовлення листівок, підготовлених МК КПУ та радою ветеранів.

22-го липня страйк в УРСР досяг своєї кульмінації. Увечері страйкували 190 шахт – 75 % їх кількості. У Донецькій обл. страйком були охоплені 95 % підприємств, у Ворошиловградській – 55 %, у Дніпропетровській – 100 %, у Львівській – 100 %. Видобування тривало лише у ВО «Олександрія-», «Лисичанськвугілля», «Свердловантрацит» та «Антрацит». У ВО «Антрацит» страйк майже не розпочався. На шахті «Комсомолец» у першу зміну відмовилися працювати прохідники. Однак наполегливість адміністрації, оперативне вирішення нею поставлених вимог зняли загрозу припинення робіт.

22-го липня о другій половині дня «Протокол» був підготовлений. Із загальної кількості питань, рішення яких входило до компетенції союзного уряду (30), було вирішено 21. Із загальної кількості питань, які перебували у компетенції Мінвуглепрому СРСР (9), були вирішені 6. Рішення 24 питань (прийняття законів про відпустки, про пенсії, визнання захворювань професійними, корегування зарплати (тарифу) у відповідність до індексу зростання цін тощо) відкладалося на другу половину 1989 – 1990 рр. Комісія не взяла на себе відповідальність відновити продовольче забезпечення Донбасу з так званої першої категорії. З 14 вимог ВО «Донецьквугілля» до ВР СРСР, прийнятих 17-го липня, до «Протокола» увійшло лише п'ять: а) передбачити у проекті реформи гуртових цін їх підвищення на вугілля згідно із фактичними витратами і із урахуванням повної рекультивації та зміни гірничо-геологічних умов (п. 3 «Протокола»); б) забезпечити черговиків квартирами до 1995 р. (п. 42); в) надати право розподілу відпустки на літній та зимовий (п. 40); г) виключити як засіб покарання за порушення виробничої дисципліни та ТБ зниження розміру винагороди за вислугу років (п. 32); д) надавати вихідний день у неділю.

Не були враховані такі пропозиції, як концентрація в руках керівництва ВО «Донецьквугілля» вуглевидобування, вуглезбагачення та системи робітничого постачання, переведення «Вуглезбуту» до складу МВП СРСР, встановлення єдиної ціни на вугілля терміном на 5 років, визначення потреби у вугіллі в масштабах країни та на світовому ринку, збільшення капітальних вкладень на розвиток шахт Донбасу. Були відкинуті ідеї регіонального госпрозрахунку та зміни податкової системи. Комісія відмовилася долучити до «Протокола» вимоги забезпечити

гарантовану зарплату (за умови виконання плану), яка б у 2 рази перевищувала середню зарплату у народному господарстві; підвищити тарифні ставки й оклади у 1989 р. не менше, ніж на 10 %, відновити виплати за вислугу років працівникам поверхні та здійснювати матеріальні компенсації ІТП за понаднормовий час роботи. Комісія відмовилася від нарахування розміру пенсії у розмірі не менше 80 % середнього заробітку, встановити держзамовлення не більше 75 % видобутку, виділяти ВО «Донецьквугілля» додаткові ліміти капітальних вкладень в обсязі 30 млн крб. щорічно, надавати грошові компенсації постраждалим на виробництві у розмірі 50 % заробітної плати протягом життя незалежно від пенсії, гарантувати підземним робітникам мінімальну зарплату 350 крб. тощо [175]. Тому вважати, що «страйк закінчився капітуляцією центральної влади» [700, с. 216], навряд чи правильно.

Відмова урядової комісії від виконання більшості вимог, поставлених перед ВР СРСР 17-го липня, давала донецькому страйккому право продовжувати акцію. Але включення до «Протокола» вимог макіївських шахтарів про зниження на 5 років пенсійного віку (20 років підземного стажу, а не 25), розширення списку профзахворювань із 2-х до 15-ти врівноважували втрати. «Протокол» став компромісним документом: влада здійснила поступки шахтарям обмін на обіцянку гірників відновити вуглевидобування. Рішення приймати або не приймати «Протокол» у такому вигляді було не простим.

Владні органи наполягали на припиненні страйку. Донецький страйкком погодився припинити його із четвертої зміни 22-го липня. О 18-ій годині Л. Рябеvu зателефонував М. Горбачов. Він підтвердив: всі документи, що підписані урядовою комісією та страйковими комітетами, будуть розглянуті у ВР СРСР і будуть прийняті РМ СРСР до виконання у визначені терміни. Л. Рябев про зміст розмови з М. Горбачовим повідомив телеграмою всі міські страйккоми. Незабаром Л. Рябеvu надійшла телеграма від М. Горбачова та М. Рижкова: «Заслухали Вашу інформацію про результати розгляду питань, що поставлені шахтарями Донбасу. Доручаємо Вам проінформувати шахтарів, що всі узгоджені комісією питання будуть невідкладно розглянуті у ВР СРСР та РМ СРСР за участю представників шахтарів й відносно них

будуть прийняті необхідні рішення. Від імені Верховної Ради СРСР та уряду СРСР ще раз звертаємося до шахтарів Донбасу із закликом відновити роботу...» [369, арк. 3].

У шахтарських містах телеграма М. Горбачова та М. Рижкова із закликом поновити роботу, постанова Донецького обкому КПУ «Про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в області під час страйку гірників» стали підставою для керівників партійних органів та адміністрації шахт щодо його завершення. Почався тиск на страйккоми. За словами члена страйккому ВО «Артемвугілля» «партійні функціонери нас, членів страйкового комітету, намагалися віддалити від людей, просто кажучи, вигнати» [140, арк. 76]. У Донецьку на мітингу шахтарі чекали на виступ М. Щадова, котрий прибув сюди. Керівника міністерства, діяльність якого, згідно із офіційною версією, стала причиною страйку, гірники зустріли оплесками. М. Щадов зачитав узгоджений «Протокол», після чого він був прийнятий без змін. Документ свідчив, що гірники Донбасу досягли істотного розширення пільг не тільки для себе, але й для шахтарів всього СРСР. Порівняємо: гірникам Кузбасу був обіцяний вихід на пенсію незалежно від віку за умови стажу роботи на підземних і відкритих роботах понад 25 років. Саме так і передбачалося вирішити це питання у законопроекті, підготовленому РМ СРСР напередодні страйку. В результаті страйку робітники основних професій мали виходити на пенсію за умови стажу роботи 20 років у віці не менше ніж 45 років.

Шахтарі тепер мали можливість хоч якось підтримувати своє здоров'я, мати час і кошти для відновлення втрачених під землею сил та нейтралізувати вплив на людський організм несприятливих факторів підземної праці на великих глибинах. Представники влади брали на себе зобов'язання у проекті закону про відпустки встановити їх термін – 45 робочих днів, до них надавати додаткові відпустки до 12 робочих днів за вміст у повітрі вільного двоокису кремнію (понад 10 %), стільки ж днів за температурний режим і 3 дні за виробничий стаж. Максимальна тривалість відпустки досягала у сукупності 57 робочих днів. Її можна було ділити на 2 частини. Значимість цього соціального завоювання стає зрозумілою із наступного порівняння: тривалість відпустки у шахтарів США становила 32 дні, ФРН – 33, Австралії – 36 днів.

У список для визнання захворювань професійними до остеохондрозу й дисковій грижі, із чим погодилася партійно-урядова комісія у Кузбасі, були додані ще 15 хвороб (антракоз, радикуліт, онкологічні захворювання шкіри, дихальних шляхів тощо). У розпорядження шахтарів поверталися санаторії, які раніше належали профспілці, а потім перейшли до ВЦРПС. Раз на три роки підземні робітники мали отримувати путівки до санаторіїв або грошову компенсацію путівки у розмірі її середньої вартості.

Представники влади зобов'язалася не допускати закриття лікарняних листів до повного одужання робітників. Гірники Донбасу мали пишатися здобутками у галузі виробничих відносин. Шахтарі зобов'язали державу виявити та скоротити всіх «пролісків», поденників, поліпшити якість устаткування, що постачалося, та значно збільшити виробництво запасних частин до нього. Мав поліпшитися матеріальний стан працівників і тих, хто виходив на пенсію. Влада погодилася скасувати встановлене нормативне співвідношення зростання зарплати та продуктивності праці, що знімало перешкоди щодо підвищення зарплати передовим бригадам. Пенсії, які раніше обмежувалися 180 крб., після прийняття відповідного закону мали нараховуватися для робітників при підземному стажі 20 років у розмірі 60 % середнього заробітку, за умови наявності стажу 25 років – 70 %. Зберігалася одноразова винагорода за вислугу років та безперервний стаж роботи при переході із однієї шахти на іншу за умови виходу на роботу у місячний термін. Передбачалося звільнити одноразову допомогу за вислугу років від виплат прибуткового податку. Ради трудових колективів отримували право підняти оплату праці робітників, зайнятих на роботах з вібромеханізмами та на прохідницьких комбайнах. Сім'ї загиблого шахтаря передбачалося виплачувати одноразову допомогу у розмірі річного заробітку.

Було здійснено прорив у захисті прав гірників та розширенні демократії у виробничій галузі. Шахтарі змусили вповноважених держави взяти на себе зобов'язання скасувати дію ненависного «Статуту про дисципліну працівників, зайнятих на роботах в особливо небезпечних підземних умовах», підвищити правову захищеність робітників та ІТП, скасувати переліки № 1 та № 2, які

перешкождали зверненню робітників до судів у разі індивідуальних виробничих конфліктів, скасувати практику оформлення актів із ТБ при травмі під час пересування на роботу й додому, скасувати грошові покарання за отриману травму та за порушення виробничої або трудової дисципліни. Уряд у постанові № 608 був змушений записати: «Встановити, що зниження розміру одноразової винагороди за вислугу років може проводитися тільки у разі прогулу» [188, арк. 10]. Мало оновитися і стати більш дієвим моральне стимулювання. Уповноважені держави визнали, що потребує вдосконалення система морального заохочення за довголітню та бездоганну працю, мають бути скасовані рознарядки на нагородження відомчими й урядовими нагородами.

На відміну від гірників Кузбасу, які у своїх вимогах обійшли проблему розвитку соціальної галузі, гірники Донецька наполягли на необхідності якнайшвидшого вирішення житлової проблеми. Шахтарі Донбасу отримали від держави обіцянку здійснити програму газифікації, водо- та електропостачання селищ, надати будматеріали для індивідуальних забудовників, здійснити ремонт житлового фонду. Місцеві органи влади були зобов'язані повернути шахтарям недодане житло.

Завдяки присутності у Донецьку членів республіканської партійно-державної комісії розпочалися вирішуватися питання міського життя. В. Масол взяв на себе зобов'язання надати містам Димитров, Першотравенськ та Тернівка статус міст обласного підпорядкування, що дозволяло змінити систему їх фінансування. Вугледар із селища у складі Донецька перетворювався у місто.

Представники страйккомів, які напередодні переговорів мали намір «взяти владу в робочі руки», частково домоглися свого. Урядова комісія дозволила достроково переобрати РТК шахт й сформувати нові профспілкові комітети. Новообрані РТК мали провести перевибори керівників шахт. Щоб адміністрація не змогла залякати членів страйккомів, їй заборонялося переміщати актив робітників (профоргів, їх заступників, профгрупоргів та їх заступників, бригадирів, ланкових – членів рад бригад) на інші ділянки без згоди $\frac{3}{4}$ членів бригади за умови ухвалення рішення тільки через таємне голосування.

Члени урядової комісії, які підписанням «Протокола» у Донецьку мали намір завершити своє перебування на Донбасі, були змушені змінити початковий сценарій та виїхати у шахтарські міста, щоб укласти «Протоколи» зі страйккоматами виробничих об'єднань. Протягом 5 днів «Протоколи» були підписані у 9 містах. У Торезі, Шахтарську, Сніжному, Кіровське до підписання «Протоколів» були залучені представники міської влади. Оперативність підписання «Протоколів» свідчила про формальність цієї процедури. Шахтарі не могли повірити, що так просто вирішуються проблеми, які накопичувалися роками. Проблеми, для вирішення яких профспілковим лідерам довелося витратити роки, ведучи переговори з державою, були розглянуті, частково вирішені протягом 2-х днів.

У «Протоколах» не зазначалися конкретні терміни виконання шахтарських вимог і це викликало побоювання гірників, що їх обдурять. Заява, зроблена у Москві Б. Єльциним, що тільки ВР СРСР може бути гарантом виконання вимог шахтарів, призвела до того, що гірники взяли під сумнів вірогідність виконання тільки що підписаних «Протоколів». Пропонувалося організувати прямий зв'язок із М. Горбачовим та взяти із нього обіцянку, що зобов'язання влади будуть виконані, або страйкувати до тих пір, поки не будуть задоволені всі вимоги. Донецький страйкком вважав, що потрібно припинити акцію, а представників шахтарів делегувати до Москви для передачі «Протоколів» у розпорядження Верховної Ради СРСР. Пристрасті розпалювали ЗМІ, які передали інформацію про те, що страйк у Донецьку закінчився, проте гірники не розходилися.

Вранці 23-го липня кількість страйкуючих шахт в УРСР зменшилася на 25 %, у Донецькій обл. – на 34 %, у Ворошиловградській обл. – на 15 %. У ВО «Укрзахідвугілля» їх кількість зросла із 12 до 15-ти. У Донецьку члени шахтних страйккомів, вважаючи страйк закінченим, закликали шахтарів до роботи. У профспілкових касах закінчилися гроші, що використовувалися для харчування учасників мітингів. Колектив ВО «Донецьквугілля» здавався некерованим. 23-го липня у перші ранкові години на майдані у центрі Донецька було малолюдно. Згідно із досягнутою напередодні домовленістю брати участь у мітингу мали незадіяні у виробництві шахтарі. Та о 10-ій ранку він знову був заповнений. Становище тут

ставало все більше напруженим. Гірники від психологічного тиску на владу перейшли до економічного шантажу. Учасники мітингу заборонили шахтам відвантажувати продукцію. Надавати слово прибулим на мітинг коксохімікам та металургам шахтарі відмовлялися. Гуркіт гірницьких касок об асфальт заглушав виступи небажаних ораторів. Страйккоми шахт втрачали контроль над колективами.

Ю. Іоффе пояснює радикальність шахтарської поведінки тим, що учасникам страйку інколи нав'язували свою волю колишні карні злочинці. Він пише: «Кумирами натовпу ставали горлопани. Їх відразу ж починали боятися. Деякі з них намагалися нав'язувати табірні правила» [659, с. 39]. В окремих випадках гірники із кримінальним минулим дійсно ставали керівниками страйку. У Горлівці відкрив міський мітинг і взяв на себе відповідальність за всі наступні події В. Кривенко, який мав дві судимості. Свій вчинок він пояснив так: «Ця стихія могла вилитися у безконтрольні дії, у трагедію, і довелося, не думаючи про наслідки, взяти на себе організаційну роботу. І ті, хто виявився організаторами страйку, такими не були. Стихія у винесла їх на гребінь хвилі народної довіри» [148, арк. 70–71]. У подальшому В. Кривенко стане одним із організаторів Спілки робітників м. Горлівки. Головою страйккому у Кіровську став гірник, що мав термін 9 років позбавлення волі. Його заступник відсидів сім років [659, с. 39]. Керовані цими людьми шахтарські колективи страйкували найдовше – до 30-го липня. Значним був прошарок людей, що були засуджені, у складі шахтних страйккомів. Перетворення гірників із кримінальним минулим на шахтарських лідерів не було специфічним українським явищем. Автори дослідження про шахтарський рух Кузбасу В. Андреев та Д. Воронін пишуть: «Ватажків, що отримали таку підготовку, було немало. Так відбувалося тому, що колишні кримінальні злочинці пройшли виправно-трудова табори, де отримали «організаторську практику». Вони готові були брати участь у різних виступах, не боялися будь-яких наслідків, оскільки багато хто з них був рецидивістом. Вони не приховували своєї судимості, навіть пишалися нею» [694, с. 81–82].

Страйккоми приймали рішення: «Дисципліну посилити. Повне підпорядкування страйковому комітетові. За неявку на пікети, за відсутність на майдані, невиконання вимог страйкового комітету одне покарання – звільнення із

шахти» [357, арк. 6]. Деякі страйкками приймали рішення, які зобов'язували шахтарів знаходитися на мітингах або шахтах протягом двох змін. Позиція їх керівників була такою: «Страйк – це не означає, що люди не працюють. Страйк – це боротьба. І тому дисципліна має бути твердішою й жорсткішою» [361, арк. 6]. Почалася чистка шахтних страйккомів. Гірники пред'являли суворий рахунок до осіб, котрі претендували на право бути їх лідерами. Страйкками поступово очищалися від осіб, які дискредитували себе. Після страйку шахтарі сформулюють свій «моральний кодекс» лідера шахтарського руху. У «Тимчасовому положенні про страйковий комітет», що був затверджений страйккомом ВО «Красноармійськвугілля», було записано: «Кожен представник робітничого комітету виконує свій обов'язок перед робітниками чесно і сумлінно. У разі допущення провини, що знеславлює високе звання представника робітничого комітету, комітет виключає такого представника зі свого складу» [347, арк. 2].

Головним залишалось питання про гарантії виконання «Протоколів». Шахтарі схилилися до думки, що ними можуть бути або указ ВР СРСР або спеціальна урядова постанова. Під час його обговорення мітингувальники прийшли до висновку, що тільки розгляд вимог на сесії ВР СРСР стане сигналом до завершення акції. Висловлювалися думки, що депутати ВР СРСР повинні повернутися обличчям до народу і провести свою виїзду сесію у Донецьку. Було прийнято рішення делегувати групу гірників до Москви, щоб передати підписані протоколи до ВР СРСР. Увечері делегація вилетіла до Москви. У ніч на 24 липня до Москви вилетіла група гірників ВО «Торезантрацит» на чолі з народним депутатом СРСР М. Ченцовим.

Влада також шукала вихід із ситуації. Голова Донецької обласної ради В. Кучеренко зателефонував на квартиру першому заступнику Голови Президії ВР СРСР А. Лук'янову із наполегливим проханням переконати М. Горбачова виступити на ЦТ. Незабаром А. Лук'янов передзвонив до Донецька і повідомив, що виступ М. Горбачова на ЦТ заплановано на 16-ту годину. Виступ відбувся і транслювався на майданах. М. Горбачов підкреслив: «Робітничий клас правильно ставить питання [...]. Робітники беруть справу у свої руки ґрунтовно. І це мене не зважаючи на весь драматизм подій дуже

сильно надихає» [543]. М. Горбачов, зокрема, говорив: «Розв'язання питань у таких формах, як страйк, зведе нанівець велику справу відновлення. Я хочу шахтарів Донецька заспокоїти і повторити те, що ми у своїй телеграмі з М. Рижковим висловили: усі питання узгоджені, вони стали предметом рішень і найвідповідальніших розглядів за участю самих шахтарів» [Там само]. На виступ М. Горбачова майдан відповів оплесками. Але страйк у Донецьку тривав ще два дні.

Інформація у ЗМІ про об'єднання та шахти, що не беруть участь у страйку, підштовхнула страйкувальників до активізації агітаційної роботи. Групи гірників виїхали у міста, де виробничий процес не припинявся або відновився. Адміністрація та правоохоронні органи не заважали їм організувати пікети та блокувати спуск робітників у шахти. Після прибуття делегацій із Брянки, Кіровська та Первомайська знову припинила вуглевидобування «Ворошиловградська № 1» ВО «Ворошиловградвугілля». Донецька шахта ім. Є. Абакумова застрайкувала після того, як сюди із майдану приїхали 200 шахтарів. Після прибуття гірників із Павлограда відновився страйк у ВО «Добропіллявугілля».

Урядова комісія розпочала підписання «Протоколів» у Ворошиловградській області. У цей день (23-го липня) на Донбасі з'явився ще один осередок страйкової боротьби – Ворошиловград. Ворошиловградський обком КПУ та ГТУ «Головворошиловградвугілля» намагалися допомогти урядовій комісії організовано припинити страйк на підприємствах області. До обласного центру були скликані делегації Брянки, Стаханова, Кіровська, Красного Луча та розкиданих по території області шахт ВО «Ворошиловградвугілля» із Перевальська, Слов'яносербська та інших міст. Був створений обласний страйкком, з яким урядова комісія розпочала обговорення питань, пов'язаних переважно з перспективами соціально-економічного розвитку шахтарських міст Ворошиловградської області. Страйкком наполягав, щоб в області були побудовані 10 шкіл, 10 дошкільних закладів, 2 палаці піонерів, декілька лікарень та поліклінік, 3 спортивних комплекси тощо (загальні кількість вимог складала 330). Поява урядової комісії у Ворошиловграді, її переговори із обласним страйккомом дали поштовх до активізації страйку в області. У наступні дні у нього включилися ще 7 колективів.

24-го липня вранці страйкували 118 шахт – 47 % їхньої кількості. У Дніпропетровській області відновили вуглевидобування шахти, що знаходяться у Першотравенську. 8 шахт ВО «Павлоградвугілля» продовжували страйк. В областях Західної України страйкували 15 із 18 шахт ВО «Укрзахідвугілля». Керівництво ВО «Укрзахідвугілля» та місцеві органи влади зобов'язалися виконати вимоги гірників виробничі та ті соціальні. Відновлення виробництва для партійного керівництва Львівської області ставало першочерговим завданням, оскільки 23-го липня у Львові відбувся величезний мітинг, на якому його учасників закликали страйками підтримати шахтарів. Після надходження до ВО «Укрзахідвугілля» телеграми Л. Рябева про те, що рішення, прийняті у Донбасі, поширюються на всі шахти УРСР, страйкком Червонограда підписав угоду з адміністрацією ВО «Укрзахідвугілля» та прийняв рішення відновити роботу 25-го липня. 24-го липня був кризовим днем у розвитку страйку в Донецьку. Здавалося, що продовження страйку втрачає сенс. О 15-ій годині страйкком оголосив постанову про припинення страйку. Учасники мітингу це рішення відкинули. Більшість вирішила чекати відповіді із Москви.

Делегацію шахтарів республіки під час зустрічі з М. Рижковим склали керівники страйккомів Донецька, Дзержинська, Сніжного, Червонограда та Павлограда. Після деякого доопрацювання «Протокола» та узгодження позиції уряду із М. Горбачовим гірникам були надані письмові гарантії того, що відповідно до положень цього «Протокола» уряд з питань, які входять до його компетенції, у 10-ти денний термін прийме постанову, а з питань, які входять до компетенції ВР СРСР, внесе відповідні пропозиції. У Донецьку Страйк було припинено о 3-ій годині ранку 25-го липня після прибуття до Донецька голови страйккому О. Бокарева, який привіз «Протоколи», що були підписані М. Горбачовим та М. Рижковим. У разі невиконання «Протокола» передбачалося 2 листопада страйк відновити.

Шахти Донецька розпочали роботу 25-го липня із другої зміни. Припинилися мітинги у Первомайську, Добропіллі та Червонограді. Серед вугільних підприємств Донецької обл. загострення пристрастей не припинялося лише у Торезі, де шахтарі чекали результатів переговорів у Москві. Продовжувався страйк у Павлограді.

Шахтарі ВО «Павлоградвугілля» чекали зустрічі з М. Щадовим, який 25-го липня прибув до міста для врегулювання конфлікту. Поновлювався виробничий режим на шахтах Ворошиловградської області. Запрацювали 3 із 14-ти шахт ВО «Ворошиловградвугілля». Спустилися у вибої гірники ВО «Донбасантрацит». Досягла свого апогею криза у Антрациті, де страйкували 5 із 6 шахт. Вранці 26-го липня не відновили виробництва ще 32 вугільних підприємства. У Торезі більшість колективів припинили страйк у ніч на 26-те липня після повернення із Москви представників страйккому. Спустилися у вибої гірники Павлограда. Відновилося вуглевидобування у Червонограді. Волинська група шахт запрацювала у другій половині дня 26-го липня.

Шахти ВО «Стахановвугілля», розташовані у містах Стаханов, Брянка та Кіровськ, найбільш проблематично виходили із страйку. Страйком цього об'єднання наслідував приклад гірників Донецька й вимагав гарантій виконання «Протокола» від М. Горбачова. Гірники об'єднання не збиралися припинити страйк до повернення з Москви своєї делегації, яка вимагала переобрання всього складу Стаханівського МК КПУ, звільнення з посад перших керівників міст Стаханов, Кіровськ та Брянка. Завдяки наполегливості шахтарів ВО «Стахановвугілля» знову відкрилася перспектива його локального розширення. Мітинг розпочався у Перевальську, страйк у ВО «Ровенькиантрацит». 27-го липня кількість підприємств, що страйкували, зменшилася до 24-х. Це були шахти Ворошиловградської області. У Ворошиловграді Л. Рябев підписав «Протокол» із представниками ВО «Олександріввугілля», що запобігало його поширення на підприємства Кіровоградської області. 28-го липня був останнім днем страйку. Вранці ще страйкували «Черкаська» у ВО «Ворошиловградвугілля» і 17 шахт ВО «Стахановвугілля». У Стаханові страйкком вислухав інформацію делегації, що повернулася із Москви, яка доповіла про результати зустрічі із М. Горбачовим. Було прийнято рішення тимчасово відновити вуглевидобування до отримання гарантій виконання поставлених вимог. На 29-го липня був оголошений вихідний. 30-го липня працювали усі шахти республіки.

4.2. Підсумки та історичне значення страйку.

В історії українського суспільства ще не було такого широкомасштабного страйку. Якщо весняні акції свідчили про відродження страйкового руху, то липневий виступ завершив цей процес. Боротьбу за соціально-економічні та політичні права 180 тис. робітників Кузбасу підтримали 300 тис. шахтарів України, що дало страйкові виняткового розмаху та значення. У липні страйкували 90 % українських шахт, у той час, як в СРСР – 78 %. 57 % шахт, що узяли участь у загальносоюзному страйку (222 із 388), були українськими. У авангарді страйкової боротьби були гірники Донецької і Дніпропетровської областей. Страйк не був актом підтримки політики «перебудови». Шахтарі зміст подій, що відбувалися, визначали через поняття «революція», «крик відчаю» [235, арк. 139], «акт відчаю» [232, арк. 51], «народний гнів» [133, арк. 10], «повстання», «бунт, вистражданий, праведний, стихійний, але бунт» [736, с. 129]. Той факт, що лише у декількох містах України, що страйкували, шахтарі звернулися за допомогою до трудових колективів міст, доводить, що КДБ вдалося запобігти поширенню страйку на підприємства інших галузей промисловості. Страйк в УРСР був пов'язаний не тільки з наявністю об'єктивних передумов. М. Горбачов як лідер держави виявився не здатним адекватно реагувати на виклики часу. Мимовільними натхненниками страйку стали журналісти, рівень політичної культури яких не відповідав складності історичного періоду.

Страйк завдав удару гірничому господарству. Після його завершення в УРСР (фактичного, формально страйк було припинено) перебували у незадовільному стані 20 % очисних вибоїв [42, арк. 63]. У Донецькій обл. потребували ремонту 155 очисних вибоїв. У 63 високо механізованих лавах відбулися обвали [174, арк. 20], 6 очисних вибоїв були затоплені [265, арк. 82]. Особливо складна ситуація склалася на шахтах ВО «Торезантрацит», «Красноармійськвугілля», «Шахтарськвугілля» і «Донецьквугілля», де до 60 % очисного фонду були у неробочому стані [148, арк. 14]. Втрати могли бути значно більшими. Цього не трапилося лише тому, що «кадрові робітники, які звикли працювати, були у шахті і не дали зовсім загинути очисним та підготовчим вибоєм» [133, арк. 20]. У матеріальному плані за дні

страйку його учасники мало що втратили. Згідно наказу міністра М. Щадова, який було видано у перші дні серпня, шахтарям за дні страйку оплата була проведена у розмірі тарифної ставки. Для виплат зарплати за дні страйку шахтарям Ворошиловградської обл. було перераховано 3,8 млн крб. [448, арк. 106].

Страйк порушив виробничий ритм. Якщо до страйку на шахтах Донецька щодобово видобувалося 63 тис. т вугілля, то у серпні 49,6 тис. т, або на 21 % менше. Деякі шахти з найбільш занедбаним гірничим господарством не змогли у подальшому відновити свій потенціал. Саме у ці дні шахтарі отримали перший досвід підтримки лав при відсутності вуглевидобування, який використовувався ними під час весняного страйку 1991 р. (після двомісячного страйку у ВО «Красноармійськвугілля» ступінь аварійності лав не буде перевищувати 50 %). Прямі економічні втрати суспільства були не надто великі у зв'язку із перевиконанням плану вуглевидобутку у дострайковий період. У Ворошиловградській обл. план першого півріччя було перевиконано майже на 2 млн т, а втрати від страйку склали 1,01 млн т вугілля. Втрати Донецької обл. від страйку склали 1,3 млн т вугілля, а перевиконання першого півріччя становило 2,5 млн т. Бюджет Донецької обл. не отримав 3 млн крб. [226, арк. 106].

Незважаючи на втрати, яких зазнала ВП, за підсумками року скорочення випуску промислової продукції у Донецькій обл. склало всього 0,1 %. В УРСР обсяг виробництва підприємствами металургії зменшився на 0,7 %, продуктивність праці впала на 0,2 %. Підприємства чорної металургії річний план виконали. Створена у державі система попередження надзвичайних ситуацій себе виправдала. Тому суперечливим є твердження, нібито страйки дезорганізували роботу базових галузей [757, с. 139]. Безсумнівно, страйк став однією із причин провалу програми стабілізації фінансової системи СРСР, якою була постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні у 1989 – 90-х роках і XIII п'ятирічці». Здійснити передбачені заходи щодо забезпечення скорочення витрат державного бюджету і збільшення його доходів на 29,3 млрд крб. у 1989 р. і на 33,7 млрд крб. у 1990 р. остаточно стало

неможливим. Виконання «Протоколів» потребувало додаткових витрат на суму 2,7 млрд крб. Зміна пенсійного законодавства вимагала додаткових 28 млрд крб.

Страйк розколов шахтарські колективи. Не однакова участь у ньому представників основних і допоміжних спеціальностей, представників різних вікових груп, різне ставлення до нього і, найголовніше, до його результатів стало додатковим чинником конфліктності. Із погляду робітників допоміжних професій «основна професія виявилася рвачами, тягне ковдру на себе, обікрала на п'ять років» [1061] (мається на увазі право виходу на пенсію гірників очисного вибою, прохідників, забійників, машиністів гірничих виїмкових машин після 20 років безперервного підземного стажу – *В. А.*). Інженерно-технічні працівники та фахівці, які були супротивниками страйку та перешкоджали його поширенню, зараховувалися активістами страйккомів мало не до «ворогів народу». Конфлікт у відносинах між ІТП та робітниками вступив у нову небезпечну фазу. Керованість колективами опинилася під загрозою.

Політичні результати страйку були вагомими. Залучення за Кузбасом до страйку шахтарів УРСР свідчило про початок нового етапу в історії «перебудови». Трудові колективів відкрито висловлювали свою незгоду із внутрішньою політикою КПРС. Представники технічної інтелігенції заявляли: «Перебудова йде не вірним шляхом. Підняли активність людей, а що ми їм дали?» [235, арк. 114]. «Напевно, вона [перебудова] нічого нам не дасть, і таким шляхом ми не повинні йти», – говорив робітник [Там само, арк. 116]. На пленумі Калінінського РК КПУ м. Донецька у серпні 1989 р. була висловлена така думка: «Мені здається, що сьогодні всі ми перебуваємо у потязі, який зійшов із рейок, рухається разом із машиністом локомотиву кудись по шпалах, і ми всі не знаємо, як діяти, чим це все закінчиться» [229, арк. 20]. Гірники змусили вищі державні органи звернути увагу на проблеми ВП УРСР і на шахтарські регіони УРСР. Шахти отримали гарантії самостійного розвитку, а міста – перспективу виходу із кризи. Донбас, який майже усі роки Радянської влади дотував народне господарство СРСР, тепер мав отримати фінансову компенсацію від інших секторів народногосподарського комплексу.

Завдяки страйку у суспільстві посилилися позиції тих, хто наполягав на легалізації приватної власності. У «Протоколах» був зафіксований пункт: «широко використовувати різні форми власності на засоби виробництва – державну, кооперативну та інші», який став серйозним аргументом у полеміці прихильників відродження інституту приватної власності із супротивниками економічних реформ. 3-го серпня був прийнятий закон СРСР «Про внесення змін та доповнень до Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», у якому ст. 6 була викладена у новій редакції: «Підприємства, об'єднання й організації можуть самостійно створювати на договірних засадах концерни, консорціуми, різні асоціації та інші великі організаційні структури, у тому числі за участю кооперативів та спільних підприємств, створюваних з фірмами іноземних держав» [556]. 18-го листопада був опублікований проект закону СРСР «Про власність». У ньому допускалися різні форми власності, передбачався викуп засобів виробництва групами приватних осіб й акціонерів, орендарями. Гірники України наполягли на ліквідації регіональних ланок управлінської вертикалі – головних територіальних управлінь Мінвуглепрому СРСР, що знімало перешкоди щодо створення концернів та асоціацій. У Павлограді пролунала вимога передати підприємства у власність трудових колективів, але на цьому факті ЗМІ та органи влади увагу не акцентували.

Липневий страйк на якийсь час загальмував розвиток кооперативної форми власності, але сприяв більш повному її правовому забезпеченню. Гірники вимагали припинення діяльності посередницьких кооперативів, що виникли на шахтах, у торгівлі та сфері послуг. У Ворошиловградській області після страйку було закрито 256 кооперативів, у Донецькій – 160. Влада Макіївки прийняла рішення, відповідно до якого кооперативи у 3 місячний термін повинні були повернути кредити, після чого припинити свою діяльність. ВР СРСР спробувала врегулювати виниклу проблему. 16-го жовтня 1989 р. був прийнятий закон «Про внесення змін і доповнень до закону СРСР «Про кооперативи в СРСР» [557], а наступного дня ВР СРСР прийняла постанову «Про впорядкування торгівельно-закупівельної діяльності кооперативів і регулювання цін на товари (послуги), що надаються кооперативами населенню та організаціям» [567]. Законодавець визнав, що

кооперативи займалися спекулятивною діяльністю, використовували труднощі, які склалися на споживчому ринку, з метою отримання невиправданих доходів. Щоб перешкодити завищенню цін на товари і послуги, держава вдалася до регламентації окремих видів кооперативної діяльності. Контролем за підприємствами держторгівлі з метою недопущення корупційних зв'язків її працівників з кооперативами повинні були займатися робітничі групи інспекції контролю за господарською діяльністю у вугільній промисловості. Всупереч шахтарським вимогам кооперативний рух набув ще більшого розмаху. Якщо до початку страйку у Донецькій області було зареєстровано 278 кооперативів, з яких діяли 147, то 1-го січня 1991 р. зареєстрованих кооперативів було 4987 (зростання у 18 разів), з яких діяли 3749 (зростання у 25 разів).

Виступ шахтарів мав ще один політичний результат – поглиблення кризи у відносинах між ЦК КПРС та регіональними, місцевими та шахтними організаціями КПУ. Секретар парткому однієї з торецьких шахт висловився так: «Низові організації оцінили дії ЦК [під час страйку] дуже негативно. Якщо раніше ми боялися вимовляти вголос про недоробки в ЦК КПРС, то зараз терпіння у багатьох партійних працівників луснуло, тому що все зводиться до протиставлення місцевих партійних організацій та КПРС. [Мовляв,] ЦК приймає вірні рішення, а партійні працівники на місцях цю лінію викривляють і ведуть не в той бік, гальмують перебудову» [135, арк. 39]. На цей аспект політичних наслідків страйку звертає увагу М. Геллер. Він нагадує, що на квітневому пленумі ЦК КПРС 1989 р. під тиском секретарів партійних комітетів М. Горбачов був змушений перенести вибори у місцеві ради, що були заплановані на осінь 1989 р., на весну 1990 р. Бунт партійних секретарів, що повторився на нараді у липні 1989 р., підтвердив наявність принципового конфлікту між генеральним секретарем та секретарями регіональних парторганізацій. «М. Горбачов скористався страйками гірників, – пише М. Геллер, – і повернувся до рішення провести вибори якнайшвидше, завершити, нарешті, чистку апарату» [710, с. 270]. 31-го липня ЦК КПРС прийняв рішення провести у жовтні – листопаді перевибори партійних комітетів і бюро від первинних організацій до ЦК

союзних республік. У вугільних регіонах критерієм для обрання до складу партійних комітетів була поведінка члена КПРС під час страйку.

Шахтарі змусили країну, всі соціальні верстви й групи суспільства, національно-патріотичні сили звернути на себе увагу, зрозуміти, що саме робітничий клас є найважливішою силою суспільства. «Якщо шахтарі почнуть застосовувати силу, вони всю країну покладуть на лопатки», – впевнено заявляв один із керівників вугільної галузі [179, арк. 64]. У дні страйку на другий план відійшли національні й релігійні конфлікти, політична боротьба у ВР СРСР. Вихід шахтарів на політичну арену викликав протидію з боку людей із тоталітарною свідомістю, які бачили у страйковій «стихії натовпу і диктатуру найбільш екстремістські налаштованих осіб» [338, арк. 64]. Вимоги соціальної справедливості, претензії шахтарів на владу становили загрозу для молодого класу підприємців, який формував свій первісний капітал, здійснюючи вигідні для себе торгові операції із шахтами, відділами робітничого споживання та іншими структурами. Вимога шахтарів закрити кооперативи порушувала плани подальшого розвитку приватного підприємництва.

Страйк шахтарів змусив керівників базових галузей народного господарства звернути увагу на підвідомчі колективи й зайнятися вирішенням їх проблем. Галузеві профспілки робили висновки із виступу гірників і переінакшували свою роботу. «Якщо б не шахтарські страйки з їх натхненним прикладом, не впевнений, що у 1990 р. відбулися б установчі збори, на яких була створена незалежна профспілка робітників металургійної та гірничо-металургійної промисловості», – вважав один із профспілкових лідерів України [1180].

Виступ шахтарів показав, що не вичерпалася у них віра у можливість досягнення соціальної справедливості. Ця віра, а не бажання прискорити політику реформ, рухала людьми. Лідер шахтарів Єнакієвого вже після проголошення незалежності України наполягав: «У 1989 р. ми першими виступили проти несправедливості, яка панувала у країні та вугільній промисловості» [1157]. Робітники хотіли реального соціалізму: високого рівня розвитку продуктивних сил, свободи в усіх галузях суспільства, наявності в їх руках політичної влади, реальної

соціалістичної демократії, вільного розвитку людини й колективу, прямої участі в управлінні країною. Вони боролися проти соціальних деформацій у суспільстві, виступали за нову систему економічних та соціально-виробничих відносин у вугільній промисловості, прагнули очистити суспільство від хапуг та бюрократів, використовуючи психологічні «лінчуння» на мітингах ганьби. Вони хотіли жити у суспільстві, в якому «кожна людина могла б сміливо сказати злодієві «злодій», негіднику «негідник» і кожен був би впевнений у тому, що бюрократ не зможе залучити до відповідальності за сказану правду» [113, арк. 20]. Владі належало виробити тактику поведінки стосовно активістів руху. Шахтарі та їх лідери ставали фігурами у «великій шаховій партії» і не здогадувалися про її наслідки.

М. Горбачов, який хотів розворушити суспільство, домігся свого. Шахтарі вперше втрутилися у царину політики, і ця спроба виявилася вдалою. Свого часу Алексіс де Токвіль застерігав: «Час, коли народ, позбавлений політичних прав, їх отримає, варто розглядати як час небезпечної кризи» [677, с. 200]. Вимоги відставки секретарів міськкомів КПУ, голів виконкомів міст Брянка, Кіровськ, Стаханов, Первомайськ, Торез, Шахтарськ, Красноармійськ, Дзержинськ, Павлоград, що пролунали й частково були задоволені, передували вимогам відставки обкомів КПУ, ЦК КПУ та ЦК КПРС, ліквідації партійних органів у КДБ і правоохоронних органах, ліквідації парткомів на шахтах.

Страйк продемонстрував рівень політичної культури одного із загонів промислового пролетаріату України, його організаторські здібності, виявив людей, здатних до виконання функцій громадських лідерів. Страйк показав ефективність використаних владою засобів впливу на суспільну свідомість, сприйнятливість гірників до установок, що надходили через ЗМІ. Відповідальність за виникнення страйку, як того хотів М. Горбачов, шахтарі поклали на місцеві органи влади та Мінвуглепром СРСР. Декілька днів боротьби змінили свідомість людей. До такого висновку ми приходимо, аналізуючи висловлювання багатьох гірників. Шахтарі втратили страх, на якому у переважній мірі була заснована система державного керівництва та галузевого управління. Голова страйккому ВО «Макіїввугілля» Р. Панюшин констатував: «Ми довели, що не зникло у нас почуття боротьби зі

свавіллям та насильством. Шахтарі показали свою згуртованість і бойовий дух, бажання боротися до кінця» [134, арк. 48].

Страйк довів, що пролетарська солідарність є міфом комуністичної ідеології. Шахтарі як «клас у собі» ставав «класом для себе» і пристосовувався жити у суспільстві, в якому діяв принцип «кожному своє». Під час страйку поліпшення криміногенної ситуації в містах не було. Концентрація працівників міліції у місцях проведення мітингів мала результатом зменшення можливостей підтримки громадського порядку на периферії. За період страйку в Донецькій області було зареєстровано 683 злочини, у тому числі 11 вбивств, 24 тяжких тілесних пошкодження, 4 розбійних напади. Динаміка вбивств не змінилася [511]. Питання про роль злочинного світу у політичній історії СРСР і державних діячів, які мали до нього пряме відношення, вельми актуальне і суперечливе. Можна прийняти до уваги роздуми М. Тетчер, яка запевняє, що в СРСР «з середини 80-х років злочинність стала одним із інститутів суспільства» [682, с. 103]. Але ми не знайшли ніяких доказів, що підтвердили б думку С. Кара-Мурзи про існування «небувалого союзу злочинного світу, влади (номенклатури) та ліберальної частини інтелігенції – тієї ударної сили, яка руйнувала СРСР» [724, с. 155].

Шахтарі самостійно намагалися визначити місце страйку в історичному процесі, зв'язок свого виступу з політичною боротьбою українського та російського пролетаріату. Про це свідчать роздуми електрослюсаря шахти «Ясинівська-Глибока» ВО «Макіїввугілля» І. Маркусевича: «Страйк показав, що робітники стали на свої позиції, які були визначені з часу революцій» [134, арк. 31]. Ці події змусили шахтаря критично подивитися на самого себе, усвідомити свою економічну й політичну неграмотність і сказати: «Страйк показав, як мало ми знаємо. Я закликаю всіх: досить спати, їсти, пити пиво, давайте вчитися» [340, арк. 84]. Шахтарі, що на кілька днів вирвалися з вибоїв, були змушені стати членами страйккомів та взяти на себе моральний тягар відповідальності за знаходження компромісу зі владою. Партійні організації й комітети, як виявилось, захищали інтереси держави. Шахтарі не бачили в КПРС сили, яка здатна підняти народ на встановлення в країні справжньої народної влади.

Наявність у шахтарських колективах інтелекту, організаторських здібностей і моральних якостей багато у чому було відкриттям для суспільства. «Страйк поставив під сумнів поширені серед інтелектуалів уявлення про робітників як про брутальну алкоголізовану, декласовану масу, потенційну базу бюрократичної реакції й націоналізму» [608, с. 64], – пише Д. Мендел. У незвичній для себе ситуації гірники змогли самоорганізуватися, не переступили межу, за якою починаються насильство, хаос і кров. Влітку 1989 р. шахтарі накопичили безцінний досвід дійсно масових демократичних рухів. Якщо не було б липневого страйку, не було б страйків 1990 та 1991 років, походів на Київ у перші роки незалежності України. Зі страйками, що відбулися у 1989 р., М. Горбачов пов'язує початок розвалу радянської держави. «Швидке руйнування суспільного ладу, що проіснував 70 років, – стверджує він, – почалося з хвилювань шахтарів – одного з найбільших і бойових загонів робітничого класу, на який, за ідеєю, спиралася Радянська влада» [653, с. 460]. Логіку першого радянського Президента зрозуміти важко. В. Мау приходять до іншого висновку: «Страйки за своїми масштабами та координованості дій їх учасників (особливо на міжгалузевому рівні) не мали особливої загрози для політичної влади» [907, с. 23]. Як справедливо відзначають П. Файрбразер та В. Борисов, крах системи більшою мірою пояснюється слабкістю самої системи, викритою шахтарями, ніж їх силою [699].

Психологічні результати страйку полягали у тому, що життя шахтарів виявилось поділим на два тимчасових відрізка: до страйку та після нього. Особливої надії на продуктивні зміни не було. «Якщо раніше я вірив у світле майбутнє, то тепер не вірю» [458, арк. 21], – висловлювався гірник із Ворошиловградської області. Легкість, з якою шахтарі добилися перемоги, несла в собі небезпеку нових вибухів у разі невиконання їх вимог. Суспільство усвідомило свою нестійкість. Деякі бачили перспективу фіналу радянської історії. Партійний функціонер вимовив: «Ми пам'ятаємо, до чого приводили такі події у Чехословаччині та в Польщі. Мені здається, що і у нас буде теж саме» [138, арк. 65]. Лідери національно-патріотичних сил зрозуміли неминучість швидкого падіння комуністичного режиму. «Через рік-два ми будемо свідками повного краху

Горбачова та його команди» [40, арк. 142], –був впевнений В. Яворівський, і ця віра надавала сили.

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

– страйк українських шахтарів був спонтанним. Інформація про страйк у Кузбасі стала детонатором соціального вибуху в УРСР. Він міг відбутися в таких розмірах тільки завдяки дії кількох чинників: а) критичній масі виробничих, соціально-виробничих і соціальних протиріч, які досягли свого максимуму; б) зниження ефективності система управління колективами; в) компактністю розташування шахт Донбасу; г) моральною та політичною підтримкою виступу макіївських шахтарів ЦТ та газетою «Правда»; д) побоюванням українських гірників бути обділеними, не отримати тих пільг, яких добилися шахтарі Сибіру;

– активність гірників була різною. Якщо у Ворошиловградській області у страйках взяли участь 22,1 % шахтарів, то у Донецькій – 43,5 % від кількості промислово-виробничого персоналу, у Дніпропетровській – 45 %. Робітники ВО «Олександріявугілля» зберегли виробничий режим. Більш активна позиція гірників Донецької і Дніпропетровської областей у порівнянні з шахтарями інших регіонів була обумовлена, і це ми з'ясували у попередніх розділах, скороченням фінансування їх шахт тоді, коли вугільним підприємствам Ворошиловградської обл. у 1988 р. обсяги фінансування порівняно із планами XII п'ятирічки були збільшені на 64 млн крб., а на 1989 р. їм виділялося дотацій на 17 % більше, ніж у 1988 р. У Ворошиловградській, Львівській та Волинській областях менш загрозливою була екологічна ситуація і був більш наповнений ринок продовольчих товарів. У той час як у Донецькій обл. приросту будівництва житла для шахтарів не було (0,4 %), у Дніпропетровській – відбувалося скорочення будівництва більш, ніж на 5 %, у Ворошиловградській області житла було побудовано на 12 % більше, ніж у 1985 р.;

– в явищі, яке ми визначаємо як страйк, наявні два етапи. Акція розпочалася як соціальний бунт. Виступ гірників набув форми страйку з переходом його зі стихійного в організований стан. Він висунув лідерів гірників. Ними, по-перше, ставали соціально- та політично активні особистості, які звернули на себе увагу

шахтарів завдяки своїй життєвій позиції у попередні роки; по-друге, ними ставали люди, які мали особисті рахунки із радянською владою;

– генеральні директори об'єднань і шахт не були організаторами страйку. Після його початку у Кузбасі вони намагалися попередити його розповсюдження на шахти Донбасу, а після репортажу по ЦТ 17-го липня про страйк у Макіївці намагалися надати йому організованість. Страйк у таких розмірах відбувся тільки тому, що директорами у повному обсязі не використовувався адміністративний ресурс. Під час страйку влада на багатьох шахтах перейшла до страйккомів;

– партійно-державне керівництво КПРС виявилось не готовим до розв'язання конфлікту. Позиція регіональних партійних органів щодо страйку спочатку була нейтральною, але вони були готові до гіршого варіанту розвитку подій. Після підписання «Протоколів» місцеві органи КПУ форсували відновлення вугледобування. Лідер держави під час страйку переважно виконував рекомендації, які могли б привести до нормалізації ситуації у вугільних регіонах, і взяв особисту участь у його призупиненні. Усіх можливостей для припинення страйку М. Горбачов і апарат ЦК КПРС не використали. М. Горбачов та ідеологи ЦК КПРС спотворили мотиви шахтарського виступу, використали акцію гірників для обґрунтування необхідності продовження «перебудови». Органи КДБ сприяли згортанню акції, недопущенню поєднання страйкового та національно-демократичного рухів, поставлення страйкарями антипартійних лозунгів, заважали розповсюдженню страйків на інші галузі промисловості. Акція гірників не завдала серйозного збитку іншим галузям. Наявність позапланового вуглевидобутку та значної кількості шахтарів, які не брали участь у страйку, зменшила негативні наслідки призупинення робіт. Але вихід з ладу п'ятої частини очисних вибоїв став ударом по вугільній промисловості;

– за своїми масштабами страйк не мав аналогів в українській історії. Участь в акції 300 тис. гірників обумовила великий її вплив на подальші дії влади. Ставлення людей до страйку було неоднозначним. Частина суспільства у цьому виступі побачила «свято демократії», інша – це саме явище охарактеризувала словами: «Сталася біда» [84, арк. 138];

– взаємоузгоджені «Протоколи» були компромісом між державою та шахтарями. Підписані у терміновому порядку заради швидшого припинення акції, вони містили зобов'язання влади, виконання яких вимагало великих додаткових фінансових витрат (зміни у пенсійному законодавстві, зобов'язання з вирішення житлової проблеми та розвитку соціальної галузі міст) і повернення до централізованого матеріально-технічного постачання шахт. І перше, і друге суперечило політичному та економічному курсу КПРС та політиці «перебудови». Уряд прийняв умови гірників щодо припинення страйку і зірвав виконання спільної з ЦК КПРС постанови «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні у 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятирічці». Виконання вимог гірників вело до зростання собівартості добутого вугілля, що суттєво знижувало конкурентоспроможність вугільної галузі і ставило під сумнів її перспективи. Конфлікт між трудовими колективами та владою з підписанням «Протоколів» повністю урегульований не був. Страйк був призупинений. Закінчення конфлікту залежало від спроможності влади виконати взяті на себе зобов'язання;

– встановлений прямий контакт між представниками шахтарських колективів та керівниками держави об'єктивно сприяв політизації руху. Під час страйку розпочалося формування елемента політичної системи (страйккомів), який виходив за рамки визначеної владою її конфігурації і з часом відіграв певну роль в її трансформації. Визначення тактики поведінки щодо шахтарського руху ставало одним із завдань влади, російських і українських опозиційних сил.

РОЗДІЛ 5

ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ У ПІСЛЯСТРАЙКОВИЙ ПЕРІОД (СЕРПЕНЬ 1989 – 1990 рр.)

5.1. Зміни у виробничому житті та соціально-виробничих відносинах

Зі страйку колективи виходили за рішенням страйкових комітетів. Гірники через силу, але поверталися до виробництва. На шахті ім. М. Сташкова ВО «Павлоградвугілля» у денну зміну вийшли 160 шахтарів замість 240 [965, с. 262]. Спроби начальників ділянок, працівників управлінського апарату відновити в колективах свою владу жорстко випереджувалися. Страйккоми не знімали з себе владних функцій. Вони викликали на свої засідання директорів, головних фахівців та керівників підрозділів, заслуховували їхні звіти, ставили питання про звільнення декого з них з займаних посад, наполягали на тому, щоб і надалі візувати накази, які видаються адміністрацією. Уперше частина підприємств вугільної промисловості функціонували в умовах «народовладдя». Підвищилася соціальна активність учасників акції. Відчуття шахтарів, що після страйку вони стали іншими людьми, підтверджували соціологічні дослідження. На думку 56 % опитаних гірників Донецька, робітники стали активніше брати участь у вирішенні виробничих питань [417, арк. 27]. Партійні органи констатували: «Зараз влада на шахтах знаходиться у руках страйкових комітетів» [147, арк. 48].

Після страйку була спрощена процедура переходу із однієї шахти на іншу при одночасному збереженні безперервного виробничого стажу. Була скасована необхідність складання акту розслідування обставин не виробничої травми. Закриття лікарняних листів здійснювалося не лише в закріплених за шахтами лікарнях та поліклініках, але і за місцем проживання. Набули чинності накази голів міських відділів охорони здоров'я, згідно із якими припинялася практика, коли гірникам, які ще не повністю видужали, лікарі закривали лікарняні листи та направляли людей на «легку працю». Наказом міністра вугільної промисловості СРСР був затверджений

список профзахворювань, який порівняно з чинним був розширений на 12 пунктів. До медичних закладів звернулися понад 20 тис. гірників і ветеранів праці з тим, щоб їх хвороби були віднесені до професійних. Уперше захворювання шахтарям встановлювалися об'єктивно. Із двох названих причин протягом 1989 р. профзахворювання були виявлені у 1503 гірників, що у 2,5 рази перевищувало показник 1988 р. [75, арк. 86] Розширилися можливості робітників покращити своє здоров'я у спеціалізованих установах. Шахтарі Донецької області додатково отримали 1200 санаторних путівок [242, арк. 58].

Колективи 50-ти шахт Донецької та 48 шахт Ворошиловградської областей [430, арк. 62] припинили вуглевидобування по неділях. Тепер між змінами робітники відпочивали не менше 12 годин. Уже у жовтні 1989 р. шахтарі відчували зворотний рух від досягнень страйку. Падіння обсягів вуглевидобутку підштовхувало МВП СРСР повернутися до безперервного виробництва. М. Щадов звернувся до колективів з проханням забезпечити роботу вуглевидобувних ділянок 7 жовтня (День конституції) і в неділю 8 жовтня [374, арк. 16]. Директори змушували колективи відмовитися від вихідних днів у неділю.

Після страйку РТК, страйккоми отримали найважливішу владну функцію: визначати підбір і призначення на посади кадрів або впливати на цей процес. Почалася чистка керівників. Вона страйккомами і РТК проводилася з метою «оздоровити колектив, позбутися людей, що набили нечесним шляхом власні кишені за рахунок праці робітника» [133, арк. 17]. На Донеччині страйккоми оголосили недовіру 42 директорам, тобто кожному третьому із керівників. Гірники наполягали на виборності керівників і заявляли: «Сьогодні наші люди навчилися відстоювати свої права. І вони відстоюватимуть право висловлювати недовіру керівникам, що скомпрометували себе, право небажання працювати під їх керівництвом, навіть якщо для цього доведеться відновити страйк» [133, арк. 19]. У Донецькій області перевибори директорів відбулися на 27 шахтах, після чого 10 керівників втратили свої посади [193, арк. 25]. Усього за період страйку та після нього у Донецькій області були замінені 17 % директорів.

Зі своїх посад було звільнено багато фахівців та інженерно-технічних працівників. Лідери страйккомів і РТК розповсюдили процедуру виборності й на провідних фахівців. Їх логіка була така: «Посадові особи, які керують людьми, мають бути виборними. І тільки тоді робітники можуть їх контролювати» [171, арк. 21]. На деяких шахтах на підставі рішень страйкових комітетів і РТК директори видавали накази, порушуючи Кодекс законів СРСР про працю, про звільнення посадовців за нешанобливе ставлення до членів страйкових комітетів, їх образу та неучасть у страйку. Підставою для виходу за межі правового регулювання кадрових питань було «бажання народу»: «Народ більше не хоче закривати очі на беззаконня, на їх [керівників, фахівців] нахабство, на нехтування соціальною справедливістю» [113, арк. 18]. Рішенням загальних зборів переобиралися начальники ділянок. Іноді позбавлялися тих, хто пред'являв до шахтарів серйозні вимоги щодо якості праці та виконання правил ТБ, домагався від них чіткості, злагожденості та дисциплінованості.

Активна участь страйккомів і РТК у кампанії скорочення кадрів була пов'язана не лише з бажанням гірників позбутися хамів та користолюбців, а й відчуті себе господарями на шахті. Те, що відбувалося, лідери страйккомів розглядали як «боротьбу за владу, хто буде в країні справжнім господарем – робітники або чиновники» [1251]. «Тепер влада в наших руках», – говорив після зняття директора лідер страйккому шахти «Жовтнева» В. Тризна. На посади, що звільнилися, іноді висувалися й обиралися люди не принципові, професійно не підготовлені. Представниками адміністрації у «шахтних революціях» вбачалося роздроблення влади, втрата керованості, прагнення всі питання вирішувати плебісцитом, що на шахтах особливо небезпечно [240, арк. 30].

Одночасно із переобранням кадрів відбувалося їх скорочення. Критеріїв, за якими мало відбутися скорочення ІТП і фахівців, не було. Робітники були зацікавлені в максимальному скороченні ІТП і фахівців, тому що зекономлені гроші фонду заробітної плати використовувалися для підвищення тарифів і посадових окладів шахтарів. На вугільних підприємствах Донецької області кількість скорочених ІТП і фахівців склала 2849 осіб (7,8 %), у тому числі з апарату

управління – 423 [408, арк. 31]. У ВО «Павлоградвугілля» кількість управлінських кадрів зменшилася на 23 % [96, арк. 4]. Позбувалися тих, хто раніше демонстрував, на думку шахтарів, «зарозуміле, поблажливе ставлення до робітників, панську нешанобливість до них» [96, арк. 29]. Перспектива бути звільненим після страйку стала реальною і для деяких робітників. Були випадки, коли на шахтах ставилося питання про звільнення гірників, які «продали свою людську, робітничу та партійну совість, працюючи на фазендах, будівництві гаражів і ремонтах квартир, догоджаючи начальству» [364, арк. 6]. Почалися гоніння на робітників, які відмовилися брати участь у липневому страйку.

Багато директорів, фахівців та начальників ділянок, які пройшли крізь процедуру переобрання, не могли працювати як раніше. Прагнення зберегти займану посаду зробило багатьох із них залежними від страйккомів та РТК. Правова незахищеність адміністрації призвела до того, що її представники стали більш компромісними у відносинах із колективом, поступалися своїми принципами. Науковці, що проводили дослідження на шахтах ВО «Донецьквугілля», зафіксували факт покращення взаємин між колективами та адміністрацією. На це звернули увагу 27 % опитаних. 21 % гірників вважали, що поліпшився стиль і методи керівництва [417, арк. 15]. У розпал політичної кризи у Донецьку в лютому 1990 р. лунали одкровення: «Начальнику ділянки, директору шахти доводиться підкорюватися організаторам мітингів» [12, арк. 138]. На шахтах, де вибори не проводилися, мало що змінилося. Соціологи про шахту ім. Д. Мельникова ВО «Лисичанськвугілля» писали: «Переважаючим залишається жорсткий командно-адміністративний стиль, без жодних ознак демократизму [...]. Відзначається пасивне ставлення керівників до питань перспективного розвитку підприємств, соціального розвитку колективу, відсутність бажання враховувати інтереси робітників» [932, с. 141].

Задоволення вимог страйкарів щодо скорочення фахівців та ІТП, сподівання гірників на швидке вирішення житлової проблеми, на отримання додаткових пільг і підвищення добробуту стабілізували колективи. Промислово-виробничий персонал протягом другої половини 1989 – 1990 рр. збільшився на 3,7 тис. осіб. Кількість робітників зросло майже на 6 тис. осіб при одночасному зменшенні кількості ІТП та

фахівців. Багато шахт продовжували залишатися недоукомплектованими. В цілому, проблема плинності кадрів дещо втратила гостроту. У Донецькій області плинність була незначною і складала у першому півріччі 1990 р. на підприємствах Донецької області 5,1 %.

Під час переговорів з урядовою комісією лідери шахтарів домоглися права після страйку провести під керівництвом страйккомів перевибори РТК і разом із профспілковими організаціями – профспілкових комітетів. Перевибори РТК шахт розпочалися у кінці липня. Вони відбувалися у неділю на стадіонах і тривали декілька годин. Перевибори РТК виробничих об'єднань були проведені на конференціях у вересні. Члени страйккомів бачили в РТК новонароджений орган народної влади на підприємствах, тому делегували до них своїх найактивніших і авторитетніших представників. При обранні РТК були проігноровані нормативні документи, що визначали цю процедуру, – постанова ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС «Про порядок обрання РТК, проведення виборів керівників підприємств (об'єднань)», «Рекомендації про порядок обрання РТК, проведення виборів керівників підприємств (об'єднань)». Встановлена квота представництва адміністрації в РТК (25 %) відкидалася. Відповідно до нормативних документів членство в РТК визначалося через процедуру голосування, але члени страйккомів до їх складу включалися автоматично. У результаті перевиборів склади РТК кардинально змінилися. У Донецькій області з 122 голови РТК було замінено 116 [153, арк. 8]. У нових РТК абсолютну більшість складали робітники (на горлівських шахтах 319 зі 391).

Кількість членів РТК на шахтах, які досліджувалися Е. Теличкіним і М. Маландіним, коливалася від 27 (шахта «Прапор комунізму» ВО «Донбасантрацит») до 43-х («Добропільська» ВО «Добропіллявугілля») [978, с. 5]. РТК ВО «Донецьквугілля» була обрана у складі 41 людини: троє представляли адміністрацію (генеральний директор, директор з економіки та юрист), 21 – були головами РТК шахт, 13 осіб представляли допоміжні підприємства, четверо були членами донецького страйккому [1209]. Представників страйкового руху в РТК була більшість – 25 із 41. Головою РТК було обрано В. Тризну. У складі РТК була висока

доля членів КПРС, у середньому 30 %. На шахті «Кочегарка» ВО «Артемвугілля» їх було 57 % [143, арк. 8]. На те, як РТК мала будувати свої відносини із адміністрацією, єдиного погляду не було. Більшість шахтарів вважали, що РТК має стати органом колективного керівництва і разом із адміністрацією приймати рішення на паритетних засадах. Ці гірники хотіли бачити в РТК противагу адміністрації та захисника робітників. 25 % висловлювали думку, що РТК має стати дорадчим органом при адміністрації. Тільки кожний сьомий робітник вважав (і це були активісти страйків), що РТК має стати найвищим органом управління підприємством [978, с. 5]. Е. Теличкін і М. Маландін при вивченні стосунків між РТК та адміністраціями шахт констатували: «У відносинах із адміністрацією РТК нерідко спираються більше на емоції та у вирішенні важливих питань відстоюють нагальні інтереси, нехтуючи при цьому першочерговими, довготривалими. Із боку адміністрації щодо РТК спостерігається пасивно-оборонна реакція. Проте в інтересах справи обидві сторони прагнуть до конструктивної співпраці» [978, с. 5]. Але співпраця спостерігалася не завжди. Про непрості відносини між РТК та адміністрацією шахт свідчить висловлювання голови РТК шахти ім. Т. Шевченка ВО «Красноармійськвугілля» А. Котляра: «Рішення РТК не просто блокуються, а зустрічаються багнетами. Вони, не підтвержені наказами, зумовлюють невпевненість, падіння продуктивності праці, що посилює недовіру до партії та державних органів» [113, арк. 18]. Спроби активізації діяльності РТК за рахунок зміни їх соціальної ролі та місця на підприємствах свідчили про прагнення гірників змінити своє соціальне становище через перерозподіл влади і, таким чином, здолати відчуженість від неї. Але спроби активістів страйкового руху розповсюдити свою владу на все підприємство зустрічали опір. Згаданий А. Котляр висловлювався: «Як важко відбуваються зміни при існуючому нині беззаконні щодо трудових колективів. Вони мають права тільки на папері» [113, арк. 16–17].

Серед громадських організацій, що діяли на шахтах, РТК не були найавторитетнішим органом. Третина гірників оцінювала їх діяльність як погану або дуже погану. На підтримку РТК у важкій ситуації розраховували 17 % опитаних шахтарів Донецька (на підтримку страйккомів також 17 %), тоді як на допомогу

ради бригади – 37 % [417, арк. 27]. У вивчених нами документах міститься обмежена кількість оцінок діяльності РТК. Одна із них належить секретареві парткому шахти «Родинська» ВО «Красноармійськвугілля» А. Адаменку: «Рішення, які приймаються РТК, я вважаю найдемократичнішим способом розв'язання проблем. Влаштувати анархію не можна, і люди це розуміють. Вони не йдуть на повне руйнування існуючих законів, але вносять корективи, які диктує час» [113, арк. 26]. Серед оцінок їх діяльності була й така: «Члени РТК і страйккоми не всі проводять правильну політику. Зазналися, іноді перегинають палицю» [339, арк. 26]. У результаті залучення до рішення соціальних і виробничих проблем змінювалася свідомість лідерів страйкового руху. Про це свідчить висловлювання голови РТК шахти ім. М. Горького ВО «Донецьквугілля» С. Васильєва: «Комусь здавалося, що багато проблем ми зможемо легко вирішити, достатньо лише налякати уряд новим страйком [...]. Але потім ми мимоволі стали замислюватися: а звідки взяти на все це кошти? [...] Напевно, уперше ми тоді почали розуміти, що пріоритетними мають бути інтереси шахти, виробничі показники, перспективи розвитку» [1078]. Зміни у свідомості стануть причиною наступного розмежування серед активістів страйку і відходу членів РТК від радикальної течії у шахтарському русі.

Звіти і вибори відбувалися також у парторганізаціях, які в дні страйку остаточно втратили свій авторитет. Один із секретарів парткому зазначав: «Комуністом бути не вигідно, і навіть небезпечно» [136, арк. 183]. Змінювався персональний склад парткомів і бюро, скорочувалася кількість партійних груп. У шахтоуправлінні «Куйбишевське» їх число зменшилося з 56 до 8 [339, арк. 12]. Погляд шахтарів-комуністів на перспективу КПРС висловив диспетчер шахтоуправління «Куйбишевське» ВО «Донецьквугілля» В. Никонов: «Необхідно зберегти партію, захистити її від хабарництва і злочинства, негайно вирішувати все самим, не чекаючи наступного з'їзду партії. Компартію треба зробити дійсно народною. Керівний апарат повинен відповісти за свої неподобства і піти» [Там само, арк. 20]. До керівництва партійними організаціями шахт прийшли переважно колишні секретарі дільничних парторганізацій – учасники й активісти липневого страйку, до недавнього часу підземні робітники або начальники ділянок. Вони

запевняли, що більше не будуть додатком адміністрації, що вони спробують відновити авторитет КПРС. Це необхідно зробити тому, що «ніхто сьогодні не вірить у нашу чесність і порядність» [235, арк. 141]. Нові лідери шахтних парторганізацій були людьми іншої загальної та політичної культури. Висловлюючи свою думку про них, перший секретар Донецького обкому КПУ А. Вінник скаже: «Нарада показала, що в залі присутні не секретарі парткомів, а голови страйкових комітетів» [184, арк. 4]. Із кожним місяцем прискорювався вихід шахтарів із КПРС. У жодній із галузей народного господарства партійні лави не залишали так інтенсивно, як у ВП. У Донецьку у 1989 р. вийшли із КПРС 10 металургів, стільки ж будівельників, 11 робітників підприємств легкої промисловості, 16 машинобудівників. Шаhtarів було 73 [126, арк. 5]. Вони склали 41 % загальної кількості людей, що вийшли із КПРС.

Відповідно до «Протоколів» на шахтах розпочалася звітно-виборна кампанія у профспілкових організаціях. Вона мала проводитися за узгодженням із страйккомами та за їх участю. «Протокол» скасував дію статуту ПРВП, що цілком відповідало суті радянської демократії. На вимогу страйккомів її терміни були ущільнені. Ті страйккоми, які функціонували без контролю з боку адміністрації, були націлені на радикальне оновлення шахтних профспілкових організацій. Шаhtarям здавалося, що заміна кадрів, прихід до виборних профорганів нових ініціативних і відповідальних людей стане запорукою того, що профспілки почнуть діяти в інтересах робітників і стануть їх реальними захисниками. Несподівано для себе страйккоми зіткнулися із протидією з боку ЦК ПРВП, який не збирався віддавати страйккомам право підбору і призначення на посади своїх кадрів. Теркоми отримали директиву: кандидатури профгрупоргів, голів і членів дільничних комітетів профспілок, що пропонуються страйккомами, розглядати як альтернативні [244, арк. 5].

Перевибори профгрупоргів і керівників цехових профспілкових організацій згідно із затвердженими страйккомами графіками почалися в липні та завершилися в серпні. До цих заходів гірники зацікавлення не виявили. Збори проходили при низькій активності людей. Голови профкомів не могли зібрати робітників, і збори відбувалися на нарядах. Робота профгрупоргів і керівників цехових організацій

зазвичай оцінювалася негативно. Була визнана незадовільною робота 1033 профгруп (у Донецькій області – 815), 739 дільничних і цехових комітетів (у Донецькій області – 508 [246, арк. 2]). Подальше функціонування багатьох профгруп на ділянках з видобутку вугілля та у прохідницьких бригадах було визнано недоцільним, і вони ліквідувалися. У вересні відбулися звітно-виборчі профконференції шахт. Вони пройшли спокійно там, де страйкками відмовилися від наданого їм права втрутитися у виборчу кампанію. Коли страйкками обирали позицію стороннього спостерігача, звітно-виборні конференції зривалися.

Профспілкове життя вирувало там, де страйкками вирішили повністю контролювати перевибори профкомів. У цих випадках у підготовці та проведенні конференцій брав участь увесь склад страйккомів. Їх члени потурбувалися про те, щоб у профкоми були обрані представники страйккомів. При проведенні конференцій страйкками відкидали статут ПРВП і діяли за принципом революційної доцільності. У Донецькій області відповідно до вимог статуту ПРВП звіти і вибори були проведені на 63 % шахт. Переобрання складів профкомів проходило не лише на конференціях, але й на зборах усього колективу шахт, що відбувалися на стадіонах. Збори проходили динамічно, тривали 8–9 годин і за формою мало чим відрізнялися від мітингів. Звіти голів свідчили про те, що багато хто з них не зміг осмислити, що відбулося під час липневого страйку, зрозуміти, що колишньою профспілка бути не може. У Донецькій області було висловлено недовіру понад 50 профкомам із 122 [246, арк. 1]. 63 профкоми були повністю переобрані. Їх голови були переобрані на 66 % шахт Донецької області [242, арк. 90] та на 51 % підприємств у Ворошиловградській області [455, арк. 96] при звичайній змінюваності 20–25 %. На шахтах «Укрзахідвугілля» була оновлена половина голів профкомів. У ВО «Донбасантрацит» зберіг свою посаду лише один голова профкому, у ВО «Донецьквугілля» та «Красноармійськвугілля» – стільки ж. У ВО «Донецьквугілля» на 65 % шахт до керівництва профкомами прийшли зовсім нові люди, на інших – колишні заступники голів. У ВО «Торезантрацит» із 18 голів профкомів були переобрані 13, у ВО «Макіїввугілля» із 19 – 16. Лідери страйкового руху, які ініціювали звітно-виборчу профспілкову кампанію, повної перемоги в

боротьбі за керівництво шахтними профспілковими організаціями не досягли. У Донецькій області лише кожен п'ятий новообраний голова профкому був висуванцем страйккомів.

Нові склади профкомів намагалися оновити профспілкові організації. «По-старому жити не хоче робітничий клас, значить, і ми не маємо права бути тими, ким були раніше,» [240, арк. 5] – була їх логіка. Профспілки намагалися звільнитися від невластивих їм функцій. Порушуючи вимоги статуту ПРВП, вони скорочували до 5–18 % відрахування коштів у вищі профоргани, позбавлялися опіки згори, домагалися права самостійно розпоряджатися профбюджетом, встановити контроль над розподілом житла і автомобілів. У багатьох об'єднаннях РТК, профкоми і страйккоми плідно співпрацювали. Але з часом шахтарі не змінили свого ставлення до профспілкових комітетів. Соціологічне дослідження, проведене на семи шахтах ВО «Донецьквугілля» у січні 1990 р., показало, що прихід до профспілкових організацій нових людей не підвищив їх авторитет. Лише 7 % опитаних відповіли, що у разі конфлікту з адміністрацією вони звернуться по допомогу до профспілкової організації (до парткому – 6 %). Більшість – 52 % опитаних – підтримувала ідею створення незалежних профспілок. Значно менше число шахтарів – 32 % – вважали достатнім реформування ПРВП, і тільки 6% опитаних думали, що змінювати нічого не потрібно [417, арк. 30].

Психологічний стан колективів після призупинення страйку учасники подій охарактеризували словами: «Ми сидимо на порохівій бочці із запаленим гнітом» [130, арк. 17]. У перші дні серпня страйкові настрої наростали через закінчення десятиденного терміну, який Рада Міністрів встановила собі для прийняття постанови щодо виконання підписаних протоколів. З погляду гірників влада затягувала прийняття підсумкового документу. Повільність державної машини шахтарі розцінювали так: «Уряд і Верховна Рада вирішили пограти з вогнем» [240, арк. 31]. Страйккоми мали намір у разі тяганини з боку РМ СРСР після 5 серпня відновити страйк. Його передбачалося провести у жорсткому варіанті із припиненням відвантаження вугілля споживачам. 3 серпня 1989 р. о 23 годині РМ СРСР прийняла постанову № 608 «Про заходи щодо забезпечення виконання

спільних рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС і страйковими комітетами робітників вугільних регіонів країни». Частина шахтарських вимог знаходилася на розгляді у ВР СРСР. Урядова постанова, яка, здавалося б, мала розрядити ситуацію, несла в собі приховану загрозу величезної руйнівної сили. Працівники Донецького обкому КПУ висловлювали занепокоєння: «Якщо хоч би на хвилину припустити, що постанова виконана не буде, то важко навіть уявити, що може статися» [192, арк. 47].

4-го серпня на позмінних зборах гірники були повідомлені про прийняту постанову. Ставлення до документу було негативним. Робітники 20 підземних спеціальностей були позбавлені пільгового виходу на пенсію. Задоволення вимоги єдиного вихідного дня в неділю виявилось під загрозою. РМ СРСР наказувала Мінвуглепрому СРСР «здійснювати, починаючи з серпня 1989 р., запровадження загального вихідного дня у неділю», але «забезпечуючи при цьому виконання державних замовлень, договірних зобов'язань і встановлених завдань на 1989 р.» [188, арк. 26]. Внаслідок високоемоційних настроїв у день отримання інформації про прийняту постанову у ВО «Донецьквугілля» відбулися короткострокові страйки на шахтах ім. О. Скочинського та ім. Є. Абакумова [136, арк. 186]. Передстрайкова готовність була оголошена на шахті ім. газети «Соціалістичний Донбас». Директор шахтоуправління ім. газети «Правда» В. Ампілогов оцінював ситуацію так: «Обстановка розжарена, утримувати її дуже складно, а іноді буває неможливо» [136, арк. 188].

Страйки або загроза страйку стали засобом вирішення конфліктів зовсім різного змісту. 18 серпня у ВО «Лисичанськвугілля» припинили роботу гірники шахти «Привільнянська» через те, що адміністрація не виконала вимогу про подачу в шахту питної води. Того ж дня збирався відновити страйк селидовський страйкком у зв'язку з арештом за фактом хабарництва голови страйккому і його заступника. 20-го серпня відбувся страйк на шахті ім. 60-річчя Радянської України. У Донецьку передстрайковий стан оголошувався через те, що союзний Мінвуглепром затягував ліквідацію ГТУ «Головдонецьквугілля».

Наприкінці серпня у колективах гірників обговорювалася пропозиція відновлення страйку. До цього питання керівники страйккомів підходили зважено і відповідально. Вони розуміли, що розпочавши акцію, страйкові комітети розривають досягнуті угоди з урядом і дають владі підставу відмовитися від підписаних «Протоколів». Лідери гірників побоювалися також того, що у разі страйку ВР СРСР ухвалить закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» у неприйнятному для гірників варіанті. З цих причин лідери шахтарів прийняли рішення попереджувальний страйк 1 вересня не проводити. Керівники страйккомів шахт ВО «Павлоградвугілля» запропонували провести попереджувальний страйк 1-го жовтня – до ухвалення закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» і просили страйккоми Донбасу підтримати цю пропозицію. Доцільність проведення акції аргументувалася необхідністю нагадати Верховній Раді СРСР і Раді Міністрів СРСР про їх зобов'язання перед гірниками. 20-го вересня була оголошена 10-ти денна готовність до загального страйку [373, арк. 10]. Було прийнято рішення про те, що запланований на 2 жовтня страйк має бути 3-х годинний попереджувальний. Лідери шахтарів зажадали, щоб ВР СРСР проінформувала гірників про внесення на розгляд сесії питань про пенсії і відпустки. Верховна Рада відповідь мала дати не пізніше 1-го жовтня 1989 р. Ради трудових колективів шахт Донецька пропозицію страйку підтримали. Аналогічною була позиція гірників ВО «Укрзахідвугілля». На підприємствах розпочалися позмінні збори з питання відновлення страйку. Колективи, які приймали рішення про його проведення, у телеграмах попереджали ВР СРСР: якщо після попереджувального страйку до 9-го жовтня вимоги виконані не будуть, то 2-го листопада шахти Донбасу зупиняться.

Гірники втрачали оптимізм. Про це свідчать наступні висловлення: «Милостині ніскільки не поліпшили наше становище, живемо ми все гірше і гірше. Словом, зачароване коло. Від нас чекають віддачі, а ми чекаємо на виконання наших вимог, і вже не хорошого життя, а стерпного, хоча б такого, яке було у Донецькій області до 1985 р.» [1176, с. 4]. Голові донецького страйккому група шахтарів писала: «Усе як було, так і залишилося. Начальство все так і залишилося.

«Проліски» теж нікуди не зникли. Так навіщо було затівати страйк, якщо все залишилося без змін? А те, чого ми домоглися, так це давно повинно було бути. Дійте, а ми вас завжди підтримаємо» [376, арк. 8]. Лідери гірників стверджували: «На шахтах люди, не помічаючи реальних змін, дратуються зі щонайменшого приводу. Ми не спроможні розрядити цю напругу» [1114].

Шахтарі розуміли складність економічної ситуації і це стримувало їх від зупинки виробництва. Напередодні зими від стану справ у вугільній промисловості, де у серпні–вересні істотно знизився вуглевидобуток, багато в чому залежало функціонування всього народногосподарського комплексу СРСР і, зокрема, теплопостачання населення у зимовий період. Розуміння лідерами гірників негативних наслідків страйку для народногосподарського комплексу зумовило пошук такої форми проведення попереджувальної акції, яка була б найменш болючою для споживачів вугілля. Пропозиція прибічників її проведення була наступною: напередодні страйку ліквідувати наявне відставання у вуглевидобутку, а в день проведення 3-х годинного страйку план виробництва має бути виконаний. Було вирішено, що «страйк» відбудеться у формі чотиригодинного мітингу за участю 50 гірників від кожної шахти. До складу делегацій не повинні були залучатися робітники видобувних ділянок. У спрямованій на шахти телеграмі було попередження: «Страйк не повинен принести економічні збитки країні. Міський страйковий комітет закликає колективи шахт оголосити тиждень підвищеного видобутку вугілля» [412, арк. 8,].

30-го вересня питання про проведення страйку розглядалося на розширеній нараді шахтарських лідерів за участю представників страйккомів 33-х шахтарських міст, працівників Мінвуглепрому СРСР, керівників виробничих об'єднань та шахт, представників РТК, партійних функціонерів і державних чиновників. Уперше на нараді були присутні представники Ворошиловграда, Первомайська, Краснодону, Стаханова та Ровеньків. Тут з'ясувалося, що в 29 містах Донбасу, передусім на шахтах Ворошиловградської області, взагалі не розглядалося питання про попереджувальний страйк. Під час дискусії на його проведенні наполягала третина делегацій. Аргументами про необхідність страйку були слова, що характеризували

дії влади: «знову хитрують», «відхиляються від головних питань», «ведуть закулісні ігри», б'ються за владу, не дають дороги молодим», «коли підписували «Протоколи», довіра до уряду була, зараз її немає» [345, арк. 1–3]. Супротивники страйку говорили про його економічні наслідки, що, піднявши людей, страйкками навряд чи зможуть утримати ситуацію під контролем, внаслідок чого може статися загальний страйк, чого допустити не можна. Аргументом, який використовувався для угамування страйкових настроїв, була теза, що шахтарі можуть стати знаряддям у чиєсь неохайній грі, що сили протистояння прагнуть їх спровокувати на нові страйки, розбрат та анархію, щоб відродити політичну диктатури. Але головним аргументом про непотрібність страйку було передане М. Горбачовим зобов'язання розглянути на осінній сесії ВР СРСР питання про пенсії та відпустки.

На нараді було прийнято рішення: у зв'язку з тим, що питання про пенсії та відпустки внесені до порядку денного сесії ВР СРСР, проведення страйку до закінчення сесії недоцільне. За таке рішення проголосували 22 делегати, проти було 12. Страйккому ВО «Донецьквугілля» було запропоновано переглянути своє рішення про проведення мітингу та проінформувати колективи про небажаність таких дій. Представники страйккомів Донецька, Тореза і деяких інших, щоб не допустити розколу у шахтарському русі, перейшли на бік більшості. Лідери гірників не змогли протистояти тиску влади й у своєму зверненні до шахтарів заявили: «Вважати першочерговим завданням міських страйкових комітетів не лише контроль за виконанням вимог, але і задоволення потреб країни у вугіллі, вихід на планові рубежі вуглевидобутку за рахунок зміцнення трудової дисципліни» [179, арк. 11]. Оскільки рішення форуму мали рекомендаційний характер, міські страйккоми мали прийняти власні рішення, які пропонувалися для обговорення колективами гірників. Запекла дискусія щодо правильності скасування запланованого страйку відбулася на засіданні донецького страйккому. Результати голосування були такими: за – 9, проти – 25 . Було прийнято рішення вимагати приїзду у Донецьк урядової комісії, а 14-го жовтня провести мітинг на тему: «Обговорення проблем робітничого руху і опрацювання спільної платформи для виконання узгоджених вимог шахтарів». Було вирішено на конференції теркому, що

була запланована, прийняти резолюцію щодо проведення страйку. 3-го жовтня короткостроковий страйк відбувся тільки на шахтах ВО «Укрзахідвугілля».

10-го жовтня Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [558], який ускладнював проведення страйків, у той же час посилював відповідальність керівників: при визнанні у разі трудового конфлікту провини адміністрації директори притягалися до дисциплінарної та матеріальної відповідальності (штраф у розмірі до 3-х посадових окладів) і звільнювалися з посад. Ухвалення закону дисциплінувало багатьох шахтарів. Після ухвалення закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» шахтарі повернулися до колишніх методів боротьби: після зміни вони не виїжджали із шахти, вимагали прибуття директора для вирішення питань.

Відчуваючи підтримку людей, лідери шахтарів одним із напрямів своєї діяльності вважали боротьбу із хабарниками у вугільній промисловості, із людьми, що «набили нечесним шляхом власні кишені за рахунок праці робітника» [113, арк. 16]. Боротьба з корупцією стала для страйккомів також способом завоювання симпатій людей і методом затвердження своєї влади на шахтах. Вони розуміли складнощі, з якими зіткнуться. Голова РТК шахти ім. Т. Шевченка ВО «Красноармійськвугілля» А. Котляр був упевнений: «Зробити цього [позбутися хабарників] не дадуть. У всякому разі прикладуть [для цього] максимум зусиль» [Там само, арк. 17]. Він розумів, що противники шахтарів «використовуватимуть кожну букву старих прогнилих законів, які відкидає саме життя» [Там само]. Але настрої у шахтарських лідерів був бойовий: «Нам говорять, що ми не досягнемо цього. Ні. Ми досягнемо» [Там само]. Найбільш активні члени РТК виявляли «пролісків», фінансові порушення та зловживання. Нововолинський страйкком, розглянувши питання «Про створення комісії з членів страйккому для виявлення спецідалень, спецлазень та інших спецприміщень на нововолинській групі шахт», ухвалив рішення виявити такі об'єкти і передати їх до загального користування [628, с. 74].

У ВО «Донецьквугілля» боротьбу з корупцією започаткував страйкком шахти ім. М. Горького, який у перші дні серпня поставив вимогу перед ВР СРСР направити у Донецьк групу слідчих Генеральної прокуратури СРСР. До Донецька приїхав працівник

республіканської прокуратури, який на шахті не з'явився. У відповідь на формальне ставлення влади до проблеми на кількох донецьких шахтах пройшли мітинги, на яких було поставлено вимогу перед Генеральним прокурором СРСР і Головою КДБ СРСР створити групу слідчих для вивчення правопорушень на шахтах Донбасу. 2-го вересня до Донецька прибула слідча група Генеральної прокуратури СРСР. Вона розглянула 113 заяв за фактами зловживань з боку керівників [512]. За повідомленнями страйккомів області було порушено кілька кримінальних справ (21-го листопада їх було 16, у судочинстві знаходилося 10, за 6 справами воно було припинене).

Не задовольняючись результатом, голови РТК і лідери донецького страйккому у зверненні до ВР СРСР вимагали створити комісію Верховної Ради із розслідування системи правопорушень у вугільній промисловості. У телеграмі донецького страйккому до ВР СРСР була сформульована позиція шахтарів: «За все – від болтів до кріпи – треба платити готівкою. Там, де люди після страйку відмовилися збирати гроші, постачання стало жахливим» [350]. Після цього звернення органи внутрішніх справ Донецької області отримали від МВС СРСР наказ організувати перевірку всіх заяв про випадки поборів, спекуляції запасними частинами, устаткуванням та інші зловживання на шахтах. До правоохоронних органів від шахтарів надійшло 250 заяв. До кінця року органи МВС за допомогою гірників виявили у вугільних регіонах 1320 злочинів, із них 440 розкрадань, 78 фактів хабарництва. У числі тих, що розглядалися, була справа групи начальників ділянок шахтоуправління «Холодна балка» ВО «Макіїввугілля», які викрали із шахти матеріальні цінності вартістю 8 тис. крб., отримали 10 тис. крб. хабарів за надання робітникам високооплачуваних робіт, використовували працю гірників в особистих цілях і оплачували її з фону заробітної плати шахти, розкрадали кошти в сумах від кількох сотень до кількох тисяч крб., незаконно нараховували робітникам премії на суму 10 тис. крб. із подальшим їх вилученням. Великі розкрадання були виявлені на макіївських шахтах ім. В. Бажанова та ім. С. Кірова, на шахтах ВО «Селидов-», «Донецьквугілля» та «Торезантрацит». Більше 900 злочинів було виявлено у галузевих відділах робітничого постачання [448, арк. 221].

Але системної боротьби правоохоронних органів із корупцією не було. Шахтарі Єнакієвого обурювалися через те, що за фактами, розкритими комісіями РТК ВО «Орджонікідзевугілля» у місті не було проведено жодного розслідування, що РТК не отримала допомоги і підтримки від правоохоронних органів у виявленні «пролісків», «донорів» та зловживань посадовців.

Перший досвід боротьби із системою зловживань на шахтах дозволив А. Котляру зробити висновок: «Як же важко розлучатися з м'яким кріслом, у яке вони [керівники] уросли не шкірою, а м'ясом, яке дає величезні блага і переваги над тими, хто їх годує і забезпечує матеріальними цінностями. Відновлення соціальної справедливості викликає у них не просто злість і ненависть, а відчай, який штовхає їх на низькі вчинки. Вони підбурюють апарат управління і РТК, робітників, використовують для цього різні приводи: скорочення штатів, виявлення негативних елементів робітниками. Вони блокують усе прогресивне, тому що це нове заважає їм звичному ситому життю» [113, арк. 17]. Шахтарі зіткнулися із поблажливим ставленням правоохоронних органів до порушників законів. Третина порушених справ була закрита на підставі відсутності складу злочину. Доволі часто особи, які притягувалися до кримінальної відповідальності, уникали покарань після того, як виплачували суму викраденого. За деякими зверненнями органи прокуратури відмовили від порушення кримінальних справ і передавали їх на розгляди товариського суду (справи з розкрадання з вугільних складів, з розкрадання і продажів будівельних матеріалів тощо). Деякі директори отримали партійні стягнення.

Шахтарі-активісти зіткнулися із актами помсти з боку представників тіньового сектора економіки. У Донецьку був здійснений підпал господарських будівель керівника комісії РТК із дотримання законності шахтоуправління ім. газети «Правда», який намагався довести факти крадіяства на шахті. До дверей будинків двох активістів комісії робітничого контролю цього ж управління були покладені поховальні вінки із загрозливими записками [1058]. У ніч із 28 на 29 вересня на шахті ім. М. Горького ВО «Донецьквугілля» відбувся страйк на знак протесту проти побиття члена РТК шахти, якому було доручено виявити фінансові та інші зловживання на шахті. Ці події стали причиною звернення шахтарів до

ВР СРСР: «Факти насильства стосовно членів страйкових комітетів є не випадковістю, а реакцією корумпованої системи на діяльність страйккомів» [350]. Тож невдала спроба гірників позбутися від вад, що встановилися у галузі, робила шахтарських лідерів нетерпимішими у своїх відносинах із державними інститутами. Шахтарі не відчували значущих результатів липневого страйку, тому замислювалися про необхідність радикалізації страйкового руху. Гірничий майстер шахти «Південнодонбаська № 3» Л. Устюгов у січні 1990 р. попереджав владу: «Багато хто заявляє, що навесні оголосить політичний страйк» [199, арк. 23].

Страйк негативно позначився на вольовому настрої гірників. Наявною була криза управління колективами. У першому півріччі 1990 р. на шахтах Донеччини втрати робочого часу через прогули збільшилися на 33 % (з 12 до 16 днів на 100 гірників), взагалі вони зросли у 2,5 рази (з 25 до 63 днів) [636, с. 10]. Усе частіше робітники залишали свої робочі місця до закінчення змін. Припинилося застосування дисциплінарного статуту (офіційно «Статут про дисципліну працівників, зайнятих на роботах в особливо небезпечних підземних умовах» був скасований РМ СРСР 11-го листопада 1989 р.) [260, арк. 174]. Адміністрація тепер могла застосовувати зниження розміру одноразової винагороди за вислугу років тільки у разі прогулу. Начальники ділянок та гірничі майстри втрачали інструменти впливу на робітників. Директори шахт напередодні своїх виборів послабляли вимоги до гірників. Заступник міністра ВП СРСР А. Фісун розумів попереджав директорів: «Якщо ми сьогодні ситуацію не переламаємо, не візьмемо її у свої руки, якщо у четвертому кварталі шахти не запрацюють, усе це закінчиться бідною» [179, арк. 73]. Крива травматизму йшла вгору. У серпні – вересні 1989 р. зростання аварій у порівнянні з відповідним періодом 1988 р. склало 40 %. Смертельний травматизм збільшився у серпні у 1,3 рази [748, с. 386]. Надзвичайно складною була ситуація на шахтах Тореза, Червонограда, Нововолинська, Краснодону, Ровеньків, де смертельний травматизм порівняно із 1988 р. зріс у 1,5 – 2,5 рази.

Жителів Донбасу вразили події, що сталися у кінці року у Центральному районі Донбасу. 2-го грудня 1989 р. на шахті «Олександр-Захід» ВО «Артемвугілля» під час роботи другої зміни з тріщини, звідки раніше фонтанувала вода, став

надходити у великих кількостях хлорбензол, який проник в шахту із промислового майданчика Горлівського хімзаводу. Загинули 3 робітники. Рятувальники, які прибули на шахту, самі стали жертвами аварії. Командири рятувальників, не замислюючись, відправляли в шахту бійців, яким належало 45 хвилин знаходитися в отруєних виробках без належних засобів захисту. Ні шахтарі, ні рятувальники не знали, як поводитися у разі проникнення у шахту високотоксичних речовин. Нейтралізувати їх, зібрати і утилізувати було неможливо. Внуття рятувальників плавалося. Один боєць загинув [40, арк 223]. Тіло одного з загиблих шахтарів виявили на глибині 450 м. На місці його загибелі перевищення ГДК у копальневому повітрі з хлорбензолу складало 290 разів, у воді – майже 21 тис. разів.

Наступного дня вміст хлорбензолу на аварійній ділянці у різних місцях коливався від 8200 до 14480 міліграма/м³ (ГДК 50 міліграм/м³). Протягом трьох днів до лави проникнути було неможливо. Отримали отруєння 17 робітників шахти і 25 рятувальників [36, арк. 110]. Отруїлися гірники шахти «Вуглегірська» ВО «Орджонікідзевугілля». Проведені дослідження засвідчили, що в шахтах «Олександр-Захід», ім. М. Калініна та ім. А. Гайового крім хлорбензолу у великих кількостях були наявні ацетон, метанол, фенол, толуол, формальдегід, стирол та інші, що давало підставу для висновку про виток токсичних речовин не тільки із Горлівського хімзаводу, але й із інших промислових майданчиків. Були закриті не тільки шахти, де постраждали люди, але й сусідні – ім. М. Калініна, «Кондратіївка-Нова». Під загрозою зупинки були шахти ім. А. Гайового та ім. К. Рум'янцева у Горлівці, ім. К. Маркса, «Красний Профінтерн» та шахтоуправління «Олександрівське» у Єнакієвому. На шахті ім. К. Маркса 15 грудня 1989 р. концентрація ацетону у 130 разів перевищувала ГДК [40, арк. 223]. До медичних установ були направлені всі гірники, що перебували у небезпечній зоні. Вони скаржилися на головний біль, на болі біля серця та підвищену втомлюваність. Із 839 обстежених у 688 було виявлено легке отруєння, у 16-ти отруєння середнього ступеня, у 3-х – важке. Було госпіталізовано 228 рятівників та 66 шахтарів. 14 потерпілих незабаром були переведені на інвалідність [1057]. Шахта «Олександр-

Захід» була непридатна до подальшої експлуатації. Постало питання про її консервацію. Розпочалося розформування майже тисячного колективу.

19-го квітня 1990 р. на шахті «Вуглегірська» ВО «Орджонікідзевугілля» постраждали 15 шахтарів. Прилади зафіксували наявність небезпечних речовин у максимальних концентраціях. Їх склад ідентифікувати не вдалося. Було виявлено 63 випадки отруєнь [326, арк. 125]. У багатьох гірників проявлялися психоемоційні розлади. Із 26 квітня до 17 травня до медустанов звернулися 250 гірників, із яких для глибокого обстеження було шпиталізовано майже 100 осіб. 3-го травня 1990 р. було зупинено вуглевидобування на шахтах «Кондратіївка-Нова» та ім. М. Калініна ВО «Артемвугілля». У Єнакієвому зупинилося шахтоуправління «Олександрівське». Під загрозою закриття були горлівські шахти ім. А. Гайового та ім. К. Рум'янцева; єнакіївські шахти ім. К. Маркса та «Красний Профінтерн». В органах державної влади обговорювалася перспектива повного припинення вуглевидобування в Центральному районі Донбасу. Ще одне отруєння робітників шахти «Вуглегірська» ВО «Орджонікідзевугілля» було в липні 1990 р. У Горлівці також сталася аварія, у результаті якої постраждали 10 гірників [388, арк. 6]. Унаслідок зниження вимогливості з боку адміністрації і недостатнього матеріального забезпечення безпеки праці зростання виробничого травматизму на шахтах Донецької області у першому півріччі 1990 р. склало 68 %, у тому числі зі смертельним результатом – 23 % [636, с. 6]. До кінця 1990 р. зростання смертельного травматизму на шахтах республіки склало 10,5 %.

На шахтах Донеччини травматизм зріс у 1,55 рази, у тому числі у ВО «Артемвугілля» – у 1,33 рази [761, с. 46] (на горлівських шахтах у підземних робітників було зареєстровано 3 тис. випадків травмування). У ВО «Донецьквугілля» зростання травматизму склало 52 % (було зафіксовано 7142 травмування), смертельний травматизм збільшився на 21 %. Травматизм зі смертельним результатом збільшився на шахтах 12 об'єднань, у тому числі у ВО «Красноармійськвугілля» – у 3 рази. Якщо в Мінвуглепромі СРСР число аварій збільшилося на 22,4 %, то в УРСР – на 32,9 %. Сталося 17 аварій з груповими нещасними випадками, під час яких було травмовано 49 гірників, з них 26 загинуло.

На 30 % збільшилася кількість нещасних випадків, пов'язаних зі станом алкогольного сп'яніння [239, арк. 44]. Внаслідок порушень вимог ТБ у 1990 р. кількість спалахів і вибухів метану досягла 63, кількість потерпілих при цьому перевищила 400 осіб [1990, с. 42]. У шахтоуправлінні «Петровське» ВО «Донецьквугілля» упродовж року сталося 597 завалів. Кількість шахтарів, що загинули на шахтах Донецької області, збільшилася з 193 осіб у 1989 р. до 216 у 1990 р. [526], серед яких були 190 підземних робітників [527]. Якщо на Кузбасі смертність внаслідок травм зростає на 12 осіб., в УРСР – на 40 [791, с. 28.].

5.2. Перехід шахт на економічну самостійність. Матеріально-технічне та фінансове становище підприємств і робітників у 1990 р.

Найбільш важким для шахт було рішення скористатися можливістю стати юридично й економічно самостійними підприємствами. На перехід наважувалися тільки перспективні колективи. До літа 1990 р. у Донецькій області зі 122 шахти економічну та юридичну самостійність мали 19, з яких 9 були шахти ВО «Донецьквугілля». У Луганській (до 1990 р. Ворошиловградській) області самостійними стали 5 шахт [73, арк. 21]. На українських шахтах перехід до економічної самостійності був найскладнішим. Якщо в Мінвуглепромі СРСР до літа 1990 р. її мали 21 % шахт, то у Донецькій області – 15 %, у Луганській – 5 %. Перший досвід «госпрозрахунку» давав підґрунтя для висновку, що самостійність при системі дотування і обмеженого фінансування майже неможлива.

Самостійність шахт була обмеженою. Вони мали розрахункові рахунки в банку, але генеральні директори об'єднань залишили за собою функцію розподілу фонду розвитку виробництва та лімітів на придбання устаткування, право формувати економічні показники, у тому числі розрахункові ціни. Сподівання, що у 1990 р. гуртові ціни на вугілля відповідатимуть фактичним витратам на його видобування, а також що будуть виділені капітальні вкладення, які дозволять розпочати розширене відтворення і відшкодувати заборгованість минулих років, не виправдалися. Дотація вугільної промисловості СРСР у 1990 р. порівняно з 1989 р.

збільшилася всього на 0,4 %. Розмір дотації шахтам УРСР був визначений у розмірі 3,4 млрд крб. – 43,5 % від загальногалузевої дотації. Скорочувалися капіталовкладення, без яких було неможливо підготувати нові лінії очисних вибоїв та дати шахтам перспективу розвитку. У ВО «Макіїввугілля» капіталовкладення зменшилися із 57 млн крб. у 1989 р. до 51 млн крб. у 1990 р. Скоротилося фінансування ВО «Орджонікідзевугілля» з 36,4 млн крб. у 1988 р. до 32,1 млн крб. у 1990 р. [413, арк. 12]. Відсутність коштів змушувала керівників шахт концентрувати ресурси на проведенні очисних робіт. Гірниче господарство занепадало. Протягом року на шахтах Донецької області було відремонтовано 5 % усіх виробок [805, с. 3].

Розрахункові ціни, запроваджені в 1990 р., як і у попередні роки, не враховували зростання витрат на видобуток вугілля на великих глибинах і необхідність забезпечення ТБ в таких умовах. Шахтам ВО «Донецьквугілля», де середня розрахункова ціна була встановлена 46 крб. за тонну, через погіршення гірничо-геологічних умов вугледобування недофінансування склало 7 млн крб. [408, арк. 18]. Шахтам ВО «Павлоградвугілля» для нормального функціонування бракувало 21 млн крб. [95, арк. 16]. У ВО «Артемвугілля» розрахункова ціна була встановлена 54,17 крб. за тонну, у той час як собівартість складала 56,63 крб. [1214] Така ціна на 10 млн крб. не покривала витрати, передбачені фінансовим планом [1145]. Лихом для об'єднання стала аварія на шахті «Олександр-Захід». На консервацію постраждалої шахти необхідно було виділити 3 млн крб. Економічні втрати ВО «Артемвугілля» від аварії оцінювалися у 20 млн крб. [1155]

Фінансове становище шахт підривало подорожчання споживаних ресурсів і транспортних тарифів. Із 1 січня 1990 р. були підвищені тарифи на вантажні перевезення на 35 %, ціни на електроенергію на 10 % [408, арк. 22]. Подорожчання техніки порівняно із 1985 р. склало 16 % [636, с. 4]. Шахтам Донецької області розмір дотацій у зв'язку з подорожчанням продукції, що постачалася, був збільшений на 300 млн крб. [408, арк. 22]. Але в розрахунках дотацій були використані ціни на споживані матеріали і електроенергію, затверджені у прейскурантах. Договірні ціни, за якими шахта розраховувалася з більшістю постачальників, були вищі: на деревину у 1,6–2 рази, на метал у 1,4–1,7 разів.

Додаткові витрати шахт за цими статтями виявилися профінансованими на 57 %. ВО «Донецьквугілля» для покриття цінової різниці необхідно було знайти 6 млн крб. [408, арк. 18]. ВО «Орджонікідзевугілля» на придбання устаткування було надано 2,5 млн крб. Забракли гроші шахтам потрібно було заробити, а для цього необхідно було перевиконувати плани хоч б на 10 – 15%.

Перехід на самостійний баланс великих добре устаткованих шахт погіршив становище підприємств зі складними гірничо-геологічними умовами і відпрацьованими запасами. На цих шахтах не було коштів для розрахунків із постачальниками, для ліквідації «вузьких місць». Фінансові органи переводили такі підприємства на особливий режим кредитування. Збільшення податкових відрахувань до фонду соціального страхування у 1990 р. із 9 % до 37 % фонду заробітної плати на підприємствах розцінювалося як «удар нижче пояса» [197, арк. 44]. Ще одним ударом для шахт стало рішення РМ СРСР про підвищення з 15 січня до 30 квітня 1990 р. у 5 разів розміру штрафів за простої вагонів [277, арк. 4]. Це призвело до зниження прибутку підприємств, зокрема у ВО «Макіїввугілля» він скоротився на 48 % [302, 14]. Узяті в банку гроші важким тягарем лягли на плечі колективів. Внаслідок недостатнього фінансування більшість підприємств були приречені на невиконання планових завдань. Навіть із тих підприємств, що перейшли на самостійність, 30 – 40 % не виконували план. Через високу собівартість вуглевидобування у 1989 р. не виконали план прибутку майже всі об'єднання за винятком ВО «Добропіллявугілля» та «Лисичанськвугілля». Величезну заборгованість мали ВО «Донбасантрацит» (18 млн крб.) «Антрацит» (16 млн крб.), «Артемвугілля» (15 млн крб.), а також «Олександрія-», «Донецьквугілля» та «Ровенькиантрацит». Багато об'єднань мали прострочені платежі, серед яких були ВО «Антрацит» (23 млн крб.), «Горезантрацит» та «Артемвугілля» (по 10 млн крб.).

Шахтам потрібний був такий рівень рентабельності, який би дозволив реалізувати всі виробничі та соціальні програми. Матеріально-технічне забезпечення шахт після страйку продовжувало погіршуватися. Обсяги недопостачань були істотними. Наприкінці 1989 р. об'єднанню «Макіїввугілля» вони були такими: 37 тис. м³ лісу, 126 т канатів, 280 т рейок, 453 т сталі.

Дружківський і Олександрівський машинобудівні заводи недопостачали запасних частин на 200 тис. крб. [302, арк. 149]. У IV кварталі 1989 р. Дніпропетровський металургійний завод ім. В. Леніна припинив постачання на шахти труб, які використовувалися для монтажу дегазаційних та протипожежних трубопроводів [268, арк. 178]. Залізничний транспорт також не виконував своїх договірних зобов'язань. У Ворошиловградській області у липні 1989 р. шахтам було недодано 9665 вагонів, у серпні – 13937 [430, арк. 63]. Упродовж року підприємства галузі не отримали 190 тис. вагонів – 520 вагонів щодобово [47, арк. 39].

У 1990 р. для виконання держзамовлення гірникам необхідно було мати 290 тис. т прокату чорних металів, 93 тис. т сталевих і чавунних труб, 35,8 тис. т сталевих канатів тощо [306, арк. 12]. У січні 1990 р. був зроблений черговий крок з децентралізації матеріально-технічного постачання і демонополізації системи матеріально-технічного забезпечення. Згідно із постановою РМ СРСР «Про деякі заходи щодо розвитку гуртової торгівлі засобами виробництва» (23 січня 1990 р.) у системі Державного постачання СРСР передбачалося створення гуртово-посередницьких фірм для надання підприємствам на договірних засадах послуг і реалізації їх продукції споживачам. Незабаром була створена гуртово-посередницька фірма з торгівлі твердим паливом «Паливогуртторг», а також з торгівлі лісом – «Лісгуртторг». Централізована система забезпечення ресурсами продовжувала існувати, але Комітети з Державного постачання СРСР, УРСР та їх територіальні підрозділи (в УРСР було створено 19 територіальних постачальницьких організацій) виявилися не спроможними забезпечити виконання шахтами держзамовлення. Органи Державного постачання СРСР втратили важелі впливу на виконання програм постачань, не могли бути координаторами дій споживачів і постачальників, виробників, споживачів і залізничників.

Поява територіальних постачальницьких структур призвела до порушення прямих довгострокових зв'язків шахт із постачальниками. Договори з підприємствами-виробниками на постачання основних видів матеріально-технічних ресурсів до квітня 1990 р. у повному обсязі уклала тільки половина об'єднань, інші – на 60-80 %. Підприємства різних галузей промисловості та зовнішньоторговельні

організації відмовлялися від укладення договорів з шахтами. Дефіцит валюти зумовив скорочення закупівель за кордоном канатів і багатьох запчастин. Але найбільш болючими для шахт були недопостачання машинобудівниками і лісозаготівниками.

У 1990 р. шахти мали зв'язки із 70 – 80 постачальниками лісу, а не із 6 – 8, як це було у 1989 р. Труднощі з отриманням лісу зростали. ВО «Артемвугілля» було виділено фондів на 357 тис. м³ круглого лісу. Комітет Державного постачання СРСР прикріпив об'єднання до постачальників, які могли його дати 348 тис. м³. Постачальники прийняли заявку на 294 тис. м³ – 82 % від потрібного. ВО «Донецьквугілля», якому необхідно було мати 460 тис. м³ лісу, отримало ліміт на 349 тис. м³, але постачальники не прийняли до виконання 68,6 тис. м³ (19 %) [380, арк. 21]. Відходи розпилювання лісозаготівники продавали за кордон, внаслідок чого шахти не отримували обаполи – найважливіший елемент кріплення гірничої виробки. РМ СРСР своєю постановою «Про постачання продукції виробничо-технічного призначення» наділила лісозаготівельників (і не лише їх) правом вибору – або відвантажувати ліс, або платити штраф. Лісозаготівельникам було вигідніше виплачувати шахтам штрафи, ніж виконувати умови договорів. Ускладнювало проблему постачання поглиблення кризи залізничного транспорту. Для відвантаження продукції лісовідправникам подавалося 64 – 67 % необхідних вагонів. У Сибіру вздовж колії лежали понад 6 млн м³ деревини, яку було неможливо вивезти в УРСР. У той час, як у I кварталі 1990 р. Мінліспром СРСР перевищив план відвантаження копальневої стійки на 10 %, шахтам Донецької області недопостачання склало 115 тис. м³ стійки, у тому числі шахтам Центрального району Донбасу – 46 тис. м³, шахтам Луганщини – 38 тис. м³.

Проблема своєчасного вивезення вугілля розв'язана не була також через кризу залізничного транспорту. У січні 1990 р. шахти ВО «Добропіллявугілля», наприклад, не отримали для завантаження 417 вагонів, у лютому – близько 600. Союзний уряд вимагав від міністерств і відомств, виконкомів обласних і міських рад забезпечити цілодобову роботу з завантаження і розвантаження вагонів та вивезення вантажів із залізничних станцій. У кінці квітня український уряд вимагав від

начальників Донецької та Львівської залізниць забезпечити безперебійну подачу вагонів шахтам для вивезення коксівного вугілля, що накопичилося на складах. Але Донецька залізниця план вивезення вугілля не виконала. До літа 1990 р. через відсутність вагонів у відвалах шахт Донеччини скупчилося 2 млн т вугілля [304, арк. 22]. Зрив збуту створював фінансове становище. Адміністрація не могла забезпечити своєчасну виплату зарплати, купувати матеріали й устаткування, оплачувати послуги та підтримувати об'єкти соціальної галузі. Підприємства втрачали власні оборотні кошти, несвоєчасно проводили розрахунки з бюджетом, з постачальниками і банками. Відсутність необхідного матеріального забезпечення вибивала шахтарів з виробничого ритму.

Не виконували договорів підприємства легкої промисловості. Через відсутність спецодягу збільшилася захворюваність шахтарів. Її зростання на шахті «Мушкетівська» ВО «Донецьквугілля» у 1990 р. склало 57,7 %. Втрати через тимчасову непрацездатність у ВО «Донецьквугілля» порівняно з 1989 р. збільшилися на 37,4 %.

Ліміти на гірничошахтне устаткування шахтам Донецької області були виділені на суму 44,7 млн крб., що на 3 млн крб. перевищувало показник 1989 р. Але виробництво очисних комбайнів, мехкомплексів, шахтних підземних машин, копальневих електровозів та вантажних вагонів в СРСР у 1990 р. було меншим, ніж у 1985 р. Зокрема, заявки ВО «Донецьквугілля» на постачання 7 мехкомплексів, 7 стругових установок, 17 прохідницьких комбайнів та 8 вантажних машин залишилися без відповіді. Мінвуглепром СРСР задовольнив заявки шахт на додаткове виділення запасних частин, але заводи, посилаючись на рішення РТК, не приймали їх до виконання. ВО «Донецьквугілля», отримав ліміт на запчастини на суму 1,03 млн крб., але змогло укласти договори з машинобудівниками на виробництво запчастин на 400 тис. крб. [523]. Протягом 9 місяців галузь недоотримала 375 км вентиляційних труб, 40 тис. т металопрокату, 479 водовідливних насосів, 4,5 тис. штук вибухобезпечних електродвигунів, 30 прохідницьких комбайнів тощо. Намагаючись загладити ситуацію, РМ УРСР для шахт Донеччини додатково виділила 390 т прокату чорних металів, 790 т труб та

інші ресурси [74, арк. 333]. Регіональні органи влади також надавали шахтам посилену допомогу. 16 серпня 1990 р. Донецький облвиконком розпорядився відправити у Іркутську область ліспромгоспам «Донбас» і «Донецький» 600 т м'яса з метою стимулювання заготівель і постачань деревини [291, арк. 112]. Після звернень директорів шахт з проханнями про допомогу до Президента СРСР, ВР СРСР, РМ СРСР, до Мінвуглепрому СРСР форсований рух до ринкових відносин завершився указом Президента СРСР «Про невідкладні заходи щодо стабілізації господарських зв'язків у IV кварталі 1990 р. і протягом 1991 р.» (27 вересня 1990 р.) [577].

Неритмічність і неповнота постачань лихоманила колективи, спричиняла простої, нервувала гірників. До Мінвуглепрому СРСР та органів КПРС від колективів шахт надходили телеграми, в яких гірники попереджали, що через недопостачання кріпильного лісу на шахтах створюється вибухонебезпечна ситуація. Відсутність постачання поглиблювала недовіру людей до влади і керівників усіх рівнів. «Припинити балачки у парламенті і зайнятися розглядом життєво важливих для всіх робітників, у тому числі й гірників, питань» вимагали від ВР УРСР 11-го липня 1990 р. гірники Макіївки [628, с. 231]. Свою участь у страйку 11 липня 1990 р. макіївські шахтарі пояснили так: «Нас змусило страйкувати те, що вугільні підприємства зараз на межі зупинки і без будь-яких страйків. Відсутні кріпильний ліс, інші матеріали й устаткування» [395].

Після страйку зарплата гірників зростала. За липень 1989 р. вона була виплачена з урахуванням доплат за роботу у вечірні та нічні зміни, за пересування до робочого місця і назад. Незважаючи на зниження обсягів виробництва у серпні – вересні, гірники стали отримувати вищу зарплату (у серпні на Донеччині видобуток вугілля знизився на 12 %, з планом не впоралися 90 шахт і шахтоуправлінь із 122, у Ворошиловградській області не виконали плани 64 шахти із 92). У шахтоуправлінні «Петровське» ВО «Донецьквугілля» до листопада продуктивність праці зменшилася на 32,7 %, але зарплата зросла на 21% [25, арк. 43]. Гірники добилися доплат за роботу у вечірні та нічні зміни, за пересування до робочого місця і назад. Вони не цінували ці надбання і розглядали їх як «подавання». Зі скороченням кількості ІТП і службовців там, де це можна було, здійснювалося переведення працівників на нові

ставки та посадові оклади. З 1-го жовтня 1989 р. почала діяти постанова ВР СРСР «Про оподаткування фонду оплати праці державних підприємств (об'єднань)», яка скасовувала систему нормативного співвідношення між приростом заробітної плати і зростанням продуктивності праці [564]. Відкривалися перспектива впровадження нових тарифних ставок. Проте шахтарі були попереджені, що реального підвищення зарплати не станеться внаслідок зменшення преміальних виплат. Підвищення зарплати частині підземних робітників передбачала постанова Держкомітету СРСР із праці та соціальних питань і секретаріату ВЦРПС «Про оплату праці робітників, зайнятих на діючих вугільних і сланцевих шахтах, та тих, що будуються, на роботах із застосуванням вібротехніки» (7 жовтня 1989 р.). Вона дозволяла підвищення оплати праці вибійникам та машиністам комбайнів. Терміни і порядок впровадження нових тарифних ставок мали визначати РТК шахт і об'єднань «після того, як будуть знайдені необхідні кошти» [263, арк. 159]. Директори розцінили ці рішення як непередбачені та небезпечні. Була усвідомлена необхідність підвищення зарплати машиністам електровозів та підземних машин, від яких багато в чому залежало виконання планів вуглевидобутку.

Гроші для підвищення тарифних ставок гірникам потрібно було заробити. Шляхів вирішення проблеми «де узяти гроші?» було два: або підвищити продуктивність праці, чого зробити на більшості шахт було неможливо, або добитися від держави таких гуртових цін, які б передбачали витрати не лише на компенсацію фактичних фінансових витрат на видобування вугілля із урахуванням повної рекультивації, але й б дозволили досягти високого рівня рентабельності всім без винятку шахтам. «Вирішальною умовою здійснення економічних перетворень для вугільних підприємств є запровадження нових гуртових цін на вугілля» [350]. Держава була супротивником такого підходу і націлювала гірників на підвищення продуктивності праці, збільшення фондівіддачі та не поспішала змінювати систему ціноутворення, чим провокувала активність шахтарів.

В перші місяці 1990 р. були вирішені останні проблеми, пов'язані із запровадженням доплат за роботу у вечірні та нічні зміни, внаслідок чого шахтарі УРСР отримали впродовж року додатково 1728 млн крб. Державна політика була

спрямована на нормалізацію фінансового обігу в країні, здійснення контролю за приростом коштів, спрямованих на оплату праці за допомогою регулювального податку, використання стимулюючої ролі зарплати для підвищення ефективності виробництва. Стосовно колективів Мінвуглепрому СРСР держава поводитися зважено, стимулювала збільшення вуглевидобутку. Про наявність такого підходу свідчить постанова РМ СРСР від 2 лютого 1990 р. «Про уточнення порядку нарахування приросту коштів, що направляються на оплату праці підприємствам (об'єднанням) і організаціям при сплаті регулювального податку в 1990 р.» [277, арк. 34]. Об'єднанням і шахтам базовий рівень оплати праці збільшувався залежно від приросту товарної продукції із застосуванням коефіцієнта 0,7. Для підприємств машинобудування і металообробки у разі збільшення обсягів виробництва понад 4 % коефіцієнт складав 0,3, в інших галузях народного господарства – 0,5. При зниженні обсягів виробництва у вугільній промисловості жодні коефіцієнти зниження базового рівня оплати праці не застосовувалися. Для підприємств інших галузей базовий рівень оплати праці знижувався із застосуванням коефіцієнта 0,7 за кожен відсоток зниження обсягів виробництва [277, арк. 34].

Постанова РМ СРСР дозволила підвищувати зарплату на високорентабельних шахтах. Фінансові проблеми об'єднань, які мали старий шахтний фонд, зростали. Багато директорів, щоб уникнути конфліктів і страйків, свідомо йшли на перевитрати фонду заробітної плати. У 10 об'єднаннях Ворошиловградської області протягом 1989 р. перевитрата фонду заробітної плати склала 23,9 млн крб. [448, арк. 86], у ВО «Донецьквугілля» – 8 млн крб. Через це адміністрація деяких шахт не могла доплачувати гірникам за роботу у вечірні та нічні зміни та спрямовувати додаткові суми до фондів заробітної плати і матеріального заохочення, хоча юридичні можливості для таких дій були створені.

Диспропорції не були усунені й у 1990 р. У ВО «Артемвугілля» на 1990 р. фонд заробітної плати був визначений у розмірі 124 млн крб., але за підрахунками економістів він мав бути більшим на 17,7 млн крб. ВО «Орджонікідзевугілля» до фонду заробітної плати було недодано 15,6 млн крб. [296, арк. 85] У I кварталі 1990 р. у ВО «Артемвугілля» перевитрата фонду зарплати склала 1,6 млн крб. В

умовах нестабільного фінансового становища затримувалася виплата зарплати, виникли проблеми з виплатою компенсацій робітникам, постраждалим на виробництві, виплатою доплат і компенсацій, які були зафіксовані в колективних договорах. У ВО «Донецьквугілля» для виплат лікарняних листів та пенсій працюючим пенсіонерам не вистачало 15 – 20 млн крб. [522]. Керівництво об'єднання було не в змозі виплатити зарплату за червень і звернулося до РМ УРСР з проханням виділити 20 млн крб., на що отримало відповідь: «Уряд України надати фінансову допомогу не може» [74, арк. 333]. Невиконання планів позбавляло гірників премій і повноцінних винагород за вислугу років.

Відповідно до «Протоколів» завершення переходу на єдиний вихідний день мало відбутися у II кварталі 1990 р. Але на 1990 р. шахтам Донеччини видобуток вугілля на вихідні дні планувався на рівні 30 % обсягів видобутку в робочі дні тижня. Проведені фахівцями розрахунки показали, що при переході на єдиний вихідний день гірники не зможуть виконати держзамовлення і створити планові фонди заробітної плати. Він вимагав у ВО «Донецьквугілля» зменшення плану вуглевидобутку на 1,2 млн т або збільшення щоденного виробничого навантаження на 7 % [226, арк. 42], що зробити було неможливо. Оскільки держзамовлення зміні не підлягало, у разі відпочинку в неділю шахтарі втрачали б 11 % своєї зарплати. Тому при затвердженні колективних договорів на 1990 р., щоб мати необхідні фонди заробітної плати, більшість колективів приймали рішення працювати у неділю. На режим єдиного вихідного дня перейшли тільки 17 шахт Донеччини (15 %) [Там само, арк. 43]. На Луганщині єдиний вихідний день був запроваджений у ВО «Стахановвугілля», що призвело до невиконання планів і втрат у заробітній платі.

У 1990 р. найвища в УРСР зарплата була на шахті «Жданівська» ВО «Шахтарськвугілля» – понад 600 крб. У підземних робітників ВО «Орджонікідзевугілля» заробітна плата складала 497 крб. Зарплата робітників провідних професій продовжувала залишатися самою високою. У гірничоробітників очисного вибою Прохідники у ВО «Красноармійськвугілля» заробляли 680 крб. у місяць. Зарплата випереджаючими темпами зростала у робітників, і різниця в середній зарплаті робітників, керівників і фахівців влітку 1990 р. скоротилася до 34 крб. [636, с. 7]

У шахтарських містах гірники провідних професій продовжували залишатися найбільш матеріально забезпеченими. Різниця в середній зарплаті шахтарів і робітників промисловості після страйку дещо збільшилася з 34 % до 34,2 %, у той час як у 1985 р. розрив сягав 39,9 % [Там само, с. 4]. Маючи в УРСР найвищу зарплату порівняно з працівниками інших галузей, шахтарі явно програвали в отримуваних прибутках порівняно із працівниками малих та спільних підприємств, кооперативів та комерційних банків. Проведене у Донецьку у січні 1990 р. соціологічне опитування показало, що хорошим добробут своїх сімей вважали 9 % опитаних, середнім – 52 %, скоріше поганим – 25 %, 10 % – поганим [417, арк. 12]. Життєвий рівень шахтарських сімей не змінився. Зарплата протягом року зросла на 15 %. Але загальний рівень інфляції склав 12 % [708, с. 23]. На Донеччині ціни на продукти харчування протягом року збільшилися на 16 %, на непродовольчі товари на 8 %. У магазинах держторгівлі вони зросли на 5 %, але полиці крамниць були порожніми. Ринкові ціни піднялися на 26 % (за 4 попередні роки на 24 %). Частка витрат на придбання продуктів харчування на колгоспному ринку збільшилася до 22 %. Економісти стверджували: внаслідок перевищення ринкових цін над державними середньостатистична сім'я переплатила за рік 232 крб. [635, с. 18.] Постанова ВР СРСР від 13 червня 1990 р. «Про концепцію переходу до регульованої ринкової економіки в СРСР» поставила на порядок денний питання про спроможність гірників забезпечити добробут своїх сімей у зв'язку із запланованим підвищенням цін на продовольчі та промислові товари. Проблема істотного підвищення зарплати, яка б дозволяла повернутися до колишніх позицій у розмірах і обсягах товарного забезпечення, ставала все більш актуальною. Невпевненість у завтрашньому дні підривала віру в спроможність Президента СРСР, голови союзного уряду, міністра М. Щадова вивести галузь з кризи.

За підсумками 1990 р. видобуток вугілля склав 175,7 млн т. Він скоротився на 6,2%, а у порівнянні з 1986 р. на 15 %. Річний план виконало тільки ВО «Олександріввугілля» [642, с. 55]. Але деякі об'єднання змогли поліпшити свою виробничу діяльність. Шахти ВО «Лисичанськвугілля» план виконали на 96,3 %, але обсяг вуглевидобутку порівняно із 1989 р. зріс. Продуктивність праці робітника із

видобутку вугілля тут збільшилася на 4,3 %. Навантаження на очисний вибій склало 473 т на добу, що було більшим за показник 1989 р. на 29 т. Навантаження на КМВ складало 582 т на добу, що перевищувало план на 97 т. У ВО «Стахановвугілля» середньодобовий видобуток зріс із 17,71 тис. т у 1989 р. до 18,86 тис. т. Але план об'єднання не виконало, оскільки вуглевидобування по недільним дням не проводилося.

Основною тенденцією було зниження продуктивності праці. У Донецькій області середньодобова продуктивність праці впала до 24,6 т, хоча у 1986 р. вона складала 28,2 т. Виробнича потужність шахт знизилася із 99 млн т вугілля у 1986 р. до 91 тис. т. Шахти зазнали серйозних фінансових проблем. У ВО «Донецьквугілля» фінансове банкрутство загрожувало 8-ми шахтам з 21, у ВО «Торезантрацит» – 10-ти із 18-ти, у ВО «Артемвугілля» – 5-ти з 9. Заборгованість із заробітної плати на деяких шахтах досягала місячної суми. Аналізуючи підсумки функціонування шахт у 1990 р., звернемо увагу на результати виробничої діяльності об'єднань, що стали ініціаторами весняного страйку 1991 р. Колектив ВО «Первомайськвугілля» план видобутку виконав на 84,2 %. Гіршим в УРСР був результат тільки у ВО «Антрацит» (82,9 %). ВО «Красноармійськвугілля», що виконало план на 97,4 %, знаходилося у групі лідерів (4-е місце). У ВО «Павлоградвугілля» план не виконали 7 із 11 шахт, продуктивність праці тут впала на 9,4 % .

Узагальнюючу оцінку політики держави щодо вугільної промисловості дав генеральний директор ВО «Ровенькиантрацит» Р. Астахов: «Керівники країни не розуміють або забули про те, що є підґрунтям держави, фундаментом її економіки. Підґрунтя – це промисловість, а наріжний камінь у ньому – вугілля. На жаль і на велику біду ставлення державних діячів до шахтарів, до їхнього життя і, без перебільшення, до каторжної праці стало гіршим і більш неповажним, ніж до працівників інших галузей» [1049].

5.3. Зміни в соціальному житті та соціокультурній галузі

Під час страйку влада пообіцяла гірникам збільшити фонди відділам робітничого постачання Мінвуглепрому СРСР і довести забезпеченість основними

продуктами харчування шахтарів до фізіологічних норм (п. 13 «Протоколів»). Щоб пом'якшити ситуацію на продовольчому ринку, союзний уряд додатково виділив Мінвуглепрому СРСР 18 тис. т м'ясопродуктів, 9,3 тис. т цукру. Ворошиловградській області з цих обсягів у липні – серпні було додатково виділено 603 т м'яса і 295 т вершкового масла [430, арк. 62], які були розподілені між шахтарськими містами. У серпні Кіровському ВРП Мінвуглепрому СРСР було виділено із урахуванням додаткових поставок 580,4 т м'ясопродуктів, що на 13 % було більше за те, що мало у своєму розпорядженні місто роком раніше. Дніпропетровська область додатково отримала продовольчих товарів на 16,2 млн крб. [408, арк. 23]. Мінторг УРСР вугільним регіонам на друге півріччя 1989 р. додатково виділив 8,2 тис. т м'яса і м'ясопродуктів і 5,85 тис. т вершкового масла [Там само]. Якщо до страйку в Донецьку щодня продавалося 45 т ковбаси, то після нього – 80 т. Щоб довести забезпечення шахтарів тільки у Донецькій області до науково обґрунтованих норм споживання, належало знайти до кінця року 8,7 тис. т м'ясопродуктів, 54,5 тис. т молокопродуктів, 15 тис. т вершкового масла, 13 тис. т сиру, 2,8 тис. т цукру. Забезпечити такі обсяги продовольчих товарів держава була не в змозі. Донецькій області на IV квартал було додатково виділено 720 т тваринного масла [308, арк. 50]. Завдяки збільшенню поставок м'яса, щомісячна реалізація напівкопчених ковбас підземним робітникам області збільшилася із 420 т до 895 т. Споживання м'яса і м'ясопродуктів у шахтарських сім'ях Донецької області у 1989 р. зросло до 78,3 кг [636, с. 20]. Але позитивних зрушень шахтарі не помічали. 64 % опитаних гірників Донецька вважали, що постачання погіршало [417, арк. 2].

У 1990 р. постачання шахтарів майже повністю взяли на себе український уряд, регіональні і міські органи влади. Згідно з постановою РМ УРСР від 7 грудня 1989 р. Донецькій області на 1990 р. було виділено м'яса і м'ясопродуктів 268,8 тис. т (на 4,2 % більше, ніж у 1989 р.), з яких 106,2 тис. т (62,9 %) призначалися для працівників вугільної промисловості та пов'язаних з галуззю підприємств. У виділених обсягах дотація з республіканського фонду складала 150 тис. т (55,8 %), що на 3,9 % перевищувало обсяги 1989 р. [271, арк. 247]. У цих фондах зростала доля м'яса птиці, що було пов'язано з масовим скорочення її поголів'я. Молокопродуктів

область мала отримати 1695 тис. т, що було на 55,4 тис. т більше споживання 1989 р. Порівняно із 1989 р. у Донецькій області були збільшені на 6,4% фонди кондитерських виробів, додатково було виділено понад 1 тис. т чаю [307, арк. 38]. Але з багатьох видів продовольчих товарів фонди були зменшені, зокрема, масла вершкового – на 17 %, маргарину – на 3,5 %. Сиру було виділено 1051 т, що на 6,2 % було менше за обсяги постачання 1989 р. [209, арк. 32].

Для постачання населення Луганщини планувалося надати 149,2 тис. т м'яса і 918,3 тис. т молокопродуктів, що перевищувало цифри 1989 р. із м'яса на 4,6 %, із молока на 0,9 %. Потреби в яйці були задоволені повністю. Фонди борошна Луганської області були збільшені на 4,9 %, зокрема, кондитерських виробів – на 8,3 %, кави розчинної – на 7,6 % [449, арк. 127]. Дніпропетровській області дотація із м'яса була збільшена із 10 до 14,2 тис. т [95, арк. 12], дотація молока залишилася на рівні 1989 р. Ринкові фонди молока у Дніпропетровській області залишалися такими, якими вони були у 1984 р. – 1068 тис. т.

При розподілі ринкових фондів продовольчих товарів управління та відділи РП Мінвуглепрому СРСР знаходилися у привілейованому становищі. Зокрема Донецькому управлінню робітничого постачання фонди з м'ясопродуктів були збільшені порівняно із 1989 р. на 7,2 тис. т, сиру – на 155 т, хоча постачання сиру в область зменшилися на 6,2 %. Фонди вершкового масла, незважаючи на зменшення його постачань в область, залишалися на тому самому рівні. Підприємства ВП мали так само перевагу у тому, що на багатьох шахтах успішно реалізовувалася програма розвитку тваринництва.

Посилення напруженості на продовольчому ринку було неминучим. Зростання виробництва сільськогосподарської продукції багаторазово відставало від зростання зарплати. Встановлені урядом у січні 1990 р. нові роздрібні ціни на продовольчі товари підвищувати заборонялося. Найбільш складним було продовольче забезпечення населення Донеччини у першому півріччі 1990 р. у зв'язку із падінням продуктивності тваринництва. 17 колгоспів і радгоспів знищили поголів'я птиці. На 9 % і 11 % знизилися виробництво і продаж яєць [635, с. 16]. В області незабезпеченість роздрібного товарообігу складала 9,1 % [380]. У кінці року

забезпеченість ресурсами складала 79,2 %. Ситуація на продовольчому ринку була б драматичнішою, коли б не додаткові постачання товарів на суму 43,6 млн крб. [74, арк. 333]. Український уряд мав обмежені можливості для задоволення потреб робітників галузі, оскільки повністю залежав від ефективності функціонування АПК і підприємств переробної промисловості. Сільські товаровиробники в умовах розбалансування влади намагалися реалізувати власний «селянський» інтерес, що мало негативні наслідки, передусім, для промислового Донбасу. До того ж УРСР себе не забезпечувала із багатьох видів продовольчих товарів. Суверенізація республік, політика протекціонізму, яку проводив у тому числі й український уряд, ускладнювали появу у торгівельній мережі та на ринках риби, рису, кави тощо.

Поглиблювалися труднощі у розподілі продукції. Тривала криміналізація державної та кооперативної торгівлі. У звітах МВС УРСР були, наприклад, такі повідомлення: продавчиня магазину № 48 Петровського ВРП ВО «Донецьквугілля» укрила від реалізації вершкового масла і макаронних виробів на 849 крб.; продавчиня магазину № 38 цього ж ВРП сховала 144 пачки вершкового масла. Держторгінспекція Донецької області встановила, що у I кварталі 1990 р. рівень порушень правил торгівлі складав у магазинах ВО «Красноармійськвугілля» 60 %, «Селидоввугілля» – 52 % при середньообласному показнику 34,4 % [284, арк. 25]. У серпні 1990 р. у Донецьку при порожніх полицях магазинів Кіровського району на базі ВРП шахтарі виявили 40 т м'яса курей і 16 т м'яса качок. Продукти харчування, які призначалися шахтарям, великими партіями автомобільним, авіа- та залізничним транспортом вивозилися в інші регіони і республіки. Відділи РП Мінвуглепрому СРСР здійснювали їх продаж на зовнішньому ринку за підробними документами. У документах Міністерства зовнішньоекономічних зв'язків наголошувалося, що «встановити механізми виходу на зовнішній ринок та шляхи реалізації придбаних товарів народного споживання відділами РП Мінвугілля СРСР [Донецької області] є неможливим» [298, арк. 105]. За підрахунками науковців Інституту економіки АН УРСР на початок 1990 р. у сусідні з УРСР східні держави було вивезено продуктів харчування на 3 млрд крб. [12, арк. 101]. Серед виявлених КДБ і МВС СРСР у Донецькій області 30 злочинних угруповань були такі, які якраз і займалися цим

видом діяльності. Через прямі економічні зв'язки дефіцитні продукти харчування відправлялися за кордон, де за отримані гроші купувалися високоякісні товари. У 1990 р. працівники митниці запобігли вивезенню за кордон товарів на 20 млн крб.

Збої у постачанні населення шахтарських міст і шахт почалися із січня 1990 р. У I кварталі Донецька область мала 64,7 тис. т м'ясної продукції (постачання із республіканських фондів збільшилися порівняно із 1989 р. на 3,1 тис. т, але закупівля м'яса в області зменшилися на 3 тис. т [212, арк. 45]). Серйозні труднощі у забезпеченні гірників виникли у кінці березня. Товаровиробники УРСР недопостачали на Донеччину до плану, зокрема, 800 т вершкового масла, 300 т твердих сирів. Квартальний дефіцит масла складав 3 тис. т. Не вистачало м'яса для виробництва напівкопчених ковбас для «тормозків». Керівникам області український уряд у допомозі відмовив. Держплан УРСР повідомив, що «республіка не має ресурсів м'яса і молока, щоб надати додаткову допомогу» [380, арк. 6]. У цей же час РМ УРСР відправила до Москви 81,3 тис. т м'яса, що на 383 т було більше плану I кварталу [49, арк. 34]. Щоб пом'якшити ситуацію на продовольчому ринку, у березні РМ УРСР як безкорисну допомогу виділила Донецькій області 500 т вершкового масла [307, арк. 38]. Ситуація з продовольчим забезпеченням, проте, не була критичною. У березні у Донецьку серед шахтарських міст продовольче забезпечення було найбільш стабільним. Повна або відносна наявність товарів складала 66 %, у той час як середній показник по шахтарським центрам (Воркута, Кемерово, Караганда, Донецьк) – 50 %, по СРСР – 13 % [771, с. 3].

Найбільш проблемним для купівлі продовольчих товарів став II квартал. Фонд м'яса Донецької області мав скласти 66,35 тис. т (+2,5 % щодо I кварталу). На квітень було заплановано завезення в область 11,7 тис. т м'ясопродуктів, у тому числі 10 тис. т м'яса, 1,5 тис. т худоби у вибійній вазі, 250 т м'ясних консервів. У перші дні місяця Донеччина недоотримала 286 т м'ясопродуктів. Для потреб робітників ВП з урахуванням гірників Микитівського ртутного комбінату бракувало більше 3 тис. т м'яса, у тому числі 2,3 тис. т для виробництва «тормозкової» ковбаси. Квітневий план постачань в область продукції тваринництва був виконаний на 70 %. У квітні були зняті з постачання 24 т твердих сирів і 100 т плавлених. До Луганської

області за чотири місяці при плані постачань м'яса і м'ясопродуктів 23,7 тис. т надійшло 18 тис. т, або 76,6 % від плану [449, арк. 352]. У першому півріччі в містах Донеччини виник дефіцит борошна. За чотири місяці підприємства зернової промисловості області не додали його до плану 7 тис. т, а також 7,2 тис. т круп. У торгівлі бракувало пшона, перлової, ячмінної та пшеничної круп. Внаслідок нестачі борошна підприємства АПК скоротили виробництво хліба, хлібобулочних та кондитерських виробів.

У травні Донецька область недоотримала 3,6 тис. т м'ясопродуктів [300, арк. 124]. Про настрої у шахтарських містах дає уявлення текст телеграми в Москву і Київ, підписаної головою міськради м. Димитрова і головою робітничої групи державно-громадської комісії ВО «Красноармійськвугілля»: «Через постійне недопостачання продуктів харчування у Димитрові створилася надзвичайно небезпечна ситуація, яка може перерости в загальне обурення. М'ясопродуктів практично немає. Вимагаємо термінового втручання і виконання постанови № 608, особливо стосовно постачання шахтарським містам продуктів харчування» [303, арк. 50]. Продовольчий дефіцит став найважливішою проблемою у житті людей. 76,2 % делегатів I шахтарського з'їзду (Донецьк, червень 1990 р.), на перше місце зі злободенності поставили проблему товарного забезпечення міст. На другому-третьому містах з відривом на 16 % були проблема екологічного становища та медичного обслуговування населення [387, арк. 50].

Звернення по допомогу регіональних і міських органів влади до українського уряду мали позитивний результат. Протягом 5 місяців у Донецьку область надійшли продовольчі товари на суму 15 млн крб., у тому числі вершкового масла – 500 т, борошна – 700 т, [308, арк. 26], у Луганську область – 11 тис. т молокопродуктів, 633 т чаю, 566 т цукру, тютюнові вироби, пиво, мінеральна вода тощо [449, арк. 128]. Міністерство торгівлі УРСР повідомило Донецький облвиконком, що задовольнити його прохання воно не в змозі. Проте він знову звернувся до РМ УРСР, щоб до Дня шахтаря уряд виділив додатково 150 т м'ясопродуктів, 150 т масла, 50 т сиру, 200 т кондитерських виробів, 1 тис. т муки, 500 т круп, тютюнові вироби, соки, варення, повидло, консерви, каву, горілчані напої тощо [308, арк. 91]. Улітку традиційно

загострилася проблема з цукром. Вимоги збільшити норми продажу цукру за картками лунали на мітингах 11-го липня. Керівники області вмовляли директорів підприємств: «Беріть вугілля, метал і знаходьте цукор, де завгодно» [285, арк. 169-а]. Проблема була в тому, що плани виробництва цукру в УРСР виконані не були, а постачання цукру в інші республіки СРСР здійснювалися згідно з планами. 67 % виробленого в УРСР цукру вивозилося за межі республіки [620].

Дещо поліпшити постачання м'ясної продукції населенню Донеччини дозволило перевиконання у другій половині року господарствами регіону планів продажу м'яса і молока. У III кварталі область отримала 65,81 тис. т м'яса (варто врахувати відпускний сезон і те, що частина фондів передавалася до зон відпочинку), у IV кварталі – 70,1 тис. т [299, арк. 71]. Порівняно із 1989 р. обсяги постачань м'ясопродуктів були перевищені на 2,17 %. Але дефіцит масла і сиру зростав. У IV кварталі фонди вершкового масла були меншими порівняно з 1989 р. на 8,8 %, сиру – на 12,6 % [292, арк. 66]. Робітники не могла зрозуміти причин продовження дефіциту борошна і круп'яних виробів після рекордного врожаю 1990 р. Перевитрата виділених фондів борошна у Донецькій області у другому півріччі склала близько 3 тис. т. У IV кварталі після того, як понад план колгоспи і радгоспи Донеччини продали державі 40 тис. т гречки, 2,3 тис. т проса [308, арк. 57], були виділені фонди крупи, нижчі за фонди 1989 р. на 7,5 %. Населенню бракувало 3,6 тис. т круп, у тому числі 1 тис. т рису, 500 т пшоно, 300 т гречки, 150 т вівса тощо.

Аналіз розподілу основних продуктів харчування між галузевими організаціями робітничого постачання показує, що в абсолютних і відносних величинах гостродефіцитні продукти харчування передавалися переважно до системи торгівлі ВП. У структурі товарообігу управління робітничого постачання Мінвуглепрому СРСР у Донецькій області частка товарів продовольчої групи складала 63 %. Незважаючи на перебої постачань, щоквартально передавалося до торгівельної мережі шахтарів 27,1 – 27,2 тис. т м'ясопродуктів, щомісячно виготовлялося 900 т напівкопчених ковбас, які відпускалися за державними роздрібними цінами для комплектації «тормозків». Органи влади здійснювали політику пріоритетного забезпечення продуктами харчування робітників вугільної

галузі. Шахтарі отримували 40 % обласного фонду м'яса, у той час як металурги 14 %, яєць відповідно 43 % і 13 %, сирів 36 % і 14 %, масла вершкового – 38 % і 14 %. Отже, різниця у постачаннях складала з м'яса 2,85 : 1, яєць 3,3 : 1, сирів 2,57 : 1, масла вершкового 2,7 : 1 [289, арк. 182–184]. Але співвідношення працівників вугільної і металургійної промисловості в області становило 2,3 : 1. Регіональний розподіл дефіцитної продукції був нерівномірним. Так, за 4 місяці 1990 р. ВРП ВО «Красноармійськвугілля» було додатково виділено 165 т м'ясопродуктів, з яких у Дмитров, де розташовувалася більшість шахт об'єднання, надійшло 43,2 % від отриманих фондів [303, арк. 51].

Проведені економістами розрахунки показали, що обсяг товарообігу на одного працівника складав у Донецькій області 3409 крб., у виробничо-торговельному об'єднанні концерну «Укрметалургторгпост», який забезпечував товарами металургів, – 2990 крб., у відділах РП МВП СРСР – 4715 крб. У групі продовольчих товарів ситуація була наступна: середньообласний показник складав 1509 крб., у виробничо-торговельному об'єднанні концерну «Укрметалургторгпост» – 2355 крб., у відділах робітничого постачання ВП СРСР – 2972 крб. [519] Члени державно-громадської комісії з контролю за виконанням постанови № 608, посилаючись на нормативи, розроблені Інститутом харчування АМН СРСР, під час переговорів з урядовою комісією (червень 1990 р.) заявили про необхідність збільшення постачань шахтарям м'ясопродуктів на 31,8 тис. т, масла – на 4,4 тис. т, сирів – на 4 тис. т [385, арк. 2]. Статистика державної торгівлі продуктами харчування в III кварталі в Горлівці свідчить про те, що продовольча криза була послаблена. За 10 місяців порівняно із аналогічним періодом 1989 р. у місті було продано цукру більше на 370 т, яєць – на 5 млн лотків, вершкового масла – на 124 т, ковбасних виробів – на 300 т. Але продаж м'яса і сиру зменшився [1350].

Деякий позитивний ефект мали дії української влади щодо захисту товарного ринку республіки. У січні 1990 р. Донецький облвиконком заборонив вивезення за межі області всіх продуктів харчування. Щоб запобігти вивезенню продовольчих товарів в Ростовську, Воронежську та інші області РРФСР, у Луганській області була заборонена торгівля м'ясопродуктами у недільні дні. Із метою контролю над

роботою торгівлі були створені районні, міські та обласні організації робітничої інспекції. У Донецькій області організацію роботи інспекції у містах і на обласному рівні облвиконком доручив теркомам ПРВП. 3 серпня 1990 р. був виданий указ Президії ВР УРСР «Про відповідальність за порушення порядку провезення за кордон товарів народного споживання» [611], яким дозволялася конфіскація товарів, що вивозилися за межі країни.

У серпні 1990 р. РМ УРСР заборонила виробникам соняшнику, продовольчого і фуражного зерна вивезення продукції за межі республіки. У 64 пунктах перетину головних шляхів УРСР цілодобово чергували пости міліції. Здійснювалася ледве чи не тотальна перевірка вантажівок. Така політика викликала заходи у відповідь урядів союзних республік. 19 вересня 1990 р. був виданий указ Президії ВР УРСР, який дозволив нормалізувати ситуацію: заборона на вивезення не стосувалася господарств, що виконали республіканське держзамовлення [612]. 15 жовтня 1990 р. Донецький облвиконком прийняв постанову «Про запровадження тимчасового порядку продажів продовольчих і непродовольчих товарів в області», відповідно до якої товари відпускалися населенню після пред'явлення документу, що засвідчував проживання покупця в Донецькій області Були затверджені норми разового відпущення товару одному покупцеві: ковбаси вареної – 1 кг, масла вершкового і сиру – 0,2 кг, хліба – не більше 2 кг, масла рослинного – 1 кг, консервів рибних – 3 банки [286, арк. 32].

22 жовтня 1990 р. була прийнята постанова РМ УРСР «Про захист споживчого ринку України», метою якої було запобігання вивезенню товарів та спекуляції. Відповідно до постанови з 1-го листопада запроваджувався продаж продовольчих і непродовольчих товарів, а також продукції виробничо-технічного призначення із використанням «карток споживача». Без «карток» можна було розплачуватися тільки в аптеках, пунктах громадського харчування підприємств, у книжкових, комерційних та комісійних магазинах. «Картки споживача» видавалися з купонами раз на місяць у розмірі 70 % заробітної плати. На суму грошових прибутків, які перевищували 800 крб. на місяць, купони не видавалися. Термін їх дії складав 6 місяців [280, арк. 27]. Продаж товарів культурно-побутового призначення,

машин, складної побутової техніки вартістю понад 1500 крб. здійснювався за чеками Ощадбанку СРСР без «карток споживача» тільки жителям республіки. Шахтарі, що мали високі заробітки і значні накопичення, які зберігалися вдома, негативно сприйняли нововведення. Облвиконкоми Донецької, Луганської та Дніпропетровської областей відмовилися виконувати постанову українського уряду, за що були звинувачені у пособництві спекуляції та тіньовій економіці. Незабаром дія купонів була поширена і на ці області. Впровадження купонної системи на певний час послабило напругу на споживчому ринку. На полицях магазинів з'явилися раніше дефіцитні товари. Нормалізувалася криміногенна ситуація. Органи МВС УРСР фіксували: «За листопад – грудень на території республіки зареєстровано 722 випадки злочинної спекуляції, що на 23,6 % менше порівняно з аналогічним періодом 1989 р.» [314, арк. 17]. Але спостерігався інший процес: здійснювалося приховування товарів від вільної реалізації. За цей самий час міліція вилучила з допоміжних приміщень торгівлі товарів на 1,3 млн крб. [Там само].

Високооплачувані гірники були змушені купувати на ринках купони, які стали предметом незаконної торгівлі. Правоохоронні органи виявили 15 видів шахрайства із «картками споживача». Купонна система не змогла розв'язати проблему насичення ринку. Улітку 1991 р. у населення республіки було на руках купонів на 10 млрд крб. Низька ефективність купонної системи викликала появу на демонстрації 7 листопада 1990 р. гасел «Купони – уряду! Товари – народу».

Страйккоми вимагали від ВР СРСР створення комісії контролю запасів харчових продуктів і промислових товарів з метою першочергового забезпечення ними шахтарів України. Реакцією влади на ці вимоги, на надзвичайний стан на споживчому ринку, на масові зловживання в торгівлі став прийнятий у листопаді 1990 р. закон СРСР «Про посилення відповідальності за спекуляцію, незаконну торговельну діяльність і за зловживання в торгівлі». Для наведення ладу в торгівлі РМ УРСР повинна була об'єднати зусилля органів внутрішніх справ, народного контролю і робітничої інспекції. Окрім репресивних заходів для зменшення ажіотажного попиту влада використовувала механізми ціноутворення. З 15 листопада 1990 р. були впроваджені нові роздрібні ціни на ікру лососевих і

осетрових риб, делікатесне продовольство із цінних видів риби і морепродуктів тощо. Цього ж дня на деяких шахтах пройшли збори. До українського уряду від імені колективів шахт були відправлені телеграми протесту.

У підсумку зазначимо, що результати дій українського уряду із виконання зобов'язання влади забезпечити раціональні норми споживання продуктів харчування не можна вважати ефективними. Населення Свердловська недоотримало впродовж року 4 тис. т м'яса, 30 тис. т молока, 17 млн шт. яєць [445, арк. 49]. Однак українському уряду вдалося стабілізувати ситуацію. Упродовж року в Донецькій області знизився продаж яєць і вершкового масла на 1 %, м'яса на 3 %, риби і сиру на 7 % [635, с. 18]. Продаж сиру скоротився, незважаючи на значне збільшення його виробництва в УРСР. Але споживання ковбаси зросло на 13 %, сала, крупи, солоної риби – на 5 %, картоплі – на 4 %. Завдяки збільшенню обсягів торгівлі на колгоспних ринках та у кооперативних магазинах, перерозподілу продуктів харчування, що надходили на підприємства за прямими договорами, виробництву м'яса і овочів у підсобних господарствах підприємств поліпшилося продовольче забезпечення населення і, зокрема шахтарів. Добова калорійність харчування, яка в УРСР зросла до 3645 кал. у 1985 р., потім знизилася до 35177 кал. у 1989 р., знову підвищилася до 35970 кал. у 1990 р. (+2,4 %). [948, с. 18]. Загальний рівень споживання м'ясопродуктів в області за оцінками фахівців Донецького облвиконкому склав 73,2 кг, що перевищило заплановані величини на 0,6 кг, (в УРСР – 68,2 кг), молокопродуктів – 375,7 кг, що було більше запланованого рівня на 8 кг (в УРСР – 373,2 кг). Яєць на жителя області припадало 262 шт., що було менше запланованих цифр на 17 (в УРСР – 272 шт.). Середня калорійність харчування за оцінками фахівців складала 92 % від раціональної норми. Споживання м'яса і м'ясної продукції відставало в області від норми на 5 %, молока – на 8 %, яєць – на 17 %, риби і рибопродуктів – на 19 %, овочів – на 22 %, фруктів – на 43 %. У Дніпропетровській області споживання м'яса і м'ясопродуктів склало 73,4 кг, молока – 378,4 кг. Підвищені фонди м'ясопродуктів дозволяли збільшити споживання гірниками м'ясопродуктів в 1990 р. на 1,4 кг. У 1990 р. зі споживання продуктів харчування УРСР входила у першу десятку країн світу.

Для реалізації вимог шахтарів забезпечити черговиків квартирами і розв'язати соціальні проблеми міст виконавчій владі та Мінвуглепрому необхідно було вирішити низку завдань: наростити потужності будіндустрії, збільшити обсяги постачань, у тому числі труб, металевих конструкцій, будівельних матеріалів тощо, знайти кошти для фінансування будівництва. Перспектива виконання вимог була мало обнадійливою тому що: по-перше, середньорічні обсяги будівництва необхідно було збільшити в 4 рази; по-друге, будіндустрія функціонувала на межі своїх можливостей, про що свідчило виконання будівельної програми 1989 р. В УРСР план будівництва житла був виконаний, але його було здано у експлуатацію на 1,5 млн м² менше, ніж у 1988 р. [203, арк. 52]. Місцеві ради недодали вугільникам УРСР 138,6 тис. м² житлової площі, у тому числі в Донецькій області 94,7 тис. м², у Ворошиловградській – 28,7 тис. м² [305, арк. 236]. У Донецькій області плани здачі житла в експлуатацію у Шахтарську і Горлівці виконані не були (ВО «Артемвугілля» отримало від міськвиконкому 66 % профінансованих обсягів житла).

У Ворошиловградській області підприємства галузі отримали 91,4 % житла [448, арк. 220]. Незважаючи на те, що у 1989 р. у Донецькій області квартири отримали приблизно 4 тис. гірників, у багатьох містах після страйку черги на житло збільшилися. У Донецьку, де квартири отримали 1188 осіб, черга зросла на 3,5 % – із 21600 чоловік (дані на 1 січня 1989 р.) до 22735-ти (дані на 1 січня 1990 р.), з яких 19,5 тис. осіб чекали на державні квартири, 3,2 тис. – кооперативне житло. На Донеччині кількість шахтарів, що виявили бажання побудувати власне житло, склала 1200 осіб у Ворошиловградській області – 1656 [75, арк. 217]. У Павлограді охочих будуватися було 528 гірників, у Тернівці – 60.

Український уряд постановою № 225 від 29 серпня 1989 р. конкретизував свої завдання щодо виконання постанови РМ СРСР № 608. Він дав вказівку облвиконкомам та Держпосту УРСР виконати вимоги гірників, у тому числі зобов'язання влади, зафіксовані у п. 42 «Протоколів», – розробити і здійснити у XIII п'ятирічці програму будівництва житлових будинків з метою надання працівникам вугільної промисловості Донбасу облаштованих квартир не пізніше 6 років з часу запису в чергу. Розрахунки показували, що забезпечити квартирами черговиків у

такий термін буде неможливо. ВО «Артемвугілля» для виконання цього завдання необхідно було побудувати 473,5 тис. м² житла, у тому числі госпспособом 87 тис. м² (за п'ять минулих років було побудовано 27,8 тис. м²), з пайовою участю – 347,8 тис. м², з яких Мінбуд УРСР взявся виконати тільки 177 тис. м² (51 % розрахункового обсягу [303, арк. 251]). Усього вугільним підприємствам Донецької області необхідно було побудувати за пайовою участю 4,3 млн м² (за 1986 – 1989 рр. було зведено 1,1 млн м²) і 2,2 млн м² госпспособом. Щорічно необхідно було будувати 15 тис. квартир. Власними силами шахтарі мали збудувати 152 тис. м² індивідуального житла. За прогнозами спеціалістів, у кращому разі у 1991 р. гірники могли отримати квартир у два рази більше, ніж у 1989 р.

Згідно з «Протоколами» місцеві органи влади були зобов'язані відшкодувати житлову площу за пайовою участю, недодану шахтарям у 1986 – 1988 рр., у тому числі гірникам Донецької області 44,4 тис. м кв. [303, арк. 247]. Розмір заборгованості був еквівалентним кількості житлової площі, що була отримана сумарно в 1989 р. шахтарями ВО «Орджонікідзевугілля», «Торезантрацит» і «Селидоввугілля». Замість відшкодування заборгованість у 1989 р. зросла ще на 37,4 тис. м² і склала в УРСР на 1 січня 1990 р. 99,5 тис. м кв.

Для виконання зобов'язань, даних урядовою комісією, необхідно було вирішити питання відведення землі. При чинних стандартах будівництва багатопверхових будівель необхідно було знайти 936 га землі. На Донеччині тільки у Шахтарську і Сніжному були вільні землі для цивільного та індивідуального будівництва. В інших містах нове будівництво могло здійснюватися за рахунок ущільнення існуючих індивідуальних забудов і зносу старого житла, що гальмувало б темпи надання квартир гірникам. Шахтарі, що висловили бажання самостійно побудувати будинки, наполягали на збільшенні площі під забудову до 0,1 га, що вимагало вилучення із сівозміни близько 1 тис. га землі. З цієї причини облвиконком був проти виконання вимоги шахтарів-забудовників. Гірники до кінця року не змогли почати будівництво, оскільки земельні ділянки необхідної площі не виділялися, а проект відведення землі не був підготовлений. Шахтарям обіцяли кредити. У Ворошиловградській області їх виділили на суму 23,5 млн крб. [447, арк.

176]. На шахти та до магазинів надходили будматеріали. Продаж будівельних матеріалів у 1989 р. у Донецькій області зріс на 7,7 %. У шахтарських містах темпи підвищення продажів будматеріалів випереджали середньообласні. Але задовольнити попит на цю групу товарів союзний уряд були не в змозі.

Уряд УРСР надавав допомогу Донбасу. У вересні 1989 р. з його резерву Донецькому облвиконкому було виділено 1,1 млн крб. фінансової допомоги, з яких 800 тис. крб. призначалися ВО «Донецьквугілля». Гроші мали бути використані для створення потужностей з виробництва цегли та інших будівельних матеріалів. У жовтні Донецькому облвиконкому з резерву українського уряду було виділено ще 2,5 млн крб. капітальних вкладень, із яких 2 млн крб. призначалися для будівництва газопроводу Краматорськ – Донецьк [281, арк. 140].

Вирішення житлової проблеми, благоустрій міст та селищ залежали від фінансового стану вугільних підприємств. Шахтоуправління «Петровське» ВО «Донецьквугілля» для ліквідації черги (795 осіб) і надання квартир черговикам протягом 6 років у 1990 р. потребувало 17 млн крб., для благоустрою селища – ще 150 тис. крб. Для реалізації соціальної програми шахті необхідно було мати річний фонд соціального розвитку 20 млн крб. Підприємство впродовж року за умови виконання плану за чинними нормативами могло сформувати фонд у розмірі 477 тис. крб. Головний економіст шахти зазначав: «Щоб жити, як хочеться, треба заробляти прибутки 70 млн крб. За 10 місяців збитки шахти склали 3 млн крб.» [130, арк. 43]. Підприємства ВП Донецької області для забезпечення соціальних програм потребували 1,7 млрд крб. [183, арк. 11], зокрема для благоустрою селищ 285 млн крб. [Там само, арк. 9] Навіть якщо названі суми підприємствами та міністерством були б виділені, питання «Хто ці капітальні вкладення буде освоювати?» залишалося відкритим. Протягом п'ятирічки в області освоювали близько 700 млн крб. На об'єктах соціального призначення у 1989 р. не було освоєно 70 млн крб. [Там само].

Вкрай важко вирішувалося питання матеріального забезпечення нового будівництва і проведення ремонтів. Український уряд своєю постановою № 225 збільшив ліміти шахтарським містам на отримання матеріалів для їх проведення.

Матеріали, що призначалися для нешахтарських міст, передавалися вугільним об'єднанням. Але допомога республіканського уряду тільки частково полегшила вирішення проблеми. Потреби Макіївки у цементі та деревині були задоволені на 15 %, у піску – на 70 %. Для підготовки міста до зими необхідно було 700 т труб. Місту пообіцяли виділити 30 т та надати їх не раніше грудня [134, арк. 27]. Щоб виправити ситуацію, розпорядженням РМ УРСР від 11 листопада 1989 р. раніше затверджені фонди міст республіки на будівельні матеріали знову значно урізалися та передавалися підприємствам вугільної промисловості. Мінторг УРСР передавав підприємствам ЖКГ Донбасу фонди, що знаходилися у його розпорядженні, зокрема, оцинковану сталь, труби, паркет, сантехніку тощо. Але до кінця року РМ УРСР так і не змогла виконати заявки міських виконкомів. Матеріалами для проведення ремонтів будівельники забезпечувалися на 20 – 40 %.

Виконуючи постанову № 608, виконавча влада розпочала розробку програми соціально-економічного розвитку Донбасу. Донецький і Ворошиловградській облвиконкоми надали до союзного уряду пропозиції, у яких були узагальнені соціальні вимоги страйкувальників. У листопаді 1989 р. РМ СРСР доручила галузевим міністерствам вивчити можливість їх участі у виконанні програми, що розроблялася. У грудні 1989 р. Бюро із ПЕК СРСР розглянуло пропозиції, що надійшли, і передало їх РМ УРСР. погодилися брати участь у програмі Міненерго, Міннафтогазбуд, Міністерство важкого машинобудування СРСР. Під різними приводами більшість міністерств уникали від участі у виконанні постанови № 608.

Перспективи отримати житло у шахтарів, які стояли у чергах, дещо зросли в 1990 р. Мінвуглепром СРСР був єдиним міністерством, де не скорочувалися капітальні вкладення в соціальну галузь. У Донецькій області план будівництва житла на 1990 р. був збільшений на 17 %, шкіл – на 12 %, дитсадків – на 66 %, поліклінік – на 52 %, лікарень – у 2,3 рази [199, арк. 27–28]. Передбачалося побудувати за пайовою участю для підприємств Мінвуглепрому СРСР 375,9 тис. м² житлової площі (у 1986 р. було побудовано 396 тис. м²), зокрема для працівників об'єднань з видобутку вугілля 273,1 тис. м², що на 9,5 % перевищувало план 1989 р. [318, арк. 8]. Збільшення обсягів житлового будівництва для гірників

супроводжувалося їх зменшенням для працівників інших галузей народного господарства. Зокрема, план будівництва житла Донецькому металургійному заводу був скорочений на 32 % [317, арк. 68].

План будівництва житла госпспособом шахтами був визначений у 120 тис. м² (у 1986 р. було 19 тис. м²) [194, арк. 26]. Обсяги запланованих робіт не підкріплювалися матеріальними ресурсами. Виконання будівельної програми в УРСР не було забезпечене прокатом металу на 21 %, трубами – на 33 %, цементом – на 25 %, деревиною – на 21 % [63, арк. 61]. За 9 місяців 1990 р. ліспромгоспи РРФСР недопостачили підприємствам Мінбуду УРСР 193 тис. м³ деревини, у тому числі 9,5 тис. м³ у Донецьку область [310, арк. 4]. Через нестачу цегли (її дефіцит на Донеччині складав 200 млн шт.), український уряд збільшив фонди стінних матеріалів будівельним організаціям, які працювали у шахтарських містах. Макіївці було виділено 5,2 млн шт. цегли, що було на 0,7 млн шт. більше порівняно із попереднім роком. Але і збільшені обсяги постачань будівельних матеріалів не задовольняли місцеві органи влади. Виконком Макіївки стверджував, що для виконання будівельної програми і ремонту житла необхідно збільшити постачання цегли на 2,1 млн шт. [303, арк. 314].

Будівництво житла госпспособом також гальмувалося через нестачу спеціальної техніки та матеріалів. Шахтобудівники Луганщини мали звести 40 тис. м² житла. Їх забезпеченість деревиною складала 77 %, цементом – 41,6 %, трубами – 59 % [449, арк. 151]. Будівельні організації продовжували залишати робітники і фахівці. За 8 місяців 1990 р. з комбінату «Донецькшахтбуд» звільнилося 5 тис. робітників.

Надавалася допомога індивідуальним забудовникам. РМ УРСР виділила для них будматеріали на суму 57,3 млн крб. [47, арк. 38]. Союзний уряд зробив крок, який був негативно оцінений на селі. Він дав вказівку Раді Міністрів УРСР передати в систему торгівлі Мінвуглепрому СРСР будматеріали вартістю 34 млн крб., які призначалися для розрахунків із селянами за здані у споживкооперацію продукти харчування [7, арк. 209]. Але цей захід проблему розв'язав частково. Потреби торгівлі в цій групі товарів були задоволені в Донецькій області на 44 % [285, арк. 10].

Першочергова увага з боку виконавчої влади Донецької області до будівництва житла гірникам мала наслідки. Якщо виконання річних планів здачі житла підприємствам металургійної промисловості склало 52,5 %, то замовлення на будівництво житла підприємствам Мінвуглепрому СРСР було виконане на 71,7 % [531]. Якщо населення Донецької області у 1990 р. отримало квартир на 5,6 тис. менше, ніж у 1989 р., то підприємства ВП отримали житлової площі на 14,5 % більше, ніж у 1989 р. Але плани виконані не були. Вугільні підприємства УРСР недоотримали за пайовою участю 266 тис. м² житлової площі (4,6 тис. квартир), у тому числі у Донецькій області 154 тис. м², у Луганській – 98 тис. м². Замовлення ВО «Ровенькиантрацит» було виконано на 43 %. Плани здачі житла госпспособом вугільними підприємствами через відсутність матеріалів також не реалізувалися. Якість виконаних робіт була вкрай низькою.

Не кращою була ситуація з будівництва об'єктів соціально-культурної галузі. Тому кількість дітей, які навчалися у Донецькій області у другу зміну, зросла із 17,2 % до 17,5 % [317, арк. 39]. План будівництва лікарень був виконаний на 79 %, поліклінік – на 78 %, дошкільних установ – на 70 % (зокрема дитсадки в Макіївці та Селидовому не були збудовані), палаців культури – на 46 % [643]. Проте, порівняно із 1989 р. задача в експлуатацію лікарень та поліклінік збільшилася. На Луганщині індивідуального житла було побудовано на 19 тис. м² більше, ніж у 1989 р. [449, арк. 151]. Газифікацію селищ тільки розпочинали.

Після проголошення Декларацій про державний суверенітет, після того, як постало питання про ліквідацію союзного Мінвуглепрому, міністерство припинило перераховувати в УРСР гроші для виконання соціальних програм. Зокрема не було перераховано 5 млн крб. на будівництво у 1991 р. водогону Сіверський Донець – Донбас і 1,5 млн крб. для водозабезпечення м. Єнакієве. Мінвуглепром СРСР відмовлявся передати Донецькій області труби для газифікації, ухилявся від вирішення питань ремонту будівель і споруд, що знаходилися у зоні підземного вуглевидобування.

Здійснений нами аналіз дозволяє зробити наступні висновки:

- у перші місяці після страйку шахтарі відчули реальні результати своєї акції. Почалися певні зміни у соціально-виробничих відносинах відповідно до шахтарського розуміння справедливості. Надання владою страйккомам і колективам права реалізації окремих положень закону «Про державне підприємство (об'єднання)» щодо виборності керівників сприяло очищенню колективів від здирників. Скоротилася чисельність ІТП і фахівців;
- у форматі страйккомів сформувалися колективи однодумців, які прагнули здійснити «перебудову» у власних колективах. Не прихованим був намір деяких страйккомів, просуваючи на керівні посади своїх висуванців, стати самостійними центрами влади на підприємствах. Основну увагу активісти страйку приділили «завоюванню» рад трудових колективів. На деяких шахтах і в об'єднаннях сформувалося «двовладдя», що мало подвійне значення. З одного боку, були поставлені перешкоди щодо свавілля директорів, з іншого, страйккоми через РТК нав'язували колективу інколи непродумані рішення. Але «двовладдя» було дуже умовним і мало місце переважно на шахтах Донецької обл.;
- важливі зміни сталися в профспілках і парторганізаціях, до керівництва якими прийшли активісти страйку. Шахтні осередки КППС очолили прибічники кардинальної демократизації партійного життя. Партійна криза у шахтарських містах вступала у нову фазу саме завдяки активній ролі секретарів шахтних парторганізацій. Страйккоми намагалися подолати кризу профспілки. Але вирішальної перемоги у боротьбі за оновлення профспілкових комітетів страйккоми не здобули;
- зруйновані в дні протистояння норми взаємин, що склалися десятиліттями, між робітниками, із одного боку, ІТП та адміністрацією, із іншого, не дозволяли колективам швидко повернутися до дострайкового стану. Протиріччя і конфлікти всередині колективів змінили свій зміст. Були усунені причини одних з них (експлуатація шахтарів керівниками ділянок, побори, безконтрольність і вседозволеність адміністрації при розподілі благ) і з'явилися нові (зменшення розриву в зарплаті між робітниками та ІТП, нерівні умови виходу на пенсію підземних робітників різних спеціальностей, різна плата за проходження під землею однакової відстані шахтарями різних професій і розрядів тощо). Поновлювалися

конфлікти між адміністрацією і підземними робітниками через повернення до практики робіт у вихідні та святкові дні. Друга половина 1989 р. була часом пошуку адміністрацією форм співпраці з людьми, яких сама ж називала «крикунами». Закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» відіграв позитивну роль щодо стабілізації виробництва, підвищив відповідальність і адміністрації, і колективу за припинення робіт. Виробничі страйки вщухли до березня 1991 р. Після страйку вугільна промисловість стала більш привабливою для працездатного населення. Скоротилася плинність кадрів, у більшості вугільних об'єднань збільшилася кількість підземних робітників;

– втрата керованості шахтарськими колективами, відміна дисциплінарного статуту, скорочення числа інженерів із ТБ негативно позначилися на стані дисципліни і ТБ. Скасування «кріпацтва» (дисциплінарного статуту) мало зворотній бік. Відсутність самоконтролю, неусвідомлення цінності власного життя, ризику, невиконання вимог ТБ сприяли зростанню загального та смертельного травматизму. Збільшена небезпека вуглевидобування обумовила соціальну і політичну активність гірників;

– після страйку політика союзного уряду щодо вугільної промисловості не зазнала принципових змін. Страйк не вплинув на розміри дотацій. Розрахункові ціни на вугілля, що були встановлені на 1990 р., не дозволяли вивести підприємства на рівень рентабельності, який би міг забезпечити виконання виробничих і соціальних програм та реалізувати вимоги гірників, що були зафіксовані у «Протоколах». У 1990 р. абсолютна більшість шахт знаходилися у складному фінансовому становищі. Ніколи раніше вони не мали такої нестачі обігових коштів. Кількість підприємств, що отримали відносну економічну та юридичну самостійність, була мінімальною. Практика доводила, що тільки деякі шахти в змозі функціонувати як суб'єкти господарювання. Надання статусу самостійності окремим підприємствам спричиняло погіршення фінансового становища тих шахт, що залишилися в складі об'єднань. Деякі шахти отримали перший досвід зовнішньоекономічної діяльності;

– шахти УРСР продовжували знаходитися у прямому підпорядкуванні Мінвуглепрому СРСР. Кам'яновугільного концерну створено не було. Саме у 1990 р. у систему розподілу матеріально-технічних ресурсів стали активно

втручатися посередники. Комерційні структури були зацікавлені в отриманні максимального прибутку через вилучення у шахт грошей, що надходили для закупівель матеріалів і техніки. Подальший розвиток ринкових відносин, поява посередників ускладнювали становище підприємств. Незважаючи на те, що у 1990 р. об'єднання мали ліміти на техніку і матеріали в обсягах більших, ніж у 1989 р., криза матеріально-технічного забезпечення подолана не була. Більше того, проблеми забезпечення деревиною та вагонами загострилися. Комерціалізація матеріально-товарного забезпечення вуглевидобування не сприяла його оптимізації. Зростання тимчасової непрацездатності, професійної захворюваності та виробничого травматизму багато в чому були результатом кризи матеріально-технічного забезпечення шахт;

– безперечним результатом страйку стало зростання грошових виплат. Ніяк не пов'язане із зростанням продуктивності праці, воно негативно позначилося на стані виробничої дисципліни. Збільшення кількості прогулів майже у 2,5 рази було одним із наслідків виконання вимог страйку. Дещо збільшився розрив між зарплатою гірників і зарплатою робітників промисловості. Зарплата зросла, але шахтарі не отримали привілейованого матеріального становища, в якому вони знаходилися декілька років тому. У 1990 р. зростання життєвого рівня не було. Заробітної плати шахтарів, навіть високооплачуваних, не завжди вистачало для отоварювання в комерційних магазинах, на ринках та у «спекулянтів»;

– незважаючи на ажіотажний попит на продовольчі товари, неритмічність постачань та обмеженість асортименту, шахтарі та їх сім'ї за підсумками року були забезпечені продуктами харчування краще, ніж у 1989 р. У містах УРСР не було хлібних, тютюнових і винних бунтів. У повному обсязі скористатися своїми завоюваннями шахтарі не могли через криміналізацію торгівлі, через величезні обсяги вивезення продуктів харчування за межі Донбасу й республіки, які призначалися шахтарям. Отримання цих продуктів потребувало все більших фізичних та емоційних сил і витрат часу. Щоденна боротьба за продовольчі ресурси ускладнювала життя людей. Поглиблення кризи розподілу посилювало радикальні настрої населення. У робітників зникав інтерес до праці, руйнувалася віра в майбутнє. У свідомості

людей відбувався пошук альтернативної моделі суспільного устрою, де не було б місця товарному голоду;

– страйк відкривав перспективу відродження шахтарських міст і вирішення житлової проблеми. Союзний і республіканський уряди намагалися виконати взяті на себе зобов'язання. Фінансування Мінвуглепромом СРСР житлової програми збільшилося. Прийняття союзним урядом постанови № 717 стало відповіддю влади на потреби населення шахтарських міст. Ймовірність її виконання була нереальною через величезну вартість проекту та вкрай обмежені фінансові ресурси підприємств вугільної промисловості. Цю програму було неможливо осилити без участі союзного уряду і Мінвуглепрому СРСР, які б перерозподілили бюджетні гроші в інтересах шахтарів УРСР. Для українського уряду програма розвитку соціальної сфери шахтарських міст була нездійсненною;

– 1990 р. був останнім роком інтенсивного цивільного будівництва у шахтарських містах. Але з об'єктивних причин (відсутність необхідної бази будіндустрії, відтік кадрів з держпідприємств тощо) збільшене фінансування не принесло бажаного результату. Незважаючи на зрив планів будівництва житла, квартир гірниками було отримано більше, ніж у 1989 р. Проте розрив між потребами гірників у якісному житлі та можливостями держави їх задовольнити збільшився. Ставало зрозумілим те, що розроблений КПРС у 30-ті рр. механізм створення і підтримки соціальної галузі промислових центрів свій ресурс вичерпав.

РОЗДІЛ 6

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЗОВАНОГО ШАХТАРСЬКОГО РУХУ (СЕРПЕНЬ 1989 р. – ГРУДЕНЬ 1990 р.)

6.1. Набуття гірниками досвіду політичної участі в політичному житті СРСР та УРСР у серпні – грудні 1989 р.

План М. Горбачова та Політбюро ЦК КПРС, задіяний під час страйку, спрямувати удар шахтарського обурення на місцеві органи влади спрацьовував. Після завершення страйку лідерам шахтарів належало домогтися виконання вимог щодо відставки перших секретарів МК КПУ і голів міськвиконкомів у містах, де такі вимоги були поставлені. Додатковою підставою для вимог відставки посадовців було очікування помсти: «Ми не можемо зволікати зі зміною цих керівників, інакше ці люди почнуть чистити нас самих» [174, арк. 11]. Члени страйккомів квапили ЦК КПРС якомога швидше прийняти закон про місцеві органи влади і провести до них нові вибори, «інакше депутатський корпус ухвалить такі закони, які будуть вигідні для збереження їх [номенклатури] влади» [383, арк. 2].

7-го серпня 1989 р. збігав термін виконання вимоги страйккому ВО «Первомайськвугілля» звільнити від займаних посад першого секретаря міськкому КПУ, переобрати членів бюро, а також голову міськвиконкому, його заступників. 2-го серпня за участю представників страйккому партійне керівництво міста було переобране. 5-го серпня у Дзержинську і Торезі були обрані нові перші секретарі міськкомів КПУ. Усі три партійні секретарі були звільнені від займаних посад на пленумі МК КПУ м. Сніжного, що відбувся 17 серпня. Зі складу МК КПУ було виведено 12 осіб, замість яких були обрані нові члени, у тому числі прохідники шахт «Північна» і «Зоря», гірничоробітник очисного вибою шахти «Ударник», електрослюсар шахти «Міуська». 25-го серпня на пленумі МК КПУ Стаханова представники страйккому домоглися відставки всіх партійних секретарів. Але не було випадку, щоб першим секретарем МК КПУ був обраний комуніст, чия

кандидатура висувалася страйккомами. Були звільнені від займаних посад голови міськвиконкомів Антрацита, Ровеньки, Стаханова, Тореза та Шахтарська.

Лідери страйккомів прагнули до об'єднання. Із ініціативою створення загальнодонбаського об'єднання страйккомів виступали одночасно лідери ВО «Донецьквугілля» і ВО «Артемвугілля». Першим кроком до об'єднання навколо страйккому ВО «Донецьквугілля» стала нарада лідерів гірників Донецька, Макіївки, Селидового, Добропілля, Дзержинська та Красноармійська, що відбулася 11 серпня. Аналогічну роботу проводили керівники страйккому ВО «Артемвугілля». Вони об'єднували навколо себе страйккоми ВО «Орджонікідзевугілля» і «Шахтарськвугілля». Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу (РССКД) була утворена 17 серпня 1989 р. в актовому залі ВО «Артемвугілля» на конференції представників страйкових комітетів шахт і об'єднань Донецької, Дніпропетровської, Ворошиловградської і Ростовської областей. На ній були присутні понад 50 гірників з 16 міст. У форумі брали участь працівники партійних, державних та правоохоронних органів. Конференція прийняла рішення про створення РССКД із центром у Горлівці, затвердила декларацію і тимчасовий статут спілки. У декларації стверджувалося, що головною метою РССКД є сприяння перебудові та демократичним перетворенням у суспільстві, здійснення постійного контролю за виконанням вимог, поставлених під час липневих страйків. У вузькому колі лідери страйккомів називали іншу мету створення спілки – здійснення тиску на владу. Була обрана координаційна рада спілки, до якої входив 31 гірник [343].

24-го серпня колективи гірників сколихнула звістка із Шахтарська, де лідери шахтарів вручили першому секретареві міськкому КПУ повідомлення про проведення 31-го серпня шестигодинного попереджувального страйку у зв'язку із невиконанням вимог попередньої акції. Страйкком наполягав також на відставці першого секретаря МК КПУ, який пропрацював на посаді кілька днів, а також голів міськвиконкому і комітету народного контролю, прокурора, начальників підрозділів міськвиконкому і деяких господарських структур. Міська влада була поставлена до відома, що у разі невиконання вимоги про відставку посадовців після попереджувального страйку почнеться безстроковий. Члени РССКД, які втрутилися

у цей конфлікт. РССКД висловила своє бачення вирішення конфлікту: «Для запобігання повторної хвилі страйків вважаємо за необхідне негайне прийняття рішення щодо перевиборів місцевих рад народних депутатів, районних, міських, партійних та комсомольських комітетів Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської та Ростовської областей» [374, арк. 1]. РССКД запропонувала ЦК КПРС, ВР СРСР і РМ СРСР до 1 жовтня 1989 р. розглянути поставлені питання. З 20-го вересня РССКД оголосила 10-денну готовність до загального страйку.

Під час страйку і після нього страйккоми та їх представники, вирішуючи завдання досягнення соціальної справедливості, добровільно взяли на себе виконання деяких владних функцій. Носії державної влади заявляли, що «у шахтарських містах встановилося двовладдя» [229, арк. 12]. Але такого явища не було. Член донецького страйккому Б. Гребенюк відкидав подібні твердження: «Страйк не привів до захоплення влади. Страйковим комітетам виключно силою своєї енергії, іноді тиском та погрозами вдавалося *в окремих випадках* (виділено мною – В. А.) впливати на рішення офіційних органів влади. Останні могли або милостиво пересунути комусь чергу на житло, влаштувати дитину в дитсадок [...]. Влади як такої у страйккому – громадській організації з прохальною [...] функцією – не було, немає і не може бути» [864, с. 49].

Постійні поїздки до Москви, зустрічі з керівниками уряду і міністром М. Щадовим, участь у засіданнях урядових комісій розширювали політичний світогляд гірників. Такі зустрічі відбулися 1-го серпня (з М. Рижковим, Л. Рябєвим та М. Щадовим), 12-го вересня (з Л. Рябєвим), 26-го вересня (з Л. Вороніним та М. Щадовим), 17 – 19-го жовтня (нарада за участю членів уряду), 17-го листопада (зустріч М. Рижкова з представниками гірників), 24-го листопада (з М. Рижковим, В. Щербаковим, В. Вороніним, Л. Рябєвим, головою ЦК профспілок С. Шалаєвим). Зустрічі у Кремлі, перебування в урядових кабінетах розкривало шахтарям очі на організацію і стан державної влади, що міністерства – це «фортеця, яку дуже важко пробити» [140, арк. 49]. Голова РТК ВО «Донецьквугілля» В. Тризна на засіданні страйккому говорив: «До цієї поїздки у мене, як у комуніста, була віра в партію і уряд. Те, із чим я зіткнувся, різко похитнуло мою віру в партію. Нікому ми не

потрібні» [345, арк. 28]. Спостереження, зроблені в Москві, усвідомлення того, що «ми нікому не потрібні» зумовили подальшу радикалізацію свідомості лідерів шахтарів. Ухвалений закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» спричинив напруженість в галузі. Згідно з ним повинні були припинити свою діяльність страйккоми, які чинили опір такій перспективі. Їх активісти розуміли, що зможуть зберегти страйккоми тільки спираючись на шахтарів.

Донецький страйкком розширював свої зв'язки із російською політичною опозицією. У жовтні учасником одного із засідань РССКД був активіст МДГ С. Станкевич. Під час роботи VII пленуму ПРВП (серпень 1989 р.) розпочалася співпраця страйккому з Г. Поповим, який наполягав на створенні потужної всесоюзної шахтарської організації. Лідери російської опозиції переконували українських шахтарів, що «для контролю [виконання «Протоколів»] потрібно брати владу у свої руки» [1305, с. 12]. Ці думки поділяли на Донбасі. Гірники приходили до висновку, що «зараз варто поставити питання про владу, здатну навести лад. Необхідно взяти владу у свої руки і не чекати згоди функціонерів» [339, арк. 20]. Небезпека для суспільства подібних настанов полягала в тому, що за певних умов могло відбутися «озброєне повстання пролетаріату». На нараді в ЦК КПРС у лютому 1990 р. гірник В. Комаров стверджував: з Грузії та Азербайджану на Донбас надходить зброя, шахтарів закликають брати владу силою [296, арк. 191].

17-го серпня, перебуваючи у Москві, група членів страйккому ВО «Донецьквугілля» зустрілася із першим секретарем посольства США в Москві В. Россо [38, арк. 179]. У кінці вересня у Донецьк прибула делегація США [179, арк. 85]. Незабаром донецький страйкком встановив зв'язок із Фондом Сореса в Москві, від співробітників якого отримував юридичну допомогу. У грудні 4 українських шахтарів за програмою ЮСІА вилетіли до США. Лідери шахтарів стали бажаними учасниками різноманітних нарад, семінарів та конференцій. 15 – 16-го вересня представники Донецька і Павлограда брали участь у нараді представників робітничих спілок, клубів, робітничих (страйкових комітетів), соціалістичної асоціації АН СРСР і Соціалістичних профспілок (Соцпроф). 19-го листопада представник Донецька був присутній на конференції Спілки робітників Кузбасу. 12-го грудня група членів

РССКД побувала на засіданні МДГ. 15–17-го грудня лідери страйккомів зустрілися на консультативній нараді робітників у Ленінграді, яку організувала профспілка «Незалежність». 23-го грудня у Москві у приміщенні Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР за участю представників РССКД відбулося засідання оргкомітету з підготовки з'їзду незалежних робітничих організацій і рухів.

Першим іспитом на політичну зрілість для українських гірників стала організація підтримки шахтарів Воркути, які призначили на 26 жовтня добовий політичний страйк. В УРСР ідея проведення політичного страйку солідарності особливої підтримки не мала. Із 24 членів РССКД, учасників наради 25-го жовтня у Павлограді, за проведення страйку висловилися 5 гірників [1340]. У ВО «Красноармійськвугілля» за проведення страйку висловилися більшість шахт. Донецький страйкком запропонував провести добовий страйк і мітинг у центрі міста. Деякі його члени свідомо висовували політичні вимоги, будучи упевненими, що бажання отримати свободу прийде до шахтарів тільки через політизацію руху [1076, с. 3]. Відповідно до закону СРСР «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» на шахтах розпочалося проведення референдумів. РТК ВО «Донецьквугілля» погодилася проводити акцію, але в іншій, ніж пропонував страйкком, формі: це має бути 2-х годинний попереджувальний страйк без зупинки вуглевидобування із припиненням відвантаження вугілля. 30-го жовтня на шахті «Жовтнева» ВО «Донецьквугілля» на спільному засіданні РТК, профкому і страйккому було прийнято рішення про проведення добового економічного страйку з повним припиненням робіт. З 21-го колективу ВО «Донецьквугілля» за страйк висловилися 5, проти – стільки ж. Інші РТК і страйккоми питання про страйк не розглядали, але погоджувалися його проводити без зупинки робіт з підтримки вибоїв або проводити страйк без зупинки виробництва. Проте страйкком вирішив 1-го листопада 1989 р. провести 2-х годинний попереджувальний страйк. Він ухвалив рішення вивести людей на майдан із економічними вимогами.

1 листопада 1989 р. усі шахти Донецька працювали, за винятком шахтоуправління «Жовтнєве», яке проводило добовий страйк, і шахти ім. О. Скочинського, де відбувся 2-х годинний страйк. У Горлівці застрайкувала шахта

«Олександр-Захід». У Донецьку на майдан перед будівлею обкому КПУ прийшла колона шахти «Жовтнева». Оголошений страйк шахтарів об'єднання не відбувся. Події показали, що ресурси страйккому як організатора страйкової боротьби обмежені. Його авторитет в очах шахтарів упав, що підтвердили соціологічні опитування. Але політичні вимоги були підтримані. У «Зверненні до Верховної Ради СРСР» були вимоги, аналогічні поставленим у Воркуті. Поставлення політичних вимог у Донецьку свідчило, що страйкком ВО «Донецьквугілля» став одним із сегментів загальносоюзного демократичного руху. Лідери донецьких шахтарів демонстрували інший рівень політичної участі: вони поставили вимоги, які припускали зміни політичної системи суспільства, перехід від партійної держави до республіканської форми правління. Гірники все активніше обговорювали думку щодо створення робітничої партії на базі страйккомів.

На початку грудня лідери Міжрегіональної депутатської групи закликали гірників Донбасу до політичного страйку. Напередодні засідання РССКД, де повинне було прийматися остаточне рішення із цього питання, пропозицію обговорювали у Донецьку члени страйккому та представники шахт. Шахтарі не хотіли бути виконавцями чужої волі, щоб їх руками досягалися незрозумілі їм цілі: «Відбувається закулісна боротьба за владу. Кому це вигідно, нехай вони це і роблять» [345, арк. 38], «зараз треба думати тільки про вибори» [345, арк. 39]. Донецький страйкком прийняв рішення підтримати МДГ, організувати мітинг перед будівлею обкому КПУ для обговорення ст. 6 Конституції СРСР.

Намір лідерів шахтарів реально брати участь в управлінні економічними та соціальними процесами міг реалізуватися тільки у разі легітимації страйккомів. Знання курсу «Історії КППС», обов'язкового для вивчення всіма радянськими студентами, давало шахтарським лідерам підказку форми офіційного існування страйккомів – це мали бути державно-громадські структури з правами РСІ. Лідери гірників переконували керівників СРСР у тому, що тільки страйккоми здатні протистояти «прогнилій системі нашої економіки». Вони наполягали: влада повинна визнати страйккоми чинними до закінчення виконання постанови № 608 і надати їм владні функції. Урядом був здійснений безпрецедентний крок – він пішов на

створення такої структури. Була утворена державно-громадська комісія із контролю за виконанням постанови № 608. 24-го листопада 1989 р. уряд затвердив «Положення про робочу групу державно-громадської комісії» [347, арк. 1–12].

Після грудня 1989 р., коли більшість II З'їзду народних депутатів відхилила ухвалу Законів СРСР «Про власність», «Про землю» і заблокувала скасування ст. 6 Конституції СРСР, лідери гірників розглядали розвиток політичного процесу як відхід від «перебудови». Вони побоювалися, що перемога більшості на З'їзді народних депутатів матиме той результат, що після короткострокового періоду відлиги почнеться «пронизливий холод». «Страх стиснутий у душі», – писали М. Горбачову гірники Горлівки [372, арк. 2]. Перспективу вирішення шахтарських проблем вони пов'язували із перебуванням при владі М. Горбачова і мали намір підтримати його, тому що «робітничий рух виник і розгорнувся при М. Горбачові та завдяки його політиці, М. Горбачов – це єдина надія на реалізацію шахтарських вимог» [372, арк. 2]. М. Рижков довіру шахтарів втратив через погіршення матеріального забезпечення шахт і роботи залізничного транспорту. Уряд, вважали шахтарі, працює на мафію. Лідери гірників розуміли, що в КПРС посилюється боротьба прибічників і супротивників «перебудови», що в організаціях КПУ переважають прибічники «твердої руки», які при зміні політичної ситуації виступлять проти М. Горбачова. У лютому 1990 р. шахтарські лідери заявляли: «Робітничий рух не віддасть М. Горбачова ні Єльцину, ні Лігачову» [124, арк. 32].

6.2. Політична боротьба під час «обласних» і «міських» революцій 1990 р. та її результати

Перші місяці 1990 р. ознаменувалися різким підйомом політичної активності людей у зв'язку з майбутніми виборами в органи влади. Під різними приводами у Чернігові, Чернівцях, Полтаві, Харкові, Житомирі тощо відбулися масові маніфестації, на яких лунали вимоги відставки бюро обкомів КПУ і проведення позачергових обласних партконференцій, радикального оновлення керівних органів, створення комісій партійного розслідування зловживань чиновників та

функціонерів. У підготовку до виборів включилися клуби і асоціації виборців у Горлівці, Добропіллі, Донецьку, Єнакієвому, Кіровському, Красному Лучі та Краснодоні. Своїх кандидатів висували страйкками. Донецький страйкком ще восени 1989 р. дійшов до висновку, що найважливішим завданням його діяльності разом з контролем за виконанням постанови РМ СРСР № 608 є підготовка до виборів: «Традиційно цю роботу проводила партія, а тепер має бути наша ініціатива» [345, арк. 17]. Страйкками вирішили взяти участь у виборах, щоб «сформувати потрібну нам владу» [345, арк. 18].

Напрацюванню виборчої програми висуванців страйккомів було присвячено спільне засідання РССКД і Спілки робітників м. Горлівки, що відбулося у січні 1990 р. Розуміючи складність боротьби за депутатські мандати, коли виборчі комісії формувалися і контролювалися відділами організаційно-партійної роботи партійних комітетів, страйкками для нейтралізації цієї переваги обрали тактику «виборчого натиску», виставляючи свої кандидатури там, де балотувалися керівники партійних органів. До виборчої кампанії включилися і шахтні парткоми. Вивчення громадської думки показувало, що страйкками, незважаючи на нетривалий період свого існування стали однією з провідних політичних сил. У Донецькій обл. на питання: «Представників якої політичної сили хотіли б Ви обрати?» жителями були дані відповіді: КПРС – 29 %, профспілки – 26 %, страйкками – 19 % [199, арк. 12].

Другим за значенням питанням у суспільно-політичному житті була підготовка до лютого пленуму ЦК КПРС, який мав демократизувати КПРС, наблизити дату проведення її XXVIII з'їзду. Партійно-політичне керівництво СРСР, яке вперше після 70 років своєї єдиновладності зіткнулося із наявністю політичної опозиції. Настав час інтенсивного спілкування керівників КПРС і СРСР з представниками шахтарів. 18–19 січня у ЦК КПРС проходила всесоюзна нарада представників робітничого класу, селянства та інженерно-технічних працівників. Робітників Донецької області представляли 23 осіб, серед яких були лідери РССКД і Спілка робітників м. Горлівки. Позицію гірників на цій нараді висловив П. Шлегель, який попередив: «Якщо до весни не відбудуться конкретні зміни, передбачені рішеннями уряду, знову можуть виникнути страйки» [296, арк. 176].

2-го лютого в ЦК КПРС відбулася зустріч М. Горбачова і М. Рижкова із керівниками страйккомів – членами державно-громадської комісії з контролю за виконанням постанови № 608, яких у Москві зібралося 80 осіб. Зустріч відбулася за ініціативи шахтарських представників. Гості не були skutі кремлівськими стінами, ставили питання руба. Фактично М. Горбачову були запропоновані умови політичного союзу шахтарського руху і лідера «перебудови» – ліквідація опору «середньої ланки» та сприяння з боку М. Горбачова шахтарським кандидатам на виборах. Позиції М. Горбачова на зустрічі з шахтарями полягали у наступному: перебудову потрібно рятувати; включення народу в політику – це саме те, що треба, особливо якщо йдеться про таку організовану, потужну і відкриту силу, як «шахтарський народ»; робітничий рух покликаний збагатити перебудову КПРС, рад, господарського апарату, куди мають прийти шахтарські лідери, здатні володіти ситуацією, брати відповідальність на себе [1261].

Напередодні пленуму ЦК КПРС обстановка в партійних організаціях шахт була вкрай напруженою. Безпартійні шахтарські активісти «ставили на коліна» парткоми. Про морально-психологічний стан шахтарів, що були членами КПРС, секретар парткому шахти ім. Челюскінців ВО «Донецьквугілля» говорив: «У комуністів прогресує почуття соціальної апатії, розгубленості та невпевненості» [281, арк. 23]. Припускаючи, що КПРС врятувати ще можна, активні шахтарі-комуністи шукали шляхи виходу із партійної кризи. Вихід бачився в тому, щоб «повернути партію на боротьбу проти тих, хто заважає перебудові» [193, арк. 92], «згадати про ленінську РСІ» [372], вибрати справжніх лідерів і запитувати з них, «передати владу вниз людям, учити їх самоврядуванню» [193, арк. 55]. На партзборах, що пройшли в грудні – січні 1990 р., робітники говорили про те, що вони не пішаки і не платники податків, що не хочуть залишатися маріонетками в руках партійних функціонерів. Вони говорили про необхідність зміни відносин у партії. Основним об'єктом критики був партапарат, який займався підбором і розстановкою потрібних йому людей, не підзвітних партійцям. Серед пропозицій, що висловлювалися шахтарями, було і таке: «Партія має бути на такому самому рівні, як й інші політичні організації, що народжуються зараз. Вона повинна піти з

керівних висот і посісти такі самі позиції, як і новоутворені організації хоча б до того часу, поки не буде ухвалений закон про партії» [124, арк. 46]. На думку шахтарів-комуністів, ХХVІІІ з'їзд КПРС мав бути проведений достроково в квітні – травні та на ньому має бути не менше, ніж наполовину оновлено керівництво КПРС. Комуністи наполягали на формуванні такого партапарату, який не був би пов'язаний з тіньовою економікою, не боявся йти в народ і вести з ним діалог. Шахтарська «програма» перебудови КПРС, в основі якої лежали ідеї «Демократичної платформи в КПРС», була доведена до відома всіх вищих партійних комітетів, у тому числі до ЦК КПРС. Це зробила створена у січні 1990 р. рада секретарів парткомів шахт ВО «Донецьквугілля». Невдала спроба представника парторганізацій шахт Донецька зустрітися із керівниками КПРС та апарату ЦК КПРС зумовила висновок шахтарів-комуністів: «Якщо нам недоступні ні член Політбюро, ні керівники відділів, то не потрібний нам такий склад Політбюро, такий склад ЦК» [194, арк. 83]. Усі наступні події були тісно пов'язані зі вступом у завершальну фазу передвиборчої кампанії, яка розпочалася 4 лютого 1990 р., коли після завершення реєстрації кандидатів у депутати стартувала передвиборча агітація. Включення шахтарів у велику політику було пов'язано не лише з прагненням їх лідерів підтримати М. Горбачова. До активної політичної діяльності підштовхували шахтарів їх наукові консультанти – прибічники народної революції. До активної боротьби із партійною бюрократією закликали шахтарів прибічники ліберально-демократичного і національно-ліберального табору на конференції «Про виборчу кампанію, її можливі результати і тактику демократичних рухів», що проходила 2 – 4 лютого у Вільнюсі та була організована Саюдісом.

Пленум ЦК КПРС відбувся 5 – 7 лютого. На ньому був присутній голова РТК ВО «Артемвугілля» член Спілки робітників м. Горлівки К. Фесенко, який виступив у дебатах і виклав лідерам держави своє розуміння змісту «перебудови»: «Не маючи правової обґрунтованості, законів, ми кидаємося із одного боку в інший» [539]. Шахтар попередив, що у «перебудові» може відбутися «нова хвиля, яка її прискорить» [Там само].

Підсумки пленуму ЦК КПРС у більшості парторганізацій викликали негативну реакцію. У той час, як міські й обласні організації КПУ звинувачували ЦК КПРС у нездатності прийняти важливі для країни рішення, секретарі шахтних парторганізацій поставили свої претензії міськкомам КПУ. 6 лютого у Червонограді відбулася нарада секретарів парторганізацій шахт, на якій відбулася дискусія про місце партійних органів і ролі Червоноградського МК КПУ в громадському житті, про вірогідні результати майбутніх виборів. Учасники зустрічі дійшли до висновку про необхідність проведення позачергового пленуму міськкому КПУ для виправлення помилок, допущених під час виборчої кампанії. Ускладнювалася політична ситуація у Павлограді. Після пленуму МК КПУ, який відбувся 10-го лютого і на якому було поставлено питання про недовіру ЦК КПРС, об'єднаний страйкком ВО «Павлоградвугілля» зажадав відставки міськкому КПУ. Комунисти шахти ім. XXVI з'їзду КПРС висловили недовіру міськкому, а також Дніпропетровському обкому і ЦК КПУ [104, арк. 6]. За недовіру МК КПУ в 30 парторганізаціях проголосував 1421 член КПРС [105, арк. 131].

Пропозиція про відставку Донецького обкому КПУ вперше пролунала на другій загальноміській конференції шахтарів Єнакієвого, яка проходила 2 січня 1990 р. [1265]. Підставами для цієї вимоги було озоамілювання, до якого вдалися керівники області під час візиту М. Горбачова у Донецьк, невжиття заходів до керівників ВО «Орджонікідзевугілля», які скомпрометували себе, та неефективна боротьба із організованою злочинністю. Але через периферійне розташування міста ця подія істотно не вплинула на політичне життя області. Вимога відставки Донецького обкому КПУ пролунала на мітингу в Донецьку 7 лютого за участю 2-х тис. осіб. Події у Донецьку були важливі для М. Горбачова. Лютневий пленум ЦК КПРС завершувався під супровід мітингу у Донецьку, де люди стояли з транспарантами «Горбачов – ми тобі віримо!», «Лігачов – ти не правий!», «Компанія Лігачова – руки геть від Горбачова!», «Чернігів, Чернівці, Волгоград, Донецьк! Даєш підтримку Горбачову!». Те, що відбувалося, трактувалося як пробудження донецької обласної парторганізації під впливом пленуму, що закінчився, як підтримка Донбасом курсу М. Горбачова і засудженням супротивників перебудови. Шахтарі,

які втрутилися в систему політико-владних відносин, не до кінця розуміли спрямованість своїх дій: для одних вимога відставки партійних органів була засобом виходу із кризи, для інших – помстою за порожні прилавки, для третіх – способом встановлення влади робітників.

Проект резолюції, що був підготовлений страйккомом, включив передані до ЦК КПРС пропозиції ради секретарів парторганізацій шахт щодо демократизації партійного життя, деякі ідеї парламентської опозиції. Для виконання вимог, що належать до компетенції регіональних і міських органів влади, учасниками мітингу був визначений тижневий термін. У разі їх ігнорування страйкком покладав на себе відповідальність за проведення безперервного мітингу, а 5-го березня – політичного страйку. Резолюція мітингу офіційно була вручена обкому КПУ і надіслана всім головам страйккомів, керівникам шахт, у первинні парторганізації міста. Не чекаючи рішень обкому, страйкком взявся за підготовку до проведення конференції обласної парторганізації. 8-го лютого 1990 р. з його членів був утворений тимчасовий оргкомітет. У більшості шахтарських міст резолюція мітингу отримувала підтримку у активістів громадсько-політичних формувань, але із певними зауваженнями. Мітинг у Красноармійську відбувся за ініціативи гірників шахти ім. О. Стаханова. Тут також демонструвалася підтримка М. Горбачову. Присутні були з гаслами «Горбачов! Ми Вас підтримуємо!». Хоча на мітингу проголошувалася підтримка резолюції, що була оголошена у Донецьку, прийнятий тут документ за змістом дещо відрізнявся від донецького. У ньому не було вимог відставки обкому КПУ. Багато первинних парторганізацій також підтримали резолюцію донецького мітингу, але повної одностайності стосовно його резолюції не було. На шахті ім. В. Бажанова ВО «Макіїввугілля» було підтримано вимогу відставки обкому КПУ, але організацію партконференції макіївські гірники пропонували доручити тимчасовому оргкомітету за участю представників Спілки трудящих Донбасу [396, арк. 5]. На зборах у парторганізаціях шахт ВО «Павлоградвугілля», присвячених цьому питанню, брало участь від 28 % (шахта ім. Ленінського комсомолу України) до 66 % членів КПРС («Самарська»). Половина зборів була проведена за відсутності кворуму [105, арк. 131].

8-го лютого відбулося засідання бюро Донецького обкому КПУ, на якому його члени дійшли до висновку, що мітинг був акцією, спланованою у Москві. Дії бюро обкому частково можна кваліфікувати як політичну капітуляцію. Дії бюро обкому КПУ викликали розгубленість у працівників парткомів підприємств. Вони бачили, що «у місті розгорнулася справжня боротьба за владу» [124, арк. 9]. «Мені дуже страшно, що містом керує цей страйкком» [124, арк. 37], – висловлювався секретар парткому шахти. Цього ж дня із метою визначення стратегії та тактики поведінки в обласному центрі було проведено нараду секретарів парторганізацій області, у якій брало участь 5 тис. осіб. Її учасники відкинули трактування позиції страйккому як спрямовану на розвиток перебудови і демократії. Тут було заявлено: дії страйккому вигідні мафії, яку давила партія. Те, що відбувалося у містах УРСР, присутні розцінювали таким чином: країною котиться друга хвиля знищення партійних комітетів; резолюція мітингу – це ультиматум, і обласна парторганізація зобов'язана прийняти виклик, продемонструвати свою силу. Учасники наради вирішили, що наступ на КПРС має бути зупинений саме у Донецькій області. Для цього треба об'єднати промислові регіони та заручитися підтримкою ЦК КПУ. Інакше відставка у Донецьку призведе до ланцюгової реакції – вимог відставок інших обкомів і міськкомів КПУ.

Представники донецького страйккому, що були членами КПРС, взяли участь у роботі пленуму Донецького обкому КПУ, який відбувся 9 лютого. Вони переконалися у тому, що обласна парторганізація, якщо і не знаходиться у відкритій опозиції до М. Горбачова, то не виступає його опорою. На пленумі в трьох виступах пролунали вимоги відставки М. Горбачова. Представники страйккому відкинули звинувачення про намір захопити владу. «Ми не рвемося до влади, як ви хочете тут представити», – говорив Ю. Болдирев [194, арк. 42]. В. Тризна уточнив: «Ми прийшли сюди не брати якусь владу ефемерну, ми пришили знайти вихід із кризової ситуації» [194, арк. 90]. Учасників пленуму виступи представників гірників не переконали. Було знехтувано пропозицію про відставку обкому КПУ. В організаторах мітингу учасники пленуму бачили авантюристів, що диктують

ультимативні вимоги, прикриваються гаслами перебудови, зневажають радянські закони; бачили в них прибічників мітингового права і страйкового шантажу.

У міських парторганізаціях ставлення до пропозиції відставки обкому КПУ і прийнятим ним після цього рішенням було різним. Позиція Донецького МК КПУ полягала в тому, що не можна партії, яка народилася як партія робітничого класу, конфліктувати зі страйккомом, тому що цілі у партійних і страйкових комітетів одні, і «якщо зароджується робітничий рух, який виступає проти партійних органів, то не варто конфліктувати з цими робітниками» [124, арк. 88]. Донецький МК КПУ заявив, що він готовий до «круглого столу», і запропонував страйккому зняти питання про проведення страйку. Його пленум відмовився від саморозпуску, вирішив найближчим часом провести міську партконференцію, делегати якої мали бути обраними за процедурою таємного голосування на альтернативній основі. На конференції передбачалося вирішити питання про структуру донецької парторганізації [124, арк. 95].

Своє бачення ситуації у місті донецький страйкком описав у листівці, де говорилося: «Середній і низовий апарат республіки, обкомів і райкомів після поразки на пленумі ЦК КПРС намагається взяти реванш. У районах Донецька ведеться агітація проти керівництва країни, розпускаються чутки про підготовлювані погроми і кровопролиття, вказується на страйкком [...]. 13-го буде пленум міськкому, щоб, спекулюючи на думці первинних парторганізацій, зажадати від пленуму обкому партії прийняття рішень проти страйккомів. Донецький страйкком, виступаючи на підтримку М. Горбачова, звертається до вас, робітники області, висловити солідарність і взяти найактивнішу участь у стабілізації становища у регіоні» [124, арк. 10]. Страйкком запропонував колективам направити своїх представників 14 лютого до будівлі Донецького обкому КПУ.

14-го лютого 1990 р. відбувся розширений пленум Донецького обкому КПУ, який опрацьовував питання «Про деякі підсумки лютогового (1990 р.) пленуму ЦК КПРС і суспільно-політичну ситуацію, що склалася в області». Його супроводжував мітинг за участю 7 тис. осіб, що завершився о 18 годині. На мітингу нову резолюцію не ухвалили, але були підтримані вимоги, поставлені раніше.

Напередодні пленуму відбулася зустріч членів страйккому і ради секретарів парторганізацій шахт, де була вироблена єдина позиція поведінки на пленумі. У виступі секретаря парткому шахти ім. О. Засядька, що був виголошений від імені всіх секретарів парторганізацій шахт, була поставлена вимога: бюро обкому і весь склад обкому повинні піти у відставку. Підготовкою звітно-виборної конференції займатиметься оргбюро, куди можуть увійти секретарі обкому КПУ. Представники страйккому підтвердили: «Ми не рвемося до влади», не проти КПРС. «Так давайте разом досягати мети» [194, арк. 52], – закликав членів обкому співголова страйккому В. Коломийцев, маючи на увазі створення республіканського кам'яновугільного концерну. Тональності пленуму надав представник ЦК КПУ: «Наше завдання не йти на конфронтацію, а вести розумний діалог з усіма політичними рухами та організаціями. Але від тих, хто руйнує, настав час відмежуватися» [194, арк. 49], після чого на пленумі було поставлене питання про партійність Ю. Болдирева. Пленум обкому відкинув вимогу мітингу відправити бюро обкому КПУ у відставку. За довіру бюро обкому проголосували 53 осіб, проти 46, утрималися 9 [194, арк. 54]. Голосували «проти» і шахтарі, і деякі металурги на тій підставі, що «бюро обкому партії завинило перед обласною партійною організацією через те, що замкнулося на роботі з шахтарськими парторганізаціями, зовсім забувши, що Донбас – це металурги, шахтобудівники, морський флот та інші робітники, і замикатися лише на страйккомах не можна» [194, арк. 58]. Ті, хто голосували «за», були переконані в тому, що якщо Донецький обком КПУ піде у відставку, то в області утвориться вакуум влади.

Цього ж дня 14-го лютого відбувся пленум Луганського (Ворошиловградського) обкому КПУ. Не чекаючи повторення донецьких подій, пленум задовольнив прохання першого секретаря обкому І. Ляхова про звільнення із займаної посади. 17-го лютого під супровід мітингу проходив позачерговий пленум Червоноградського МК КПУ, який розглядав питання «Про політичну обстановку, яка склалася у міській парторганізації». У відставку був відправлений майже весь склад міськкому за винятком його другого секретаря і генерального директора ВО «Укрзахідвугілля» [1257].

18-го лютого впродовж чотирьох годин тривав мітинг у Павлограді. Шахтарі вимагали відставки першого секретаря і бюро МК КПУ. Доля Павлоградського МК КПУ вирішувалася 22-го лютого. Вимога об'єднаного страйккому Західного Донбасу висловити недовіру МК КПУ підтримки не здобула. Із 164 первинних парторганізацій висловили недовіру міськкому 30, у тому числі всі організації шахт. Заяву першого секретаря МК КПУ про відставку пленумом задоволено не було. «По Павлограду, його парторганізації цілеспрямовано був завданий удар великої сили. Тепер потрібно готуватися до відсічі» [105, арк. 68], – заявив у заключному слові перший секретар міськкому І. Соловійов. 18-го мітинги відбулися в Кіровограді та Вугледарі. У Донецьку мітинг, оголошений страйккомом як безстроковий, тривав, але він згасав. 18-го лютого в ньому взяли участь 150 осіб, виступили 4 оратори; 19-го лютого учасників мітингу було 40, із них виступали 4-ри; 20-го лютого учасників акції було 30, виступили троє.

15-го, 19-го і 20-го лютого 1990 р. були проведені «круглі столи», на яких були присутні представники різних громадських організацій, партійних, радянських і правоохоронних органів. Влада сподівалася досягти компромісу зі страйккомом. Страйкком усе наполегливіше ставив питання про негайну відставку обкому КПУ, погрожував страйком. Ставала реальною його перспектива на шахтах Луганщини. 23-го лютого обласний страйкком зажадав від М. Горбачова, М. Рижкова і С. Шалаєва повідомити в 7-ми денний термін дату приїзду на Донбас урядової комісії, інакше «набудуть чинності страйкові комітети», а 20-го березня на шахтах будуть проведені конференції з відновлення страйку. 19-го лютого застрайкували шахтарі Червонограда [476, арк. 11].

У той час, як шахтарі та політична опозиція здійснювали свої акції цілеспрямовано, погоджено та наполегливо, обласні та міські комітети КПУ діяли розрізнено. Партійні сили мали консолідуватися 22-го лютого на пленумі ЦК КПУ. Проаналізувавши обстановку, що складалася в УРСР, його учасники заявили про те, що ситуація в республіці досягла критичної напруги, що УРСР наближається до катастрофи. Причини такого розвитку ЦК КПУ пов'язував з активізацією деструктивних сил, що рвуться до влади та відкрито атакують КПРС і соціалізм.

Боротьбу страйккомів ЦК КПУ розглядав як спробу зірвати перебудову партійних комітетів через нагнітання мітингової стихії та інших форм силового тиску. ЦК КПУ підкреслив свою принципову неприйнятність «мітингових» методів заміни кадрів, зазначив, що не можна віддавати долю народу на відкуп стихії та емоцій. Головним завданням комуністів було названо порятунок партії [548].

24 – 25-го лютого в містах УРСР відбулися політичні мітинги. У Луганську пройшов мітинг «За гуманну правову демократичну державу», організований міською асоціацією виборців. На ньому лунали вимоги відставки керівників області, укладення нового союзного договору із тим, щоб СРСР став об'єднанням суверенних держав і народів. У Краснодоні відбувся мітинг на тему: «Яким має бути депутат перебудови?», також організований асоціацією виборців. У Красному Лучі тема мітингу була «Твоя позиція – депутат. Твоя позиція – виборець». У резолюції мітингу підкреслювалося, що успіх демократичних сил можливий у тому разі, якщо вони зімкнуться із робітничим рухом. Тут лунали вимоги здійснення на підприємствах політичної діяльності на громадських засадах, а також «провести звітно-виборну компанію в парторганізаціях із широким залученням безпартійних товаришів». На Донеччині мітинги відбулися у 14 містах, 5 із них були проведені парткомми і були націлені на досягнення громадянської згоди. У Горлівці за ініціативою секретарів парторганізацій відбувся мітинг «Захистимо перебудову!», на якому лунали гасла «Геть анархію! Даєш дисципліну!», «Владу – у чисті руки!», «ЦК КП України – за бездіяльність до відповіді!», «Тіньову економіку – на світло!». У Донецьку 25-го лютого мітинг відбувся за участю 7 тис. осіб. На ньому не було таких гасел, як «Геть соціалізм і фашистську червону імперію», вимог скасувати ст. 6 Конституції СРСР. Резолюція мітингу свідчила про те, що в Донецькій обл. дійсно розгортається «обласна революція». В ухваленій резолюції вимагалось не пізніше 27-го лютого провести «круглий стіл», на якому виробити механізм передачі влади місцевим радам. Донецький обком КПУ попереджався, що якщо він не складе своїх повноважень, то «страйковий комітет і громадські організації, що беруть участь у мітингу, змушені будуть звернутися до трудових колективів із пропозицією про проведення 1 – 2 березня політичного страйку» [396, арк. 8]. Страйкком

пропонував владі розпочати відкритий діалог із представниками всіх громадських рухів і політичних організацій із метою пошуку шляхів ненасильницького подолання кризи.

26-го лютого на спільному засіданні страйккому і РТК ВО «Донецьквугілля» було прийнято рішення: 1-го березня страйк буде проведений в одну зміну, 2-го березня він буде добовим. Страйкком у пошуку способів досягнення мети діяв, не озираючись на РССКД. 14-го лютого на засіданні РССКД питання про політичний страйк не обговорювалося. Члени президії РССКД Г. Горбильов, О. Дубовик та М. Туляков, лідери Спілки робітників м. Горлівки, РТК ВО «Артемвугілля», що найвідвертіше підтримували М. Горбачова, висловилися проти політичного страйку. Їх аргумент був такий: «Якщо не подобається обком, то це не привід для страйку» [1154]. У Горлівці до акції закликав голова РТК шахти «Олександр-Захід», але ця ініціатива була відхилена. Макіївський страйкком також був проти страйку. Макіївські шахтарі виступили за зміну обкому, але проти крайніх заходів. 27 – 28-го лютого відбулися засідання «круглого столу», показані на обласному телебаченні.

Оскільки обкому КПУ на поступки не пішов, 10 лідерів страйккому, 28-го лютого розпочали голодування, яке було підтримане радою секретарів парткомів ВО «Донецьквугілля». Серед перших учасників голодування семеро були членами КПРС, троє балотувалися до ВР УРСР, п'ятеро – у місцеві органи влади. Цей крок свідчив про перехід кризи на новий рівень, про радикалізацію форм політичної боротьби. Свій вчинок лідери гірників пояснили бажанням уникнути політичного страйку та економічного краху підприємств, прагненням домогтися проведення виборів на демократичних засадах. Акція проходила біля входу до будівлі обкому КПУ і тривала до 3-го березня. Кількість голодувальників із часом зросла до 53-х осіб після приєднання до акції шахтарів і членів страйккомів ВО «Торезантрацит» і ВО «Шахтарськвугілля» [406, арк. 5]. Акція висвітила протилежність інтересів «рядових» членів КПРС і партійно-бюрократичного апарату.

До ЦК КПРС і центральних органів державної влади надходили телеграми із вимогою втрутитися в політичний конфлікт у Донецьку. Важливість цих подій була зрозуміла їм їх активними учасниками, і тими, хто в них безпосередньої участі не

брав. Прибічники страйккому звинувачували членів обкому КПУ і Донецького МК КПУ в діях, які можуть привести до непередбачуваних наслідків, і вимагали ухвалення рішень про їх відставку. Об'єднаний страйкком шахтарів Західного Донбасу солідаризувався із учасниками голодування.

На шахти Донецька зі страйккому надійшла телеграма про проведення політичного страйку: 1-го березня – 6 годинного, 2-го березня – добового. РТК дев'яти шахт із 21 прийняли рішення страйкувати. На позмінних зборах відбувалася агітація за проведення акції. Ультиматум, пред'явлений страйккомом обкому КПУ, закінчився 1 березня о 16-ій годині. Упевненість партійних керівників міста в тому, що гірники не зважаться на страйк, виявилася помилковою. Бюро обкому відреагувало на страйк тим, що доручило Донецькому МК КПУ дати політичну оцінку комуністам – членам страйккому, які своїми діями сприяють зростанню напруженості, а також проводити роз'яснювальну роботу, особливу увагу приділяти неправомірним діям страйккому, його втручання у внутрішньопартійні справи, прямому тиску на партійні органи, що може призвести до зриву виборів [198, арк. 2, 3]. Донецький МК КПУ виконання цього завдання передоручив первинним організаціям шахт.

1-го березня у другу зміну на шахтах ВО «Донецьквугілля» не поїхали у шахту 1046 гірників, у тому числі 432 гірничоробітника очисного вибою і 314 прохідників [335, арк. 54]. Страйк супроводжувався політичним мітингом. Він став іспитом на шахтарську солідарність та політичну зрілість робітників ВО «Донецьквугілля». Більшість гірників були впевнені, що, страйкуючи, вони сприяють розвитку суспільства. Як показали події перших днів березня, економічні інтереси домінували над професійною солідарністю. Заклик до страйку отримав деяку підтримку тільки у ВО «Красноармійськвугілля» і ВО «Макіїввугілля». У другу зміну 1-го березня у ньому взяли участь гірники шахт «Центральна» та ім. Т. Шевченка ВО «Красноармійськвугілля». На шахті ім. О. Стаханова гірники поїхали в шахту і 3 години вуглевидобуток не проводили [1231]. Позицію страйккому ВО «Макіїввугілля» висловив один з його лідерів Ю. Борисов: «Нехай комуністи самі розберуться між собою. Партія вже відмовилася від монополії на владу» [1197]. Така

оцінка ситуації стала найважливішою причиною того, що загальна кількість страйкуючих у Макіївці (в об'єднанні налічувалося 34,5 тис. підземних робітників), склала 212 осіб [1203]. Відіграла свою стримуючу роль телеграма, що надійшла на шахти і була підписана керівниками РССКД і головою луганського обласного страйккому: «Страйк, що відбувається у Донецьку, зірве вибори [...], він грає на руку супротивникам перебудови, ударить по кандидатах від робітників» [1220].

Боротьба донецького страйккому була підтримана страйкками шахтарських регіонів СРСР. «Ми встанемо на захист страйкарів», [400, арк. 15] – попередили владу шахтарі Казахстану. Міський страйкком Інти звернувся до гірників свого міста із закликом підтримати справедливі вимоги робітників Донецька. Воркутинський страйкком свою позицію щодо того, що відбувається на Донбасі, виклав у телеграмі М. Горбачову і М. Рижкову: «Ті, хто стоїть біля керма влади, не бажають іти на компроміси. Більше того, лунають погрози на адресу страйкарів і тих, хто оголосив голодування [...]. У разі подальшої ескалації погроз або застосування репресій ми встанемо на захист страйкарів» [400, арк. 12].

2-го березня у Донецьку не працювали 6 шахт. Уранці знову розпочався несанкціонований мітинг, що тривав до глибокої ночі, у якому взяли участь 7 тис. осіб. Протягом доби кількість учасників голодування збільшилася на 14 осіб (приєдналися шахтарі «Мушкетівської», ім. І. Панфілова і 8 членів страйккому ВО «Торезантрацит»). Шахти, що працювали, відправили на мітинг своїх представників. Лейтмотивом виступів на мітингу було виконання владою резолюції мітингу від 7 лютого. Робітники інших галузей були солідарні з шахтарями, що боролися за наведення ладу в області та демократизацію життя, але ідею страйку відкидали. Як свідчать архівні документи, у Донецьку політичний страйк відбувся тільки на підприємстві «Еталон», де у ньому впродовж 6-ти годин брали участь 4-ри робітника.

Для припинення страйку і погашення пристрастей була задіяна правоохоронна система. Органи правопорядку здійснювали репресивні дії щодо організаторів несанкціонованих мітингів. На Донеччині лідери «Демократичного руху» та «Спілки виборців» були оштрафовані на 200–450 крб. Органи МВС у Донецьку та Красноармійську склали на організаторів акцій 11 протоколів. Були

спроби притягнути до кримінальної відповідальності організаторів мітингів у Вугледарі і Димитрові. До членів донецького страйккому правоохоронні органи ніяких дій не застосовували. Прокуратура області провела розширене засідання колегії, яка вимагала від керівників підприємств вжити заходів щодо відшкодування збитку за фактами участі гірників у мітингах у робочий час.

Органи прокуратури трактували дії і зміст документів страйккому як вимоги насильницького повалення влади і зміни державного і громадського устрою. За їх логікою, страйкком не був наділений повноваженнями закликати до політичного страйку, тим паче, що відповідно до закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» він мав бути скасований. Прокурорам було наказано розібратися з кожним звільненим від роботи членом страйккому. Прокуратура зобов'язала директорів страйкуючих шахт негайно звернутися до обласного суду із заявами про визнання страйку незаконним. Дії прокуратури викликали зростання напруженості на шахтах, ускладнили взаємини між робітниками і адміністрацією. Прокурорські приписи були зачитані на позмінних зборах, де були розцінені як шантаж, як реакційно-провокаційні вимоги, що ставлять за мету утиск прав громадян СРСР, гарантованих Конституціями СРСР і УРСР. Шахтарі вважали, що відповіддю на переслідування учасників акції стане політичний страйк солідарності в масштабах всієї країни.

3-го березня не працювали шахти «Жовтнева» та ім. М. Калініна. О 12-ій годині з голодування вийшли 14 гірників – представників колективів Шахтарська і Тореза. Увечері 3-го березня голодувальники роз'їхалися. Страйк у Донецьку був припинений. Головна мета, яку донецький страйкком ставив перед собою, досягнута не була – ні обком, ні бюро обкому КПУ у відставку не пішли. Але в регіоні складалася небачена раніше суспільно-політична ситуація. Влада вислизала із рук партійних комітетів. Жодна із політичних сил не довела своєї переваги. «Бойова нічия» змінила співвідношення сил, але не в усьому Донбасі. Перемогою національно-демократичних сил та гірників завершилася боротьба в шахтарських містах Західної України. У Донецьку лідери шахтарського руху зламали опір влади і домоглися легітимізації страйкового комітету. 21 лютого рішенням виконкому

Донецької міської ради страйком був зареєстрований як «Галузевий робітничий комітет ВО «Донецьквугілля».

Партійні органи у Донецькій області зіткнулися із новими для себе явищами. По-перше, із невідконтрольністю судової системи. Почате адміністративне виробництво стосовно організаторів несанкціонованих мітингів було припинене у міських судах під приводом недостатності доказів і відсутності даних, що характеризують осіб правопорушників. По-друге, партійні комітети й органи прокурорського нагляду зіштовхнулися із «круговою порукою» у галузі, яка була можлива внаслідок прогалин у правовому забезпеченні виробничої діяльності та обмеженими можливостями застосування закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)». РТК страйкуючих шахт приймали рішення: «Заборонити адміністрації вживати до організаторів і учасників страйку заходи щодо їх моральної, дисциплінарної та матеріальної відповідальності» [1075]. У такій ситуації адміністрація відмовлялася виконувати приписи прокуратури. Директор шахти ім. газети «Соціалістичний Донбас» повідомив до прокуратури, що колектив підприємства участі у страйку не брав. Прокурор Донецька зобов'язав генерального директора ВО «Донецьквугілля» В. Ільюшенка притягнути директора шахти «Мушкетівська» до дисциплінарної відповідальності у зв'язку з неналежним виконанням своїх посадових обов'язків, що полягало у неприйнятті заходів щодо усунення порушення закону. На раді директорів шахт і на засіданні РТК ВО «Донецьквугілля» дії директора були кваліфіковані як правильні, такі, що не суперечать законодавству. Прокурор Донецька звернувся до М. Щадова, щоб той почав дисциплінарне провадження щодо В. Ільюшенка за неприйняття дій стосовно організаторів політичного страйку. РТК об'єднання постанову прокуратура визнала необґрунтованою і не дала згоди на притягнення генерального директора до відповідальності. У відповіді до Мінвуглепрому СРСР В. Ільюшенко визнав факт політичного мітингу і страйку, але повідомив, що політичні страйки не потрапляють під дію закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», і для залучення робітників до адміністративної відповідальності немає підстав, оскільки немає судового рішення про визнання страйку незаконним, а в трудовому

законодавстві немає положення про стягнення матеріального збитку, нанесеного підприємству невиходом на роботу. РТК об'єднання, у свою чергу, звернулася із листом «Про перевірку законності дій прокурора міста» до комісії Донецької обласної ради з дотримання соціалістичної законності та правопорядку, в якому розцінювала дії прокурора міста як протиправні, такі, що викликають напруженість у колективах і здатні викликати хвилю страйків [335, арк. 24].

Досвід «відбиття атаки» правоохоронної системи, накопичений у ВО «Донецьквугілля», багато в чому визначав лінію поведінки колективу об'єднання у наступні періоди протиборства із владою.

Після виборів сталося різке падіння політичної активності протиборчих сторін. 11 березня пленум ЦК КПРС висунув єдиним кандидатом від КПРС на посаду Президента СРСР Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова. 14-го березня позачерговий З'їзд народних депутатів СРСР скасував колишню редакцію ст. 6 Конституції СРСР. 15 березня М. Горбачов був обраний Президентом СРСР. Після грандіозних маніфестацій і політичного тиску на КПРС у партійних функціонерів не було сил чинити опір широкому демократичному поступу.

Події лютого – березня 1990 р. засвідчили збільшену політичну активність шахтарських колективів, зміну пріоритетів у діяльності деяких страйккомів. Ще не було завершено формування міських структур регіональної державно-громадської комісії з контролю за виконанням постанови №608, а її члени в містах Донецьк, Павлоград, Червоноград, Нововолинськ, Димитров, Торез і Шахтарськ включилися в політичну боротьбу. Страйккоми цих об'єднань за змістом своєї діяльності мало чим відрізнялися від опозиційної політичної партії. Їх боротьба підняла політичну температуру в суспільстві. Поза сумнівом, що саме події лютого – березня поклали початок нового етапу розвитку шахтарського руху, особливістю якого стало відкрите втручання у політику. Але політизованість шахтарського руху залишалася слабкою через опір цій тенденції усередині руху. Навіть у Донецьку РТК більшості шахт, обрані із числа активістів липневого страйку 1989 р., відкинули курс страйккому на проведення політичного страйку. Серед супротивників політизації

руху були лідери авторитетних на Донбасі колективів ВО «Артемвугілля» і ВО «Макіїввугілля».

Розкол у РССКД став неминучим наслідком політизації руху. Організатори страйку в Донецьку звинувачували членів РССКД у перевищенні повноважень, в ударі у спину та у зраді. Проте, навіть включення у політику незначної частини колективів мало важливі політичні результати: влада в УРСР втратила свою стійкість, зокрема, у Донецькій області, яка вважалася одним з форпостів КПРС і радянської влади в Україні. Події лютого – початку березня зумовили висновок громадської думки, що доля перебудови багато у чому знаходиться в руках шахтарів, і що «повторення шахтарських страйків приведе країну до неминучого краху» [193, арк. 73]. Політичні страйки показали, що ініціативу боротьби за демократизацію суспільства на сході УРСР міцно утримують шахтарські лідери. В той час, як гірники Росії та Казахстану тільки заявляли про солідарність із діями демократичної інтелігенції, страйккоми Нововолинська, Червонограда, Донецька, Димитрова діяли спільно із загальнодемократичним рухом. Зовні борючись за оновлення КПРС разом з М. Горбачовим, шахтарські лідери Донецька, Червонограда і Нововолинська у лютому перейшли в табір його супротивників. Лідер країни втрачав свою соціальну базу, що ускладнювало реалізацію впроваджуваного ним політичного курсу, змушувало враховувати інтереси політичної опозиції. Почалася криза у взаєминах між М. Горбачовим і лідерами шахтарського руху, що дотримувалися радикальної позиції. Її проявом став той факт, що делегати I з'їзду шахтарів СРСР не отримали вітальної телеграми від Президента СРСР.

Політична система суспільства, її ядро – КПРС, піддалися серйознішому випробуванню. За оцінками лідерів КПУ парткоми зазнавали «величезної хвилі психологічного тиску натовпу» [203, арк. 44]. Супротивники М. Горбачова в КПРС усвідомили, що протидія реалізації вимоги «Вся влада Радам!» викличе нову хвилю громадянського протистояння, тому організованого опору скасуванню ст. 6 Конституції не було. Шахтарські лідери, багато з яких були членами КПРС, завдали щонайпотужнішого удару організаційній єдності партії. В. Іванцов дав характеристику стану справ в обласній парторганізації у 1990 р.: «Ми бачимо, що

одні апаратники перебувають у стані ейфорії, інші пакують валізи, а рядові партійці будуть кинуті напризволяще» [212, арк. 37].

В «авангарді» демократизації КПРС йшли парткоми шахт. Вони свідомо відмовлялися від владних функцій, виводили зі складу парткомів директорів шахт і головних фахівців і перетворювалися на ради секретарів цехових парторганізацій. За ініціативи секретарів шахтних парторганізацій самоліквідувався Пролетарський райком КПУ м. Донецька. У Горлівці були скасовані міські райкоми КПУ. Задіяні партапаратом під тиском страйккомів демократичні процедури формування виборних органів КПУ дозволили відновити у донецькій обласній парторганізації «середню ланку». Із 116-ти членів обкому 91 був обраний уперше. Апарат обкому до жовтня скоротився з 107 до 63 осіб, Донецького МК КПУ до 23-х, у райкомах КПУ Донецька працювали 9–11 осіб. Обрання керівних органів обласної парторганізації показало, що КПУ після оновлення кадрів не змінилася. Вона була призначена для виконання функції державного управління, а не для боротьби за реалізацію інтересів робітничого класу.

Організатори шахтарських виступів у лютому – березні 1990 р. повністю не усвідомлювали зробленого ними. Л. Калиновська вважала, що «страйкком і сили, що підтримали його, програли». Позитивні результати боротьби вона бачила в тому, що «...вдалося привести в рух заіржавіле колесо місцевого керівного партійного механізму, і комуністи області мають бути вдячні нам за те, що змусили їх діяти по-справжньому – вимогливо й активно» [1203]. Активність шахтарів та їх організацій сприяли формуванню демократичної влади в Донецьку, Червонограді та Нововолинську. У місцевих, регіональних радах місця, що раніше належали партійним функціонерам, зайняли представники робітничого класу. Уперше до органів місцевої влади були обрані працівники вугільної промисловості в результаті передвиборної боротьби, а не рішень оргвідділів партійних комітетів. Колектив шахти ім. 60-річчя Радянської України ВО «Донецьквугілля» мав таке представництво в органах влади УРСР: 23 гірника були обрані депутатами районних рад Донецька, 6 – міської, 3 – обласної і 1 був обраний до ВР УРСР [620]. Із 45-ти депутатів, обраних до ВР УРСР від Донецької області, 12 були представниками вугільної промисловості. У ВР УРСР із 9-ти представників Донецька п'ятеро були працівниками галузі. Депутатами ВР УРСР від

Луганської обл. були генеральний директор ВО «Стахановвугілля» Ю. Іоффе, шахтар ВО «Ровенькиантрацит» Л. Базилянський, начальник ділянки шахти «Партизанська» ВО «Антрацит» В. Козаренко. Першотравенськ у ВР УРСР представляв бригадир прохідників шахти ім. Ленінського комсомолу України В. Медведєв. «Фракцію вугільників» у ВР УРСР склали 18 народних депутатів.

У Донецькій облраді з 250-ти депутатів 65 були працівниками вугільної промисловості, усіх її ланок – від генерального директора до художника-оформлювача. Шахтарські депутати увійшли до складу керівних органів регіональної влади: генеральний директор ВО «Макіїввугілля» був обраний до складу облвиконкому, начальник зміни шахти ім. О. Батова і директор шахти № 13-біс ВО «Макіїввугілля» були обрані до складу президії облради. У числі депутатів були директори п'яти шахт, голови теркомів ПРВП ВО «Донецьквугілля» і «Селидоввугілля», три керівники шахтних профкомів, 14 робітників очисного вибою, 2 вибійники, 8 електрослюсарів, голова РТК ВО «Артемвугілля» (К. Фесенко) і секретар парткому шахти «Жданівська». Шахтарські делегати входили до складу всіх постійних комісій облради. Прихід робітників у політику сприяв тому, що в обласній раді доля робітничих депутатів склала 27% [325, арк. 201], і ця цифра ледве чи не удвічі перевищувала середньореспубліканський показник – 14,5% [765, с. 502]. До міської ради народних депутатів Первомайська було обрано 24 шахтаря. Приналежність до страйккомів не стала пропуском до органів влади. До ВР УРСР не був обраний член виконкому РССКД Г. Горбильов. У Макіївці з 9-ти членів страйккому, що взяли участь у виборах, обрані були 5. Із 8-ми членів донецького страйккому, що брали участь у виборах, до органів влади пройшли п'ятеро. Не була «перепусткою» в органи влади і приналежність до шахтарської професії. Про це свідчать результати виборів кандидатів – працівників шахти ім. М. Горького ВО «Донецьквугілля»: до райради балотувалися 20 осіб, обрані були 8; балотувалися до міськради 13, були обрані 2; до облради балотувалися 10, пройшли 3.

Лютневе протистояння посилювало кризу шахтних парторганізацій. Гірник очисного вибою шахти «Північна» ВО «Торезантрацит» О. Арбузов про ситуацію на своїй шахті розповідав: «Одні комуністи виявилися деморалізованими відверто

негативним ставленням до партії своїх же товаришів по роботі, інші сидять на валізах, щоб при будь-яких рішеннях з'їзду визнати їх неприйнятними для себе і вийти з партії, треті вже зараз пишуть заяви про свій вихід з КПРС» [195, арк. 47]. Неминучим наслідком падіння впливу КПРС було скорочення кількості комуністів, що стояли на партобліку на шахтах. Якщо в першому кварталі у донецькій обласній парторганізації здали партквитки 1274 осіб, то у другому – 3619 (+284 %). Із числа тих, що здали партквитки, близько 80 % були робітниками. Найактивніше виходили із лав КПРС шахтарі Донецька, Макіївки, Горлівки та Шахтарська. Шахтні парторганізації переставали бути донорами партійних органів. На шахтах залишалось до 75 % зібраних внесків. У донецькій обласній парторганізації у I кварталі 1990 р. кількість комуністів, які не сплачували внески, збільшилася у 9 разів і складала 6,5 % від числа членів партії [418, арк. 4].

Нанесений КПУ удар був потужним, але не смертельним. Кількість виключених або вибулих із лав КПРС складала 2,5 % від складу парторганізації. Натомість продовжувався прийом у члени КПРС. Серед прийнятих в партію у першому півріччі 1990 р. робітників було 20 %, хоча ця цифра втричі була меншою порівняно із аналогічним періодом 1989 р. Черговий удар по КПРС був нанесений на I з'їзді шахтарів СРСР у Донецьку (червень 1990 р.). У документах з'їзду двічі давалася оцінка КПРС. У першому випадку вона приховано пролунала у зв'язку з трагедією у Горлівці. У резолюції про економічну політику держави було сказано: «Антинародна практика господарювання є геноцидом до свого народу» [625, с. 90]. У резолюції «Про відношення до КПРС» говорилося: «Ми не вважаємо КПРС у її нинішньому вигляді своєю партією [...]. Ми вимагаємо, щоб КПРС уже сьогодні була позбавлена привілейованого статусу на наших підприємствах. Парткоми і комітети ВЛКСМ мають бути виведені з підприємств» [625, с. 85].

6.3. Політичні страйки та маніфестації у травні – липні 1990 р.

Знаменна подія відбулася 31 травня 1990 р. у Вугледарі (Донецька обл.). У другу зміну на шахті «Південнодонбаська № 3» ВО «Донецьквугілля» відбувся

політичний страйк, у якому взяли участь 135 гірників. Йому передували розробка пакету вимог (14 економічних і 1 політичне) і прийняття звертання до Президента СРСР і ВР СРСР [418, арк. 1]. Оскільки союзні органи влади після отримання документів їх проігнорували, страйком додав страйку політичної спрямованості. Були поставлені вимоги: 1. Суверенітет республіки. 2. Прийняття закону про злочини проти людяності. 3. Прийняття закону про правову відповідальність особи, що підписала юридичний документ [528]. Уперше шахтарський колектив страйкував, вимагаючи суверенітету республіки. Організатори страйку О. Бокареєв, П. Свенцицький і С. Шаповалов були притягнуті до судової відповідальності. Завдяки юридичній допомозі, наданій гірникам «Демократичним Рухом» Донецька і юристами НРУ, а також широкому міжнародному розголосу, шахтарські лідери не опинилися за ґратами. Попереджувальний страйк був запланований на 26 червня на шахті «Прогрес» ВО «Торезантрацит».

Делегати I з'їзду шахтарів домовилися про проведення в річницю страйку на Кузбасі загальногалузевої політичної акції 11 липня 1990 р. Після викладу М. Рижковим урядової програми переходу до регульованої ринкової економіки в колективах було неспокійно. Гірничоробітник очисного вибою шахти «Комсомолець» ВО «Антрацит» О. Міхалков ділився спостереженнями про психологічний стан гірників: «Обстановка у колективах після обговорення програми уряду на сесії Верховної Ради і під впливом з'їзду гірників розпечена до межі» [8, арк 8]. РССКД належало визначитися в питанні доцільності проведення страйку, оскільки після I з'їзду гірників політична ситуація в СРСР принципово змінилася. Прийняття ВР РРФСР Декларації про суверенітет і підготовка до прийняття Декларацій про суверенітет в УРСР та інших республіках наближали розпад Радянського Союзу. Київ із наближенням дати прийняття Декларації про суверенітет набував значення найважливішого центру, який визначатиме долю вугільної галузі України. Ці нові реальності шахтарям та їх лідерам необхідно було усвідомити. Лідери Кузбасу закликали шахтарів України до страйку, погодивши свої дії з Б. Єльциним, отримавши від нього схвалення за ініціативу й обіцянку підтримки із боку російського демократичного руху. Уряд РРФСР гарантував

російським шахтарям виконання постанови № 608. На 2-ге вересня у РРФСР було заплановано проведення мітингів солідарності із політичною боротьбою гірників. Українські шахтарі, вимагаючи відставки М. Рижкова, розривали відносини з урядом, що підписав «Протоколи» у 1989 р. На відміну від РРФСР в УРСР у разі виконання вимоги відставки союзного уряду ніхто не брав на себе відповідальність за реалізацію постанови № 608. Проте лідери шахтарів УРСР поглиблювали конфлікт із РМ СРСР. Страйк, запевняли шахтарів їх лідери, стане гарантією захисту прав людини, умовою встановлення справжньої демократії. Спроба міністра М. Щадова відговорити від проведення страйку закінчилася безрезультатно.

Лідери РССКД продовжували мислити категоріями «єдиного могутнього Радянського Союзу» і приймали рішення про страйки, не озираючись на ВР УРСР. Зроблений ними аналіз розстановки сил у суспільстві був примітивний: «На одному боці знаходяться реакціонери – секретарі партійних комітетів різних рівнів і генерали, на іншому – робітники і демократичний рух» [736, с. 175]. РССКД рекомендувала шахтам провести страйки на тій підставі, що, по-перше, уряд М. Рижкова за рік свого існування не зміг розробити ефективну концепцію своєї діяльності та не вивів країну із економічної кризи; по-друге, суспільству нав'язується політика розв'язання економічних проблем через зниження життєвого рівня робітників; по-третє, партапарат спробує згорнути демократичні перетворення, що проводяться М. Горбачовим, і перспектива такого сценарію стала вірогіднішою після установчих зборів КПРФ. Деякі лідери шахтарського руху бачили себе у складі уряду народної довіри, який мав змінити уряд М. Рижкова. Оригінальність історичного моменту полягала у тому, що прагнення лідерів шахтарів відправити у відставку союзний уряд співпало із бажання працівників партійно-бюрократичного управління також позбутися М. Рижкова.

Мобілізуючи шахтарів на страйк, РССКД несподівано отримала підтримку від галузевої профспілки. Центральна рада ПРВП (ЦР ПРВП), яка була вкрай стурбована перспективою створення НПП і завершення епохи свого монопольного становища на шахтах, демонструвала «революційність» і єдність зі страйковим рухом. 11 липня вона проголосила днем солідарності і консолідації всіх робітників

галузі. Пленум ПРВП СРСР закликав шахтарів узяти участь у мітингах, маніфестаціях і страйках.

Звістка про страйк викликала неоднозначну реакцію у суспільстві. На відміну від політизованого населення західних областей України, учасників національно-патріотичного руху, реакція більшості жителів Центру, Сходу і Півдня республіки на перспективу акції гірників була негативною. Люди вважали, що він «принесе шкоду всьому радянському народу» [400, арк. 26], «збитки від страйку ляжуть на плечі українського народу» [Там само, арк. 15].

Після рішення РССКД провести страйк (засідання відбулося 28-го червня) 5 липня шахтарське питання вперше в усій своїй масштабності та багатогранності постало перед депутатами ВР УРСР. Цього дня депутати почули перші звернені до них вимоги, які виходили від шахтарів ВО «Стахановвугілля»: «Ми вимагаємо від ВР України визначитися щодо вугільної промисловості. Необхідно розглянути питання про створення республіканського комітету з вугілля, провести інвентаризацію усіх шахт, прорахувати необхідну кількість вугілля для потреб України і перевести частину шахт на реконструкцію» [620]. Більшість депутатів були супротивниками страйку. Про це свідчить розгляд питання на сесії ВР УРСР 5 липня.

Шахтарі позитивно сприйняли ухвалення ВР СРСР закону «Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР» (15 травня) [560] і прийняття урядової постанови «Про затвердження терміну відпусток робітникам вугільної, сланцевої, гірничорудної промисловості та окремих базових галузей народного господарства» (2 липня) [277, с. 250–252]. Це стабілізувало психологічну ситуацію в колективах. Різні погляди лідерів гірників на роль і завдання шахтарського руху, різна міра впливу влади й адміністрації на колективи об'єднань і шахт зумовили різницю у прийнятих рішеннях про проведення акції, її тривалість і форму. У Донецьку рішення страйкувати прийняли 12 шахт. Донецька обласна рада, куди під час виборів шахтарі делегували своїх представників, висловилася проти зупинки виробництва. 11-го липня страйки відбулися на 150 шахтах УРСР [483], що складало 66 % від числа колективів, що взяли участь у страйку роком раніше. Страйк 11-го липня 1990 р. мав дві особливості: по-перше, в акції брали участь три шахти

Кіровоградської обл., які приєдналися до загальноукраїнського шахтарського страйкового рух; по-друге, високою страйкова активність була на підприємствах Луганщини (60 % страйкуючих колективів і 32 тис. учасників страйку [436, арк. 10]) навіть порівняно з Донецькою обл. (57 % страйкуючих колективів і близько 30 тис. учасників [1094]). Активними у Луганській області були колективи, які в страйку 1989 р. участі не брали – ВО «Лисичанськвугілля» та «Свердловантрацит» (у ВО «Свердловантрацит» з 18,45 тис. робітників у страйку взяли участь 5,6 тис. гірників); по-третє, він проводився у деяких випадках страйккомми та профспілковими комітетами шахт; по-четверте, страйк не був масовим. Втрати у вуглевидобутку були незначними та склали у Луганській області 130 тис. т, у Донецькій – 146 тис. т.

У всіх шахтарських містах пройшли мітинги. На них шахтарі прийшли з гаслами: «Івашко – чому на Україні жити тяжко?», «Поверніть Донбасу 10 млрд крб. для розвитку соціальної галузі», «Членів уряду, винних у невиконанні постанови № 608, – до відповіді», «Вугільній промисловості – самостійність», «Ні екологічним катастрофам на Донбасі!», «Геть монополію на владу КПРС!», «Мафія – КПРС під керівництвом Політбюро» тощо. РССКД запропонувала обговорити на них три питання: деполітизація силових і правоохоронних органів, народної освіти, націоналізація майна КПРС, оцінка діючих профспілок. Однак коло обговорюваних проблем і поставлених вимог було набагато ширшим. Їх учасники наполягали на збільшенні зарплати всім робітникам країни. У Первомайську та Лисичанську пролунали вимоги відставки ВР СРСР і М. Горбачова та нових виборів до ВР СРСР і всенародних виборів Президента СРСР [436, арк. 37]. Шахтарі Павлограда проголосували за резолюцію, у якій був пункт ліквідувати Верховну Раду СРСР «за непотрібністю» [736, с. 172]. У Кіровограді та Перевальську оратори говорили про необхідність проведення нових виборів до органів влади всіх рівнів.

Як і у липні 1989 р., шахтарі вимагали відставки перших секретарів МК КПУ (Первомайськ, Перевальськ, Лутугіно), голів міськвиконкомів (Ровеньки, Перевальськ, Лисичанськ), зняття із посади генерального директора об'єднання (Краснодон). Реакцією людей на товарний дефіцит стали вимоги збільшення обсягів

продажу сигарет, горілки та цукру і відставки українського уряду (Лисичанськ, Антрацит, Павлоград). На багатьох мітингах вимога виведення парткомів з території шахт була підтримана. Учасники мітингів у Кіровську, Лисичанську, Стаханові та Павлограді попередили, що у разі невиконання резолюцій мітингу, страйки будуть продовжені. Новим політичним явищем порівняно із 1989 р. стало звернення учасників мітингів до ВР УРСР. Поставлені перед ВР УРСР питання розпочали важкий діалог шахтарів з українською владою, що триває до сьогодні. Гірники хотіли знати: чи здатна влада у разі суверенітету України забезпечити дотації на відшкодування збитковості вуглевидобування хоч б на рівні 1990 р. Обговорення перспектив прийняття Верховною Радою СРСР Декларації про суверенітет України показало різне ставлення до ідеї суверенітету гірників західних і східних областей УРСР. Якщо шахтарі Червонограда вимагали виходу республіки зі складу СРСР, то учасники мітингу у Кіровську висловилися за «самостійність України у складі СРСР» [436, арк. 50].

На думку С. Адамовича, «відношення до української національної ідеї в Донбасі дещо змінилося під час шахтарських страйків навесні 1991 р.» [689, с. 557]. На наше переконання, зміна ставлення до національної ідеї, квінтесенцію якої складала ідея державної незалежності, сталася у липні 1990 р., коли на мітингах у багатьох містах Донбасу лунали вимоги суверенітету. У резолюції, прийнятій на мітингу в Донецьку, були вимоги прискорити ухвалення закону про республіканський суверенітет та забезпечити пріоритет республіканських законів над союзними. Звернення учасників донецького мітингу до членів КППС, народних депутатів Української РСР закінчувалося словами: «Повний суверенітет народові України без анексій і контрибуцій» [168, арк. 15]. Учасники мітингу в Павлограді зажадали від парламентарів «проголосити державну незалежність України [...]. Над міськрадою поряд з державним прапором України підняти національний синьо-жовтий прапор» [736, с. 173].

РМ СРСР і Мінвуглепром СРСР у зв'язку з вимогами відставки уряду зробили заходи у відповідь. За їх наполяганням у серпні ЦР ПРВП звернулася до РМ СРСР із пропозицією: у зв'язку з виконанням постанови № 608 зняти її з контролю. У разі

реалізації цього клопотання мали бути ліквідовані страйкками і скасовані державно-громадські комісії з контролю за виконанням постанови № 608, у складі яких були лідери страйкового руху. У той же час М. Рижков, намагаючись вирішити проблеми гірників, двічі в серпні проводив наради за участю директорів вугільних підприємств України.

Проведені мітинги дозволили виплеснути негативну енергію і, найголовніше, виявили бажання людей жити у суверенній державі, на яку не поширюватиметься розруха, що виходить із Москви. ВР УРСР отримала вотум довіри на проголошення Декларації про суверенітет. Пропозиція Спільки робітничих комітетів Кузбасу про заборону діяльності на шахтах організацій КППС підтримана не була. На Донбасі у своїх вимогах шахтарі не вийшли за межі рішень I з'їзду шахтарів – домагатися виведення парткомів, тим паче, що цей процес уже розгортався. Рішення про виведення парткомів було підтримане, хоча воно викликало певну протидію з боку деяких шахтарських лідерів на тій підставі, що «РССКД намагається формувати політику, хоча це право страйкками йому не делегували» [1294]. У липні припинив свою діяльність на підприємстві партком шахти ім. І. Панфілова ВО «Донецьквугілля», у серпні – «Південнодонбаської № 3». Рішення про виведення парткомів приймалися переважною більшістю голосів. Проти перебування парткомів на підприємствах були 78 % шахтарів ВО «Красноармійськвугілля» [197, арк. 44].

Напередодні II з'їзду шахтарів СРСР у Донецькій обл. рішення про виведення комітетів КПУ за межі шахт прийняли 24 колективи [197, арк. 44] із 122, у тому числі на 15-ти шахтах Донецька і 2-х у м. Кіровське. На шахтах ВО «Укрзахідвугілля» парткоми повністю припинили своє існування. Резолюції шахтарського з'їзду і мітингів знімали тягар моральної відповідальності з тих гірників, які ще перебували у КППС. Вони виходили із її лав. У шахтарів була й інша причина розлучатися із партією: незадоволення підсумками як XXVIII з'їзду КПУ, так і XXVIII з'їзду КППС. На їх думку, з'їзди не дали відповіді на актуальні питання соціально-економічного, ідейно-політичного життя і внутрішньопартійного розвитку: «Куди йдемо – не бачимо» [205, арк. 17].

Вихід на з'їзді у Москві із КПРС делегатів – прибічників «Демократичної платформи» – став на шахтах прикладом для багатьох комуністів. На підприємствах Павлограда у липні – серпні вихід із КПРС збільшився в 1,5 рази. Впродовж року у ВО «Павлоградвугілля» кількість членів КПРС скоротилася на 42 % [107, арк. 28]. Проте, на партійному обліку на шахтах Донеччини 1-го грудня продовжували перебувати 43653 члени КПРС (включаючи ветеранів-пенсіонерів), попри те, що впродовж року число комуністів на шахтах зменшилося на 22,7 %. Кожен третій, вибулий з КПРС упродовж 11 місяців (12753 осіб з 42937), був працівником вугільного підприємства. З 8,3 тис. працівників шахт, що здали партійні квитки впродовж 11 місяців 1990 р., 6,2 тис. (75 %) були робітниками [209, арк. 17]. На Луганщині протягом 1990 р. кількість комуністів на шахтах скоротилася на 22,8 %. На шахті «Замківська» ВО «Стахановвугілля» чисельність парторганізації зменшилася на 62 %. З числа тих, хто залишився в КПРС на шахтах області (24,7 тис. осіб), 31 % були непрацюючі пенсіонери. 4 тис. комуністів не сплачували партійні внески і, як стверджували партійні функціонери, ці гірники втратили зв'язки із шахтними парторганізаціями [440, арк. 24]. Але на шахтах Донбасу тривав і прийом у члени КПРС. У Донецькій області протягом 11 місяців 1990 р. до лав КПРС вступили 233 особи (7,5 % від прийнятих до лав КПРС) і 44 – кандидатами в члени КПРС (6,2 %) [209, арк. 17].

11-го липня шахтарі продемонстрували свою професійну солідарність. Уперше вони за власною ініціативою обговорювали урядову програму. Відбувався процес формування в УРСР традицій громадянського суспільства. Але страйк мав і негативні наслідки. Він закріпив розкол серед лідерів шахтарів, небажання їх частини перетворювати шахтарський рух на політичну силу. Він засвідчив, що прибічники його політизації – шахтарські лідери Донецька – не в змозі підняти на добовий страйк навіть увесь колектив свого об'єднання, що змогли зробити лідери ВО «Укрзахідвугілля» і деяких об'єднань Луганської області, які не мали зв'язків з російською опозицією та із працівниками посольств іноземних держав. І коли через півроку лідери гірників Донецька підніматимуть шахтарів на новий страйк, у Луганській області до закликів донецького страйккому ставитимуться скептично.

6.4. Боротьба за екологічну безпеку та її результати

Надзвичайні події на шахтах Горлівки та Єнакієвого (перші дні грудня 1989 р.), схвилювали жителів регіону. Відбулися мітинги. Акції протесту очолили активісти Спілки робітників м. Горлівки, яка виникла внаслідок реорганізації міського страйкового комітету. Збиралися підписи під звертанням до з'їзду народних депутатів СРСР, робота якого розпочалася 4 грудня 1989 р. Активність мешканців краю була безпрецедентною. Документ підписали 19653 осіб у Горлівці і 4230 у Єнакієвому. У зверненні була інформація про нещастя, яке сталося на Донбасі, і висувалася вимога створити компетентну комісію з'їзду із найширшими повноваженнями для негайного вирішення екологічних проблем регіону. Звернення до Москви було результативним. Масові страйки на Донбасі, що відбулися напередодні, показали, що шахтарські колективи здатні самостійно захищати свої інтереси. Доля постраждалих шахтарів не залишила байдужими гірників інших шахтарських міст. 7-го грудня 1989 р. на засіданні РССКД її члени спробували з'ясувати, що відбулося у Горлівці, як допомогти горлівським шахтарям. Інформація про те, що трапилося, незважаючи на замовчування ЗМІ, ставала надбанням широкої громадськості. 23-го грудня у Москві за участю представників вугільних регіонів СРСР відбулося розширене засідання комітету із підготовки з'їзду незалежних робітничих рухів і організацій, де горлівські шахтарі повідомили про трагедію, що сталася. Реакцією учасників зустрічі стали їх звертання до Комітету із екології ВР СРСР і до Економічної і Соціальної Ради ООН, у яких був заклик підтримати мешканців постраждалих міст України [382, арк. 90].

Союзним урядом була сформована міжвідомча комісія, що незабаром прибула на Донбас. До неї лідери шахтарів поставилися стримано, незважаючи на те, що їм було запропоновано співробітництво в пошуках причин аварії. Гірників не задовольняв якісний склад комісії та її повноваження. Гірників наполягали на необхідності створення прецеденту розслідування і покарання винних. Своє розуміння обставин трагедії жителі Горлівки висловили на мітингу 14-го січня 1990 р. Основними вимогами ораторів були: негайне усунення наслідків аварії,

вивчення усіх токсичних речовин, що потрапили до шахтних виробок; запобігання подальшого забруднення регіону та питних джерел Донбасу, організація робіт щодо очищення стічних вод, їх використання у замкнутому циклі; гасіння і рекультивація териконів, закладання гірничого простору. Учасники мітингу вважали, що уряд зобов'язаний відшкодувати збиток, завданий краю, а також виплатити компенсації постраждалим шахтарям і рятівникам. Від союзного уряду оратори вимагали установити такий порядок, при якому гроші, що виплачувалися підприємствами у вигляді штрафів за забруднення довкілля, залишалися б у міських бюджетах. Пропонувалося провести у Донецьку у терміновому порядку нараду керівників усіх базових галузей промисловості, щоб розробити комплексну програму екологічного оздоровлення Донбасу. Громада продовжувала виступати проти будівництва у місті полігону для переробки і поховання промислових відходів [382, арк. 1–3]. Через тиждень екологічний мітинг відбувся у Єнакієвому. Його мешканці підтримали пропозиції горлівчан. Тут пролунали вимоги, які у наступному багато у чому визначили мету боротьби гірників: визнання Верховною Радою СРСР того, що трапилося в Горлівці і Єнакієвому, екологічною катастрофою й проголошення Центрального району Донбасу зоною екологічного лиха [1352].

Затягування із прийняттям урядом програми виходу із екологічної кризи могло ускладнити і без того напружену політичну ситуацію в Україні. 14-го лютого РМ СРСР прийняла постанову «Про ситуацію, що склалася в містах Горлівка і Єнакієве, та заходи щодо її поліпшення» [309, арк. 151–154]. РМ СРСР використовувала майже всі можливості, якими вона реально володіла, задля нейтралізації екологічного лиха. Був розроблений план дій, який включав 79 першочергових заходів. На реалізацію програми виділялося 78 млн крб. Це були максимальні обсяги фінансування, які пропонували експерти. Голова українського уряду В. Масол, підписуючи документ, брав на себе відповідальність забезпечити підприємства будівельниками, технікою і матеріальними ресурсами. Виділених засобів вистачало для виконання двох завдань: по-перше, скоротити викиди в атмосферу протягом найближчих двох років на 35–38% і, по-друге, запобігти подальшому забрудненню ґрунтів [299, арк. 154].

Знаючи зміст прийнятої програми і підтримуючи її, горлівські шахтарі намагалися прискорити реалізацію урядових рішень. Упевненості у правоті своїх дій гірникам надала постанова ВР УРСР «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню», що була прийнята 17 лютого 1990 р. [594]. ВР УРСР звернулася до РМ СРСР з вимогою забезпечити широке впровадження, починаючи із 1991 р., на підприємствах металургійної і вугільної галузей технологічних процесів з утилізації або знесолювання високомінералізованих шахтних вод, передбачити для цього необхідні капітальні вкладення [276, арк. 10]. На XV з'їзді ПРВП СРСР (березень) 1990 р. гірниками Донбасу була здійснена спроба привернути увагу профспілки і Мінвуглепрому СРСР до екологічної трагедії у Горлівці. Успіху вона не мала. На з'їзді розгорнулася жорстка боротьба за лідерство в ПРВП, що унеможливило обговорення екологічної ситуації в Україні.

Нове лихо не заставило на себе довго чекати. 19-го квітня екстремальна ситуація склалася на шахті «Вуглегірська» ВО «Орджонікідзевугілля» Оскільки ставка-відстійника на шахті «Вуглегірська» не було, шахтні води проникали в питне Волинцевське водосховище. Води шахт «Кондратіївка-Нова», «Булавінська» та «Ольховатська» також розглядалися як надзвичайно небезпечні. Знов виникла загроза масового отруєння водою населення восьми шахтарських міст. На шахтах відбулися стихійні мітинги. 24 квітня єнакіївські шахтарі спробували організувати міський мітинг. Однак влада його кваліфікувала як несанкціонований і організатори акції були притягнуті до адміністративної відповідальності. Гірники шахти «Кондратіївка-Нова» прийняли звернення до мешканців Єнакієвого і Горлівки, у якому була вимога: хімзавод зупинити та перепрофілювати його в екологічно чисте підприємство. «Виступимо усі на захист нашого життя!» – говорилося у документі. Терком ПРВП ВО «Артемвугілля» відправив голові РМ СРСР М. Рижкову і голові ВЦРПС Г. Янаєву телеграму із вимогами прискорити проведення аналізу виявлених у шахтах отруйних речовин і вжити заходів щодо стабілізації ситуації на Донбасі. Рішучіше діяли горлівський страйкком і Спілка робітників м. Горлівки. Лідери гірників стверджували, що невирішуваність питань щодо нормалізації життя в місті, відсутність безпеки праці в лавах змушують шахтарів вдатися до крайньої форми

захисту своїх інтересів. На своєму засіданні вони поставили перед вищими органами державної влади СРСР вимоги: міста Горлівку і Єнакієве оголосити зоною екологічного лиха; до 15-го травня сформувати міжнародну експертну комісію із залученням токсикологів Всесвітньої Організації охорони здоров'я; державній комісії через ЗМІ повідомити населення про результати аналізів хімічного складу отруйних речовин і ступінь їхньої небезпеки для людини; до виконання перших двох пунктів на шахтах, де були виявлені отруйні речовини, а також на інших шахтах, де вони будуть виявлені, вугледобування призупинити.

З ініціативи шахтарських лідерів відбувся мітинг, на якому мешканці міста прийняли цього разу звернення до Президента СРСР. М. Горбачова попередили: якщо до 15-го травня не будуть прийняті реальні заходи з нейтралізації наслідків екологічної катастрофи, то відбудеться загальноміський страйк [144, арк. 35]. До Москви для вручення звернення Президенту СРСР відбула делегація гірників, яку очолив К. Фесенко. 5-го травня до Горлівки із Москви прибула створена напередодні міжвідомча комісія. Спроби міської влади та представників союзного уряду домогтися від гірників відмови від страйку ні до чого не призвели. Шахтарям Горлівки моральну підтримку надавав донецький страйкком. Уже на третій день після прибуття на Донбас міжвідомчої комісії він відправив на адресу ВР СРСР телеграму, у якій її роботу оцінив як неефективну і вимагав створення комісії Верховної Ради СРСР.

10-го травня гірників прийняв М. Рижков. Результатом діалогу стало розпорядження уряду про утворення державної комісії. До її складу були включені керівники міністерств і відомств, видатні вчені. Очолював її заступник голови союзного уряду В. Догужиев. 14–17-го травня комісія працювала на Донбасі. Почалося скрупульозне вивчення екологічного стану Горлівки та Єнакієвого. Здійснювалося буріння відомчої мережі спостережних свердловин на території шахт. 15-го травня минав термін шахтарського ультиматуму. Оскільки однією із вимог гірників було оголошення Центрального району Донбасу регіоном екологічного лиха, принципове значення для гірників мав виступ увечері 15-го травня у програмі ЦТ «Час» В. Догужиева, який поставив Дніпропетровсько-

Донецький басейн на один щабель із регіонами екологічного лиха – Аралом і Чорнобилем. Для ухвалення остаточного рішення – бути чи не бути страйкові, лідери гірників Горлівки провели спеціальне засідання, де прийняли рішення продовжити термін ультиматуму на 2 тижні. Цього ж дня було проведене засідання РССКД. У телеграмі уряду СРСР РССКД висловила своє обурення тією обставиною, що роботи на шахтах були відновлені без письмового дозволу державної комісії, і наполягала на повному захисті постраждалих шахтарів і рятувальників.

Майже одночасно 22-го і 23-го травня у Горлівці проходили засідання двох шахтарських органів – Координаційної Ради РССКД (КР РССКД) і Центральної Ради (ЦР) ПРВП, які претендували на лідерство у шахтарському русі. ЦР ПРВП проводила тут виїздний пленум для вивчення ситуації, що склалася в Центральному районі Донбасу, і прийняття програми нейтралізації екологічної кризи. Серед запрошених на пленум були члени РССКД. В одному обидва шахтарські інституції були єдині – у необхідності визначення розмірів лиха, розробки і здійснення комплексної програми нормалізації екологічної ситуації. Але кожна з них пропонувала свій варіант вирішення проблеми. ЦР ПРВП у зверненні до ВР СРСР наполягала на закритті Горлівського хімзаводу, вона підтримала і ідею оголошення Донбасу зоною екологічного лиха. У РССКД позиція була іншою. Вона вважала, що насамперед потрібно зміцнити законодавче підґрунтя держави, яке б забезпечувало швидке реагування органів влади на екологічні нещастя. РССКД також пропонувала передати право розробки нормативів із визначення ГДК хімічних речовин законодавчій владі. Нові нормативи повинні були відповідати міжнародним стандартам [300, арк. 22].

Питання екологічної безпеки на I з'їзді шахтарів (Донецьк, 11–15 червня 1990 р.) були одними із основних. Серед делегатів було проведено соціологічне опитування. Воно показало, що для гірників після проблем забезпечення населення товарами та медичними послугами третьою за значенням була проблема погіршення екологічної ситуації у вугільних регіонах. Такою була думка 60,2 % опитаних делегатів [397, арк. 22]. На форумі була схвалена запропонована шахтарями Горлівки програма виходу з екологічної кризи. У підсумковому документі з'їзду говорилося:

«Із огляду на те, що ситуація в Центральному районі Донбасу зумовила екологічну катастрофу і подібне може повторитися у будь-якому вугільному регіоні, підтримуємо резолюцію шахтарів Горлівки» [625, с. 88]. Форум узяв під контроль виконання міністерствами і відомствами таких вимог делегатів: залучення до відповідальності винних у приховуванні аварій на Горлівському хімзаводі; проведення екологічної і радіологічної експертиз у всіх шахтарських регіонах. Пропозиція донецьких шахтарів оголосити Центральний район Донбасу зоною екологічного лиха підтримки не мала. Проте донецький страйкком звернувся до Верховної Ради СРСР із вимогою направити на Донбас групу депутатів, щоб на місці вивчити екологічну ситуацію і прийняти відповідні рішення.

24–26-го червня у Донецьку відбулося виїздне засідання Комітету ВР СРСР з питань екології і раціонального використання природних ресурсів. Приїзду комісії в Горлівці був присвячений екологічний мітинг. Його мета полягала у тому, щоб донести до свідомості народних депутатів СРСР, що подальше ігнорування екологічних проблем шахтарських міст неможливе. Члени комісії підтримали дві найважливіші вимоги гірників: про неприпустимість будівництва над гірничими виробками полігонів і могильників токсичних відходів, а також визнання Донецької області регіоном екологічного лиха. Своєю позицію вони мали намір відстоювати у Верховній Раді СРСР [1345].

6-го липня напередодні запланованих на 11 липня політичних заходів РМ СРСР розглянула питання «Про заходи щодо запобігання забрудненню довкілля у районі міст Горлівка та Єнакієве Донецької області» [315, арк. 14]. Рішення, що приймалися урядом після квітневих подій у Центральному районі Донбасу, відрізнялися радикалізмом і утопізмом. Мінвуглепром СРСР мав негайно розпочати будівництво установок із демінералізації шахтних вод (за відсутності технічної документації і розроблених технологій хімічного очищення води). До того ж уряду УРСР пропонувалося в тримісячний термін вирішити питання про переведення коксохімічних заводів Донбасу на сухе гасіння коксу. Рішення приймалося в умовах, коли підприємства металургійного комплексу, що працювали в умовах «госпрозрахунку», ледве знаходили засоби для виплати зарплати робітникам. Органи

влади УРСР зобов'язалися забезпечити виконання заходів щодо запобігання аварійним ситуаціям, ліквідації несанкціонованих звалищ промислових відходів, очищення стічних вод промислових підприємств і шахт, скорочення викидів шкідливих речовин у повітря. На республіканські міністерства та відомства покладалося завдання поліпшити матеріально-технічне забезпечення робіт. Для стабілізації водопостачання міст Донбасу союзний уряд запропонував у 1991–1993 рр. за пайовою участю побудувати п'ять водогонів загальною довжиною 73 км [306, арк. 77].

Після прийняття ВР УРСР Декларації про державний суверенітет України змінився адресат шахтарських звернень. Вимоги про визнання Центрального району Донбасу регіоном екологічного лиха тепер направлялися до Києва. На визнанні всього Донецько-Придніпровського регіону зоною екологічного лиха наполягали мітингуючі гірники Макіївки [305]. Щоб впливати на вищі органи державної влади СРСР, лідери гірників використовували і свої депутатські повноваження. На першій сесії ВР УРСР група народних депутатів від Донецької обл., серед яких був голова РТК ВО «Донецьквугілля» В. Тризна, шукали однодумців, щоб оголосити міста Горлівка і Єнакієве зоною екологічного лиха. Згодом ця пропозиція була доповнена. Пропонувалось надати такий статус усьому Донецько-Придніпровському регіонові.

20-го липня 1990 р. РМ СРСР прийняла постанову № 717 «Про соціально-економічний розвиток шахтарських міст і селищ Української РСР у 1991–1995 роках». У програмі передбачалися і природоохоронні заходи. Зокрема планувалася установка модулів із безвідходної переробки шахтних вод із підвищеною мінералізацією. Виділялися ліміти на будівництво заводів зі спалювання твердих побутових відходів на комплексному імпортному устаткуванні в Луганську і Лисичанську, на гасіння порідних відвалів, рекультивацію 433 га порідних відвалів, розчищення русел річок Кальміус, Булавін, Грузька, Бик, Гнілуша та Нижня Кринка, на будівництво і реконструкцію споруд із очищення промислових стічних вод.

Напередодні II з'їзду гірників (жовтень 1990 р.) ситуація на Донбасі знову загострилася. Колектив макіївської шахти ім. О. Батова проінформував союзний і республіканський уряди, що через забруднення підприємствами металургійної промисловості водоносних горизонтів і повітря, що подається в шахти, 30 листопада

шахтарі силою зупинять один з цехів Макіївського коксохімічного заводу. «Те, що ваші попередники і ви у своїх рішеннях і постановах намагалися зробити протягом десятиліть – ми втілимо у життя», – говорилося у посланні [304, арк. 116].

23-го жовтня 1990 р. у Донецьку розпочав роботу II з'їзд шахтарів СРСР. Делегати з'їзду були проінформовані оргкомітетом, що вимоги I з'їзду щодо рішення екологічних проблем переважно виконані. Зокрема винні в приховуванні аварій на Горлівському хімзаводі були звільнені від займаних посад. Розслідувалися кримінальні справи за фактами аварій. Своє ставлення до ситуації в шахтарських містах Донбасу делегати з'їзду висловили таким чином: «Ми наполягаємо на остаточному рішенні питань, пов'язаних із екологічною катастрофою у Центральному Донбасі. Особливе значення має послідовне виконання рішень I з'їзду, запропонованих делегацією від Горлівки» [388, арк. 2]. Після з'їзду до питань екологічної проблематики гірники більше не поверталися. Розвиток економічної і політичної ситуації ставив перед шахтарями нові проблеми, на які потрібно було реагувати.

6.5. Взаємини страйкового і національно-демократичного рухів

Міста Донбасу були несприятливі для поширення національної духовної й політичної культури. Це був промисловий регіон. Давала свої плоди політика русифікації. Шахтарський рух відроджувався й поширювався переважно на територіях, де вплив національно-патріотичних сил на суспільну свідомість був мінімальним. Самоізоляції інтелігенції мала той негативний результат, що система цінностей національно-демократичної ідеології абсолютній більшості шахтарів була незрозуміла. Про це свідчать дані соціологічного дослідження, проведеного у грудні 1989 р. на Донеччині. Серед опитаних шахтарів байдужих до НРУ було 26,9 %. Негативно ставилися до нього 64,6 %, позитивно – 9 % [40, арк. 198]. Лідерів національно-патріотичних сил страйк шахтарів надихнув. Вони дійшли до висновку, що «центр політичного життя в Україні перемістився саме туди [на Донбас]» [954, с. 56]. Лідери демократичного руху досить високо оцінили досвід шахтарів щодо створення страйккомів, тактику силового тиску на владу. При цьому вони вважали,

що гірники не зможуть очолити загальнонародний протестний рух, оскільки «рух шахтарів, не зважаючи на всю свою могутність, поки що не є повноцінним народним рухом, бо не ставить питання оновлення країни так широко, як НРУ» [743, с. 190].

Національно-патріотичні сили пошукали шляхи зближення з робітничим рухом. Оскільки найбільш складним було встановлення зв'язків із шахтарськими колективами сходу УРСР, керівництвом НРУ було визнано доцільним створити на шахтах Донбасу земляцтва, які б поєднували вихідців із областей Західної України, і через них проводити політику НРУ [51, арк. 92]. Лідери національно-демократичного руху своє перебування у містах Донбасу використовували з метою пропаганди серед шахтарів національно-демократичних поглядів. Такі зустрічі були потрібні гірникам із тієї простої причини, що у колективах відбувався пошук Правди. Аналіз минулого страйку, подій наступних місяців підводив інтелектуально розвинених гірників до розуміння абсурдності національного ладу СРСР і створеної у державі системи економічних та політико-владних відносин.

Після страйку політично активна меншість шахтарів, страйккоми своїм авторитетом сприяли створенню національно-демократичних організацій. Із огляду на високий моральний авторитет шахтарів, члени національно-демократичних організацій обирали гірників своїми керівниками. Частина гірників ставала одночасно учасниками шахтарського та національно-демократичного рухів, пропагувала серед гірників ідеологію НРУ і була опорою національно-патріотичних сил серед гірників.

Незабаром події у Донецьку показали, що співробітництво між рухами можливе. 27 серпня 1989 р. у День шахтаря із ініціативи страйккому шахти ім. О. Засядька відбувся мітинг, присвячений пам'яті загиблих гірників. У його підготовці брали участь члени міської організації «Демократичний Рух». Внаслідок домовленості з УГС у Донецьк прибули активісти національно-демократичного руху, групи молодих людей зі Львова і Києва (50 і 30 осіб) з національною символікою. Виступи ораторів, насамперед прибулих із Західної України, мали відверто антирадянський характер. Шахтарі Донбасу вперше зіткнулися із іншою для себе політичною культурою, яку не відштовхнули. Представники національно-

патріотичних сил змогли змінити тональність мітингу, надали йому політичну спрямованість. Революційна за своїм змістом резолюція мітингу була прийнята більшістю його учасників. Надалі жодний із масштабних політичних заходів у Донецьку не проводився без участі національно-патріотичних сил.

Намагаючись протистояти партійним органам (там, де шахтарські лідери зайняли саме таку позицію), страйккоми взяли курс на співпрацю з усіма «неформалами», серед яких виділялися національно-демократичні організації. Шахтарям імпонував гуманізм демократичної складової національно-демократичної ідеології, рішучість активістів НРУ. Шахтарі відчували прагнення національно-патріотичних сил надати їм допомогу, «підставити плече». Необхідно відзначити, що ініціатива зближення йшла від національно-демократичного руху. Його лідери розуміли, що інтегральний націоналізм не буде прийнятним і підтриманим у багатонаціональному регіоні й тому адаптували свою риторику до субкультури Донбасу. Щоб не провокувати «антирухівські» настрої, лідери національно-патріотичних сил заявляли, що питання про суверенітет України не можна розглядати, як відокремлення від СРСР. Вони зверталися до своїх ідеологічних суперників як до «представників великого народу», прагнули донести до їхньої свідомості «почуття народів, національне існування яких перебуває під загрозою» [40, арк. 187]. Жителі регіону сприймали ідеологію здорового глузду.

До співробітництва обидва рухи підштовхувала політична дійсність, насамперед, підготовка виборів до органів влади УРСР, прагнення КПУ, минаючи демократичні процедури, забезпечити собі панівні позиції у владі. Боротьба проти монополії на владу такої потужної політичної організації, якою була КПУ, створювала передумови для зустрічного руху національно-демократичного й шахтарського рухів. Наприкінці липня народні депутати СРСР – члени МДГ, що зібралися у Києві, після обговорення проекту закону про вибори закликали усі трудові колективи включитися до боротьби за альтернативний проект закону. Керівники і члени страйккомів підтримали боротьбу національно-демократичних сил за зміну проекту закону про вибори, обіцяючи у випадку збереження привілеїв щодо КПРС розпочати проведення мітингів і страйків. Донецький страйкком заявляв: «Ми

не приховуємо наше бажання, щоб якнайбільше представників робітничого класу були обрані народними депутатами і взяли владу у свої руки. Це загальна мета і страйккому, і руху» [354, арк. 14]. Погоджені з національно-патріотичними організаціями зауваження до проекту цього закону зі своїми застереженнями представники гірників передали до ВР УРСР. Але, як показали наступні події, національно-патріотичні організації і шахтарський рух союзниками все ж не стали.

Вибори вимагали консолідації опозиційних сил. 27 січня 1990 р. представники шахтарів, національно-демократичного руху, спілок і клубів виборців Донецька, Горлівки, Макіївки та Маріуполя вирішили створити Спілку трудівників Донбасу. Завданням нового об'єднання, як було сказано в заяві його організаційного комітету, мала стати координація дій, спрямованих на поглиблення демократизації суспільства, взаємодію працівників різних галузей. Спілка трудівників Донбасу була створена у Донецьку 10 лютого 1990 р. До її координаційної ради увійшли представники РССКД, крайової організації НРУ та «Демократичного Руху». Співголовами Спілки були обрані Ю. Болдирев і лідер «Демократичного руху» Є. Ратнікова, яка представляла радикальне крило у національно-демократичному русі Донецька. Під час лютневої «обласної революції» ДМР(С)К та члени організацій національно-демократичного спрямування діяли як рівноправні члени «Спілки».

Національно-демократичні сили спробували об'єднатися із робітничим рухом на республіканському рівні. У лютому 1990 р. до Харкова прибули посланці незалежних профспілкових організацій і робітничих комітетів із 16 міст майже із всіх регіонів України, зокрема представники Горлівки, Макіївки та Червонограда, з метою створення в УРСР профспілки «Єдність», яка створювалася на всьому радянському просторі. Серед 7-ми обраних членів правління «Єдності» були один із лідерів РССКД О. Дубовик і секретар УГС Степан Хмара. Однак, ця організація впливу на робітничий рух не мала [754, с. 169].

Різні ціннісні орієнтири шахтарів і національної інтелігенції зумовили те, що сторони з ряду питань займали протилежні позиції. Не збігалися погляди лідерів рухів на статус російської мови. Непорозуміння сторін супроводжувало відкриття у Донецьку української школи. Ідеологія націоналізму викликала заклопотаність:

«Якщо лідерство у русі візьмуть такі люди, як Лук'янченко, то невідомо, куди вони поведуть» [354, арк. 4]. Обговорювалася ідея шахтарського проникнення до НРУ для того, щоб «зробити цю організацію такою, яка нам потрібна» [354, арк. 4]. Урешті решт тактика стосовно НРУ була визначена наступна: «Рух нехай іде своїм шляхом. Нам конфліктувати з ним поки не потрібно. Зараз завдання у всіх одне: зрозуміти один-одного і в жодному разі не йти брат на брата» [354, арк. 35].

Прийняття Декларації про суверенітет РРФСР посилювало розкол у шахтарському русі СРСР. Російські гірники побачили в проголошеній Декларації перспективу виходу із союзного міністерства, перспективу перекриття каналу перерозподілу прибутку, що отримувався шахтами і розрізами Сибіру і Далекого Сходу, для старих шахт України. Це прагнення зумовило тісні контакти шахтарських лідерів Кузбасу з російською політичною опозицією і з Б. Єльциним. Бажання російських гірників дистанціюватися від українських шахтарів зумовило пошук у другій половині 1990 р. лідерами РССКД союзників серед українських національно-демократичних сил. Перехід шахтарського руху на антикомуністичні позиції, факт якого був зафіксований прийнятою I з'їздом шахтарів СРСР резолюцією «Про відношення до КПРС», зняв частину перепон для зближення рухів. Національно-патріотичні сили підтримали рішення I з'їзду шахтарів СРСР створити незалежну профспілку. Вони виходили з того, що ідея вільних профспілок для гірників є більш зрозумілою, ніж національна ідея. Національно-патріотичні сили прийняли рішення підтримати політичні акції гірників, призначені на 11 липня. Крайові та міські організації НРУ та УРП стали організаторами мітингів солідарності із шахтарями в центральних та західних областях України.

9-го липня учасники мітингу у Залізничному районі Львова заявили: «Шахтарі! Ми відгукуємося на ваші вимоги і підтримуємо вас у вашій боротьбі» [400, арк. 129]. Учасники засідання представників страйкуючих комітетів Тернопільської обл. закликали трудові колективи провести 11-го липня добовий страйк та підтримати вимоги, які поставили шахтарі. Страйки солідарності в Тернопільській обл. відбувся на 26 підприємствах за участю 10 тис. осіб [46, арк. 109]. Страйк 11-го липня дозволив установити зв'язок страйккомів Донбасу, Західної України та Києва. До

донецького страйккому надійшли телеграми зі словами підтримки акції гірників від активістів УРП та НРУ Рівного, Ужгорода, Дрогобича тощо.

У переліку питань, які РССКД запропонувала для обговорення шахтарям на мітингах 11-го липня, питання «ставлення до суверенітету України» не було. Поява в резолюціях мітингів шахтарів вимог суверенітету була конкретним проявом співробітництва на низовому рівні страйккомів та національно-демократичних організацій. Учасники мітингу в Первомайську продемонстрували справді державну мудрість. Вони висловилися за те, щоб з метою подолання розколу між західними та східними областями м. Стрий (Львівська область) та Первомайськ стали містами-побратимами. За оцінкою партійних органів мітинг у Донецьку «перетворився на антикомуністичний шабаш», на якому відбулося змикання робітничого руху з УРП та «Демократичним Рухом» [206, арк. 10].

Після прийняття Декларації про суверенітет склалися передумови більш тісної взаємодії рухів. Делегація РССКД, яка прибула за запрошенням депутатів ВР УРСР 25-го липня до Києва, з'ясувала в українському уряді перспективи існування галузі та перспективи її фінансування. Члени РССКД зустрілися із членами фракції «Народна Рада», щоб уточнити ставлення опозиційних партій до вугільної промисловості. Лідери парламентської опозиції заявляли, що «депутати демократичного блоку України сприймають справедливі вимоги як свою кровну справу, бо тільки таким чином можливо утримати наше суспільство на грані катастрофи» [620]. Перші консультації із членами «Народної Ради» показали складність винайдення спільної позиції: лідерів національно-патріотичних сил хвилювала проблема відродження держави та нації, її мови та культури, шахтарів – перспектива виживання галузі. Лідери національно-патріотичних сил висловили свою позицію: найголовнішим питанням Рух вважає подолання економічного відчуження робітників від власності на засоби виробництва і продукції, що виробляється ними. Відродження вугільної галузі відбудеться за умови державної незалежності, коли уряд України не буде «главком» Москви [755, с. 660]. Щоб глибше знати проблеми шахтарів та проводити в їх колективах пропагандистську роботу, члени «Народної Ради» закріпили за собою окремі шахтарські міста [51, арк. 92].

Національно-патріотичні сили намагалися звільнити свідомість людей від ідолопоклоніння, а майдани міст – від пам'ятників основоположникам марксизму-ленінізму. Вимога демонтажу пам'ятника В. Леніну була однією з основних під час мітингу в Червонограді 11 липня 1990 р. Червоноградська міська та Львівська обласна ради підтримали позицію шахтарів [596]. Спроба завадити його демонтажу була невдалою. Міліція відступила, аби запобігти кровопролиттю. 1 серпня пам'ятник був демонтований. У вересні був демонтований пам'ятник К. Марксу в Соснівці. Події в Червонограді та Соснівці свідчили про те, що шахтарі ВО «Укрзахіддугілля», які знаходилися під впливом національно-патріотичних сил, відкрили ще один «фронт» ідеологічного наступу на КПРС.

У вересні – жовтні 1990 р. лідери національно-патріотичних сил зверталися до РССКД за підтримкою у зв'язку із запланованими акціями з недопущення підписання Україною союзного договору та розпуску ВР УРСР. Координаційна рада Асоціації демократичних рад і демократичних блоків у Радах України закликала з 29-го вересня розпочати всеукраїнський політичний страйк. Вона звернулася до республіканського страйккому за допомогою. У переліку вимог до влади були і ті, що пролунали на мітингах 11-го липня 1990 р. (націоналізація майна КПРС, деполітизація армії та правоохоронних органів) і нові, зокрема, «надання Декларації про суверенітет статусу конституційного акта». З метою залучення шахтарів до акції її організатори внесли в свою програму пункт: «Повне задоволення шахтарських вимог, визнання першочергової ролі економічних проблем Донбасу» [406, арк. 10].

РССКД від участі у політичному страйку та в акціях у Києві відмовилася. Макіївський страйкком прийняв спеціальне звернення до колективів міста, у якому закликав «не висувати делегатів до Києва» [754, с. 191]. У Донецьку 2-го жовтня був проведений мітинг на підтримку Донецької міської ради і всеукраїнського страйку. 12-го жовтня РТК та страйкком ВО «Донецьквугілля» знову обговорювали події в Києві у зв'язку із голодуванням студентів. Шахтарські активісти підтримали вимоги розпуску ВР УРСР та проведення весною нових виборів, відставки уряду В. Масола та націоналізації майна КПРС. Але пропозиції про проведення страйку гірниками були відхилені. Корективи стосовно відносин національно-патріотичних сил і

шахтарського руху мав внести II з'їзд НРУ. Будь-якого аналізу соціально-економічних процесів на ньому зроблено не було. Складнощі у стосунках між національно-демократичним і шахтарським рухами були пояснені наявністю двох факторів: діями влади, якій «вдалося збити шахтарів з пантелику і залякати їх Рухом», і наявністю «так званого російськомовного населення» [646, с. 11]. Такий «теоретичний багаж» заважав з'ясуванню місця у ньому національно-демократичного і шахтарського рухів. З'їзд підтримав рух робітничого класу за створення незалежних профспілок, намагаючись за їх допомогою витіснити організації КПРС із промислових підприємств. Була визнана необхідність розширення впливу на населення східних областей України.

Проаналізовані нами події дозволяють зробити наступні висновки:

- друга половина 1989 – 1990 рр. були часом стрімкої політизації шахтарського руху внаслідок формування у ньому радикального крила, яке складали страйккоми ВО «Донецьквугілля», «Красноармійськвугілля», «Первомайськвугілля», «Павлоградвугілля» і «Укрзахідвугілля». Якщо у дні липневого страйку 1989 р. лунали політичні вимоги відставки секретарів дев'яти міськкомів КПУ і п'яти голів міських рад, то у лютому 1990 р. у Донецьку була поставлена вимога відставки обкому найбільшої в УРСР парторганізації КПУ. Вимоги відставки Донецького обкому КПУ, бюро та міськкомів правлячої партії зароджувалися на шахтах і поширювалися під впливом ЗМІ. Ці вимоги знаходили підтримку у людей певним чином завдяки тому, що між образами лідерів-більшовиків, описаних у художніх творах і показаних у кінофільмах Люди робили висновок: «Комуністів багато – більшовиків немає». У червні 1990 р. на I з'їзді шахтарів СРСР більшість делегатів проголосувала за резолюцію «Про відношення до КПРС», у якій були слова про те, що гірники не вважають КПРС у тому вигляді, якому вона є, своєю партією, і розпочали боротьбу, щоб звузити її вплив на життя суспільства і обмежити її фінансові ресурси. У той же час у більшості шахтарів Донбасу, і це встановила М. Губер [1001], не було негативного ставлення до комуністів;
- політизація шахтарського руху стала наслідком декількох причин: прагнення до самореалізації деяких висуванців липневого страйку, яких спокушав статус

шахтарських уповноважених і борців за народну справу; активних контактів виконавчої влади з представниками шахтарів; наміру політичної опозиції підняти народ на боротьбу з режимом; бажанням М.Горбачова грати роль народного улюбленця і мати у вигляді страйккомів специфічний аргумент у полеміці зі своїми супротивниками в керівництві КПРС. Також до політичної боротьби лідерів гірників підштовхували їх наукові консультанти. Важливу роль у політизації шахтарського руху відіграв саме суб'єктивний чинник – бажання частини шахтарських лідерів увійти до кола людей, які творять історію та взяти посильну участь у створенні демократичної держави. Звернення М.Горбачова до лідерів шахтарського руху взяти участь у політиці (лютий 1990 р.), заклики надати допомогу «перебудові» підштовхувало частину гірників на переосмислення цілей і завдань страйкового руху, на перехід від економічної боротьби до політичної. Прямий вплив опозиції на шахтарські колективи був незначним через те, що та сама перебувала у стадії становлення, а також тому, що вугільні підприємства галузі (окрім Донецька) знаходилися на периферії від політичних і наукових центрів;

– створення союзним урядом державно-громадської комісії не може розглядатися нами як крок керівників СРСР з послаблення позицій державної бюрократії. Це був вимушений захід. РМ СРСР, яка встановила прямий контакт із лідерами гірників, організувала їх у державно-громадську комісію з контролю за виконанням постанови № 608 та наділила їх владними повноваженнями. У вітчизняній і світовій практиці не було випадку, щоб бюрократія надавала страйккомам право контролювати виконання власних зобов'язань, наданих страйкарям. Скоріш за все, створення комісії було «заграванням» М.Горбачова з шахтарями. У той же час влада чинила супротив реєстрації в органах юстиції РССКД і страйккомів, участі лідерів гірників у засіданнях ВР СРСР та роботі її комісій. Створення перешкод у розвитку шахтарського руху (але не його пригнічення) можна вважати державною політикою;

– політизація шахтарського руху мала кілька наслідків: сталося розмежування у страйковому русі та виділення кількох страйккомів, що були готові вести політичну боротьбу (страйккоми ВО «Донецьквугілля», «Красноармійськвугілля» і «Укрзахідвугілля»); відбувся перехід цих страйккомів на позиції

загальнодемократичного або національно-демократичного рухів, що послабило позиції М. Горбачова; відбулося встановлення контактів і проведення перших спільних заходів страйккомами і організаціями демократичних сил; стала можлива тісна співпраця лідерів страйккомів і частини шахтних парторганізацій. Лідери шахтарських колективів вносили у політику «мітингову» демократію, яка заявила про себе під час лютневої політичної кризи і під час політичних заходів 11 липня 1990 р. Своїм виступом шахтарі посилили потенціал партій та рухів, які були проти монополії КПРС на владу і боролися за перетворення країни на цивілізовану демократичну державу. Гірники надали моральну підтримку Верховній Раді УРСР, яка прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Ідея суверенітету України, що виходила від ВР УРСР, мала підтримку у абсолютній більшості шахтарських колективів. У своїх міркуваннях про доцільність суверенітету вони (за винятком гірників західноукраїнського регіону) вони не виходили за межі буденної свідомості та розглядали перспективу державної незалежності в життєво-побутових категоріях;

– політичні страйки листопада 1989 р., березня, травня і липня 1990 р. показали, що прибічники політизації шахтарського руху впливають на вкрай обмежене число шахт. Спроба лідерів гірників, об'єднаних в форматі РССКД, визначати політику шахтарського руху зустріла опір у колективах. Абсолютна більшість шахт відстоювала право приймати самостійні рішення. Перехід лідерів руху на антикомуністичні позиції, що відбулося на I з'їзді шахтарів СРСР, був ударом по шахтних партійних організаціях. Але зруйновані вони не були. Концентрація уваги громадськості, у тому числі шахтарських колективів, на політичних проблемах дозволяла владі без розголосу і контролю з боку суспільства розпочати роздержавлення власності, її перетворення у кооперативну, а кооперативної у приватну. Гірники виявилися безсилим зупинити процес;

– у 1989–1990 рр. шахтарі Центрального району Донбасу декілька разів ставали жертвами екологічної кризи, що стало однією із причин їхньої високої соціальної і політичної активності. В умовах відсутності громадянського суспільства професійні та громадсько-політичні організації гірників стали головною рушійною силою в боротьбі за екологічну безпеку регіону. Без цієї боротьби вищі органи

державної влади СРСР ніколи б не визнали того, що Донбас є одним із декількох регіонів СРСР, які переживали екологічне лихо. Позиція шахтарів віддзеркалювала інтереси всіх мешканців Донецького краю і тому мала широку підтримку із боку місцевих органів влади й громадськості. Завзятість, наполегливість, з яким шахтарські лідери вели боротьбу за збереження середовища існування і виробничої діяльності, сприяли усвідомленню Верховною Радою УРСР своєї відповідальності за долю України. У прийнятій постанові «Про екологічну ситуацію в республіці і заходах щодо її корінного поліпшення» (1990 р.) вона насмілилася заявити, що причиною екологічної кризи в Україні є «порушення союзними органами суверенних прав республіки щодо використання природних ресурсів» [179, арк. 180]. Визнання комісією ВР СРСР Донецької області регіоном екологічного лиха стало своєрідним вирокom існуючій державній системі та її лідерам, які не змогли або не захотіли зупинити розвиток і поглиблення екологічної кризи. Боротьба громадськості Донбасу за зменшення загрози екологічної катастрофи стала самостійною сторінкою в історії боротьби шахтарських колективів. Але ця боротьба носила епізодичний характер. Після визнання Донбасу зоною екологічного лиха до цієї проблеми гірники більше не поверталися;

– досліджуваний період став першим етапом розвитку взаємин національно-демократичного й шахтарського рухів. У серпні–вересні 1989 р. відбулося організаційне оформлення рухів, але їхні лідери не вважали за потрібне провести консультації, виробити програму спільних дій. Характерною рисою першого етапу розвитку взаємин було те, що зближення рухів відбувалося на регіональному рівні, і далеко не на всьому українському просторі. Динаміка створення культурологічних і громадсько-політичних організацій національно-демократичної спрямованості у шахтарських містах Донбасу не була відповідною розвитку політичного процесу. Більшості страйкомів шахтарських міст при відсутності союзників, доводилося розраховувати лише на власні сили. Кампанія щодо підготовки до виборів у ВР УРСР і місцеві органи влади лідерами національно-демократичних сил не була використана для поширення свого впливу на шахтарів сходу УРСР.

Перехід лідерів гірників на антикомуністичні позиції обумовив зближення рухів. Єдність намірів була продемонстрована під час політичних страйків і мітингів 11 липня 1990 р. Небачена раніше моральна підтримка політичної акції шахтарів активістами національно-патріотичних сил створювала неповторне відчуття духовного єднання різних регіонів України в ім'я відсторонення від влади режиму, який робітниками республіки сприймався як антинародний. У другій половині 1990 р. стосунки між шахтарським та національним рухами піднімаються більш високий рівень. Якщо в попередній рік структури шахтарського і національно-демократичних рухів співробітничали на рівні міст, то у другій половині 1990 р. відбулося особисте знайомство лідерів рухів у форматі «Народна рада» і РССКД. Ідеологічні розбіжності, різні цілі, які об'єднали людей у ці два рухи, продовжували залишатися перепоною для більш тісної консолідації. Фактична відторгненість шахтарського руху Донбасу від боротьби, яка розгорталася у Києві в кінці вересня – у жовтні 1990 р., доводила, що дистанція між рухами продовжує залишатися суттєвою. Події, пов'язані з демонтажем пам'ятника В. Леніну в Червонограді засвідчили, що національно-патріотичні сили мають підтримку з боку шахтарів и ведуть не тільки ідеологічний, але й відкритий політичний наступ на комуністичний режим. Вони продемонстрували безпомічність влади, відсутність у КПУ історичних перспектив. Без досвіду співпраці, накопиченому у 1989–1990 рр., була б неможливою спільна боротьба за демократію та українську державність у 1991 р.

РОЗДІЛ 7

КОЛЕКТИВИ ГІРНИКІВ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ГАЛУЗІ У ЮРИСДИКЦІЮ УКРАЇНИ (1991 р.)

7.1. Політика союзної та української влади щодо вугільної промисловості та шахтарських колективів у 1991 р.

У Москві у вирішальну фазу вступила боротьба прибічників ринкового демократичного соціалізму і ліберальної моделі капіталізму. 23 грудня 1990 р. під час виступу на IV З'їзді народних депутатів СРСР М. Горбачов підтвердив свою прихильність до соціалістичного вибору. Завершувалося перегрупування політичних сил У керівництві центру зміцнювалися позиції діячів, відомих своїми консервативними політичними поглядами. На них покладався обов'язок відновити керованість державою, яку було втрачено після проголошення Декларацій про суверенітет спочатку РРФСР, пізніше УРСР та іншими республіками. Пояснення причин цього процесу ми зустрічаємо у мемуарах Б. Єльцина, котрий зазначав: «Горбачову набридла перебудова. Він ясно бачив безвихідь, у якій може опинитися. Пора було переходити від невдалих реформ, від чергової відлиги до заморожування політичного клімату, до стабілізації ситуації силовими методами, до суворого контролю над політичними й економічними процесами» [655, с. 32]. Із нового року діяв спільний наказ міністрів внутрішніх справ та оборони від 29 грудня 1990 р. про організацію патрулювання солдатами міст СРСР. Це рішення викликало обурення, зокрема у гірників Червонограда, які розцінили його як спробу обмежити права людини, крок до впровадження в країні воєнного стану. Лідери шахтарів заявили про намір організувати страйки. Головною метою союзної влади було запобігти економічного хаосу. Задля наведення ладу в державі було видано указ Президента СРСР «Про невідкладні заходи щодо стабілізації господарських зв'язків у IV кварталі 1990 р. і протягом 1991 р.» [577]. Указ позбавив шахти вибору, зобов'язував їх укласти договори із тими споживачами, які вчасно не розраховувалися за

відвантаженої продукцію.

26-го січня 1991 р. був виданий указ Президента СРСР «Про заходи щодо забезпечення боротьби із економічним саботажем та іншими злочинами в економіці» [580]. Щодо керівників шахт, то за неефективне використання бюджетних коштів, за зрив постачання вугілля споживачам і такі дії, які можна було кваліфікувати як саботаж, до них могла застосовуватися кримінальна відповідальність. Директори виконували свої обов'язки в умовах психологічного пресингу із боку КДБ, МВС та органів Прокуратури. Держбанк СРСР гальмував господарську ініціативу керівників, втручався навіть у технологічні процеси. «Наведенню ладу» повинен був сприяти закон «Про підприємства в СРСР», що був прийнятий без попереднього обговорення 4 липня 1990 р. і набув чинності із 1 січня 1991 р. [559]. Він відновлював безконтрольність директорської влади. Вимоги рад трудових колективів і страйккомів оголосити мораторій на впровадження цього документа у життя влада проігнорувала. Відповідно до наказу міністра М. Щадова «Про особливості застосування Закону СРСР «Про підприємства в СРСР» у вугільній промисловості» (15 січня 1991 р.) почалася ліквідація рад трудових колективів. У радах підприємств, які створювалися, половина місць належала адміністрації (у РТК – четверта частина); до їх складу не допускалися шахтарські активісти.

Не склалися стосунки між союзним урядом та профспілками гірників. Із січня 1991 р. набув чинності закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності» [561], що припиняв практику залежності останніх від держави, від органів господарського управління та партій і забороняв будь-яке втручання в їх діяльність. Щоб «охолодити» профспілкових лідерів, забезпечити їх «зговірливість», у січні 1991 р. ВР СРСР спробувала змінити одну зі статей прийнятого закону. Запроваджувалася відверто репресивна норма, згідно із якою незгода профспілки з рішенням адміністрації про звільнення працівника не була перешкодою до таких дій. Закон зберіг свій демократичний зміст лише тому, що Президент СРСР скористався правом вето.

Центр психологічно, із фінансових та організаційних причин (після відставки уряду М. Рижкова та реорганізації апарату) не був готовий до нового рівня відносин

із профспілками гірників. Він відмовився підписати угоду щодо соціальних і трудових гарантій із профспілкою робітників вугільної промисловості й обговорювати із представниками гірників Генеральну типову тарифну угоду, яка передбачала кардинальну реформу оплати їх праці. Після того як 20-го грудня 1990 р. безрезультатно закінчився розгляд в уряді проекту тарифної угоди, виконавче бюро (ВБ) НПП оголосило із 25-го грудня передстрайковий стан [1218]. Союзний уряд, Мінвуглепром СРСР зневажливо ставилися до НПП, тому що вона не мала на той час ані ресурсів, ані розгалуженої мережі осередків, які були б у змозі підняти шахтарів на страйк. В УРСР структури НПП існували лише на 12 шахтах (4 % від загальної кількості). Створена у грудні 1990 р. переважно із членів РССКД НПП України не діяла.

Уряд зробив черговий крок щодо виконання своїх зобов'язань перед шахтарями. Було розширено список професій, що давали право на пільговий вихід на пенсію. Згідно з прийнятою 19 січня 1991 р. постановою КМ СРСР таке право отримали робітники ще чотирьох підземних спеціальностей [381, арк. 19]. 28 лютого 1991 р. гірникам було повідомлено про те, що цей список поповнюють ще шість підземних спеціальностей. Підготовлений КМ СРСР законопроект щодо індексації зарплати був надісланий до урядів союзних республік з метою його обговорення. У законі передбачалися пільги робітникам, які безпосередньо займалися вуглевидобуванням. 29 січня 1991 р. в уряді за участю генеральних директорів виробничих об'єднань розглядалося питання «Про заходи щодо забезпечення сталої роботи вугільної промисловості», обговорювалися галузеві завдання на 1991 р. Шахтарям УРСР належало добути у 1991 р. 165 млн т вугілля. КМ СРСР та Мінвуглепром СРСР при плануванні обсягів вуглевидобутку виходили із фактичних обсягів виробництва 1990 р. Шахтарі Донецької області, які підняли на-гора у 1990 р. 80,45 млн т вугілля, повинні були видобути його 81,71 млн т. Керівники виробничих об'єднань попередили Президента СРСР та КМ СРСР, що ці завдання не можуть бути виконані внаслідок збільшення тривалості відпусток, що вірогідне падіння обсягів виробництва становить 10–12% через дефіцит робочих рук (шахтам бракувало 92 тис. гірників).

Для українських гірників принципове значення мала позиція щодо галузі республіканської влади. Важка промисловість нею більше не розглядалася як галузь, що є пріоритетною. У центр економічної політики було поставлено агропромисловий комплекс. У бюджеті УРСР на 1991 р. на його розвиток було спрямовано 74,4 % всіх капітальних вкладень. Скорочення обсягів вуглевидобутку загрожувало суверенній Україні енергетичною кризою. ВР УРСР та РМ УРСР мали намір не допустити руйнівного економічного сценарію. Органи державної влади УРСР предметно зайнялися проблемами галузі наприкінці 1990 р., коли стало відомо про те, що у Москві підготовлено проект постанови РМ СРСР «Про особливості управління у 1991 р. електроенергетикою, нафтовою і газовою промисловістю» (постанова була ухвалена 28 грудня 1990 р.), у якій ВП не значилася у переліку галузей, що складали єдиний виробничо-технологічний комплекс [278, арк. 208]. Було відомо також про те, що у проекті союзного бюджету на 1991 р. передбачається дотація вугільній промисловості УРСР у розмірах вдвічі менших від мінімально необхідних потреб – 6 млрд крб. [77, арк. 3]. Екстраординарна ситуація склалася після того, як ВР РРФСР прийняла «Основні напрямки бюджетної політики на 1991 р.». Вугільна промисловість України позбулася централізованих джерел фінансування.

У цій ситуації 26-го грудня 1990 р. ВР УРСР прийняла для себе принципове рішення: органи влади УРСР беруть на себе відповідальність за долю галузі та починають процес, який має завершитися перепідпорядкуванням вугільної промисловості уряду УРСР. Юридичною підставою для реалізації такого наміру були закон УРСР «Про економічну самостійність УРСР» [587], закон СРСР «Про розмежування повноважень між СРСР і суб'єктами федерації». У прийнятій 25-го грудня 1990 р. постанові ВР УРСР «Про основні напрямки економічного і соціального розвитку УРСР на 1991 р.» передбачалося фінансування народного господарства у розмірі 17,52 млрд крб., із яких 6 млрд крб. надавалися на відшкодування різниці в цінах на вугілля [324, арк. 5]. Завдяки розподілу повноважень між центром і республіками Україна залишало в своєму розпорядженні увесь прибутковий податок, 70 % податку із продажу. У цілому в УРСР залишалося

16 млрд крб. Ця сума давала можливість Раді Міністрів УРСР самостійно займатися проблемами вугільної промисловості. Виконуючи доручення ВР УРСР, український уряд уже 2 січня 1991 р. відправив до Москви листа «Про передачу об'єднань, підприємств і організацій металургії та вугільної промисловості, розташованих на території УРСР, із загальносоюзного у республіканське підпорядкування». У посланні були прохання про те, щоб Мінвуглепром СРСР та Міністерство металургії СРСР підготували необхідні документи, включаючи розділові, передали українському урядові виробничі та фінансові плани, а також щоб були внесені зміни у взаємини між союзним та республіканським бюджетами [77, арк. 2].

Прагнення української влади узяти під свою юрисдикцію вугільну галузь підтримки у Москві не отримало. 7-го січня в ЦК КПРС відбулася нарада міністрів союзного уряду. Партійне керівництво зажадало від КМ СРСР зваженого підходу до скасування галузевого управління промисловістю [487, арк. 3]. Незабаром М. Щадов підтвердив свої повноваження як діючий міністр вугільної галузі. У наказі «Про особливості застосування закону СРСР «Про підприємство СРСР» у вугільній промисловості» він закріпив за Мінвуглепромом СРСР управління майном підвідомчих структур. 20-го січня союзний уряд повідомив про те, що Мінвуглепром СРСР продовжує функціонувати як союзне міністерство.

Українська влада не залишала центру надії на збереження status quo щодо вугільної промисловості. 1-го лютого ВР УРСР прийняла постанову «Про передачу підприємств і організацій металургійної та вугільної промисловості, що перебувають на території України, у власність республіки», якою зобов'язала уряд В. Фокіна зробити ці галузі надбанням УРСР [603]. Головною метою влади на найближчу перспективу було збереження вугільної промисловості у тому стані, у якому вона знаходилася наприкінці 1990 р. Галузь могла бути збережена тільки у разі її достатнього фінансування. Українській владі належало знайти суму, якої бракувало. Союзний уряд не зважився виконати узятє на себе зобов'язання та передбачити у нових гуртових цінах на вугільну продукцію витрати на видобуток із урахуванням витрат на зміни гірничо-геологічних умов вугледобування, забезпечивши при цьому рентабельність підприємств. Галузь залишалася планово-збитковою.

Уряду потрібно було забезпечити функціонування шахт в умовах підвищених цін на продукцію, що поставлялася на підприємства, тим більш, що КМ СРСР намагався ввести у 1991 р. вільні договірні ціни на промислову продукцію. Український уряд розумів, що реалізація намірів Москви матиме руйнівні наслідки для економіки республіки через високу собівартість вугілля. Він запропонував КМ СРСР у 1991 р. зберегти фіксовані ціни [280, арк. 208]. Було досягнуто компромісне рішення. Згідно із постановою КМ СРСР «Про ціни на промислову продукцію» з 1 січня 1991 р. запроваджувалися нові гуртові та закупівельні ціни. Встановлювалися дві системи цін: фіксовані, зокрема на вугілля, що регулювалися рівнем рентабельності, та вільні. Фіксовані ціни й тарифи зросли на електроенергію на 70 %, на транспортні послуги на 10 % [1218], на метал на 50 %, на продукцію машинобудування на 40%, на ліс на 80 %. Але, як показувала практика попередніх років, придбати продукцію за фіксованими цінами майже не вдавалося. Українській владі належало знайти для шахт гроші у таких сумах, щоб вони могли купувати потрібні їм матеріали та техніку за договірними цінами, зростання яких було дуже суттєвим. Дотація мала компенсувати не лише погіршення гірничо-геологічних умов вуглевидобування та зовнішнє дорожчання, але й забезпечити пільги шахтарям, які влада була зобов'язана їм надати згідно із постановою № 608 (збільшення тривалості відпусток, виконання соціальних програм тощо). РМ УРСР мала нейтралізувати податковий тягар на шахти, що також збільшився. Податок на прибуток складав 45 %. Податок на фонд сплати праці дорівнював 11 %. Із січня 1991 р. із фонду заробітної плати шахти відраховування до фонду соціального страхування були не 9 %, як це було у 1990 р., а 37 %. Проводилися компенсаційні виплати сільським радам за використання трудових ресурсів.

Кошти, що виділялися галузі, зросли до 12 млрд крб. У порівнянні із 1990 р. дотація збільшилася у 3,5 рази [77, арк. 52] . Із наданої суми 4,7 млрд крб. виділялися для компенсації собівартості вугілля, 3 млрд крб. – на виплату податків, 1,3 млрд крб. – для формування фонду споживання, 3 млрд крб. – для здійснення капітальних вкладень [1273]. Ключовим пунктом урядової концепції була розрахункова ціна тонни вугілля. У питанні ціни РМ УРСР поводи́ла себе

революційно, але не в тому розумінні, що уряд відмовився від фіксованих цін, а в тому, що ціни суттєво зросли. У той час, як встановлена розрахункова ціна в середньому у Мінвуглепромі СРСР складала 38,82 крб. за тонну, в УРСР вона дорівнювала 90,93 крб. [77, арк. 21] і була в 2,4 рази вища, ніж у 1990 р. Розрахункові ціни, що запроваджувалися, забезпечували підприємствам (за підрахунками Держкомітету із вугільної промисловості) майже 35 % рентабельність (середня рентабельність у Мінвуглепромі СРСР складала 28,3 %). Вугільна галузь мала отримати деяку сталість, оскільки раніше їх рентабельність коливалася у межах 6–12% (у ВО «Донецьквугілля» у 1990 р. вона становила 9,4 %). Було зрозуміло, що продукція, яка постачатиметься на шахти, дорожчатиме, що рентабельність шахт падатиме. Але механізм корегування розрахункових цін у зв'язку із непередбачуваним їх зростанням на матеріальні ресурси розроблений не був, тому що не було правових засад.

Своєю ціновою політикою РМ УРСР гарантувала функціонування всіх структурних підрозділів галузі, продовжувала «соціалістичну» практику штучної підтримки низько ефективних підприємств, які неминуче перестали б існувати в умовах ринкової конкуренції. Лише завдяки бюджетному фінансуванню продовжували вуглевидобування 54 шахти Донецької області, для яких суми дотацій коливалися у межах 75–100 крб. на тонну, 31 шахта Донбасу, для яких дотація перевищувала 100 крб. на тонну в той час, коли середня сума дотації на тонну складала 34 крб.

ВР УРСР і уряд, виробляючи економічну програму щодо вугільної промисловості, багато у чому діяли всупереч політиці союзних органів державної влади та управління. В УРСР були проігноровані вимогу IV З'їзду народних депутатів СРСР, який зобов'язав вищих посадових осіб республік скоротити бюджетні витрати, включаючи різке зменшення обсягів дотацій [563, с. 5]. Програма українського уряду щодо вугільної галузі не була узгоджена із Мінвуглепромом СРСР, що зумовило звернення міністра М. Щадова у Комітет конституційного нагляду ВР СРСР із протестом з приводу дій українського уряду. Після введення в УРСР нових розрахункових цін М. Сургай був викликаний до Москви, де отримав

сурову догану. У той час, як після ліквідації РМ СРСР і заміни її Кабінетом Міністрів у Москві розглядали урядову постанову № 608 як виконану, Рада Міністрів УРСР брала на себе відповідальність за її подальшу реалізацію. Відносини між Держкомітетом із вугільної промисловості УРСР та Мінвуглепром СРСР характеризувалися як «міжусобна війна».

Колективи гірників увійшли в 1991 р. у неспокійному стані. Робітники багатьох шахт із запізненням отримали заробітну плату за грудень. Премій за 1990 р. не було. Виплати за вислугу років у повному обсязі не здійснювалися. Борг шахтарям у ВО «Донецьквугілля» складав 9 млн крб. [1140]. Адміністрація шахти ім. О. Сковчинського ВО «Донецьквугілля» заборгувала шахтарям 600 тис. крб. У ВО «Первомайськвугілля» у середині січня брак коштів складав 14 млн крб., із них 9 млн крб. були потрібні для розрахунків за постачання матеріалів і обладнання та 5 млн крб. для виплати шахтарям грошей за вислугу років. Завдання на 1991 р. щодо видобутку вугілля були нереальними, що було пов'язано у значній мірі із кризою матеріально-технічного забезпечення. Ставало катастрофічним положення із лісом на шахтах Центрального району Донбасу. У середині лютого ВО «Артемвугілля» мало договори з ліспромгоспами на постачання обопола на 17% від потреби, круглого лісу – на 40%. Шахтам ВО «Артемвугілля» на день необхідного було 30 вагонів лісу. 1-го січня 1991 р. до Горлівки прибули 20 вагонів, 2-го січня – 21, 3-го січня – 11, 4-го січня – 9. До кінця місяця робітники ВО «Артемвугілля» недоотримали 250 вагонів лісу. Із дозволу і за допомогою союзного та українського урядів шахти розпочали проведення із лісозаготівельниками бартерних операцій. Вагон цукру або м'яса обмінювався на 30 вагонів деревини.

Із січня почався масовий вихід на пенсію робітників основних спеціальностей, що мали 20 років підземного стажу. У зв'язку зі збільшеною тривалістю відпусток на кожній шахті кількість задіяних у вуглевидобуванні шахтарів зменшувалася на 12%. «Населеність» вибоїв впала до рівня нижче за технологічні норми обслуговування вибійного обладнання і складала у лаві 4–5 гірників у зміну, що було удвічі нижче потрібного. Штати підземних робітників на шахтах УРСР у 1991 р. передбачалося збільшити на 15,3%, або на 98,3 тис. осіб. У

зв'язку з демографічною кризою, що загострилася, і все більшою непривабливістю шахтарської праці укомплектувати колективи такою кількістю промислово-виробничого персоналу було проблематично.

Відповідно до рішення РМ СРСР нова ціна на вугільну продукцію мала бути встановлена ще 15 листопада 1990 р. Але цього зроблено не було. Бюджет держави не був затверджений, і тому обсяги дотації були невідомими. Із 1-го січня дотації припинилися. «Вуглезбут» почав купувати вугілля за гуртовими цінами, які у півтора-два рази були нижчі розрахункових. Шахти залишалися без коштів. ВО «Донецьквугілля» тільки за перші два дні січня недоотримало 7,5 млн крб. Колектив шахти «Південнодонбаська № 3» ВО «Донецьквугілля», загрожуючи страйком, зажадав від уряду до 10 січня встановити нові гуртові ціни на вугілля та затвердити розмір дотації кожному підприємству [1237]. Після цього ультиматуму відбулася безпрецедентна подія: його підтримали генеральні директори одинадцяти виробничих об'єднань Донецької області. Після затвердження республіканського бюджету з'ясувалося, що зроблене українською владою щодо фінансування вугільної промисловості було недостатнім. Адміністрація об'єднання, директори шахт та РТК наполягали на збільшенні розрахункової ціни на вугілля у відповідності до зростання цін на продукцію, що постачалася на шахти. «Усі ми жебраки»[1141], – так оцінював ступінь державної підтримки галузі після затвердження розмірів дотацій на 1991 р. генеральний директор ВО «Донецьквугілля» В. Ільюшенко. – Головне – вижити у такій ситуації» [1141].

Мало кому із директорів шахт в умовах занепаду гірничого господарства, неритмічних постачань та відсутності матеріальних й моральних стимулів вдалося зберегти трудову та виробничу дисципліну. У нову розрахункову ціну було закладено зростання зарплати на 9 %. Але шахтарі були переконані – заплановане зростання зарплати не дозволить зберегти навіть соціальні завоювання минулих років. Члени РТК шахти ім. О. Скочинського ВО «Донецьквугілля» ще у грудні 1990 р., посилаючись на п. 33 «Протоколів», заявили про необхідність підвищення зарплати не менше, ніж як утричі. Ними було прийняте рішення: «У разі невиконання вимог із 15-го січня діяти відповідно до Закону СРСР «Про порядок

вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», включаючи страйк» [1297]. Думка про необхідність суттєвого підвищення зарплати мала підтримку у більшості гірників та ввійшла до пакету вимог до влади, який розробляла РССКД.

Нервозність, у якій перебували шахтарі, призводила до виробничих конфліктів. У перші дні лютого у ВО «Донецьквугілля» короткочасні страйки відбулися на шахті «Трудівська», де четверта зміна не виїхала на поверхню, а перша зміна поїхала у шахту, на шахті ім. О. Засядька, де страйк відбувся за тим же сценарієм. В обох випадках причиною зупинки робіт була незадоволеність робітників нарахованою зарплатою. Шахтарі із занепокоєнням очікували підвищення цін на предмети повсякденного попиту (на 60 %) та продукти харчування (на хліб на 230 %). Роздратування людей викликала заява В. Павлова про те, що компенсаційні виплати будуть надаватися тим, хто заробляє менше 500 крб. у місяць.

Страйк, що за прогнозами гірників міг відбутися наприкінці весни – влітку, почався 1-го березня і завершився 6-го травня. Він став найтривалішим та виснажливішим за всі роки існування вугільної промисловості УРСР. Він міг би бути і швидкоплинним та продуктивним, як у липні 1989 р. Але інший розклад політичних сил, виникнення партій, зацікавлених у політизації шахтарського руху, формування альтернативної шахтарської профспілки, інші ресурси, які мали організатори страйку, інші цілі та гасла боротьби визначили специфіку страйкового руху 1991 р.

Вірогідність страйку, починаючи із 1-го лютого, лідери РССКД озвучили 8 січня 1991 р. на засіданні у Донецьку за участю голови Держкомітету із вугільній промисловості М. Сургаєм. Демарш генеральних директорів, ймовірність нової страйкової хвилі поклали початок небувалої в українській історії співпраці влади і лідерів страйккомів. РССКД поставила наступні вимоги перед українським урядом: введення нових цін на вугілля, при яких ціна відповідала б фактичним витратам на його видобуток (п. 3 «Протоколів»); індексація зарплати (п. 33), розширення списку професій, що дають право на пільгову пенсію (п. 10), відповідальність українського уряду за виконання урядової постанови № 608, матеріальне та технічне забезпечення вуглевидобування, збереження республіканської державно-громадської комісії із контролю за виконанням постанови РМ СРСР №608. РССКД запропонувала урядові

бути готовими до відповіді на поставлені питання й відновити перемовини 25 січня 1991 р. за участю Л. Кравчука та В. Фокіна. Лідери РССКД ніякої вимоги щодо підписання ГТТУ між Держкомітетом із вугільної промисловості та НПП не ставили.

На відміну від РРФСР, де керівники республіки Б. Єльцин та І. Силаєв не висловлювалися проти страйку гірників, потурали йому, в УРСР ситуація була іншою. Ставлення української влади до перспективи конфлікту висловив Л. Кравчук словами: «Якщо ми встанемо на шлях страйків, нам не вирватися із криз. Наш порятунок – у стабілізації економіки» [1095]. Українська влада мала за мету не допустити його, а для цього потрібно було розпочати перемовини.

Для українського уряду РССКД виявився єдиним партнером, із яким він міг вести діалог із усього комплексу шахтарських проблем. У спілці гірників українська влада бачила не тільки опонента, але й партнера і союзника, знаходячи компроміс із яким можна було вирішувати проблему розподілу власності Мінвуглепрому СРСР та виходу із Союзного договору. РССКД, авторитетна для уряду, не була достатньо авторитетною організацією у шахтарських колективах. Член страйккому ВО «Торезантрацит» М. Семенченко пояснював складність стану, у якому опинилися РССКД і страйккоми: «Ми є буфер між урядом і шахтарями. Підемо на ще один компроміс – будемо «підготованими угодовниками», зважимося на страйк – уславимося екстремістами» [1293].

26-го січня 1991 р. для ведення переговорів із лідерами РССКД, делегаціями ВО «Укрзахід-» та «Олександріввугілля» до Донецька прибув голова уряду В. Фокін. Підсумком переговорів стало підписання більшості пунктів, занесених до протоколу вимог гірників. РМ УРСР визнала свою відповідальність за виконання постанови № 608. Розрахункова ціна на вугілля була збільшена ще на 20 %, що вело до зростання фонду зарплати. Республіканська державно-громадська комісія та її робочі групи у містах зберігалися. На них покладался контроль за діяльністю української влади із вирішення галузевих і соціальних проблем.

Український уряд підготував пропозиції до КМ СРСР «Про додатковий список робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку при зайнятості на цих роботах не менше 25 років». У разі відмови КМ СРСР від

вирішення цього питання український уряд зобов'язався внести до Верховної Ради УРСР законопроект про пенсії відповідно до п.10 «Протокола». РМ УРСР пообіцяла, що шахти у 1991 р. закритися не будуть. Але з одного із найважливіших питань – збільшенню зарплати у 2–2,5 рази сторони домовитися не змогли. Українська влада, що спробувала заощадити на зарплаті шахтарів, не бачила виходу з ситуації. Частка заробітної плати у вартості тонни вугілля складала 35 %. Голова РМ УРСР, виходячи за межі своїх повноважень, виділив галузі додатково 1 млрд 319 млн крб., що зумовило збільшення фонду споживання на 42,3 %. Але суттєвого збільшення зарплати не відбулося. Із метою пошуку компромісу сторони погодилися продовжити перемовини і завершити їх до 15-го лютого.

5-го лютого РССКД розробила наступний алгоритм своїх дій у разі відмови влади виконати вимоги: закінчити перемовини із урядом УРСР з цього питання, і якщо до 15-го лютого угода не буде досягнута, то постане питання про припинення відвантаження вугілля із 20-го лютого. Якщо і надалі вимога про підвищення зарплати не буде виконана, вірогідне відновлення страйку із 1-го березня. Перспективи всесоюзного страйку, ступінь готовності до нього обговорювалися 11–13 лютого у Москві на засіданні ради представників НПГ та лідерів страйккомів. Керівники НПГ СРСР та представники регіонів ухвалили рішення: у зв'язку із небажанням КМ СРСР вести перемовини щодо укладення ГТТУ розпочати у колективах підготовку до всесоюзного страйку. Після відставки із посади голови НПГ СРСР Г. Озоровського новим керівником НПГ було обрано прохідника шахти «Самарська» ВО «Павлоградвугілля» П. Шушпанова. Його заступниками стали О. Мриль (голова робітничого комітету ВО «Красноармійськвугілля») і О. Сергєєв (голова профкому шахти «Томська» ВО «Південькузбасвугілля»). Саме тут була досягнута домовленість між лідерами гірників про початок страйку із 1-го березня 1991 р.

Вирішення питання про підвищення зарплати гірникам у розмірах, на яких наполягала РССКД, певною мірою залежало від ВР УРСР. Її депутати позитивного для шахтарів рішення не прийняли. 18-го лютого 1991 р., не побачивши прагнення влади знайти взаємоприйнятне рішення, РССКД закликала гірників продовжити

підготовку до повної зупинки шахт 1-го березня. Після 18-го лютого деякі страйккоми розпочали підготовку до акції. Страйкком ВО «Красноармійськвугілля», який очолював О. Мриль, звернувся до колективу із закликом відновити страйк через невиконання п. 10 «Протоколів», порушення владою закону «Про профспілки, права та гарантії їх діяльності», відсутність конструктивного діалогу між владою та НПГ щодо укладення ГТТУ.

Українському урядові РССКД дала тижневий термін для виконання вимог – до 26-го лютого. У разі негативної відповіді РССКД мала була остаточно встановити терміни страйку і визначити форму його проведення. До Києва для перемовин із владою прибула делегація РССКД, яку очолював Ю. Болдирев. Позитивного результату переговори не дали. Робоча група РССКД після завершення перемовин у Києві зробила висновок: якщо і має сенс страйкувати, то не зараз. Із 14 делегатів, що брали участь у перемовинах, за страйк 1-го березня висловилися двоє – представники Первомайська і Дмитрова (ВО «Красноармійськвугілля»).

Питання про відновлення страйку з 1-го березня 1991 р. стало головним на засіданні РССКД, що проходило 26-го лютого за участю представників ВО «Укрзахідвугілля». 11 представників, у тому числі донецького страйккому, висловлювалися за добовий страйк, щоб після 1-го березня дати уряду час для виконання вимог. 14 представників були за акцію «до переможного кінця», 7 пропонували відмовитися від страйку республіканського і готуватися до страйку всесоюзного. Представник ВО «Укрзахідвугілля» наполягав на необхідності доповнення економічних вимог політичними. Члени РССКД були не проти політизації страйку, зміни його змісту задля розширення його географії та участі у ньому шахт ВО «Укрзахідвугілля». Дискусія про відновлення страйку та його форми затягнулася на шість годин. Остаточний розподіл голосів був наступним: за добовий страйк – 11 голосів, за безстроковий – 17. Голосування із питання щодо відновлення страйку призвело до розколу РССКД. Було ухвалено рішення довести до відому колективів пропозицію РССКД відновити страйк із 1-го березня. Форму участі у ньому мав визначати кожен колектив самостійно. Шахтарям запропонували добиватися виконання наступних вимог: підвищення зарплати у 2 – 2,5 рази;

пільгові умови виходу на пенсію всім підземним робітникам; підписання ГТТУ із КМ СРСР. Вимоги суверенітету України, переобрання ВР УРСР не пізніше літа 1991 р., розпуску КПРС до обов'язкових не належали.

Для недопущення страйку у Києві була проведена нарада уряду із генеральними директорами об'єднань, директорами шахт та активом ПРВП. Після наради директори, що прибули на шахти, проводили наради, збори РТК із метою вироблення вимог до уряду та недопущення страйку. По УТ неодноразово транслювався запис звернення В. Фокіна до шахтарів із закликом утриматися від страйку. 28-го лютого 1991 р. було обнародовано постанову ВР УРСР «Про положення у шахтарських регіонах республіки» [602]. У ній був заклик до шахтарів проявити громадянську зрілість, утриматися від страйків та інших дій, тому що дестабілізувальний розвиток подій неминуче призведе до загострення соціально-політичної кризи, істотно загальмує затвердження суверенітету України. Органи прокуратури попередили адміністрацію та РТК, страйккоми та профкоми: страйк, що почнеться 1 березня, є незаконним.

У цей же день у теркоми ПРВП надійшла телеграма із Москви за підписом голови ЦР ПРВП В. Луньова, що ставила за мету не допустити відновлення страйку. В. Луньов просив шахтарів підтримати вимоги ЦР ПРВП до уряду про збільшення зарплати не менше, ніж у два рази. «Страйк у цей час ляже важким тягарем на плечі усіх робітників і може призвести до непередбачуваних наслідків, – говорилося у телеграмі. – Ми не втрачаємо надії, що уряд вступить у діалог». Замість страйку ЦР ПРВП пропонувала 1-го березня обмежитися проведенням мітингів. «Мета цієї акції, – підкреслювалося у телеграмі, – попередити уряд, а також показати йому нашу згуртованість та рішучість у боротьбі за свої права». Далі повідомлялося, що якщо уряд не вступить у діалог із ЦР ПРВП, «у другій половині березня нами буде оголошений всесоюзний попереджувальний страйк» [1323]. Цього ж дня страйк був засуджений учасниками установчих зборів із створення ПРВП України, що проходили у Донецьку. 28-го лютого 1991 р. о 17-ій годині на шахти Донецька із страйккому була відправлена телеграма, у якій повідомлялося про відміну запланованого на 1-е березня страйку у зв'язку із готовністю уряду розпочати переговори.

Шахтарю потрібно було стати на бік противників або прихильників акції. Страйкувальникам зарплата не нараховувалася. Тим, хто продовжуватиме працювати, але не зможе виконувати свої функціональні обов'язки, зарплата нараховуватиметься із розрахунку 2/3 тарифної ставки (вимушене простоювання). Якщо суд визнає страйк незаконним, шахта буде зобов'язана відшкодувати збитки споживачам, спричинені невиконанням договірних зобов'язань (розмір неустойки складав 50 % вартості продукції, що недопостачалася), сплатити штраф залізничникам за невиконання планів перевезень і штраф за наднормативне простоювання вагонів. Завданий збиток, згідно з законом (ст. 49 Кодексу Закону про працю), підлягав відшкодуванню учасниками страйку та його організаторами. Крім того, щодо учасників страйку могли застосовуватися дисциплінарні заходи (включаючи звільнення). Участь у ньому могла розглядатися як прогул, що вело до позбавлення доплат за вислугу років і преміальних за підсумками року, зменшення тривалості відпустки на кількість днів страйку.

Проти його проведення виступали державні лідери СРСР та УРСР, вищі органи державної влади, українська громадськість, багато ЗМІ, РТК об'єднань. Тільки теркоми ПРВП ВО «Первомайськвугілля» та ВО «Павлоградвугілля» були на боці прихильників страйку та заявили про підтримку вимог РССКД. За проведення страйку були НПГ, РССКД, більшість страйккомів об'єднань та шахт. Активісти НПГ переконували шахтарів у тому, що вони повинні не дати урядові В. Павлова провести реформи за рахунок робітничого класу. Якщо гірникам вдасться примусити уряд укласти ГТТУ, запропоновану II з'їздом шахтарів, то робітники самі будуть визначити умови своєї праці і її оплати, що стане початком нового етапу у житті трудового народу Росії, України та Казахстану. Відсутність узгодженої позиції формальних (голови профкомів, РТК) і неформальних шахтарських лідерів, різне розуміння членами страйккомів доцільності та форм проведення страйку зумовили подальший його перебіг і різну у ньому участь колективів.

Напередодні страйку гостро стояло питання щодо морального права гірників добиватися підвищення зарплати та інших пільг в умовах, коли офіційний дефіцит державного бюджету в СРСР склав 60 млрд крб., а республіканського – 12,33 млрд

крб. Звернемося до даних відносно стану справ в економіці, які наводив у 1991 р. Б. Петелін: у 1990 р. у СРСР було виявлено 265 тис. економічних злочинів. Реальна їх кількість, вважає дослідник, була у 2 – 3 рази більшою. Тільки у 50 кримінальних справах заподіяний державі збиток складав близько 1 млрд крб. Кількість грошей, пише він далі, виданих державою кооператорам, в 11 разів перевищувала суми, що були внесені останніми у банки країни [928, с. 73]. У публікації Б. Петеліна висвітлюються два процеси, які відбувалися в економічній сфері: перерозподіл державних фінансових ресурсів в інтересах приватних підприємців та «дика приватизація», що розпочалася. Не в змозі припинити ці процеси, потураючи їм, влада намагалася економити гроші на робітничому класі.

7.2. Страйк гірників у березні – травні 1991 р. та його результати

1-го березня страйк із економічними вимогами у формі припинення вуглевидобування відбувся на шахтах п'яти об'єднань із двадцяти двох. Припинили вуглевидобування на кілька годин або на добу 14 шахт [754, с. 131]. Першими в СРСР страйк «до межі» розпочали гірники шахт ім. О. Стаханова, «Центральна», ім. Г. Дімітрова ВО «Красноармійськвугілля» та ім. В. Менжинського, «Карбоніт» і «Гірська» ВО «Первомайськвугілля». У ВО «Красноармійськвугілля» добовий план був виконаний на 13 %. Більшість колективів обмежила свою участь у страйку припиненням відвантаження вугілля. Страйк розпочався не тільки в Україні. У ВО «Карагандавугілля» зупинили вуглевидобування 24 шахти із 34 [1070]. Отримавши звістку про початок страйку на шахтах Донбасу і Казахстану, ВБ НПП звернулося до всіх вугільників підтримати вимоги страйкуючих шахтарів. Тут потрібно уточнити концепцію російського дослідника Д. Левчика, який стверджує, що починаючи свою акцію, шахтарі ВО «Красноармійськвугілля» вимагали укласти новий Союзний договір між центром та Україною [884, с. 113]. Наше дослідження не дозволяє пристати до цієї думки.

Результат першого дня страйку не можна було назвати обнадійливим. Напередодні про включення у страйк «до межі» заявляли сімнадцять міських

страйккомів. На засіданні РССКД 26-го лютого представник донецького страйккому О. Тупікін запевняв: «Першого березня 21 шахта Донецька встане намертво» [1279]. Але тільки 7 шахт ВО «Донецьквугілля» брали у ньому участь, обмежившись припиненням відвантаження вугілля. На згаданому засіданні РССКД керівник макіївського страйккому В. Алексеєнко гарантував зупинку вуглевидобування на усіх 19 шахтах і шахтоуправліннях міста. Брали участь у страйку і не відвантажували вугілля, колективи тільки шести макіївських підприємств. Здавалося б, шахтарі, які були носіями однієї субкультури, які були зацікавлені в істотному підвищенні зарплати та скороченні терміну підземної праці (працівники 14 підземних професій не дістали права пільгового виходу на пенсію), щодо страйку повинні були зайняти єдину позицію. «У єдності наша сила!» – таким був девіз шахтарського руху. Шахтарський рух виявився розколотим на радикальний (страйковий) і поміркований як у масштабах республіки, так і на рівні об'єднань, шахтоуправлінь, шахт та бригад.

2-го березня страйк продовжили 8 шахт із 248. Організатори страйку у ВО «Красноармійськвугілля» О. Мриль та І. Волков, переконавшись, що страйк розпочався, відправили до столиць телеграму: «Шахтарі ВО «Красноармійськвугілля» із 1-го березня відновили страйк через невиконання пунктів 10, 33 «Протоколів». Уряд порушує закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності». Відповідно до ст. 9 закону уряд УРСР зобов'язаний сісти за стіл переговорів із метою укладання ГТТУ, схваленої II з'їздом шахтарів» [736, с. 221]. Вимоги до РМ УРСР фактично призначалися союзному уряду. Один з лідерів страйкарів В. Шум'яцький пояснював: «Ми добре розуміємо, що у республіці ніде взяти грошей на підвищення зарплати в обсязі наших вимог. Ми ставимо питання перед центром про перерозподіл коштів між вугільними регіонами» [1277].

Результати другого дня страйку викликали тривогу у його організаторів. Виникали сумніви у здатності НПП та РССКД мобілізувати шахтарів. Колективи ВО «Карагандавугілля», що розпочали страйк 1-го березня, після втручання Н.°Назарбаєва 3-го березня вийшли із нього. Шахтарі Воркути тільки збиралася приєднатися до страйку, можливо 6 – 7 березня. Кузбас, проявляючи солідарність, повідомив, що проведе 4-го березня добовий страйк під політичними гаслами (4

березня в Кузбасі застрайкують 26 підприємств). Тільки 3-го березня українські шахтарі, що страйкували, відчули підтримку із Росії, правда, не від вугільників – страйк почали гірники Норильська.

4-го березня розпочалося географічне поширення страйку. Голова НПП Донецька – співголова донецького страйккому М. Крилов підняв на страйк шахту «Жовтнева», а член виконавчого бюро НПП Донецька В. Міненко – шахту ім. Челюскінців. Включення у страйк донецьких шахт не тільки відкривало перспективу його суттєвого розширення, але і вносило політичний зміст у страйк в Україні. Поставлені донецьким страйккомом вимоги повторювали політичні вимоги Кузбасу й були доповнені економічними вимогами, сформульованими РССКД. Гірники шахти «Жовтнева» поставили вимоги, однією із яких була повна суверенізація України на основі Декларації від 16 липня 1990 р. Вимоги щодо відставки Президента СРСР та ВР СРСР донецький страйкком розглядав як першочергові. До включення у страйк гірників Червонограда (11 березня) й Нововолинська (12 березня) шахтарі вищезазначених підприємств Донецька були єдиними, хто виступав за відставку М. Горбачова і вищих органів влади СРСР. Інші страйкуючі колективи передбачали поставити політичні вимоги у разі, якщо влада відмовиться виконати вимоги економічні. Специфіка боротьби більшості шахтарів Кузбасу полягала у тому, що у РРФСР страйк прийняв характер естафети. В Україні гірники припиняли вуглевидобування і мали намір «страйкувати до кінця». 6-го березня в УРСР кількість шахт, що брали участь у страйку, зросла до 14. 10-го березня в Україні страйкувало 20 шахт (8 %) шести виробничих об'єднань (26 %). Після довгих сумнівів розпочали страйк гірники ВО «Укрзахідвугілля». 11-го березня він розпочався у Червонограді. Лідери гірників червоноградської групи шахт ВО «Укрзахідвугілля» взагалі не ставили економічних вимог. Це означало, що в Україні почався ще один страйк – політичний, який не потрапляв під дію закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)».

Мінімальна кількість колективів, що страйкували, свідчила про те, що зусилля НПП та більшості членів РССКД щодо організації акції зустріли серйозний опір. На Луганщині владі багато у чому вдалося нейтралізувати радикальний

потенціал страйкового руху за допомогою обласного страйккому, який ігнорував рекомендації РССКД щодо підготовки до страйку, пояснюючи свою бездіяльність тим, що «Донецьк – це ще не Донбас. Розписуватися за всіх РССКД ніхто не давав права» [1229]. Не всі шахтарські лідери, висуванці 1989 р., навесні 1991 р. були прихильниками страйкових методів боротьби. Голови багатьох страйккомів не провели вчасно організаційно-підготовчу роботу, яку ніхто крім них самих зробити не міг, не потурбувалися про створення страйкових фондів, більш того, вони заявили, що проводити страйк не можна, тому що він не підготовлений. РТК шахт, куди у 1989 р. страйккоми делегували свої кращі кадри, ухвалювали рішення або взагалі не страйкувати, або страйк проводити у формі невідвантаження вугілля. На багатьох підприємствах страйки не відбулися через те, що у колективах не знайшлося лідерів, які б змогли підняти колективи. М. Верешко, який 16 березня був змушений очолити стихійний страйк на шахті «Луганська № 1» ВО «Луганськвугілля», свідчив: «Бояться люди брати на себе будь-яку відповідальність. Я у цьому переконався, коли запропонував створити комітет для керівництва страйком. Ніхто не зважився увійти до його складу» [1082].

Щоб не допустити поширення страйку влада дозволила директорам розпочати підвищення заробітної плати. Був задіяний адміністративний ресурс. Гірників переконували у тому, що страйк спровокований М. Горбачовим, якому потрібно довести нездатність української влади забезпечити стабільність та зберегти від руйнування виробничий потенціал УРСР. Адміністрація намагалася маніпулювати свідомістю гірників, експлуатувати відчуття любові до Батьківщини, просто залякати. Державна пропагандистська машина була задіяна для того, щоб переконати суспільство в егоїзмі гірників, довести безперспективність їхньої боротьби, з одного боку, довести антиукраїнську спрямованість страйку, з іншого. Увірувавши, що «страйк нічого не дасть», що боротьба за людське існування й гідність суперечить національним інтересам, шахтарі сподівалися на українську владу, переконували себе у тому, що кращим виходом із кризи є суверенізація України: «Останньою надією нашого життя є діяльність Голови Президії ВР УРСР Л. Кравчука, спрямована на вихід з-під впливу союзного уряду і створення

суверенної держави» [1225], – телеграфували до Києва шахтарі Луганщини. Від імені шахтарів ВО «Свердловантрацит» В. Фокіну була надіслана телеграма, повна раболіпства: «Нас часто одурювали і не чули наші стогони. Але ми хочемо повірити Вам ще раз. Сподіваємося на Вашу мудрість» [1210]. «Психологія людей не та, – доходили до висновку ті гірники, які намагалися очолити страйки. – Немає підтримки знизу» [626, с. 27].

Учасниками страйкового руху стали ті колективи, корпоративна культура яких припускала активні дії, лідери яких бачили вихід із усього комплексу виробничих і соціально-економічних проблем у страйку, що мав стати свого роду палицею, занесеною над союзним і республіканським урядами. Страйки відбулися на тих підприємствах, де лідери завдяки своїй принциповості й послідовності мали певну харизму, де їхній голос був більш вагомим, ніж голос генеральних директорів об'єднань або директорів шахт. У Первомайську міський страйкком очолив гірничоробітник очисного вибою шахти ім. В. Менжинського Ю. Архипчук. Цей шахтар знаходив слова, які дозволяли робітникам зрозуміти зовсім інший зміст людського буття й історичну значимість страйку: «Комусь довелося голодувати, хтось пройшов через репресії, комусь на собі довелося випробувати воєнне лихоліття. Нам випала честь боротися за права трудового народу» [1115]. Шахтарські лідери в Україні, піднімаючи гірників на страйк, брали на себе величезну відповідальність за долі людей. Якщо в РРФСР за спиною страйкарів стояли Голова Президії ВР РРФСР Б. Єльцин, Голова уряду І. Силаєв, уся російська політична опозиція і бізнес-групи, то в Україні шахтарі залишалися наодинці із системою, без підтримки із боку адміністрації. Не розуміли шахтарів Донбасу і лідери українських національно-демократичних сил.

Колективи, що страйкували, були об'єднані навколо свого «ідейного ядра». Його утворювали члени страйккомів, НПП і авторитетні робітники. Робітників, яких ми зараховуємо до «ідейного ядра», відрізняла переконаність у правоті справи. «Ідейне ядро» розширювалося залежно від поглиблення трудового конфлікту й поставлення політичних вимог. Багато гірників вірили у те, що результатом відставки Президента СРСР, ліквідації союзних інститутів і суверенізації України

суспільство стане економічно сильніше та більш справедливе. У ньому будуть гарантовані права та свободи людини. Вони підтримували політичні вимоги, сподіваючись, що до влади прийдуть нові люди, які будуть відстоювати інтереси трудового народу. І якщо для одних страйк був способом оновлення державних структур, то для інших він асоціювався із інструментом, якій дозволяв «зламати хребет нинішній системі» [1342]. Радикальна частина політизованих робітників вважала, що шахтарям не доцільно обмежувати свою участь у житті країни припиненням робіт, потрібно рухатися далі: «Нам не страйкувати потрібно. Нам потрібна революція» [333, арк. 52].

У страйкуючих колективах відбувалося подолання підданського типу політичної культури, формувалися перші ознаки політичної культури активістського типу. Цей процес відбувався болісно. Страйковий рух, як і у 1989 р., своєю енергією підтримували молоді робітники. Гірник шахти ім. газети «Соціалістичний Донбас» ВО «Донецьквугілля» М. Чекалдин ділився спостереженнями: «Молодь за страйк» [1106]. Серед страйкарів виявилися люди, які стали заручниками ситуації або внутрішньо опиралися страйку. Стосовно цієї групи може бути використане запропоноване Д. Левчиком визначення «ситуативні прихильники страйку» [884, с. 112]. Ці люди не мали власної позиції. Вони приєдналися до тих, хто застрайкував свідомо. Настрій, із яким названі гірники ухвалювали рішення про страйк, свідок-журналіст характеризував як «азартну хвацькість» [1084]. «Ситуативні учасники страйку» першими ж не витримали тих випробувань, які випали на долю страйкувальників. Проблемою страйку стало пияцтво, а проблемою шахтарських міст – сплеск злочинності.

На шахтах поряд з ідейними прихильниками страйку були його ідейні супротивники. Були серед супротивників страйку також ті, хто прийняв до уваги попередження М. Горбачова: «...не дозволяйте втягувати себе у політичні баталії, у мітинговщину, інакше країну, усіх нас очікують найтяжчі випробування» [544]. Дехто розглядав політичний процес через призму теорії класової боротьби. Прохідник ВО «Павлоградвугілля» В. Дошенко висловлювався: «Із 1989 р. під виглядом перебудови у суспільстві відбувається буржуазна контрреволюція, яка

спрямована на передачу політичної й економічної влади класу буржуазії, що сформувалася у надрах тіньової економіки» [23, арк. 47]. Найбільш послідовними супротивниками страйку стали представники середнього та старшого віку. Життєвий досвід переконував їх у небезпеці страйкової стихії. Ветеранам шахтарської праці було найскладніше відмовитися від традиційної поведінки. Укорінена в радянській державі система партеналізму деформувала особистість робітника, позбавила його здатності до громадянського ризику. Шахтарі-ветерани не були навчені захищати власні інтереси, не мали звички до колективних дій протесту і знаходили виправдання своєму конформізму.

Зіставлення кількості підземних робітників і робітників, що брала участь у страйку, дозволяє зробити такий висновок: усі підземні робітники у страйку участі не приймали. Під землею працювали 62 % робітників. У Донецькій обл. максимальне охоплення страйком становило 46 % робітників на шахті «Новгородівська № 2» ВО «Селидоввугілля» [532]. На узбіччі страйкового руху перебувала значна частина допоміжних робітників. Страйк не торкнувся ІТП. Розуміючи обґрунтованість вимог шахтарів щодо підвищення зарплати, розділяючи багато політичних вимог страйкарів, інтелектуальна частина колективів розмірковувала приблизно так: «Суспільство, яке вирішує власні проблеми через розвал економіки, приречене» [1052].

11-го березня закінчився термін, який надали українському уряду шахти, що 1 березня провели добовий попереджувальний страйк. У цей день страйк почався не тільки в Червонограді. На Луганщині він розпочався на шахтах ім. XXVI з'їзду КПРС, ім. 50-річчя СРСР ВО «Краснодонвугілля», «Донецька»; на шахті «Червоний партизан», у шахтоуправлінні № 63 ВО «Свердловантрацит», до яких згодом приєдналися шахти ім. П. Войкова (12 березня), ім. Я. Свердлова, «Травнева», ім. 60-річчя СРСР (22 березня). У ВО «Лисичанськвугілля» застрайкувала «Привільнянська», у ВО «Луганськвугілля» страйкували дві шахти, у ВО «Стахановвугілля» – шахта ім. Ілліча. 12-го березня страйк розпочався на шахті «Молодогвардійська» ВО «Краснодонвугілля». У цей день він став фактом у ВО «Селидоввугілля», де застрайкувала шахта ім. Д. Коротченка, у

ВО «Шахтарськвугілля» на шахті «Комуніст». Він почався на шахтах Волині. Значна кількість шахт не відвантажувала вугілля. 13-го березня страйк почався у ВО «Добропіллявугілля» на шахті ім. РСЧА. Організаційний центр страйкового руху перемістився у Дмитров. 19-го березня тут відбулося перше засідання ради уповноважених підприємств України й Ростовської обл., що беруть участь у страйку. Практика, що складалася, була закріплена у рішенні ради уповноважених підприємств створити у Дмитрові координаційний центр страйкового руху України на базі регіональних міських й шахтних організацій НПП (3 квітня 1991 р.).

У перші дні березня КМ СРСР вже визначив позицію щодо страйкарів. Він формально визнавав свою відповідальність за виконання постанови № 608. Вимоги РССКД щодо підвищення зарплати уряд задовольнити відмовився, посиляючись на відсутність фінансових ресурсів (для її підвищення в 2–2,5 рази необхідно було збільшити дефіцит союзного бюджету на 13 млрд крб.) і загрозу ланцюгової реакції – домагань щодо її зростання робітникам інших галузей. Розпочатий страйк був кваліфікований як незаконний. Передбачалося притягнути колективи страйкарів до адміністративної відповідальності. Переговори влади із страйкувальниками могли відбутися за умови відновлення виробництва. 13-го березня заступник голови КМ СРСР Л. Рябев, який підписував із шахтарями узгоджувальні протоколи у липні 1989 р., узагалі відмовився зустрітися із делегацією страйкарів.

У Москві ніякої державної комісії для переговорів із гірниками створено не було. Голова уряду СРСР доручив М. Щадову доповісти про виконання постанови № 608. Доповідь повинна була відбутися у присутності представників шахт, але тільки після закінчення страйку. Доручення розпочати перемовини із виконавчим бюро НПП щодо укладення ГТТУ від союзного уряду М. Щадов не отримав. Страйк сприяв посиленню в Москві активності прибічників жорсткого внутрішньополітичного курсу. Л. Кравчук згадував: «Я відчував: будь-яка надзвичайна ситуація здатна спровокувати центр на силове вирішення «українського питання» [665, с. 72]. Перспектива діалогу гірників із урядом мінімізувалися у зв'язку з поширенням серед страйкарів політичних вимог щодо відставки Президента СРСР і розпуску Верховної Ради.

О. Додонов зазначав, що «зادля позбавлення від «горбачовщини» солідаризувалися майже всі політичні партії й рухи, усі верстви населення» [715, с. 59]. На наш погляд, в УРСР такого не було. У колективах гірників ставлення до М. Горбачова було суперечливим. Частина гірників продовжувала із повагою ставитися до ініціатора «перебудови» як до політика, що розпочав рух суспільства до демократії й гуманістичних цінностей. Механік шахти ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля» О. Бойко у полеміці із прихильниками відставки Президента СРСР своїм опонентам поставив запитання: «Яку допомогу на початку перебудови ви надали першому генсекові, який серед корумпованої бюрократії та партократії виголосив демократію, багатопартійність, гласність, і ми у змозі вголос казати правду про все? [...] Яку допомогу ми надали людині, яка повернула нам Великдень, Різдво, священиків, А. Сахарова, Г. Ахматову та Б. Пастернака?» [1313]. Водночас прихильність М. Горбачова до соціалістичного вибору, його намагання зберегти СРСР відштовхували від нього гірників західних областей республіки. Шахтарі ВО «Укрзахіддугілля» вимагали не просто його відставки, а скасування інституту Президента СРСР, тому що він перешкоджає республікам створювати незалежні держави [1270].

Починати діалог із страйкарями союзний центр не збирався. Президент СРСР, ВР СРСР та КМ СРСР не були вільними у своїх діях. Страйк поглиблював економічну кризу. У суспільстві зростала тривога через руйнівні наслідки страйку. Стан економіки республіки В. Гладуш характеризував так: «Катастрофічне – це слово щодо даної ситуації навіть м'яке. Нам загрожує повне руйнування коксохімії. Подальше руйнування коксохімії – це повна зупинка металургійної галузі зі всіма наслідками для народу України» [621].

Керівництву держави доводилося враховувати позицію республіканських, регіональних і місцевих органів влади, брати до уваги громадську думку, оцінку своїх дій міжнародною спільнотою. Посольство США в Москві заявило про те, що надасть його учасникам гуманітарну допомогу. Президент найбільшого профспілкового об'єднання Сполучених Штатів АФП-КВП пообіцяв гірникам допомогу в розмірах і формах, аналогічних тій, що була надана польській

«Солідарності». Заокеанські шахтарі звернулися до профспілок світу із закликом зібрати кошти для гірників СРСР. До Москви надходили телеграми із вимогою почати діалог зі страйкуючими.

21-го березня ВР СРСР прийняла постанову «Про страйки шахтарів», де вона наголосила, що категорично не погоджується з ультимативними політичними вимогами. Гірникам було запропоновано відмовитися від страйків, а органам виконавчої влади, обласним та міським радам народних депутатів було наказано обговорити стан справ у вугільній промисловості за участю шахтарських представників. Із розширенням страйку в УРСР та РРФСР зростала актуальність утворення його координаційного центру. 18-го березня у Москві шахтарські лідери створили Міжрегіональну координаційну раду робітничих (страйкових) комітетів. Лідери Кузбасу, що раніше ставили виключно політичні вимоги, визнали обґрунтованість позиції українських шахтарів про необхідність розширення переліку вимог до влади та включення тих, що були поставлені ВБ НПП.

Із початком страйку відношення між РССКД, активістами НПП та українським урядом припинилися. Через тиждень після відновлення страйку В. Фокін запросив до Києва голів виконкомів шахтарських міст, генеральних директорів об'єднань і лідерів страйккомів для перемовин щодо змісту поставлених вимог. Представники гірників знаходилися у Києві чотири дні. Обговорювалися дії сторін у зв'язку із майбутнім підвищенням цін, порядок індексування зарплати. Уряд запропонував гірникам негайно направити до Києва уповноважених представників колективів – голів шахтних комітетів ПРВП, представників страйккомів та членів РТК для узагальнення пропозицій шахт із подальшим їх розглядом. Організація зустрічі була доручена РР ПРВП України. 14-го березня Л. Кравчук дав доручення уряду розглянути питання про зняття із гірників прогресивного прибуткового податку. Передбачалося у березні ухвалити закон про податки, який мав зняти обмеження у нарахуванні зарплати. Не маючи фінансових ресурсів щодо підвищення зарплати й не володіючи на те повноваженнями, Л. Кравчук запропонував українському уряду переглянути політику щодо заробітної плати, щоб була справедливість у тарифах, ставках та коефіцієнтах. Л. Кравчук вважав, що уряд

повинен негайно розпочати цю роботу. 18 березня Президія ВР УРСР ухвалила постанову «Про вдосконалення системи оплати праці в народному господарстві України». Український уряд мав доручення розпочати у 1991 р. роботу щодо вдосконалення чинної системи оплати праці [609]. І у Києві, і в Москві готувалися до припиненню страйків. Поштовхом для цього мала стати постанова ВР СРСР «Про страйки шахтарів».

Республіканська рада (РР) ПРВП України, виконуючи доручення уряду, скликала нараду, що відбувалася 14-го березня у Донецьку. РР ПРВП України взяла на себе зобов'язання опрацювати вимоги гірників та відновити переговори із українським урядом щодо укладення взаємоприйнятної угоди. 16-го березня під егідою РР ПРВП України була створена погоджувальна комісія, керувати якою узявся заступник голови РР ПРВП В. Степаненко. Прибулі у Київ гірники узагальнили вимоги до влади, яких було 133. 20–21-го березня відбулися зустрічі гірників із В. Фокіним, заступником голови РМ УРСР В. Гладушем, керівником Держкомітету із вугільної промисловості М. Сургаєм та лідерами фракції «Народна Рада». Поставлені вимоги нарешті хоча б частково почали розв'язуватися. В. Гладуш отримав завдання підготувати листа до КМ СРСР із пропозицією розширити список професій, що дають право пільгового виходу на пенсію згідно п. 10 «Протоколу» 1989 р. М. Сургай зобов'язувався терміново подати до ВР УРСР пропозиції щодо включення до проекту закону УРСР «Про пенсійне забезпечення» статей, які б відповідали «Протоколам» із тим, щоб у першому півріччі закон був ухвалений і діяв. Вимоги шахтарів щодо заморожування цін на продукти й товари першої необхідності не розглядалися на тій підставі, що політику ціноутворення здійснював союзний уряд. Сторони домовилися про корегування зарплати у зв'язку з інфляцією.

В. Фокін пообіцяв, що питання про суттєве підвищення зарплати буде вирішене протягом 4-х місяців. Він повідомив, що уряд і РР ПРВП вже працюють над укладенням ГТТУ. Влада переконувала делегатів, і це необхідно підкреслити, що виконання шахтарських вимог відбудеться тільки у випадку розділу власності МВП СРСР. Це буде зроблено у разі проголошення державного суверенітету України. Після дводенних дискусій були сформульовані п'ять основних вимог: 1. Негайно

прийняти Конституцію України як суверенної держави на основі Декларації про суверенітет; 2. Для відновлення соціальної справедливості та престижності праці шахтарів вдвічі збільшити зарплату всьому промислово-виробничому персоналу, збільшивши тарифні ставки та оклади без зміни норм вироблення і умов преміювання, і надалі постійно збільшувати зарплату відповідно до зростання індексу вартості життя; 3. Пільговий вихід на пенсію всіх підземних працівників; 4. Гарантувати непереслідування учасників страйку у кримінальному та адміністративному порядку, дні страйку не вважати за прогули; 5. Уряду невідкладно розпочати перемовини із комісією профспілок щодо укладення угоди із економічних та соціальних гарантій між профспілками працівників вугільної промисловості та РМ України із додатком до неї вимог, що не увійшли до даного пакету.

ВР УРСР 22-го березня змінила порядок денний та розпочала обговорення вимог шахтарів. Вперше в українській історії у ВР УРСР у демократичному режимі за участю гірників відбувалося обговорення їх проблем. Державний комітет із вугільної промисловості гарантував гірникам, що не буде звернень до судів, що будуть відкликані заяви і позови із питання законності страйку, а учасники страйку не нестимуть матеріальної та дисциплінарної відповідальності. ВР УРСР брала на себе зобов'язання прийняти Конституцію України на основі Декларації про суверенітет. У питанні підвищення зарплати сторони порозумітися не змогли. Тим не менш, вони прийшли до згоди щодо припинення страйку і поновлення вуглевидобування усіма шахтами відповідно до рішення спільного засідання представників Республіканської ради ПРВП, страйккомів шахт і об'єднань, а також представників РССКД, що відбулося 18 березня 1991 р. Був підписаний протокол [619]. Після закінчення засідання Верховної Ради у Києві залишилася група шахтарів для продовження роботи. Але реальна співпраця між владою та шахтарями припинилася майже на місяць і відновилася тільки 16-го квітня.

Перемовини у Києві, факт підписання протоколу були використані українською владою для психологічного тиску на страйкувальників. Влада поклала на шахтарів та їх лідерів відповідальність за стрімке поглиблення економічної кризи, мала намір за рахунок шахтарів компенсувати втрати, які зазнала

галузь. Ця тактика мала результат. У Донецькій області 25-го березня вийшли із страйку всі шахти ВО «Селидоввугілля». Луганський обласний страйкком (страйкком Первомайська до нього не входив) оголосив мораторій на проведення страйків до 1-го серпня 1991 р. Адміністрація шахт, РТК та комітети ПРВП наполягали на відновленні виробництва.

Підписаний протокол не міг сприяти припиненню страйку. 26-го березня у Павлограді відбулася нарада представників шахт, що страйкували. Оскільки реальних результатів перемовини у Києві не дали, страйк було вирішено продовжити і добиватися його розширення. Лідери гірників розуміли, що розпочатий страйк може стати останнім в історії робітничого руху України. Москва була попереджена: якщо не розпочнуться перемовини на союзному рівні з уповноваженими НПП, будуть припинені усі роботи із підтримки життєзабезпечення шахт. Основним питанням перемовин мало стати укладання ГТТУ.

У день розгону пікету гірників у Москві (26 березня) ВР СРСР ухвалила постанову «Про призупинення страйків на підприємствах вугільної промисловості країни» [573]. Вона намагалася стати «третейським суддею», спробувала піднятися над конфліктом та зайняти позицію, незалежну від Президента й уряду. ВР СРСР відповідно до закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» зобов'язала шахтарів на два місяці припинити страйки, утриматися від їх проведення до кінця 1991 р., ширше використовувати в конфліктних ситуаціях комісії із примирення, трудовий арбітраж та колективні договори. Внаслідок адміністративного і психологічного тиску вийшли зі страйку підприємства виробничих об'єднань «Донбасантрацит» (Красний Луч), «Краснодонвугілля», «Добропіллявугілля», шахта «Комуніст» ВО «Шахтарськвугілля», «Павлоградська» ВО «Павлоградвугілля». Страйк тривав на шахтах Димитрова, Донецька, Макіївки, Селидового (Донецька область), Первомайська (Луганська область), Тернівки та Павлограду (Дніпропетровська область), Червонограда (Львівська область) та Нововолинська (Волинська область). В умовах активних дій влади щодо припинення страйку, коли майже усі організації ПРВП були його супротивниками, захист страйкувальників могла здійснити тільки НПП. Донецький страйкком 25-го

березня звернувся до шахт із пропозицією негайно створити осередки НПП, щоб захистити учасників страйку від репресій та звільнень.

Постанова ВР СРСР підштовхнула союзний уряд до вирішення вимог гірників. На шахти надійшло запрошення делегувати до Москви своїх делегатів. Уряд обіцяв створити декілька комісій за участю гірників, щоб врахувати їхні пропозиції. Центр не заперечував, щоб до столиці прибули представники страйкуючих колективів, хоча попереджав, що не буде вести із ними переговори щодо політичних питань. Заступник Голови РМ УРСР В.Гладуш 30 березня зустрівся у Павлограді із лідерами страйкуючих колективів. Він отримав пропозиції щодо дій уряду, які були необхідні для закінчення страйку:

1. Виконати п. 19 «Протокола» 1989 р. і гарантувати недоторканність учасників страйку, відкликати усі позови до судів, а також скасувати рішення Дніпропетровського обласного суду про визнання незаконним страйку шахтарів ВО «Павлоградвугілля»;
2. Компенсувати страйкувальникам зарплату за дні страйку;
3. Здійснити корегування планів за березень та компенсувати збитки, що були завдані підприємствам, що страйкують, а також скорегувати усі планові показники на 1991 р.;
4. Виконати п. 33 «Протокола» про підвищення зарплати, пенсій та матеріальної допомоги всім громадянам країни в 2,5 рази, здійснювати компенсацію заробітної плати. В. Гладуш відмовився задовольнити ці вимоги.

Для подальшого перебігу страйку та життя шахтарів велике значення мала зустріч шахтарських делегатів із Президентом СРСР та Головою Кабміну СРСР, яка відбулася у Кремлі 2 – 3 квітня 1991 р. і стала реакцією влади на вимогу суспільства розпочати перемовини з гірниками. Президентові СРСР необхідно було припинити страйк. Тому влада прийняла рішення задовольнити економічні вимоги страйкувальників. Для цього дотацію вугільній галузі у 1991 р. потрібно було збільшити на 35 %.

2-го квітня в Москві зібралися 400 шахтарів і директорів підприємств, четверта частина яких була із УРСР. 30 осіб представляли шахти, що страйкували. Гірники привезли із собою вимоги колективів, що їх делегували, переважно економічні. Тільки делегація ВО «Укрзахідвугілля» мала суто політичні вимоги.

Обговорення пропозицій страйкарів відбувалося за участю міністра М. Щадова й народних депутатів СРСР. Завдяки представникам страйкуючих підприємств до 10 основних питань, що мали бути обговорені за участю В. Павлова, було включено питання про Генеральну типову тарифну угоду. «Заява», яку від імені Міжрегіональної координаційної ради робітничих (страйкових) комітетів оголосив голова страйккому ВО «Красноармійськвугілля» О. Мриль, включала дві тези: політичні й економічні вимоги повинні розглядатися у єдиному пакеті; питання щодо усунення М. Горбачова від влади потрібно вирішити на цьому зібранні. Ці пропозиції більшість присутніх відхилила. Під час зустрічі з В. Павловим було підписано постанови і розпорядження, серед яких головними були такі:

– «Про заходи щодо підвищення заробітної плати працівникам вугільної (сланцевої) промисловості у 1991–1992 роках». Порівняно з відповідними періодами попереднього року вона мала зрости у квітні-червні на 25 %, у липні-вересні – на 50 %, у жовтні-грудні – на 75 %, січні-березні 1992 р. – на 100 %. Доплата встановлювалася за кожну тонну за умови виконання планів [583]. Ця умова розчарувала гірників, що працювали на шахтах, де не виконувалися виробничі завдання, а таких була більшість. Не сподівалися на її підвищення підприємства, що страйкували, оскільки вони, як правило, не досягали колишнього рівня вуглевидобутку. Урядова постанова створювала серйозну проблему для влади УРСР. Фонд споживання шахт дотувався із республіканського бюджету, і до кінця року республіканському урядові необхідно було знайти додатково 2068,8 млн крб. [77, арк. 163];

– «Про доповнення списку робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку при зайнятості на них не менше 25 років» [584]. Небажання уряду СРСР розширити список мало свої причини: внаслідок пільгового виходу на пенсію трудову діяльність припиняли 220 тис. шахтарів і ще більш зростало навантаження на фонд соціального страхування, який і без того через відсутність надходжень із проблемних республік був на межі дефолту. До позитивного вирішення цієї вимоги гірників центр підштовхувала влада УРСР, яка повідомила, що у разі відмови розширити список професій вимогу українських шахтарів усе одно буде виконано після ухвалення закону УРСР «Про пенсійне забезпечення громадян». Завдяки

прийнятій у Москві постанові робітники 14 підземних спеціальностей (машиністи підземних установок та електровозів, електрослюсарі, начальники підготовчих ділянок, їх заступники і помічники тощо) отримали право пільгового виходу на пенсію. Поза цим списком залишилися тільки робітники маркшейдерських відділів; – «Про дозвіл підприємствам вугільної промисловості реалізації частини вугілля за договірними цінами» [585]. За цим розпорядженням підприємства Така поступливість пояснюється тим, що напередодні 27-го березня центр остаточно сформулював свою економічну політику: «відвантаження продукції на експорт є одним із головних завдань стабілізації економіки й має здійснюватися в першочерговому порядку незалежно від рівня виконання планів виробництва та постачання іншим споживачам» [313, арк. 91]. Уряд припускав, що розширення зовнішньої торгівлі вугіллям дозволило б частково зняти проблему продовольчого забезпечення гірників. Союзний Мінвуглепром наполягав, щоб 50 % отриманих коштів використовувалися на закупівлю продуктів харчування.

2-го квітня уряд своїм розпорядженням припинив діяльність державно-громадської комісії із контролю за виконанням постанови № 608.

Результат зустрічі полягав у тому, що економічні вимоги страйкарів в основному були виконані. Починалось значне підвищення зарплати, усім підземним робітникам було надане право пільгового виходу на пенсію. Уряд погодився підписати тарифну угоду, яка передбачала індексацію заробітної плати. Лідери колективів, що страйкували, вимагали від влади не переслідувати страйкарів, відкликати всі судові позови, а також скасувати прийняте у Дніпропетровську рішення щодо незаконності страйку шахтарів ВО «Павлоградвугілля». В. Павлов запевнив, що переслідувань та штрафів не буде. Рішення, які позитивно були сприйняті у працюючих колективах, не могли задовольнити гірників підприємств, що страйкували, оскільки в документах не було визначено умови виходу зі страйку. Невиконаними залишалися вимоги шахтарів видати заробітну плату за дні страйку, провести корегування планів за березень та усіх виробничих показників на 1991 р., компенсувати коштом держбюджету збитки підприємств, що страйкують. Лідери гірників вирішили продовжувати боротьбу, доки уряд не сяде з ними за стіл

переговорів. Члени страйккомів Донецька, Первомайська, Красноармійська, Селидового, Павлограда, Червонограда та інших регіонів СРСР після закінчення зустрічі підписали документ, в якому заявили про відсутність перспектив вирішення економічних вимог шахтарів у рамках існуючої системи, підтвердили рішучість добиватися виконання політичних вимог, передачі влади Раді Федерації суверенних держав, їх Верховним Радам і урядам.

3-го квітня розпочалося нове піднесення страйкової боротьби, що стало реакцією робітників на реформу цін. На окремі види продовольчих товарів, на одяг і взуття ціни збільшилися у 2 рази, на лікарські препарати – у 16 разів. Вартість послуг пасажирського транспорту підвищилася на 52 %. Ціни на авто- й електротранспортні послуги зросли в 3 рази [1341]. Відбулися стихійні страйки на шахтах ім. С. Кірова та «Голубівська» ВО «Стахановвугілля», ім. К. Румянцева, ім. М. Ізотова та ім. В. Леніна ВО «Артемвугілля». До страйку приєднувалися все нові колективи ВО «Донецьквугілля» (страйки відбулися на 17 шахтах із 21), «Добропіллявугілля» (страйкували 3 шахти), «Макіїввугілля» (14 підприємств) і «Селидоввугілля» (8 колективів). У Донецькій області у страйку брали участь 66 тис. гірників 49 шахт (40 % від їх кількості) [640]. У квітні скорочення вуглевидобутку досягло максимальних величин. У ВО «Донецьквугілля» у січні воно склало 14 %, у лютому – 15 %, у березні – 30 %, то у квітні – 35 %. Відмова влади сісти за стіл переговорів призвела до ще більшої політизації страйку. Національно-патріотичні сили України планували проведення 16-го квітня попереджувального всеукраїнського політичного страйку і його відновлення 1-го травня. Аналогічний процес відбувався й у РРФСР. 16-го квітня Рада робітничих комітетів Кузбасу закликала всіх громадян Росії 1-го травня взяти участь у політичному страйку. Того ж дня В. Павлов оголосив його акцією американських спецслужб, метою якого ніби то є зміна державного ладу.

В оточенні Президента СРСР збільшувалася кількість прихильників встановлення воєнного стану. Аналіз розвитку політичного процесу давав підстави до висновку, що у разі здійснення планів опозиції (російської, української) країну захлесне безвладдя. Лідери страйкового руху шукали вихід з ситуації. На нараді, що відбулася 9-го квітня, вони звинуватили політичне керівництво УРСР у небажанні

вести переговори зі шахтарями, що страйкують. На нього покладалася відповідальність за те, що шахтам загрожує закриття. Вимоги до української влади не змінилися. Українська влада демонструвала своє бажання знайти компроміс із страйкувальниками. 12-го квітня РМ УРСР підтвердила, що рішення союзного уряду щодо підвищення зарплати шахтарям у 1991 – 1992 рр. в Україні виконуватися буде. Більше того, на відміну від постанови Кабміну СРСР, у якій підвищення зарплати передбачалося у разі виконання шахтами плану, український уряд вирішив збільшувати її незалежно від виконання чи невиконання плану.

12 – 15-го квітня у Києві відбувалися переговори між представниками ради підприємств, що страйкували, та урядом. 16-го квітня 1991 р. із делегатами страйкувальників розпочала діалог парламентська комісія у складі 6-ти народних депутатів. Був підписаний взаємно узгоджений протокол парламентської комісії ВР УРСР, уряду республіки й представників ради підприємств, що страйкували. У першому ж пункті протокола наголошувалося, що шахтарі просять ВР УРСР прийняти Конституцію УРСР до підписання Союзного договору. Держкомітету із вугільної промисловості доручалося розпочати перемовини щодо підписання ГТТУ на 1992 р. У цілому ж протоколом передбачалося здійснення комплексу заходів щодо відновлення виробничого процесу (надання шахтам, що брали участь у страйку, пільгових кредитів, матеріальної допомоги сім'ям страйкувальників, відкликання штрафних санкцій, надання матеріальної та технічної допомоги із боку нестрайкуючих колективів тощо).

Лідери НПП на Донбасі страйк продовжували. Завершилася його трансформація із страйку економічного у страйк політичний. Шахтарські лідери продовжували страйк на тій підставі, що проект Конституції УРСР підготував ЦК КПУ, і така Конституція не дасть Україні незалежності й суверенітету. ВР УРСР обвинувачувалася у тому, що вона не прийняла закон про індексацію прибутків населення (українська влада обіцяла гірникам підготувати проект закону до 26 квітня) [1177]. Лідери страйккомів мали намір боротися «до кінця».

23-го квітня відбулася зустріч М. Горбачова із лідерами дев'яти республік. УРСР представляв В. Фокін. У критичній ситуації, коли страйки могли стати

приводом для антидемократичного перевороту, було досягнуто компромісу: Б. Єльцин, В. Фокін та інші учасники зустрічі погодилися підписати «Заяву», в якій страйки засуджувалися і встановлювався мораторій на їх проведення. Керівники республік погодилися з вимогою М. Горбачова щодо встановлення на підприємствах Мінвуглепрому СРСР особливого режиму. 24-го квітня українська влада припинила співпрацю із шахтарськими делегатами у Києві. 24-го квітня страйк тривав. У Донецькій області страйкували шахти 4-х об'єднань із 10-ти. 24-го квітня із 122 шахти повністю не добували вугілля 11, на 19-ти видобуток становив 10–30 % від плану. 92 підприємства працювали у звичайному режимі.

Рішення про припинення страйку мали прийняти Міжрегіональна координаційна рада робітничих (страйкових) комітетів та ВБ НПГ у Москві. У столиці намагалися зберегти високий рівень політичної напруги, яка 1-го травня мала досягти свого апогею. Надання матеріальної допомоги українським шахтарям було обумовлене продовженням страйку. Але людський потенціал страйку було вичерпано. Моральний ресурс страйку танув. 26-го квітня на шахтах ВО «Красноармійськвугілля» вже здійснювався видобуток вугілля. 3-го травня майже всі шахти УРСР, що страйкували, відновили виробництво.

В історичній літературі утверджується погляд, згідно з яким весняний «страйк був спровокований союзним урядом із метою «випускання пари» невдоволення економічною політикою та завдання превентивного удару по демократичних силах України» [698, с. 238]. Здійснене нами дослідження дозволяє зазначити про лише часткову обґрунтованість цієї тези. Дійсно, центр залишив прогалини у законодавстві, котрі дозволяли проведення як галузевого, так і політичного страйків. Ухиляючись від діалогу із їх учасниками, ігноруючи вимогу страйкуючих колективів підвищити зарплату, компенсувати завданий шахтами збиток та матеріальні втрати гірників, Президент і уряд СРСР підштовхували останніх до розширення географії страйків, проведення агітаційної роботи на працюючих шахтах з метою припинення роботи. Зросла чисельність гірників, що підтримували політичні вимоги страйкарів. Своїми діями М. Горбачов та В. Павлов об'єктивно сприяли розширенню соціальної бази опозиційних рухів, зміцненню їх позиції та авторитету в суспільстві. Але, на нашу

думку, центр не переслідував мету завдання превентивного удару по демократичних силах УРСР, як і не мав наміру підвищувати авторитет Б. Єльцина та НРУ. Мотиви поведінки влади варто шукати в економічній сфері. Катастрофічний стан фінансової системи, мізерні відрахування до союзного бюджету позбавляли центр можливості задовольнити економічні вимоги страйкуючих. Політичні висловлювання та ультиматуми шахтарів, їх підтримка Б. Єльциним створювали психологічні перешкоди для М. Горбачова щодо діалогу з гірниками.

7.3. Взаємовідносини страйкового шахтарського і національно-демократичного рухів

Події 1991 р. мали особливе значення для розвитку відносин між шахтарським та національно-патріотичним рухом. Вимога «Суверенітет Україні без анексій та контрибуцій», яка вперше пролунала на мітингах шахтарів у липні 1990 р., у 1991 р. отримувала серед них дедалі більшу кількість прихильників. Американський дослідник Г. Куромія пов'язував трансформацію шахтарської свідомості з поглибленням відчуженості від Москви, зі зростаючою переконаністю гірників у тому, що СРСР просто експлуатує Донбас, а їм буде краще в незалежній Україні, влада якої не ставитиметься до цього регіону так, як це робив союзний центр [735, с. 421]. Дж. Госкінг висловив інше розуміння цього явища: «Навіть шахтарі Донбасу, які в 1989 р. не були зацікавлені в незалежності України, почали думати, що їх чекає більш безпечне майбутнє, якщо Україна зможе ізолюватися від російської економічної руйнації» [768, с. 470]. Кожен із дослідників мав рацію, але їх думки вимагають уточнення. Самі гірники прагнення до незалежності пояснювали по-іншому: «Наша кінцева мета – жити і працювати у багатій, квітучій демократичній українській державі, у якій кожна людина буде вільною та незалежною, а її добробут визначатиметься результатами власної праці» [628, с. 293].

Вірогідність розширення й поглиблення співпраці рухів багато у чому залежала від здатності лідерів гірників зважитися на проголошення й передання владі вимоги щодо виходу України зі складу Антигорбачовські настрої, що

посилювалися, зневіра у соціалістичній перспективі зробили можливим об'єднання у політичній боротьбі потенціалів інтернаціонального за своїм змістом руху гірників Донбасу та шахтарів ВО «Укрзахідвугілля», які перебували під впливом національно-патріотичних сил. Черговий крок щодо об'єднання зусиль колективів східного й західного вугільних регіонів було здійснено на засіданні РССКД 26 лютого 1991 р. До раніше сформульованих економічних вимог страйку, призначеного на 1 березня 1991 р., із ініціативи представника ВО «Укрзахідвугілля» було внесено політичні вимоги. Цей крок було здійснено з тактичних міркувань: залучення політичних вимог лідери гірників Донбасу розглядали як формальність. Д. Левчик безпідставно стверджує, що «в 1991 р. страйк розпочався за межами Росії за активної підтримки противників СРСР як централізованої держави» [884, с. 112]. Насправді ж більшість лідерів національно-патріотичних сил до виступу шахтарів поставилися байдуже, дехто навіть насторожено або й негативно.

Заперечення лідерами національно-патріотичних сил доцільності страйку гірників стало наслідком нерозуміння його причин та змісту. Навесні 1991 р. демократичні сили розглядали його як провокацію Кремля, а намагання гірників за допомогою страйку зберегти свій життєвий рівень оголошувалося проявом «ковбасної філософії». Руйнування внаслідок цієї боротьби економічного потенціалу республіки представлялося загрозою національним інтересам. Як не парадоксально, але стосовно страйку збіглися позиції національно-патріотичних сил і Компартії України. Рішення приєднатися до акції шахтарі ВО «Укрзахідвугілля» прийняли через тиждень після його початку на Донбасі. Але на відміну від цих підприємств, де зупинялося вуглевидобування, шахтарі ВО «Укрзахідвугілля» мали намір 11-го березня лише припинити відвантаження продукції. На засіданні страйккому у Червонограді, де мало бути остаточно вирішене питання про страйку, В. Чорновіл подякував гірникам за їх витримку, пообіцяв допомогти продуктами харчування [1314]. Політик відзначив, що лише в тому разі, якщо страйк відбуватиметься під політичними гаслами, він матиме сенс [1275].

Симпатії лідерів національно-патріотичних сил до страйкового руху зростали відповідно до висування шахтарями на перший план політичних вимог, у тому числі

щодо суверенітету України. Страйкком шахти ім. О. Стаханова ВО «Красноармійськвугілля» розглядав референдум як «прагнення узаконити необмежену владу центру над народами республіки» [954, с. 58]. Позиція Донецького страйккому щодо референдуму була така ж сама, як у національно-демократичних сил: бойкотувати його. До економічних вимог робітники шахти ім. О. Стаханова додали політичні: справжній, а не декларований суверенітет Україні, повна незалежність від Москви; збитки, завдані страйком господарству республіки мають бути відшкодовані із союзного бюджету.

Лідери страйкуючих шахтарів, не маючи фінансових, інформаційних та інших ресурсів, перебували у складному становищі. У декого з них виникло бажання спертися на національно-демократичні сили. Ініціатори співпраці сподівалися, що використовуючи допомогу населення Західної України, організаційні, матеріальні й інтелектуальні можливості опозиційних партій, їм удасться підвищити бойовий дух гірницького руху та розширити його розміри. Страйкком шахти ім. О. Стаханова звернувся до населення Галичини із закликом об'єднатися для боротьби за суверенітет. Це, вважає С. Адамович, стало «яскравим прикладом пробудження національної свідомості шахтарів Донеччини та спроб соборницького єднання з населенням Західної України» [698, с. 548].

Під час першого розгляду проблем гірників на сесії ВР УРСР 22 березня представники ВО «Павлоградвугілля» запропонували депутатам опозиційної «Народної ради» провести в Павлограді конференцію страйккомів і демократичних партій. Після референдуму 17 березня лідерам націонал-демократів страйковий рух здався тією силою, що може зірвати укладення союзного договору. Учасники науково-практичної конференції «Питання культури освітньо-пропагандистської роботи в Україні», яка відбувалася у Львові 30–31-го березня 1991 р., зробили висновок, що політичний епіцентр республіки пересувається на схід, особливо на Донеччину.

Першим на контакт із представниками гірників вийшов голова Народної партії України (НПУ) Л. Табурянський. За його участю 3-го квітня в Дмитрові (в Москві у цей день продовжувалася нарада гірників) відбулася рада представників шахт, що страйкували. Серед рішень, прийнятих радою, першочерговими були наступні:

консолідувати зусилля гірників із НПУ та іншими демократичними партіями, на перший план поставити політичні вимоги. Висунення шахтарями на перший план політичних вимог нівелювало останні перешкоди у відносинах між ними й національно-демократичним рухом. Керівники опозиційних політичних сил переглянули свої оцінки страйкового руху. В ухваленій 5 квітня «Заяві» НРУ підкреслив, що «вважає вимоги страйкуючих комітетів справедливими і повністю їх підтримує» [954, с. 59]. Лідери УРП готували доповнення до власної програми. На другому своєму з'їзді (червень 1991 р.) УРП визнала, що «робітничий рух є найдієвішим чинником досягнення соціальної справедливості у суспільстві, його розвиток веде до розвалу комуністичної тоталітарної системи, демонтажу імперії та становлення незалежної України» [885, с. 44].

Активісти НРУ, УРП та НПУ розширювали свої зв'язки зі страйкками Дмитрова, Добропілля, Павлограда, Первомайська, Селидового, Червонограда, Нововолинська, й окремих шахт ВО «Донецьквугілля». Шахтарям надавалася юридична, фінансова та матеріальна допомога. У містах і населених пунктах Галичини члени УРП створювали спеціальні фонди для страйкарів. На шахти Донбасу надходили продукти харчування зі Львівської та Тернопільської областей. За можливості, організовувалися мітинги й страйки солідарності з гірниками, докладалися зусилля з метою залучення їх лідерів у Рух, НПУ та УРП. Гірникам надавалася також моральна підтримка. До міст Донбасу надходили телеграми та листи від громадян західних областей. УРП та НРУ профінансували прибуття в середині квітня у Київ і перебування у цьому місті делегацій страйкуючих колективів у дні проведення широкомасштабних політичних акцій. Актом вдячності шахтарів за надану фінансову, продовольчу й моральну допомогу, символом духовної єдності заходу та сходу республіки став той факт, що гірники Донецька на шахтах «Заперевальна», «Жовтнева», «Південнодонбаська № 1» підняли національні жовто-блакитні прапори.

Щоб змусити ВР УРСР прийняти політичні вимоги страйкарів, лідери національно-патріотичних сил вирішили 16 квітня, у день початку обговорення вимог страйкуючих колективів провести мітинг на підтримку гірників та

одноденний попереджувальний страйк солідарності, який мали намір продовжити з 1-го травня. З ініціативи націонал-демократів до Києва приїхали шахтарі Павлограда, Селидого, Донецька, Первомайська, Красноармійська і Червонограда. Щоб запобігти страйку, депутати ВР УРСР прийняли застережну постанову, де йшлося, що будь-які заклики до зупинки виробництва, від кого б вони не виходили та яку б мету не мали, розцінюватимуться як шлях до розвалу економіки, а отже, і всього життя, як дії проти інтересів народу України та її суверенітету [617, с. 491].

Мітингувальники під стінами ВР УРСР тримали гасла: «Україні – волю!», «Ринкову зарплату при ринкових цінах!», «КП України – до суду!», «Слава шахтарю!». Захід відбувся за участю членів «Народної ради», діячів культури, робітників підприємств «Ленінська кузня», «Авіатор» та «Верстатобудівник». Колони трудівників «Арсеналу» і «Більшовика» заблокувала міліція. На мітингу було створено республіканський страйкком, який узяв на себе функцію координації дій усіх страйкових та робітничих комітетів, представництво їх на переговорах із владою.

Незважаючи на активність членів республіканського страйкового комітету, зусилля депутатів «Народної ради», страйк солідарності не вдався, відбувшись лише на 50 підприємствах та організаціях [665, с. 69], у тому числі 12 у Києві [1165]. ЦК і координаційна рада НРУ на засіданні 20-го квітня розглянули питання «Про політичну ситуацію в Україні та дії Руху щодо підтримки страйкарів». Критично аналізуючи попереджувальний страйк, вони ухвалили рішення розгорнути роботу щодо надання допомоги шахтарям, розпочати підготовку до всеукраїнської акції. Страйковий комітет Києва закликав до всенародної акції, головною вимогою якої мало стати «задоволення вимог шахтарів, що страйкують» [628, с. 297].

Щоб допомогти національно-патріотичним силам підняти громадян України на боротьбу з комуністичною владою, лідери гірників звернулися до громадськості зі словами: «Страйкуючі шахтарі України закликають український народ до загального страйку на підтримку поставлених економічних і політичних вимог. Верховна Рада України й уряд уперто не вирішують питань, які стосуються всього народу, проблем, викликаних різким зниженням рівня життя. Наші сім'ї на межі голоду, не зважаючи на добровільні пожертвування, зібрані нашим народом. У

зв'язку з цим, якщо до 1 травня народ України не підтримає шахтарів загальним страйком, ми будемо вимушені з 3-го травня припинити страйк. Наші економічні та політичні вимоги, поставлені під час страйку, залишаюся чинними» [1132].

Невдала спроба проведення всеукраїнського страйку продемонструвала лідерам національно-демократичних партій, що сил у них внаслідок власної розрізненості недостатньо, а створені ними організації не знаходять достатньої опори в трудових колективах. Навіть прибічник розширення співпраці із націонал-демократами голова страйккому ВО «Первомайськвугілля» Ю. Архипчук зазначав: «На шахтах нам не потрібні ні Рух, ні УРП, ні комуністи та інші демократичні партії. Шахті потрібні грамотна адміністрація, допоміжні служби та НПП» [1228].

Розкол шахтарського руху (у страйкових акціях узяли участь 20% колективів шахт), скромна матеріальна підтримка з боку національно-патріотичних сил багато у чому зумовили суперечливі результати двомісячної шахтарської акції. Так, О. Гарань уважав, що «Народна Рада і НРУ виявилися неспроможними ефективно підтримати робітників» [709, с. 187]. Н. Шевченко зазначила, що відповідальність за нереалізованість політичних вимог шахтарів несуть національно-демократичні сили, що «підтримали страйк, але суттєві розбіжності в їх позиціях не дозволили виступити єдиним фронтом. Це дало змогу республіканському уряду досягнути компромісу зі страйкарями» [706, с. 235]. Вірогідно, не варто дорікати у цьому патріотичним партіям, оскільки політика – це мистецтво можливого. Основними причинами згорання акції були не «розбіжності в позиціях». Існуючий режим виявився більш життєздатним, ніж здавалося. На один з результатів шахтарських виступів звернув увагу С. Адамович: страйки «засвідчили можливість тісної співпраці та соборницького єднання між націонал-демократичним Заходом і русифікованим Сходом задля побудови української державності» [689, с. 557]. «Страйк весни 1991 р. допоміг демократичним силам країни витримати тиск реакції на демократію [...], зміцнити політичний табір прихильників незалежності України» [754, с. 151], – вважав А. Русначенко, і цей висновок навряд чи хтось може заперечити.

Націленість лідерів національно-патріотичних сил на прихід до влади та нейтралізацію комуністичної більшості у ВР УРСР, на зрив підписання союзного

договору, зроблені висновки з подій березня – квітня 1991 р. зумовили активізацію контактів із керівниками страйку гірників, що завершився на початку травня. Ідея НРУ й УРП створити дієвий республіканський страйкком здалася конструктивною тим шахтарським лідерам, які бачили вихід із соціально-економічної кризи у суверенізації України. Ідея створення всеукраїнського страйкому обговорювалася 3-го травня в Павлограді під час зустрічі представників 14 шахт України. Тут було ухвалено рішення сформувати ініціативну групу з метою проведення переговорів із представниками Руху. Зустріч прихильників об'єднання національно-демократичного та шахтарського рухів відбулася на конференції представників робітничих та страйкових комітетів, громадських організацій і партій, що пройшла 9 – 10-го травня у Павлограді. У перший день форуму під час перерви представники гірників розпочали проведення установчих зборів Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів (ВОСК), яке мало стати одним із основних учасників «Незалежної демократичної України». Представники шахтарів Донецька та Червонограда (Донецьку область представляли 46 осіб) висловили пропозицію, підтриману більшістю делегатів, щоби створюване об'єднання було незалежною структурою, не зв'язаною будь-якими політичними рішеннями. Проте ця ідея була знехтувана представниками національно-патріотичних сил, які йшли на співпрацю з робітничим рухом саме для того, щоби його очолити, правда, у завуальованій формі. Учасники конференції звернулися до трудових колективів із закликом активно сприяти об'єднанню демократичних сил навколо страйккомів, провести територіальні форуми, конференції ВОСК, обрати їх координаційні органи і представників на з'їзд об'єднання. Уся підготовча робота до нього здійснювалася під керівництвом та участі членів «Народної ради», Руху, УРП та НПУ.

Підсумком цих заходів став з'їзд Всеукраїнського об'єднання страйкових, профспілкових і робітничих комітетів, проведений у Києві 21 – 23 червня. Відверте прагнення Української республіканської партії підпорядкувати собі шахтарський рух східної України, використати його задля зриву підписання союзного договору мали відповідну реакцію – частина гірників Донбасу покинула з'їзд. Після повернення у Макіївку делегат В. Баєв звернувся до шахтарів зі словами: «Як

співголова міського страйккому я не прийду до вас із закликом розпочати страйк. Я заявляю, що під такими гаслами страйкувати не збираюся, та й вас до цього закликаю» [1051]. Як і передбачалося, на форумі було створено організацію за типом польської «Солідарності» – політичну структуру із відповідними функціями, яка згодом мала витіснити з громадського життя Федерацію незалежних профспілок України. Громадсько-політичний рух, що створювався, отримав назву Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ). Події травня – червня 1991 р. здобули різну оцінку дослідників. А. Шершуков, наприклад, звертав увагу на наявність розколу у шахтарському русі між «націоналами» та «байдужими», приводом для якого «стала організація з'їздів ВОСТ, до провідних органів якого увійшла значна кількість відомих членів УРП». Створення об'єднання він розглядав «як значний успіх «націоналів», оскільки партія отримала реальні робітничі структури, що діють під її безпосереднім впливом» [1013, с. 73]. А. Шершуков також зазначав: «Супротивники ВОСТ стверджують, що за страйкками «націоналів» ніхто не стоїть. Цьому можна вірити, оскільки страйк, який ВОСТ намагалося провести у серпні, зірвався» [Там само].

У сучасній вітчизняній історіографії позиціонується інший погляд. Так, А. Русначенко наголошує: «Курс національно-демократичних сил на здобуття незалежності отримав масову підтримку широких верств політизованих робітників. Об'єктивно утворювався єдиний фронт національно-демократичної опозиції та значної частини незалежного робітничого руху, який зміг би відстояти ідею цієї незалежності. Організаційне оформлення цього фронту завершилося з виникненням ВОСТ» [755, с. 251]. Проте бракує аргументів, що дозволяють робити висновок про завершення процесу об'єднання опозиційних політичних партій і значної частини робітничого руху. Організаційної, а тим більше ідеологічної єдності не було. Ставлення учасників обох рухів до фундаментальних засад життя, форм власності, державного устрою, символів та цінностей були різними. Н. Шевченко, на наш погляд, має рацію, коли писала: «Було б помилково стверджувати, що страйкуючі шахтарі прагнули незалежності Україні, більшість з них виступала за суверенну українську державу в складі Союзу РСР» [706, с. 236]. Потрібно враховувати особливості буденної

свідомості гірників, її суперечливість. Більшість шахтарів хотіли працювати в багатій та демократичній Україні, заклавши кордони перед кузбасівським вугіллям, і водночас жити у Союзі РСР. Зі створенням ВОСТ рух гірників розколовся. З об'єднанням погодилися співпрацювати лише страйккоми шахт ВО «Укрзахідвугілля», «Павлоградвугілля», «Красноармійськвугілля» і «Селидоввугілля». Його з'їзд прискорив утворення Незалежної профспілки гірників України, установча конференція якої відбулася у Дмитрові 19–20 липня за участю представників Донецька, Макіївки, Павлограда, Харцизька, Шахтарська, Первомайська та Дмитрова.

Виходячи з того, що в квітні на мітингах у шахтарських містах лунали політичні вимоги, колишні лідери КПРС та керівники державних органів зараховують шахтарів до п'ятої колони в СРСР. Начальник контррозвідки КДБ СРСР В. Широнін говорить про те, що «підготовані в США профлідери організували в 1991 р. щонайпотужніші виступи проти Компартії» [687, с. 106]. Ми не можемо погодитися з цією тезою. НПП оголосила передстрайковий стан 25 грудня 1990 р., коли візит у США шахтарських лідерів ще не розпочався. Серед гірників, які знаходилися в США, були два представники ВО «Донецьквугілля» – М. Крилов і В. Міненко [399]. Проведене нами дослідження показує, що ці лідери включилися в мобілізацію гірників на страйк тільки 4 березня, коли він відбувався на 8 шахтах ВО «Красноармійськ...» і «Первомайськвугілля». В. Широнін згадує про 17,8 млн дол. США, які були виділені американським урядом «на створення «національного та інтернаціонального робітничого руху» [687, с. 104]. Нами встановлено, що в 1990 р. донецький страйкком отримав від громадської організації «Будинок демократії» (США) розмножувальну техніку для видання газети. Перший номер газети «Новости и события» з'явився тільки у червні 1991 р.

7.4. Шахтарські колективи під час спроби серпневого державного перевороту

Прагнення вищого політичного керівництва СРСР (окрім М. Горбачова) тиснути на Б. Єльцина, змусити його сісти за стіл переговорів із керівниками ВР СРСР і КМ СРСР та прийняти умови, виконання яких дозволило б зберегти СРСР,

призвело до створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС). «Заява радянського керівництва» ставила суспільство перед фактом, що з 19-го серпня в окремих місцевостях СРСР вводиться надзвичайний стан тривалістю до шести місяців. Можливість введення військ у вугільні регіони РРФСР обговорювалася на засіданні КМ СРСР. Категоричним противником такого кроку був М. Щадов, який попередив, що шахтарі зупинять танки своїми тілами [740, с. 53]. Після звернення Б. Єльцина із закликом до всесоюзного політичного страйку до міст надійшла телеграма генерального прокурора СРСР, що вимагала від правоохоронних органів не допустити акції шахтарів.

Президія ВР України прийняла заяву, у якій закликала український народ уникати конфронтації, страйків, мітингів та маніфестацій. Шахтарським колективам належало визначитися у своїй позиції. Підтримка ДКНС означала збереження соціального курсу держави, формального знаходження України у складі СРСР. Протидія ДКНС відкривала шлях до влади у Москві прихильникам ліберальної економічної моделі та національно-демократичної ідеології. Усвідомлення першопричин політичного конфлікту серед шахтарів не було. Сутність того, що відбувалося, була затьмарена складною політичною риторикою. Шахтарі сприймали події у Москві як боротьбу угруповань, які з'ясовують стосунки між собою. Голова РТК ВО «Артемвугілля» К. Фесенко висловлювався: «Путч виявився дуже схожим на виставу, замішану на брехні і зраді всієї керівної верхівки» [1048]. Більшість шахтарів, яким не вистачало твердої руки, які були втомлені соціальною, духовною та економічною кризою, не заперечували проти усунення М. Горбачова від влади, навіть якщо це було здійснено не легітимним способом. На нашу думку, І. Шаблинський мав рацію, коли писав, що «абсолютна більшість «роботяг» не мала особливого бажання захищати той мінімум демократії, якого держава досягла на шостому році реформ» [1007, с. 91]. ДКНС обіцяв відновити правопорядок, підтримати дійсно демократичні процеси, взяти під контроль соціальний захист широких верств населення та зосередитися на вирішенні житлової і продовольчої проблем. Ці обіцянки відповідали настрою гірників Донбасу. «Перша думка:

правильно, що Горбачова зкинули, тим більш, що на озброєння хунта узяла доволі вірні гасла» [1212], – розповідав гірник із шахти «Луганська № 1» В. Поддубний.

Але симпатій до ДКНС у людей не було. Той самий шахтар із Луганщини далі казав таке: «Коли побачив прізвища тих, хто прийшов до влади, зрозумів: тут смердить репресіями, тут нема ніякої демократії. Тому повністю підтримував зусилля російського парламенту щодо консолідації сил для боротьби із заколотниками» [1212]. Негативне ставлення до ДКНС росло. Введення військ до Москви, яке ДКНС задіяв задля залякування російських політиків, було розцінене як використання армії проти народу. Було розуміння можливих наслідків цього кроку, їх лякав ризик випадкової воєнної сутички та вірогідність кровопролиття. Але і дії демократичних сил, що розпочали озброєння народу, особливої підтримки не мали.

19-го серпня директори шахт отримали усні вказівки від М. Щадова щодо їх дій в умовах надзвичайного стану. У виробничі об'єднання надійшла телеграма «Про першочергові заходи щодо виконання «Постанови №1» ДКНС і забезпечення роботи підприємств вугільної промисловості». Директори шахт зобов'язувалися не допустити страйків. Колегія Мінвуглепрому СРСР висловила переконання у тому, що гірники правильно зрозуміють надзвичайні заходи, що вжиті радянським керівництвом, «...продемонструють витримку, працьовитість і зроблять все для стійкого забезпечення паливом народного господарства і населення країни» [1332]. Адміністрація шахт здійснила заходи щодо ізоляції колективів. Лідери донецького страйккому зіткнулися з тим фактом, що пасивними були навіть керівники страйккомів шахт. 20-го серпня до ДМР(С)К на екстрену нараду прибули представники лише 9 підприємств із 21. На перенесену на 21 серпня нараду прибули представники 15 шахт. Один із лідерів міського страйккому В. Міненко свідчить: «Майже у всіх представників шахт реакція була протилежна позиції страйккому, а деякі відкрито підтримували путчистів» [1307].

Ініціаторами опору встановленню влади ДКНС часто ставали гірники-депутати місцевих органів влади. Депутати донецької міськради після завершення екстрених зборів прийняли звернення до ВР УРСР, у якому заявили, що підкоряються тільки розпорядженням законно обраного уряду й зажадали дати

оцінку діям ДКНС. Група депутатів горлівської міськради зажадала від Верховних Рад СРСР і УРСР повної та достовірної інформації про події у Москві, виступів по ЦТ М. Горбачова й Б. Єльцина, виступу голови Комітету конституційного нагляду із поясненням правомірності дій ДКНС. Група депутатів павлоградської міськради, до якої входили В. Степаненко (заступник голови Республіканської ради ПРВП), гірничий майстер шахти ім. Героїв космосу О. Скинунтий, розробила заяву, в якій наголошувалося: «Дії так званого ДКНС заважають народу України будувати ненасильницьким шляхом суверенну, правову й демократичну державу. Якщо ж дії ДКНС спровокують на нашій землі кровопролиття, то вся відповідальність за це лежатиме на ЦК КПРС та створеному ним ДКНС» [626, с. 48]. Цю заяву автори передали лідерів національно-патріотичних сил В. Чорноволу.

Різко негативну позицію до ДКНС зайняли усі без винятку шахтарські громадські організації. У містах Західної України страйккоми, виконуючи рішення місцевих органів влади й ВОСТ, залучалися до підготовки страйків. Лідери гірників ВО «Донецьквугілля», «Красноармійськвугілля», «Павлоградвугілля», виконуючи рішення Міжрегіонального об'єднання НПП і звернення її виконавчого бюро, оголосили передстрайковий стан із наміром підтримати «Демократичну Росію» та Б. Єльцина, і, таким чином, захистити політичні перетворення в Україні. 19-го серпня президія ВОСТу прийняла «Заяву-протест», звернення до українського народу та до Президії ВР УРСР, у яких зажадала негайного скасування дії постанови ДКНС на усій території України і скликання позачергового засідання сесії ВР УРСР. Президія ВОСТу взяла на себе функції республіканського страйккому, закликала народ бути готовим до всеукраїнської акції громадянської непокори.

20-го серпня виконавче бюро Республіканської ради ПРВП у телеграмі Л. Кравчуку вимагало «нейтралізувати можливість неконституційних дій ДКНС відносно України на надзвичайній сесії ВР УРСР і прийняти рішення щодо реалізації Декларації про суверенітет України на підставі референдуму» [1221]. Найбільш радикальною була позиція страйккомів і НПП. ВБ НПП СРСР вирішило розпочати загальний безстроковий страйк шахтарів Кузбасу, Донбасу та Печорського басейну із 00 годин 20 серпня. ВБ НПП України у зверненні до

шахтарів закликало не вірити, не підтримувати й не підкорятися ДКНС. Воно наголосило на тому, що перебування ДКНС при владі приведе країну до громадянської війни й воєнної диктатури. Заява Л. Кравчука шахтарськими лідерами Західного Донбасу була розцінена як підтримка дій ДКНС [736, с. 272]. Донецький страйкком зажадав від Л. Кравчука рішуче відмежуватися від ДКНС і віддати чіткі й зрозумілі вказівки місцевим органам влади не підкорятися рішенням антиконституційного органу, а консолідуватися навколо органів влади республіки» [736, с. 273]. У зверненні до світової спільноти страйкком закликав скликати позачергову сесію Генеральної Асамблеї ООН, на якій розглянути стан справ у СРСР, скликати конференцію з безпеки й співпраці у Європі з порядком денним «Про стан у СРСР» [736, с. 274].

Лідери страйккомів, що брали участь у весняному політичному страйку, вбачали в ДКНС небезпеку не тільки для демократичних перетворень й суверенітету України, але і для себе особисто, для своїх сімей. Вони прийняли версію російського керівництва, згідно з якою утворення ДКНС було державним злочином, путчем, спробою імперської реакційної партійно-державної номенклатури зірвати демократичні перетворення. У прийнятих документах керівники союзних органів влади обвинувачувалися у «державному перевороті» ДКНС визначався як «купка путчистів ігнорує Декларацію про державний суверенітет України. Керівники донецького страйккому наполягали на відновленні конституційного ладу в країні і віддання до суду членів «хунти Янаєва». З Донецька, Вугледара, Макіївки на адресу ВР РРФСР були відправлені телеграми зі словами солідарності, висловлювалася підтримка дій «проти державних злочинців і реакційних сил».

Заклики Л. Кравчука, регіональних і місцевих органів влади утриматися від страйку були проігноровані так само, як і були проігноровані загрози з боку робітників прокуратури, КДБ й міліції. Готувалися до акцій гірники ВО «Укрзахідвугілля». О 13-00 годині 19-го серпня оголосили дводобовий передстрайковий стан рада представників і НПГ Західного Донбасу. Вони попередили, якщо Л. Кравчук не викладе позицію ВР УРСР і не визначить дій влади щодо захисту суверенітету України, всю відповідальність за наслідки страйку

нестимуть Верховна Рада й особисто Л.°Кравчук [626, с. 46]. Опівдні 19-го серпня страйкком ВО «Донецьквугілля» заявив, що незалежно від того, яке рішення ухвалить Президія ВР УРСР, він не визнає путчистського ДКНС і його рішень. Страйкком підтримував постійний зв'язок із російським парламентом та ВБ НПГ, поширював і передавав на шахти тексти заяв Б. Єльцина. Страйкком прийняв рішення делегувати в Київ своїх представників для зустрічі з Л. Кравчуком, щоб схилити його до рішучої позиції, переконати негайно скликати надзвичайну сесію ВР УРСР, а також з'ясувати правомірність чуток про наближення військ до Києва. Початком страйку призначили 00 годин 22-го серпня. У Вугледарі були проведені збори, й колективи шахт «Південнодонбаська № 1» й «Південнодонбаська № 3» розпочали готуватися до акції. Готувався до боротьби страйкком ВО «Красноармійськвугілля».

20-го серпня представники страйккомів ВО «Донецьквугілля», «Макіїввугілля» і «Красноармійськвугілля» зустрілися з Л. Кравчуком, де довели свою позицію, і вона мала підтримку. Л. Кравчук пообіцяв, що у разі втручання ДКНС у суспільно-політичне життя республіки ВР УРСР стане організатором всеукраїнського страйку. На зустрічі з представниками НПГ України Л. Кравчук сказав: «Не бійтеся, через два дні ДКНС не стане» [736, с. 275]. Увечері 20 серпня Л. Кравчук виступив на УТ і заявив, що документи ДКНС на території України юридичної сили не мають. Для гірників ці слова мали принципове значення, оскільки вони продемонстрували збіг позицій керівництва УРСР і лідерів гірників. Проте, виконавче бюро республіканської ради ПРВП через декілька днів суворо критикувала Л. Кравчука, звинувативши його у «нескінченних спробах маневрувати у критичний момент нашої історії, останні з яких були здійснені не з метою збереження громадянської згоди, а заради збереження готової на все парламентської більшості» [1212]. ПРВП попередила, що не допустить створення у республіці своєрідного «комуністичного заповідника» [1212]. Необхідно повернутися до полеміки про ступінь політичної активності людей у дні ДКНС. Тракткування цього питання різняться діаметрально. В. Кремень, Д. Табачник та В.°Ткаченко пишуть, що «народні маси й демократична інтелігенція рішуче виступили проти

організаторів палацового перевороту» [733, с. 354]. Міфом називає С. Коен твердження про «загальнонаціональний опір» путчу [730, с. 12.].

В Україні оголошений ВОСТ із 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк не розпочався. Лідер об'єднання О. Іващенко згадував: «Ніхто б не підняв Україну». Тобто, О. Іващенко, як і С. Коен, відкидає можливість масового руху опору в Україні. Але, на нашу думку, українські шахтарі б застрайкували. Весняний страйк показав, що гірники тільки «повільно запрягають». В очікуванні сигналу до страйку перебували колективи ВО «Донецьквугілля», «Красноармійськвугілля», «Макіїввугілля», «Первомайськвугілля», «Павлоградвугілля», «Укрзахідвугілля». Перехід ініціативи до демократичних сил зняв напруженість у Москві. Проголошення Акта про незалежність України стало відкривало нову епоху у житті українського суспільства. Історичні події серпня 1991 р. зробили можливим радикальне вирішення питання про перехід вугільної промисловості у власність України. Після того, як в РФ 22-го серпня був виданий указ Б. Єльцина «Про забезпечення економічної основи суверенітету РРФСР», відповідно до якого всі підприємства, що розташовувались на території республіки, переходили у підпорядкування РФ, 10-го вересня ВР УРСР прийняла закон «Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, що розташовані на території України» [590]. Вугільна галузь, як і інші, стала власністю України.

Проаналізовані нами події дозволяють зробити наступні висновки:

– 1991 р. посідає особливе місце в історії вугільної галузі та шахтарських колективів. Постанова ВР УРСР «Про передачу підприємств і організацій металургійної та вугільної промисловості, що перебувають на території України, у власність республіки» (лютий 1991 р.) була революційною за своїм змістом. Вона була відкритим проголошенням права України на володіння важкою промисловістю і на самостійне управління нею, створювала прецедент і відкривала перспективу переведення всіх підприємств, що знаходилися на території УРСР, у республіканську власність. Верховна Рада УРСР зробила перший крок до економічної незалежності у липні 1990 р., юридично оформила його у лютому 1991 р., а 6 червня 1991 р. прийняла постанову «Про перехід у юрисдикцію

Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки» [604]. 10-го вересня ВР УРСР прийняла закон «Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, що розташовані на території України» [590];

– політика керівництва УРСР щодо вугільної промисловості була революційною не лише тому, що ВР УРСР переклала витрати фінансування галузі на республіканський бюджет. Революційність дій полягала також у тому, що на момент ухвалення рішення про переведення вугільної промисловості під юрисдикцію України в республіці був відсутній повноцінний галузевий «штаб». Він тільки формувався, причому в статусі комітету. Структура Держкомітету із вугільної промисловості України, основні напрями його діяльності були обговорені в українському уряді тільки у кінці травня 1991 р.;

– республіканська влада, вирішуючи питання про переведення галузі під юрисдикцію України, у відносинах з союзним урядом спробувала діяти з позиції сили. Збіг дат відправки до Москви листа РМ УРСР «Про передачу об'єднань, підприємств і організацій металургії та вугільної промисловості, розташованих на території УРСР, із загальносоюзного у республіканське підпорядкування» і ультиматуму генеральних директорів вугільних об'єднань Донеччини (2 січня 1991 р.) не може бути випадковим. Не викликає сумніву, що ультиматум генеральних директорів став результатом домовленостей голови Держкомітету із вугільної промисловості М. Сургая із генеральними директорами об'єднань Донецької області, якими він керував до жовтня 1989 р. Тільки цією домовленістю пояснюється той факт, що аналогічного ультиматуму не поставили генеральні директори інших регіонів, що зазнавали ті ж самі проблеми, що і їх колеги з Донеччини. Ультиматум генеральних директорів змусив союзне керівництво оперативно вирішити питання фінансування вугільної промисловості України. Через боротьбу за вугільну галузь УРСР шахтарі опинилися між двома центрами влади, які знаходилися, кажучи словами гірника, «у стані міжособної війни»: фінансування здійснювалося з Києва, управління – з Москви;

– фінансове становище шахт ніколи раніше не було таким напруженим, як у 1991 р. Одкровення генерального директора ВО «Донецьквугілля» В. Ільюшенка, який заявив: «Усі ми жебраки», досить об'єктивно відбиває стан справ у галузі. Провали у виконанні шахтами державного замовлення, навіть тими, хто участі в весняному страйку не брав, кому передавалися ресурси, що призначалися шахтам, які застрайкували, доводить правильність суджень В. Ільюшенка. У суспільства, у безпосередньо пов'язаних з вугільною промисловістю політиків та управлінців не вистачило інтелектуальних сил відповісти на болючі питання, які постали перед шахтами через упровадження ринкових відносин та їх переходом під юрисдикцію України;

– у відносинах між шахтарськими колективами, з одного боку, і Президентом СРСР, ВР СРСР та Кабміном СРСР, з другого, спостерігалися якісні зміни. Ці взаємини кардинально відрізнялися від тих, які були у другій половині 1989 р. – на початку 1990 р., коли громадсько-політичні організації гірників, їх лідери були союзниками «виконробів перебудови». У 1991 р. Президент СРСР і союзний уряд переключили увагу лідерів страйкового руху, які готувалися до нового раунду боротьби за економічні права гірників, із союзного керівництва на республіканську владу. Президент СРСР «підставив» український уряд, який був змушений вести переговори з лідерами РССКД, вирішувати питання підвищення заробітної плати, не маючи фінансових ресурсів і правових засад щодо урегулювання конфлікту. Наслідком такої політики Президента СРСР була безрезультатність переговорів української влади з гірниками у березні 1991 р. Використаний центром прийом дозволив Москві майже впродовж місяця знаходитися за межами безпосереднього конфлікту з українськими шахтарями, з'ясувати розмір страйку, міру його загрози для економіки СРСР. Але ухилення центру від діалогу зі страйкарями вело до політизації страйку. Наприкінці березня рада колективів шахт, що страйкували, зробила свій політичний вибір і вступила в згоду із опозиційними партіями. Цілком природною і виправданою стала шахтарська вимога відставки посадовців, які впродовж місяця ухилялися від зустрічі з представниками страйкувальників;

– Союзний центр штовхав українську партійно-державну еліту на співпрацю зі страйковим рухом, який був тією реальною силою, що була здатна змусити Москву

визнати право Києва на проведення самостійної економічної і соціальної політики. Українська номенклатура переконала лідерів страйкувальників в тому, що умовою виконання їх економічних вимог є незалежність України. Склалася оригінальна політична ситуація, коли ідея суверенітету об'єднала страйкуючих шахтарів, українську номенклатуру і політизовану українську інтелігенцію. Проявом збігу інтересів трьох рушійних сил історичного процесу стала вимога надання Декларації про суверенітет статусу конституційного акту як умови припинення страйку, що було зафіксовано в протоколах переговорів 23 – 25 березня 1991 р.;

– страйковий рух у 1991 р. піднявся на новий рівень. Якщо липневий страйк 1989 р. не мав аналогів за кількістю учасників, то весняний страйк 1991 р. «побив рекорди» з його тривалості. Події 1991 р. показали, як різке змінилося суспільство впродовж другої половини 80-х рр. ХХ ст. Якщо під час «застою» в історичній спільноті «радянський народ» діяв принцип «один за всіх, всі за одного» (С. Кара-Мурза справедливо зауважує, що «це і є чиста формула тоталітаризму»), то у 1991 р. шахтарі вчилися жити у суспільстві, заснованому на ринкових відносинах, в якому на зміну солідарності прийшла конкуренція, пріоритетом ставало особисте, а не суспільне;

– питання про моральний аспект страйку обговорювати не має сенсу. Цивілізований світ визнає право робітників на страйк, за виключенням окремих галузей, де вони не проводяться через їх надзвичайно важливу роль у життєзабезпеченні суспільства. (охорона здоров'я, енергетичний комплекс). Дійсно, страйк був спровокований, але не в розумінні А. Русначенка і О. Бойка. Його спровокувала союзна влада, зокрема, коли створила нерівні умови функціонування підприємств, що знаходилися в державній і кооперативній власності, надала пільгові умови господарської діяльності класу підприємців, який відроджувався. Вимога про збільшення зарплати в 2 – 2,5 рази означала не що інше, як відновлення рівних принципів в оплаті праці на підприємствах різних форм власності;

– у першому розділі монографії нами цитувалися слова голови українського уряду В. Фокіна, який висловлювався: «Пройде час, і ми, можливо, дізнаємося, хто справжній автор цієї ідеї [страйку]» [1338]. Вона виходила від керівництва НПГ, серед яких не було політизованих лідерів Донбасу (Ю. Болдирєва) і Кузбасу

(В. Голикова). Ініціаторами страйку були страйккоми ВО «Первомайськвугілля» і «Красноармійськвугілля», міст, що знаходяться на віддаленні від обласних центрів, які були обділені увагою російської опозиції, іноземних журналістів і зарубіжних делегацій;

– події 1991 р. переважно розглядаються крізь призму боротьби М. Горбачова та Б. Єльцина і політичних сил, що стояли за ними. При такому підході українські шахтарі, що страйкували, а ргіогі зараховуються до прибічників Б. Єльцина. Але українська дійсність у 1991 р. мала свою специфіку. Не могли стати прибічниками російського опозиційного лідера люди, які вважали, що «якщо Президентом СРСР стане Б. Єльцин, проллється кров суверенної України» [1354, с. 4]. Як і в 1989 р., у березні 1991 р. українські шахтарі боролися «за своє». Жодна з політичних партій не мала концепції розвитку ПЕК і не могла запропонувати шахтарям шляхи виходу з тієї кризи, в якій знаходилася галузь;

– наявні в історіографії помилкові судження про зміст і значення весняного страйку 1991 р. є наслідком сприйняття страйкового руху в СРСР як єдиного і монолітного. Такий підхід не є правильним. Страйковий рух у РФ розвивався за одним (за своїм) сценарієм, в УРСР – за кількома. В Україні у березні за змістом проходили три страйки. Перший з них з економічними вимогами проводили колективи ВО «Красноармійськ...» і «Первомайськвугілля». Другий страйк 4 березня почав страйкком ВО «Донецьквугілля», який діяв у єдиному руслі із Спілкою робітничих комітетів Кузбасу. Як і на Кузбасі, у Донецьку на першу позицію були поставлені політичні вимоги, доповнені вимогами економічними. Третій страйк проводили шахтарі Червонограда із виключно політичними вимогами, запозиченими у національно-патріотичних сил. У квітні 1991 р. через непоступливість М. Горбачова і В. Павлова політична складова страйку посилилася. Наявність політичної складової під час другого періоду страйку (квітень – травень) заперечувати не можна. Вона вносилася у страйковий рух як українською владою (у Києві та Червонограді), так і російською;

– позиція союзної влади, яка була продемонстрована під час зустрічі із шахтарями в Москві 2–3 квітня 1991 р., не може бути пояснена логікою мистецтва державного

управління. М. Горбачов задовольнив економічні вимоги гірників, які передбачали багатомільярдні витрати, але не знайшов ресурсів, щоб фінансово забезпечити вихід з акції колективів, що страйкували;

– боротьба частини шахтарських колективів із центральною владою стала їх спробою реалізувати своє право на реальну участь у державному управлінні, заявити про себе як про повноправного учасника політичного процесу. Колективи, що страйкували, завдяки наявності в них «керівного ядра» були соціальною групою, яка усвідомлювала єдність своїх професійних, економічних, соціальних та політичних інтересів;

– події 1991 р., коли націонал-демократи та гірники вели боротьбу із КПРС за незалежну Україну, є вражаючим прикладом співпраці провідних політичних сил західного й східного регіонів країни. Спільна мета, обмеженість ресурсів, що були у розпорядженні учасників боротьби, стимулювали об'єднання зусиль. Конференція у Павлограді, з'їзд ВОСТ у Києві стали етапами на шляху формування блоку, що протистояв чинній політичній владі. «Поєднання цих двох могутніх рухів – робітничого і національно-визвольного – прискорило падіння режиму» [755, с. 296], – резюмував А. Русначенко, і з цим висновком не можна не погодитися. Рівень зв'язків, що склалися між шахтарськими колективами та національно-патріотичними силами, був різним – від стійких гірників ВО «Укрзахідвугілля», «Красноармійськвугілля», «Павлоградвугілля», «Первомайськвугілля», «Селидоввугілля», до епізодичних, що було характерно для більшості колективів Центрального і Східного Донбасу;

– події 1991 р. довели правомірність думки про те, що ідеї стають матеріальною силою, коли вони оволодівають масами. Демократичні ідеї, які виходили від національно-патріотичних сил, мали підтримку серед значної частини лідерів гірників України, залучених до загальносоюзного політичного процесу. Саме вони у 1991 р. надали страйковому руху специфічного національного змісту, забезпечили приєднання до боротьби за незалежність десятків тисяч шахтарів. Водночас ігнорування лідерами націонал-демократів соціальної психології шахтарів, спроби залучити їх до боротьби за національні цінності без урахування їх власних

специфічних інтересів (збереження досягнутого життєвого рівня, робочих місць, стабільність товарного забезпечення тощо), втрата часу, що сталося під час з'ясування доцільності страйку, стримували створення потужного й дієвого союзу; –колективи гірників, які свідомо взяли участь у страйковій боротьбі, їх лідери у 1991 р. витримали іспит на громадянську зрілість, провели страйк (та організовано вийшли з нього), який не мав аналогів у вітчизняній історії. Саме тому навряд чи має сенс погоджуватися з концепцією А. Русначенка, який розглядає робітничий рух, «як другу за значенням силу, що спричинила руйнування існуючої на той час Комуністичної партії і системи влади в республіці» [755, с. 296]. Обидва рухи доповнювали один одного; – вимоги відставки М. Горбачова, що лунали весною, певним чином спровокували лідерів союзних органів влади на створення ДКНС. Вони вважали, що усунення від влади «ініціатора перебудови» не викличе народного опору. Частково їх прогнози виправдалися. Український народ проти ДКНС у своїй абсолютній більшості не протестував. Але новий політичний страйк шахтарів на захист демократії був неминучим.

ВИСНОВКИ

У період, який нами розглядається, відбулася велика втрата вуглевидобутку – з 218,2 млн т у 1976 р. до 135,6 млн т у 1991 р. Україна повернулася до обсягів видобутку середини 1950-х рр. У світовій історії трансформація суспільств від традиційного типу до індустріального супроводжувалася інтенсифікацією вуглевидобування. Перехід до альтернативних видів енергії став головною причиною кризи вугільної галузі у переважній більшості країн. Криза ВП УРСР була зумовлена переважно тими самими чинниками. Українська специфіка полягала, по-перше, у тому, що її початок був наслідком рішень XXV з'їзду КПРС, який змінив пріоритети в енергетичній політиці держави, по-друге, у тому, що галузева криза поглиблювалася паралельно із кризою промисловості, всього радянського суспільного ладу. Ця обставина стала причиною ще однієї особливості кризи ВП в УРСР: якщо у більшості країн пристосування галузі до постіндустріального суспільства відбувалося без соціальних потрясінь (за виключенням Великобританії, де консерватори проводили політику «шокової терапії»), то в СРСР влада не зуміла уникнути соціального катаклізму.

К. Маркс стверджував: «Люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм спадає на думку, за обставин, що їх не самі вони обирали, а що безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого» [901, с. 109]. Чоловіки, які в 70 – 80-ті роки ХХ ст. пов'язали своє життя з вугільною промисловістю, зробили свій вибір усвідомлено. Їм «перейшли від минулого» гіпертрофовані масштаби галузі, яка розвивалася у повоєнний час як одна з основ ВПК і як енергетичний донор соціалістичних країн-сателітів. Люди, що працювали у галузі, ставали «заручниками» специфічних умов залягання пластів, партійно-державної політики стосовно вугільної галузі, стереотипів, які склалися у керівників СРСР щодо достатнього рівня матеріальних і духовних запитів шахтарів, традицій, що сформувалися в галузі, деякі з яких суперечили уявленням людей про справедливість і гуманізм. Історичний вибір шахтарів, які стали союзниками національно-патріотичних сил та об'єктивно боролися за ліберально-демократичну

модель суспільного устрою і створення незалежної держави, які гучно заявили про те, що не вважають компартію у її нинішньому вигляді своєю партією, можна пояснити виключно особливостями шахтарської свідомості, яка формувалася під впливом виробничих чинників, соціально-виробничих відносин на шахтах та соціокультурної атмосфери у шахтарських містах і селищах. На боротьбу зі владою зважилися робітники, які мали найгірші умови праці.

У 1976 – 1991 рр. шахтарські колективи пройшли три етапи свого розвитку. Перший з них продовжувався до 1987 р. Для нього була характерна відносна стабільність внутрішньовиробничих відношень. Зростання зарплатні багато у чому компенсувало невдоволення, яке назрівало. Другий період почався у другій половині 1987 р., що було пов'язано, по-перше, із запровадженням нових засад функціонування галузі (закон «Про державне підприємство (об'єднання)», по-друге, із прагненням М. Горбачова розворушити суспільство. З липня 1989 р. до вересня 1991 р. продовжувався третій період у житті гірників, характерними особливостями якого були стрімке поглиблення кризи управління колективами, бурхливе зростання соціальної апатії та втрата мотивації до праці, боротьба усередині шахтарського руху між прибічниками та противниками його політизації. В цей час відбувалася боротьба частини колективів із владою задля зміни економічного, соціального та політичного становища шахтарів у суспільстві. У своїй боротьбі гірники діяли, виходячи з реального розташування політичних сил, специфіки економічної та політичної ситуації, що складалася, усталених уявлень про соціальну справедливість. Гірники, які наважилися на політичну боротьбу, не були чиймись маріонетками чи «п'ятою колоною», не знаходилися на утриманні геополітичних противників СРСР. Шахтарі відстоювали свої професійні та загальнодемократичні інтереси. Вони та їх лідери не намагалися здійснити «другу соціалістичну революцію». Їх розмови «час брати владу» на цьому і закінчилися, не призвели до насильницьких дій. Аполітичність гірників була причиною того, що ідея створення на основі страйккомів самостійної партії реалізована не була.

Радикальна течія у шахтарському русі об'єднала меншу частину гірників. Їх перехід у 1990 – 1991 рр. від економічної до політичної боротьби був, перш за все,

методом досягнення економічних вимог до влади. Шахтарський рух відбувся тільки тому, що гірники висунули із своїх лав лідерів, які не боялися взяти на себе відповідальність за наслідки і результати боротьби. На перший погляд випадковістю була поява серед лідерів шахтарського руху Ю. Болдирєва, М. Волинка, О. Бокарева, О. Мриля та ін. Але ця «випадковість» є проявом глибинних закономірностей, які проявляються у тому, що кожна епоха та кожна соціальна група під час революційних змін висувають лідерів, здатних висловлювати та відстоювати інтереси людей, які їх висунули.

Проведений нами аналіз дозволяє відповісти на питання, поставлене Н. Терес, чому громадяни, зокрема гірники, відмовилися від соціалістичних надбань і зробили свій вибір на користь невідомої для себе соціально-економічної організації суспільства [761, с. 428]. Цей вибір, по-перше, пов'язаний з укоріненістю у свідомості людей уявлення про незмінно прогресивний характер суспільного розвитку. Завдяки державній марксистсько-ленінській ідеології гірники СРСР засвоїли, що боротьба протилежностей є джерелом суспільного розвитку, а зміни, які відбуваються у зв'язку з цим, мають безумовно позитивний результат. Гірники були інтуїтивними прибічниками теорії конвергенції, вважаючи, що постсоціалістичне суспільство поєднає в собі найкращі риси існуючого (так званого соціалістичного) і буржуазного ладу. Інша логіка для буденної свідомості була неприйнятною.

По-друге, створена в СРСР модель державного та суспільного ладу, тобто сталінська модель соціалізму, не була цінністю для шахтарів. Для них критерієм прогресивності та гуманізму створеної політичної системи було їх власне виробниче та соціальне життя. Занепад галузі у 1976–1980 рр. і малорезультативна спроба виведення її з плачевного стану у 1981–1985 рр., переплетення технологічної, фінансової, постачальницької та моральної кризи не могли не вплинути на світосприйняття шахтарів. Зростання екстремальності та інтенсивності праці, запровадження «кріпацтва», диференціація усередині колективів були тими спостереженнями, з яких складалася загальна панорама «реального соціалізму». Відсутність об'єктивного врахування результатів праці та її справедливої оплати,

безрезультатність боротьби влади з нетрудовими доходами переконували гірників у відсутності залежності між кількістю, якістю праці та рівнем життя, що було найважливішим постулатом соціалістичної ідеології. Багатьом гірникам їх праця не приносила матеріального доброту, а перспектива дожити до старості була мінімальною. Ускладнення доступу до товарів і продовольства, порожні полиці у магазинах, негативний вплив на здоров'я екологічного середовища, початок кризи міського господарства і соціальної сфери ВП формували негативне психологічне сприйняття навколишньої соціальної та політичної дійсності, підштовхували шахтарів до інтелектуального пошуку альтернативного варіанту суспільного ладу. Підвищення загальноосвітнього рівня гірників, концентрація на шахтах людей з вищою освітою були факторами, які впливали на суб'єктивне сприйняття кризи. Активна пропаганда «перебудови», яка базувалася на викритті пороків радянського суспільства, переконувала гірників у тому, що інша суспільно-політична система обов'язково буде кращою. Тому горбачовські інновації були підтримані. Але уявлення гірників про соціальну справедливість суперечили реальним результатам «перебудови». Початок формування класу підприємців, інтенсивне майнове розшарування, брехня та плутанина під час запровадження госпрозрахунку, виникнення на шахтах кооперативів і малих підприємств, мильні та інші дефіцити, стрімке зростання цін на товари повсякденного попиту, карткова система – усі ці явища підводили гірників до соціального вибуху.

У 1989 – 1991 рр. шахтарі єдиними з усіх загонів робітничого класу «робили свою історію». Їх частка в структурі робітників (9 %) ніяк не співвідносилася з реальним їх впливом на політичний та історичний процес. Ця унікальність не може бути пояснена тільки особливостями підземної праці. У страйках не брали участь гірники Криворізького залізорудного басейну, зміст праці яких був приблизно таким самим, як у шахтарів. Активна позиція вугільників була наслідком: а) специфічних умов функціонування саме ВП, її дотаційного стану, особливостей відомчого управління, пов'язаного з відсутністю у шахт економічних і юридичних прав та безпосередніх економічних зв'язків зі споживачами продукції, жорсткого державного контролю за витратами коштів, найбільшим обмеженням прав людини у

сфері виробництва, відродженням практики експлуатації людини людиною; б) пільгових умов оподаткування, які викликали в 1988 р. безгрошів'я бюджетів шахтарських міст і занепад соціальної галузі; в) високих матеріальних запитів гірників, приналежності гірників до високооплачуваної групи робітників (більшої їх частини – до радянського середнього класу, якоїсь частини – до економічної еліти), їх відносної незалежності від колективістської ідеології. Відбилася специфіка субкультури шахтарських колективів, яка формувалася під деяким впливом культури кримінального світу.

У 1989 р. почалося відродження страйкової боротьби. Це відродження ми не маємо права пов'язувати тільки зі зміною суспільно-політичного клімату в країні під час «перебудови» і подоланням людьми почуття страху. В учасників липневого страйку 1989 р. він був. Але гірники завжди – про що свідчать страйки 1874, 1887, 1892, 1893 років та ін. – його долали, знаючи при цьому, що для їх приборкування буде задіяна сила. Як і в кінці XIX ст., у 80-ті рр. XX ст. у гірників не було іншого способу врегулювати із власником конфлікт, який зростав внаслідок відсутності професійної спілки, непідконтрольної владі. Як і в роки зародження страйкового руху, у 1989 р. страйк протікав за відсутності правового регулювання колективних трудових спорів, хоча на відміну від кінця XIX ст. радянська влада визнала право робітників на страйк. Як і в кінці XIX ст., у 1989 – 1991 рр. контактів із гірниками шукала частина політизованої інтелігенції. Закономірністю є те, що логіка політичної боротьби з владою підштовхує демократичний і страйковий рухи назустріч один одному для координації зусиль і спільних дій. Ініціатива їх зближення виходить від інтелігенції. Незаперечною є теза, що ідеї, які йдуть від інтелігенції, стають матеріальною силою, коли вони оволодівають масами.

Гірники відповідно до Конституції СРСР були суб'єктами економічного і політичного життя, але до 1989 р. вони реальної участі в управлінні суспільством і виробництвом не брали. Страйк у липні 1989 р. змінив ситуацію. Фінансова криза спровокувала кризу політичну. Спроба її реформування обумовила дисбаланс влади. Провалини у системі політико-владних відносин заповнював шахтарський рух. Влада побоювалася шахтарів, тому жодних репресивних заходів щодо організаторів

страйків вжито не було. «Лібералізм» влади був пов'язаний не тільки з «новим мисленням» М. Горбачова, з його бажанням зберегти своє політичне обличчя, але й з базовим статусом вугільної промисловості, фінансовою залежністю СРСР від Заходу, який надавав гірникам моральну допомогу. Саме завдяки цим обставинам гірники стали суб'єктом історичного процесу.

Уроки для суспільства та влади із опрацьованого матеріалу наступні:

1. Вугільна промисловість не може існувати без суттєвої фінансової підтримки з боку держави. В той же час вона не може бути ефективною без розкриття внутрішнього потенціалу колективів гірників, ініціативи, завзятості та кмітливості її робітників;

2. Залучення шахтарських колективів до процесу демократизації виробничого та економічного життя можливе, але тільки у тому випадку, якщо, по-перше, у них сконцентрований певний інтелектуальний і моральний потенціал, а у влади, по-друге, немає інших важелів досягнення цієї самої мети. Без морального потенціалу, із судженнями: «законним є все, що відповідає інтересам народу», шахтарські колективи як суспільно-політична сила в умовах політичної кризи небезпечні. Деморалізовані та озлоблені шахтарі можуть бути втягнені у простір дій сил, зацікавлених у придушенні демократії та руйнації хиткого підґрунтя громадянського суспільства. Відзначаючи заслуги гірників, їх внесок у досягнення державної незалежності, бажано не допустити чергової революційної ситуації, у якій би шахтарі вели політичну боротьбу.

3. Історія 1989 – 1991 рр. показала виключну роль лідерів шахтарських колективів. Але у ті роки лідери не змогли піднятися до концептуального бачення проблем, вони недооцінили сили противника (відомчої та державної бюрократії), який володів матеріальними, фінансовими, інтелектуальними та інформаційними ресурсами в обсягах, котрі багаторазово перевищували ресурси шахтарського руху і його союзників. Ідейність, мужність, безстрашність – такі якості відрізняли деяких шахтарів, які очолювали боротьбу гірників. Тільки «безсрібники», люди, здатні стати над матеріальним добробутом, не піддатися спокусам, гірники, які мали імунітет до «зіркової хвороби», виявилися спроможними бути лідерами і рухати

розвиток громадянського суспільства. Пошук таких людей, їх виховання, забезпечення їх кар'єрного зростання стає одним з ключових завдань сьгоднішніх профспілок. Суспільство потребує таких лідерів, оскільки громадянське суспільство саме собою сформоване не буде. Шахтарські лідери не можуть формувати державну або галузеву політику, але без їх участі вона не може формуватися і реалізовуватися.

4. Політика загравання з шахтарями, чим займалися лідери КПРС, або утискання їх інтересів, образлива. У першому випадку вона дезорганізує суспільство (що певною мірою сталося після прийняття закону «Про підвищення престижності шахтарської праці» (2 вересня 2008 р.), знецінює такі важливі якості людини, як розум, освіченість, культура. У другому, якщо влада ігнорує інтереси гірника (наприклад, щодо індексації заробітної плати, її погодинної оплати), вона провокує появу у суспільстві радикальної політичної течії, учасники якої будуть опиратися на досвід боротьби кінця 80-х – 90-х рр. Тільки за умови реального забезпечення громадянських та політичних прав шахтарів, активного діалогу влади з шахтарськими профспілками (НПГ, ПРВП), повноцінної діяльності шахтних профспілкових організацій, ліквідування відчуженості робітників від власності, забезпечення реальної їх участі в управлінні виробництвом можна досягти стабільного функціонування вугільних підприємств. Повернення до ганебної практики другої половини 70-х рр., до «кріпацтва» призведе до того, що люди зможуть знову вийти на майдани «вичавлювати із себе раба».

5. У політиці не можна робити ставку на «великі стрибки» і «перебудови», перевороти і революції. Науковість, послідовність і спадкоємність політичного курсу, розумні компроміси є гарантом суспільного прогресу. Людям, які пов'язали свою долю із вугільною промисловістю, слід пам'ятати пораду Г. Плеханова: «І якщо пролетаріат не захоче зашкодити своїм інтересам, а буржуазія своїм, і той, й інший клас повинні *bona fide* (з доброї волі) шукати шляхи для економічної та політичної згоди» [780, с. 71].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Архівні джерела

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Оп. 2.

1. Спр. 994. Протокол № 14 пленуму ЦК КП України від 18 жовтня 1989 р., 165 арк.
2. Спр. 998. Протокол № 15 пленуму ЦК КП України від 29 листопада 1989 р., 119 арк.
3. Спр. 1002. Стенограма зустрічі Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР М. С. Горбачова в ЦК КП України, 76 арк.
4. Спр. 1005. Стенограма наради в ЦК КП України з питань соціально-політичного стану в республіці. 7.08.1989 р., 260 арк.
5. Спр. 1008. Стенограма зустрічі Першого секретаря ЦК КП України В. Івашко з представниками засобів масової інформації 5 жовтня 1989 р., 70 арк.
6. Спр. 1014. Стенограма наради з першими секретарями обкомів КП України. 15 листопада 1989 р., 97 арк.
7. Спр. 1016. Протокол ХХVІІІ з'їзду КП України від 19 – 23 червня 1990 р., 249 арк.
8. Спр. 1028. Тексти виступів, які не були проголошені на ХХVІІІ з'їзді КП України, 251 арк.
9. Спр. 1031. Резолюції та постанови ХХVІІІ з'їзду КП України від 19 – 23 червня 1990 р., 91 арк.
10. Спр. 1033. Доповідь на ХХVІІІ з'їзді КП України Першого секретаря ЦК Івашка В. А. «Про суспільно-політичну ситуацію і основні напрямки діяльності КП України на сучасному етапі». Звіт ЦК КП України. 19 – 23 червня 1990 р., 69 арк.
11. Спр. 1054. Стенограма засідання секції № 1 «Компартія України в сучасних умовах», секції № 2 «Соціально-економічна політика КП України в умовах суверенітету». 20 червня 1990 р., 199 арк.
12. Спр. 1091. Протокол № 16 пленуму ЦК КП України від 22 лютого 1990 р., 179 арк.

13. Спр. 1094. Постанови та резолюції пленуму ЦК КП України, 24 арк.
  14. Спр. 1099. Протокол № 18 пленуму ЦК КП України від 7 травня 1990 р., 45 арк.
  15. Спр. 1111. Протокол № 2 пленуму ЦК КП України від 28 вересня 1990 р., 162 арк.
  16. Спр. 1115. Протокол № 3 пленуму ЦК КП України від 26 листопада 1990 р., 98 арк.
  17. Спр. 1121. Стенограма наради в ЦК КП України з першими секретарями обкомів КП України від 21 лютого 1990 р., 102 арк.
  18. Спр. 1122. Стенограма наради в ЦК КП України з першими секретарями обкомів КП України, секретарями парткомів з правами райкомів. 30 березня 1990 р., 189 арк.
  19. Спр. 1125. Стенограма наради в ЦК КП України з першими секретарями обкомів КП України, зав. відділами ЦК КП України з деяких питань поточного моменту. 27 квітня 1990 р., 107 арк.
  20. Спр. 1127. Стенограма наради з першими секретарями обкомів КП України. 1 серпня 1990 р., 84 арк.
  21. Спр. 1128. Протокол № 4 пленуму ЦК КП від 15 лютого 1990 р., 218 арк.
  22. Спр. 1131. Постанова ЦК КП України «Про поточний момент». 15 лютого 1990 р., 100 арк.
  23. Спр. 1133. Протокол № 5 пленуму ЦК КП від 15 квітня 1991 р., 120 арк.
  24. Спр. 1137. Протокол № 6 пленуму ЦК КП від 26 серпня 1991 р., 17 арк.
  25. Спр. 1142. Стенограма семінару-наради в ЦК КП України з першими секретарями обкомів і міськкомів партії від 11 квітня 1991 р., 219 арк.
- Оп. 10.
26. Спр. 3747. Информация отдела тяжелой промышленности, министерства черной металлургии УССР, Госгортехнадзора УССР, Главнефтехимпрома УССР, ЦК ЛКСМУ и Укрсовпрофа о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины от 27 апреля 1982 г. «О ходе выполнения Минуглепромом УССР постановления ЦК КПСС и СМ СССР «О развитии и техническим перевооружении угольной промышленности и мерах по обеспечению ритмичной работы шахт в весенне-летний период 1982 г.» Пр. 36/1, 47 арк.

Оп. 11.

27. Спр. 347. Інформація ЦК КП України, міністерств і ведомств республіки о ході виконання постановлення ЦК КП України і СМ УРСР від 28.10.1980 г. «Об організації виконання постановлення ЦК КПСР «Об опыте работы коллективов предприятий черной и цветной металлургии, химической промышленности по использованию вторичных топливно-энергетических ресурсов. Інформації відділа важкої промисловості ЦК КП України, СМ УРСР, Волинського, Дніпропетровського, Донецького і Львівського обкомів партії, Ворошиловградського і Кіровоградського облсполкомів, Госплану УРСР, міністерств вугільної промисловості і чорної металургії УРСР, Госнаба УРСР і Укрсовпрофа о ході виконання постановлення ЦК КП України від 28 жовтня 1980 г. «О мерах по оказанию Министерству угольной промышленности УССР помощи в обеспечении ритмичной работы предприятий». Пр. 154/5,9, 97 арк.

28. Спр. 494. Інформація відділа пропаганди і агітації, транспорту і зв'язу ЦК КП України, Госплану УРСР, МУП УРСР, Госкомтруда УРСР, Госпрофобра УРСР і Укрсовпрофа о ході виконання постановлення ЦК КП України від 19.04.1982 г. «О рабочем плане ЦК КП Украины по реализации задач, вытекающих из выступления тов. Л. И. Брежнева на XVII съезде профсоюзов СССР, торжественном заседании в Ташкенте при вручении Ордена Ленина и беседы с руководством Узбекской ССР. Секретаріат 29. Пр. 3, 53 арк.

29. Спр. 1304. Інформація відділів ЦК КП України, комісії партійного контролю при ЦК КП України, міністерств і ведомств про хід виконання постанови ЦК КП України «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 22.10.1985 р. «Про серйозні недоліки в охороні праці і техніки безпеки в народному господарстві». Секретаріат Пр.119. Питання 1. 8.12.1985, 33 арк.

30. Спр. 1817. Інформація ЦК КП України, обкомів партії, міністерств і ведомств УРСР про хід виконання постанови ЦК КП України і РМ УРСР «Про заходи по організації виконання постанови ЦК КПРС і РМ СРСР від 2.04.1981 р. № 328 «Про основні напрями і заходи по підвищенню ефективності використання паливо-

енергетичних ресурсів у народному господарстві у 1981 – 1985 рр. і на період до 1990 р.» Пб-111/4, 16.06. 1986 р., 218 арк.

Оп. 25.

31. Спр. 3341. Протокол наради у РМ СРСР про розвиток вугільної промисловості Українського Донбасу, заходи по забезпеченню переходу вугільних підприємств і організацій Донецької і Ворошиловградської областей на повний госпрозрахунок і самофінансування. Рішення комісії партійного контролю при ЦК КП України, доповідні записки, інформації, звернення до ЦК КП України, РМ УРСР про роботу гірничорудної, машинобудівної промисловостей, чорної і кольорової металургії, 63 арк.

Оп. 32.

32. Спр. 2542. Довідка ЦК Компартії України про наслідки голосування по виборам народних депутатів СРСР замість вибулих, про якісний склад висунутих кандидатів у народні депутати УРСР. Списки народних депутатів СРСР від України, які підписали заяву Міжрегіональної депутатської групи, кандидати у народні депутати УРСР по окремих виборчих округах. 15.10.1989 – 28.12.1989 р., 22 арк.

33. Спр. 2555. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів Компартії України, партійних, радянських органів, міністерств, відомств, наукових установ, громадських об'єднань про створення та діяльність неформальних об'єднань, мітинги і збори громадськості, суспільно-політичний стан у республіці, в її окремих регіонах та інші питання ідеологічної роботи. 13.01.1989 – 10.04.1990 р., 259 арк.

34. Спр. 2577. Записки, довідки, інформації, листи секретарів ЦК Компартії України до ЦК КПРС, соціально-економічного відділу ЦК Компартії України, партійних і радянських органів, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради, міністерств, відомств і підприємств УРСР про виконання питань, порушених у ході візиту М. С. Горбачова, пропозиції щодо прискорення НТП, результати виконання планів економічного, соціального розвитку за 1989 р. і 4 роки п'ятирічки, проекти Державного плану на 1990 р., стан кооперативного руху на Україні, положення у вугільній промисловості

Донбасу внаслідок страйків, невідкладні проблеми розвитку Одеської області, інші питання управління народним господарством. 05.01.1989 – 30.01.1990 рр., 246 арк.

35. Спр. 2580. Записки, довідки, інформації секретарів ЦК Компартії України, його соціально-економічного відділу, партійних і радянських органів, міністерств, відомств, трудових колективів про виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення використання кольорових металів у народному господарстві, подальший розвиток і підвищення технічного рівня вторинної кольорової металургії», підсумки роботи галузей важкої індустрії за 11 місяців 1989 р., недоліки в організації нормування праці і заробітної плати на підприємствах вугільної промисловості, страйк на одній із шахт об'єднання «Олександріввугілля», хід роботи урядової комісії по розгляду і вирішенню питань, піднятими страйкуючими шахтарями, підготовку народного господарства до зими, стан на шахтах у Західноукраїнському вугільному басейні, інші питання розвитку важкої промисловості. 08. 02.1989 – 13.07.1990 рр., 110 арк.

36. Спр. 2611. Записки, довідки, інформації соціально-економічного відділу ЦК Компартії України, партійних і радянських органів, Ради Міністрів УРСР, Держкомприроди СРСР і УРСР, міністерств, відомств про екологічну обстановку на Україні та заходи щодо її поліпшення, про будівництво Південноукраїнської АС і гідрокомплексу Південний Буг, створення української екологічної асоціації „Зелений світ”, аварії на шахті „Александр-Запад” ВО «Артемвугілля» та київському главпоштамті, інші питання охорони навколишнього середовища. 22.02.1989. – 05. 01.1990 рр., 114 арк.

37. Спр. 2617. Записки, довідки, інформації комітету партійного контролю при ЦК КПРС, секретарів ЦК Компартії України, його відділів, КПК при ЦК партії, партійних, радянських органів, Ради Міністрів УРСР, КНК УРСР, Міністерства юстиції УРСР, Верховного Суду і Прокуратури республіки про серйозні порушення фінансово-господарської дисципліни в Українському товаристві охорони пам'ятників історії та культури, недоліки в роботі комуністів-керівників Запорізької та Закарпатської областей, інші питання зловживань посадових осіб, порушення фінансової та партійної дисципліни. 22.02.1989. – 05.02.1991 рр., 82 арк.

38. Спр. 2642. Копії листів і телеграм за підписом Першого секретаря ЦК Компартії України до ЦК КПРС з суспільно-політичних, соціально-економічних і кадрових питань. 06.01.1989 – 31.12.1989 р., 249 арк.

39. Спр. 2645. Копії листів секретарів ЦК КП України до Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР, союзних міністерств і відомств, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР, республіканських установ і організацій з суспільно-економічних питань. 02.01.1989 – 27.12.1989 р., 103 арк.

40. Спр. 2658. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, партійних організацій КДБ і МВС УРСР про роботу партійних організацій у зв'язку з діяльністю неформальних об'єднань, проведенням установчих з'їздів і конференцій Народного Руху України за перебудову, українського товариства «Меморіал», про несанкціоновані мітинги і збори у окремих містах республіки, протидію іноземним дипломатам і журналістам у спробах збирання негативної інформації про життя в УРСР, антирадянську діяльність емігрантських центрів та інші питання масово-політичної роботи. 03.02.1989 – 20.12.1989 р., 233 арк.

41. Спр. 2661 Записки, довідки, інформації ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, Донецького, Житомирського, Чернівецького обкомів і Київського міськкомів партії, товариства «Україна» про зміни у тактиці націоналістичних елементів у республіці, стабілізацію обстановки серед кримських татар, реагування громадян молдавської та румунської національностей у МолРР, про зауваження до проекту платформи КПРС „Національна політика КПРС в сучасних умовах”. Про основні напрямки української буржуазно-націоналістичної пропаганди. 15.05.1989 – 14.12.1989 р., 45 арк.

42. Спр. 2668. Телеграми ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС, доповідні записки, телеграми відділів ЦК Компартії України, обкомів партії, розпорядження Ради Міністрів УРСР про події, пов'язані з страйком шахтарів, про становище у вугільній і інших галузях промисловості України, виконання вимог страйкарів урядами СРСР і УРСР. 16.07.1989 – 14.09.1989 р., 123 арк.

43. Спр. 2675. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, Вінницького обкому партії, МВС УРСР, Міністерства юстиції, Прокуратури УРСР про стан злочинності у галузях народного господарства, торгівлі, споживчої кооперації, факти порушень і зловживань торговими організаціями Одеси щодо обслуговування іноземних представництв, виконання постанов директивних органів про посилення боротьби з злочинністю і забезпечення охорони соціалістичної власності у Вінницькій області, інші питання роботи правоохоронних органів. 06.03.1989 – 02.02.1990 рр., 38 арк.

44. Спр. 2751. Записки, інформації, довідки, телеграми відділу організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК Компартії України, Львівського і Чернігівського обкомів партії, інших партійних органів, первинних партійних організацій, Президії Верховної Ради УРСР, МВС республіки, Прокуратури УРСР, громадських організацій і окремих громадян про проведення першої сесії новообраної Верховної Ради, про порушення законності в діяльності місцевих рад народних депутатів Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей, змін у переліку постійних комісій і структурі секретаріату Верховної Ради УРСР, активізацію діяльності комуністів-депутатів у новому складі Верховної Ради України, факти демонтажу пам'ятників Леніну в західних областях УРСР та інші питання діяльності радянських органів. 15.01.1990 – 18.02.1991 рр., 266 арк.

45. Спр. 2768. Записки, довідки, інформації, телеграми в ЦК КПРС секретаріату і відділів ЦК КП України, партійних і радянських органів про розвиток політичної ситуації у республіці, III нараду представників страйкових і робітничих комітетів України, Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України, Всесоюзну конференцію прихильників демократичних рухів у КПРС, установчі з'їзди і конференції ЛДПУ, СДПУ, Партії демократичного відродження України, Народної партії України, Партії зелених, Союзу трудових колективів СРСР, інші питання діяльності неформальних організацій. 1.09.1990 – 21.12.1990 р., 218 арк.

46. Спр. 2772. Записки, інформації, довідки, телеграми ЦК КП України до ЦК КПРС, відділів ЦК КПУ, обкомів партії, первинних партійних організацій про морально-політичний стан у республіці з початку року, розвиток ситуації у

Донецькій, Івано-Франківській і Тернопільській областях, голодування студентів у Києві, реагування населення на політичні події в УРСР. 02.01. – 16.11.1990 р., 143 арк.

47. Спр. 2802. Записки, довідки, інформації, телеграми ЦК Компартії України, Міністерства металургії СРСР до Ради Міністрів СРСР, соціально-економічного відділу ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, трудових колективів про загострення економічної ситуації на підприємствах чорної металургії, стан у вугільній промисловості, створення кам'яновугільного концерну «Донбасвугілля», про енергозабезпечення республіки та інші питання важкої промисловості. 12.01.1990 – 31.10.1990 р., 85 арк.

48. Спр. 2848. Копії листів за підписом Першого секретаря ЦК Компартії України до ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з суспільно-політичних, соціально-економічних і кадрових питань. 3 січня 1990 – 28 березня 1990 р., 172 арк.

49. Спр. 2849. Копії листів за підписом Першого секретаря ЦК Компартії України до ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з суспільно-політичних, соціально-економічних і кадрових питань. Ч.2. 16 квітня 1990 – 29 грудня 1990 р., 158 арк.

50. Спр. 2850. Копії листів за підписами секретарів ЦК Компартії України до ЦК КПРС і ЦК КПРС, обкомів Компартії України з організаційно-кадрових, суспільно-політичних і соціально-економічних питань. 2 січня 1990 р. – 31 грудня 1990 р., 238 арк.

51. Спр. 2860. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПРС, ЦК КП України, його відділів, Черновецького обкому партій, товариства «Україна» про негативні тенденції у діяльності Компартії України, які вимагають першочергової уваги, про характер запитань трудящих до лекторів парткомів, соціально-політичну обстановку в Донецькій області, про інтерес населення Буковини до подій в Румунії, про основні напрями української буржуазно-націоналістичної пропаганди за матеріалами зарубіжної преси та інші питання пропагандистської і контрпропагандистської діяльності. 11.01 – 15.07. 1990 р, 95 арк.

52. Спр. 2939. Записки, довідки, листи ЦК КПРС, ЦК Компартії України, його відділу соціально-економічної політики, партійних органів, підприємств про заходи

по забезпеченню металоломом підприємств металургійної промисловості, становище у вугільних регіонах СРСР, критичний стан справ на морському транспорті, відновлення прямого залізничного сполучення на лінії Гайворон – Москва. 8 січня 1991 – 29 липня 1991 р., 106 арк.

53. Спр. 2963. Копії листів і телеграм за підписом Першого секретаря ЦК КП України до ЦК КПРС, Верховної Ради і Ради Міністрів СРСР, ЦК Компартій союзних республік, обкомів партії, Раді Міністрів УРСР, іншим організаціям з організаційно-партійних, політичних, соціально-економічних та кадрових питань. 04.01. – 19.08.1990 р., 180 арк.

Оп. 55.

54. Спр. 6114. Протокол № 5 пленуму Львівського обкому партії. 6.10.1989 р., 11 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Верховна Рада УРСР

Оп. 16.

55. Спр. 4676. Стенограми засідань Президії Верховної Ради Української РСР за квітень 1991 р. 15 – 24 квітня 1991 р., 102 арк.

Оп. 22.

56. Спр. 618. Протокол № 3 засідання Планово-бюджетної комісії Верховної Ради Української РСР від 21 листопада 1975 року та документи до нього (довідки міністерств і відомств, зауваження і пропозиції підкомісії по галузях важкої промисловості до проектів Державного плану розвитку народного господарства УРСР, Державного бюджету УРСР на 1976 рік. 10.75 – 21.11. 75, 141 арк.

57. Спр. 640. Протокол № 42 засідання Планово-бюджетної комісії Верховної Ради Української РСР від 28 листопада 1977 року та документи до нього (зауваження і пропозиції підготовчої комісії по галузях важкої промисловості до проектів плану і бюджету республіки на 1978 рік та інше. 10.77 – 11.77, 168 арк.

58. Спр. 650. Протоколи №№ 58, 59 засідань Планово-бюджетної комісії Верховної Ради Української РСР та документи до них, зауваження і пропозиції по галузях

важкої промисловості до проектів плану і бюджету на 1979 рік та інше. 10.78 – 11.78, 170 арк.

59. Спр. 671. Протокол № 3 засідання комісії Верховної Ради Української РСР по важкій промисловості від 16 листопада 1976 р. та документи до них (постанова комісії, довідки підготовчої групи комісії про виконання планових завдань по економії паливних ресурсів на підприємствах Міненерго УРСР, довідка Міненерго УРСР, інформації депутатів, план роботи комісії на 1977 р. 09.76 – 12.77, 137 арк.

60. Спр. 1117. Протокол № 37 спільного засідання комісій Верховної Ради Української РСР по важкій промисловості, транспорту і зв'язку від 5 грудня 1984 р. та документи до нього. 16.07.84 – 05.12.84, 33 арк.

61. Спр. 1169. Протоколи №№ 1 – 3 засідань комісії по енергетиці та документи до них (зауваження і пропозиції підготовчих комісій по промисловості і енергетиці до проектів Державного плану економічного і соціального розвитку УРСР на 1986 – 1990 роки, план роботи комісії на 1985, 1986 роки. 28 березня 1985 року – 11 липня 1985 року, 73 арк.

62. Спр. 1174. Протокол № 10 засідання комісії по ЖКГ і побутовому обслуговуванню населення та документи до нього (рішення і довідки про хід виконання постанови Президії Верховної Ради Української РСР від 30 березня 1983 р. про поліпшення використання залізничних вагонів на підприємствах вугільної промисловості республіки та зменшення втрат палива при його транспортуванні, інформації міністерств и відомств, інше). 30.01.87 – 10 березня 1989 року, 95 арк.

63. Спр. 1233. Протоколи № 12 – 13 засідань комісії по житлово-комунальному господарству і побутовому обслуговуванню населення та документи до них. 9 листопада 1988 р. – 28 листопада 1989 р., 69 арк.

64. Спр. 1118. Протокол № 38 спільного засідання комісій Верховної Ради Української РСР по торгівлі, житлово-комунальному господарству і побутовому обслуговуванню від 24 січня 1985 р. та документи до них. 26.12.84 – 24.01.85, 251 арк.

Ф. 5233 Адміністрація Президента України

Оп. 1.

65. Спр. 82. Документи про суспільну, політичну ситуацію в регіонах України, міжнародні відносини та інше (угода, доповідні записки, інформація, листування. 19 лютого – 9 грудня 1991 р.), 112 арк.

Ф. Р-2. Рада Міністрів Української РСР

Оп. 14.

66. Спр. 3953. Листування з союзними органами про розвиток і роботу вугільної промисловості Української РСР. 2 січня – 18 листопада 1980 р., 292 арк.

67. Спр. 3954. Теж. 4 жовтня 1980 р. – 19 червня 1980 р., 25 арк.

Оп. 15.

68. Спр. 1369. Матеріали засідань РМ УРСР. 19 жовтня 1989 р., 530 арк.

69. Спр. 1457. Листування з союзними і республіканськими організаціями з питань оздоровлення екологічної обстановки в містах і селищах Донецької і Ворошиловградської областей. 12 червня – 21 грудня 1989 р., 340 арк.

70. Спр. 1463. Теж підприємств вугільної промисловості Української РСР. 27 січня 1989 р. – 28 квітня 1990 р., 309 арк.

71. Спр. 1468. Листи і доручення РМ УРСР, доповідні, записки, інформації та інші документи про роботу Державного комітету Ради Міністрів УРСР по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничому нагляді і стан безпеки праці у вугільній промисловості республіки. 3 травня 89 – 4 квітня 1990 рр., 84 арк.

72. Спр. 1853. Листування з союзними, республіканськими та обласними органами про розвиток і роботу підприємств вугільної промисловості. 4 січня – 3 квітня 1990 р., 277 арк.

73. Спр. 1854. Теж. 3 березня – 11 жовтня 1990 р., 189 арк.

74. Спр. 1855. Теж. 13 квітня – 19 квітня 1991 р., 379 арк.

75. Спр. 1856. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про розвиток і роботу вугільної промисловості. 23 серпня 1990 р. – 13 березня 1991 р., 339 арк.

76. Спр. 1857. Теж, 30 листопада 1990 – 14 березня 1991 рр., 331 арк.

77. Спр. 1858. Теж про паливостачання. 5 січня – 24 грудня 1991 р., 27 арк.

78. Спр. 1879. Листування з народними депутатами СРСР та УРСР про розвиток і роботу різних галузей важкої промисловості. 2 січня – 11 вересня 1990 р., 274 арк.
79. Спр. 2294. Доповідна записка Прокуратури УРСР про факт порушення законодавства в сфері господарських відносин. 21 травня – 6 червня 1991 р., 6 арк.
80. Спр. 2340. Листування з Радою Міністрів СРСР, Держпланом СРСР, Головпостачем СРСР, союзними міністерствами та відомствами про розвиток і роботу металургійної промисловості Української РСР. 11 січня – 16 грудня 1991 р., 192 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 19. Дніпропетровський обком КП України

Оп. 90.

81.Спр. 52. Протокол № 45 засідання бюро Дніпропетровського обкома Компартии України. 10. XI – 24. XI 1987 г., 82 арк.

82.Спр. 53. Матеріали к протоколу № 45 засідання бюро Дніпропетровського обкома Компартии України. 14. IV. – 26. XI 1987 г., 172 арк.

Оп. 93.

83.Спр. 82. Матеріали о выполнении постановлений обкома Компартии Украины Б-27/3, 40/4, 45/5 за 1987 г. об улучшении организации труда и техники безопасности на производстве, о работе партийной организации Криворожского научно-исследовательского горнорудного института по повышению эффективности разработок, о подборе, расстановке и воспитании кадров в ПО «Павлоградуголь». 21.01.1987 – 5. XI 1988 г., 86 арк.

Оп. 94.

84.Спр. 3. Протокол № 3 пленума Дніпропетровського обкома Компартии України. 28 июля 1989 г., 175 арк.

85.Спр. 36. Протокол № 3 засідання секретариата обкома Компартии України от 17.03. – 17. 03. 1989 г., 90 арк.

86.Спр. 44. Стенограмма совещания первых секретарей горкомов и райкомов Дніпропетровской, Запорожской и Кировоградской областей. 17 ноября 1989 г., 124 арк.

87.Спр. 21. Протокол № 7 заседания бюро Днепропетровского обкома Компартии Украины. 2.06. – 27.06.1989 г., 90 арк.

88.Спр. 46. Материалы о выполнении постановления Б-30/2 от 3.03.1987 г. по совершенствованию работы участковых и управлений органов внутренних дел с кадрами. 3.03.1987 – 9.09.1989 г., 83 арк.

89.Спр. 69. Информация, письма отделов обкома партии, партийных и советских органов и других организаций по социально-экономическим, идеологическим вопросам, вопросам оргпартрботы, состоянию техники безопасности на транспорте. 3.02 – 24.10.1989 г., 97 арк.

90.Спр. 81. Протоколы заседаний комиссии обкома КП Украины по социально-экономическим вопросам. 2.VII – 14. XI.1989 г., 87 арк.

91.Спр. 82. Протоколы заседаний идеологической комиссии. 20. VI – 14. XI. 1989 г., 104 арк.

92.Спр. 102. Информация обкома в ЦК КП Украины о выполнении постановления ЦК КП Украины «О неудовлетворительной работе партийной организации ПО «Азот» и мерах по преодолению пьянства и алкоголизма», охране окружающей среды, улучшению условий жизни ветеранов Великой Отечественной войны, совершенствованию работы, связанной с реабилитацией жертв репрессий 30-50 годов, замечания и предложения по платформе ЦК КПСС «О национальной политике КПСС в современных условиях». 20.01. – 1.09.1989 г., 41 арк.

Оп. 95.

93.Спр. 60. Материалы о выполнении постановления обкома Компартии Украины Б-49/1 от 28.01.1988 г. «О работе партийных организаций правоохранительных органов г. Павлограда по преодолению пьянства и алкоголизма». 15.01.1988 – 2.02.1990 г., 217 арк.

94.Спр. 72. Информации отделов обкома партии «О криминогенной, социально-политической обстановке в области, об экономических взаимоотношениях Украины и Днепропетровской области в народнохозяйственном комплексе СССР. 11.01. – 20.12 1989 г., 71 арк.

95.Спр. 88. Социально-экономический отдел. Докладные записки, информации партийных и советских органов, промышленных предприятий об изготовлении запасных частей к трубопрокатным агрегатам и станам, отводе земель для Орджоникидзевского и Марганецкого ГОКов и Павлоградского ПО по добыче угля, о мерах по выполнению плана социально-экономического развития. 17.01. – 16.11. 1990 г., 20 арк.

Оп. 96.

96.Спр. 23. Материалы о выполнении постановлений обкома Компартии Украины Ст.-56 от 14.04.1987 г., Ст.-11/2 от 24.04.1990 г., Б-51/2 от 22. 03. 1988 г., Б-53/1 от 23.04.1988 г., 10/3 от 26.09.1989 г. по вопросам государственной дисциплины, стабилизации экономики, радикальной экономической реформы. 14. 04.1987 г. – 24.04.1991 г., 140 арк.

97.Спр. 30. Материалы о выполнении постановлений обкома Б-16/4 от 13.11.1979 г., Б-2/1 от 24.06.1989 г., 5/3-г от 18.04.1989 г., Ст.-5/3 от 27. 06.1989 г. по вопросам правопорядка и усилению борьбы с преступностью. 13.11.1979. – 19.02.1991 г., 199 арк.

98.Спр. 34. Ксерокопии, проекты документов ЦК КП Украины, направленные в обком, информации, предложения отделов в ЦК КП Украины о всенародном референдуме по сохранению СССР, об учредительной конференции демократических сил, о порядке выборов в ЦК КП Украины. 28.01. – 15.02.1991 г., 116 арк.

Ф. 46. Павлоградський міськком КП України

Оп. 52.

99.Спр. 16. Протоколы №№ 5 – 12 заседаний бюро горкома Компартии Украины. 1991 г., 160 арк.

Оп. 58.

100. Спр. 1 Протокол № 32 павлоградской городской отчетно-выборной конференции. 19 ноября 1988 г., 214 арк.

Оп. 60.

101. Спр. 2. Протоколы №№ 4,5 пленумов горкома Компартии Украины. 4 июля, 1 августа 1989 г., 111 арк.

102. Спр. 3. Протокол № 6 пленума горкома Компартии Украины. 26 октября 1989 г., 46 арк.

103. Спр. 14. Письма горкома партии министерствам, руководителям предприятий по вопросам культурного и хозяйственного строительства. 30.01. – 12.06.1989 г., 13 арк.

Оп. 62.

104. Спр. 1. Протокол № 33 городской партийной конференции. 27 апреля 1990 г. – 116 арк.

105. Спр. 4. Протокол № 8 пленума горкома Компартии Украины от 10, 22 февраля 1990 г. – 139 арк.

106. Спр. 5. Протоколы № IX – XIV, I, II пленумов горкома Компартии Украины. 6 июня 1990 г. – 5 января 1991 г., 161 арк.

107. Спр. 15. Протокол № 4 объединенного пленума западодонбасского регкома Компартии Украины. 14 февраля 1991 г., 57 арк.

Ф. 98. Виконком Павлоградської міської ради народних депутатів

Оп. 1.

108. Спр. 927. Протокол № 15 заседания исполкома (подлинник). Решения с № 525 по № 557 и документы к ним. 16.06.1978, 152 арк.

Ф. 3383. Дніпропетровська обласна рада народних депутатів

Оп. 2.

109. Спр. 5244. Протокол XII сессии Днепропетровского областного совета народных депутатов XX созыва. 2 ноября 1989 г., 100 арк.

110. Спр. 5521. Протокол и решения №№ 80 – 95 IV сессии Днепропетровского областного совета народных депутатов I созыва. 17.04.1991 – 18.09.1991 гг., 193 арк.

Оп. 2 пр.

111. Спр. 3353. Протокол № 7 заседания облисполкома. 8 апреля 1976 г., 260 арк.

Оп. 5.

112. Спр. 1997. Переписка с СМ УССР, Минфином УССР по вопросам труда и заработной платы. Т 3. 11.10.1990. – 02.01.1991 г., 149 арк.

113. Спр. 2110. Переписка с СМ УССР, горисполкомами о соблюдении социалистической законности и охране общественного порядка. Сводки УВД. 08.01.1991. – 15.12.1991 г., 234 арк.

Оп. 14.

114. Спр. 8. Документы (решения, информации, переписка) за 1991 г. о выполнении Указа Президента СССР «Об усилении контроля в целях наведения порядка в хранении, транспортировке и торговле продовольствием и товарами народного потребления», выполнении закона Украины по налогообложению, расходе бюджетных средств на проведение выборов в ВС СССР и местные советы народных депутатов и другие вопросы, 29 арк.

115. Спр. 11. Документы (обращения, предложения, переписка) за 1991 – 1993 – 1994 гг. о состоянии и стабилизации социально-экономической обстановки, создание государственной службы занятости в области, 29 арк.

Ф. 5528. Дніпропетровський територіальний комітет профспілки робітників вугільної промисловості

Оп. 1.

116. Спр. 259 Протоколы №№ 2 – 8 заседаний пленумов Днепропетровского обкома профсоюза работников угольной промышленности. 27.01.1977 г. – 22.09.1977 г., 81 арк.

117. Спр. 306. Документы по дальнейшему распространению опыта высокопроизводительного труда передовых бригад и участков угольной промышленности (рекомендации, постановления, статьи, доклады за 1979 г.), 33 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. 18. Донецький міський комітет КП України

Оп. 59.

118. Спр. 26. Материалы к протоколам №№ 37, 38, 39, 40, 1 заседаний бюро горкома Компартии Украины. 16.09.88 – 20.12.89, 154 арк.

Оп. 61.

119. Спр. 3. Протокол № 3 пленума горкома Компартии Украины. 24.06.1989. – 102 арк.

120. Спр. 5. Протокол № 4 пленума горкома Компартии Украины. 11.08.1989. – 46 арк.

121. Спр. 6. Протокол № 6 пленума горкома Компартии Украины. 3.10. 1989. – 76 арк.

Оп. 63.

122. Спр. 11. Протокол № 22 городской партийной конференции (I этап). 17.03.1990. – 210 арк.

123. Спр. 21. Протокол № 8 пленума горкома партии. 02.01.1990. – 36 арк.

124. Спр. 22. Протокол № 9 пленума горкома партии. 13.02.1990. – 99 арк.

125. Спр. 23. Протокол № 10 пленума горкома партии. 13.03.1990. – 56 арк.

126. Спр. 26. Протоколы №№ 13, 14, 15, 16 заседаний бюро горкома партии. 25.01.1990 – 11.04.1990, 48 арк.

127. Спр. 35 Справки и информации о выполнении и снятии с контроля постановлений бюро горкома партии:

«О работе партийных организаций Петровского района по повышению политической культуры кадров. – Б-1/4 от 20 декабря 1988 г.

«О стиле работы партийного комитета шахтоуправления им. газеты «Социалистический Донбасс» по руководству многотиражной газетой и местным радиовещанием. Б-2/2 от 20.10.1989, 166 арк.

128. Спр. 37. Справки и информации о выполнении постановлений бюро горкома партии. 21.10.88 – 20.07.90, 112 арк.

129. Спр. 43. Протоколы заседаний бюро и партийных собраний. 5.01.90 – 31.10.90, 78 арк.

Ф. 59. Партком шахтоуправління «Петровське» ВО «Донецьквугілля»

Оп. 24.

130. Спр. 25. Протоколы №№ 1 – 3 собрания партийно-хозяйственных архивов. 19.02.1989 – 23.11.1989. – 55 арк.

131.29. Протоколи №№ 4 – 7 засідань партійного комітета. 9.02.1989 – 30.11.1989. – 31 арк.

Ф. 67. Селидовський міський комітет КП України

Оп. 57.

132. Спр. 26. Спр. 3. Протоколи № 4 – 5 пленумів горкома партії 29.07.89 – 25.11.89, 149 арк.

Ф. 68. Красноармійський міський комітет КП України

Оп. 52.

133. Спр. 3. Протоколи № 4 – 5 пленумів горкома партії і приложения к ним. 29.07.89 – 25.11.89, 149 арк.

Ф. 79. Макіївський міський комітет КП України

Оп. 50.

134. Спр. 2. Протоколи №№ 4 – 5 пленумів горкома Компартії України. 29.07.1989 – 18.11.1989, 166 арк.

Ф. 99. Торезький міський комітет КП України

Оп. 52.

135. Спр. 25. Протоколи №№ 4 – 5 пленумів горкома партії. 5.08.1989 – 28.10.1989, 98 арк.

Ф. 113. Пролетарський райком КП України м. Донецька

Оп. 49.

136. Спр. 27. Протоколи №№ 2 – 4 пленумів райкома партії. 04.02.1989 – 04.08.1989, 194 арк.

137. Спр. 28. Протокол № 1 зборання районного партійно-хозяйственного активу. Протоколи №№ 5 – 6 пленумів райкома партії. 25.02.1989 – 28.12.1989, 87 арк.

Ф. 189. Первинна організація апарату Донецького обкому КП України

Оп. 1.

138. Спр. 148. Протоколи №№ 1 – 14 партійних зборань первичної партійної організації. 30.01.1989 – 20.05.1991, 231 арк.

Ф. 232. Горлівський міський комітет КП України

Оп. 58.

139. Спр. 15. Материалы II этапа подготовки городской отчетной конференции. 20.11.90. – 25.03. 1990, 177 арк.
140. Спр. 19. Протоколы №№5 – 7 пленумов Горловского горкома Компартии Украины. 11.08.1989 – 18.11.1989, 188 арк.
141. Спр. 20. Протоколы пленумов № 8, 1 – 2 Горловского горкома Компартии Украины. 13.02.90 – 27.06.90, 183 арк.
142. Спр. 22. Протоколы № 6 – 7 пленумов Горловского горкома Компартии Украины. 18.01.91 – 26.04.91, 92 арк.
143. Спр. 28. Протоколы №№ 14, 15, 5, 1 – 5 заседаний бюро Горловского горкома Компартии Украины. 05.01.90 – 08.06.90, 215 арк.
144. Спр. 50. Материалы к протоколам заседаний бюро Горловского горкома Компартии Украины с № 14 по № 5. 15.01.1990. – 01.06.1990, 61 арк.
145. Спр. 74. Протоколы совещаний руководителей городских организаций и служб. 03.01.1989 – 5.12.1989, 66 арк.
146. Спр. 89. Протоколы партийных собраний первичной парторганизации Горловского горкома Компартии Украины. 12.01.1989 – 26.10.1989, 169 арк.
- Ф. Р. 279. Виконком Донецької міської ради народних депутатів
Оп. 4 пр.
147. Спр. 2284. Протокол № 10 заседания исполкома 16.08.1989, 144 арк.
- Ф. 326. Донецький обласний комітет Компартії України
Оп. 136.
148. Спр. 7. Протокол № 4 пленума Донецького обкома Компартии Украины. 31.07.1989. 84 арк.
149. Спр. 11. Протокол № 5 пленума Донецького обкома Компартии Украины. 31.08.1989, 50 арк.
150. Спр. 13. Протокол № 6 пленума Донецького обкома Компартии Украины. 23.11.1989, 141 арк.
151. Спр. 16. Протоколы заседаний бюро Донецького обкома Компартии Украины. 26.12. 1988 – 26.01.1989, 132 арк.

152. Спр. 43. Протокол № 11 заседания бюро Донецкого обкома Компартии Украины от 27.07.1989, 11 арк.
153. Спр. 46. Протокол № 12 заседания бюро Донецкого обкома Компартии Украины. 10.08 – 24.08.1989, 46 арк.
154. Спр. 73. Протокол № 5 заседания секретариата Донецкого обкома Компартии Украины. 20.04.1989, 12 арк.
155. Спр. 79. Протокол № 7 заседания секретариата Донецкого обкома Компартии Украины. 15.06.1989, 20 арк.
156. Спр. 80. Протокол № 7 заседания секретариата Донецкого обкома Компартии Украины. 15.06.1989, 20 арк.
157. Спр. 82. Протокол № 8 заседания секретариата Донецкого обкома Компартии Украины. 16.07. 1989, 11 арк.
158. Спр. 84. Протокол № 9 заседания секретариата Донецкого обкома Компартии Украины. 21.07.1989, 11 арк.
159. Спр. 86. Протокол № 10 заседания секретариата Донецкого обкома Компартии Украины. 27.07. 1989, 8 арк.
160. Спр. 103. Материалы к протоколу № 15 заседаний секретариата Донецкого обкома Компартии Украины. 8.12.89, 18 арк.
161. Спр. 104. Протокол собрания партийно-хозяйственного актива Донецкой области. 4.03.89, 46 арк.
162. Спр. 106. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов, райкомов и работниками обкома партии. 5.01.89, 38 арк.
163. Спр. 107. Материалы семинара-совещания первых секретарей горкомов и райкомов партии.
164. Спр. 108. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов, райкомов партии. 5 01.89, 36 арк.
165. Спр. 110. Аппаратное совещание Донецкого обкома Компартии Украины. 2.02.1989, 28 арк.

166. Спр. 111. Материалы республиканского семинара секретарей обкомов партии и заведующих социально-экономическими отделами обкомов партии. 9.02. – 11.02.1989, 45 арк.
167. Спр. 112. Стенограмма республиканского семинара-совещания с секретарями и заведующими социально-экономических отделов областных и городских комитетов партии. Том I. 9.02.–11.02.1989, 155 арк.
168. Спр. 113. Стенограмма республиканского семинара-совещания с секретарями и заведующими социально-экономических отделов областных и городских комитетов партии. Т. 2. 09.02.–11.02.1989, 124 арк.
169. Спр. 115. Материалы пребывания в Донецке тов. Горбачева М. С. 21.02.1989 г., 89 арк.
170. Спр. 142. Стенограмма аппаратного совещания обкома Компартии Украины. 6.07.1989, 35 арк.
171. Спр. 146. Стенограмма совещания в обкоме партии с представителями стачечного комитета в период забастовки шахтеров. 19.07.1989, 81 арк.
172. Спр. 148. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов и райкомов партии. 26.07.1989, 38 арк.
173. Спр. 149. Стенограмма аппаратного совещания обкома партии. 26.07.1989, 30 арк.
174. Спр. 150. Материалы совещания секретарей горкомов и райкомов партии. 26.07.1989, 35 арк.
175. Спр. 151. Стенограмма заседания стачечного комитета и правительственной комиссии. Июль. 1989, 131 арк.
176. Спр. 154. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов и райкомов Компартии Украины, председателями исполкомов. 14.08.1989, 57 арк.
177. Спр. 156. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов, райкомов партии. 18.09.1989, 34 арк.
178. Спр. 157. Стенограмма совещания по вопросу выборов. 22.09.1989, 24 арк.
179. Спр. 158. Стенограмма совещания по вопросам положения выполнения забастовочных требований. 29.09.1989, 87 арк.

180. Спр. 159. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов, райкомов партии области. 5.10.1989, 97 арк.
181. Спр. 160. Стенограмма совещания с участием министра угольной промышленности СССР. 25.10.1989, 109 арк.
182. Спр. 161. Стенограмма совещания с ответработниками аппарата горкомов, райкомов партии области. 27.10.1989, 109 арк.
183. Спр. 167. Стенограмма совещания с секретарями парткомов угольной промышленности. 5.12.1989, 68 арк.
184. Спр. 168. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов и райкомов партии. 7.12.1989, 41 арк.
185. Спр. 169. Стенограмма аппаратного совещания обкома партии. 11.11.1989, 25 арк.
186. Спр. 170. Стенограмма аппаратного совещания. 18.11.1989, 10 арк.
187. Спр. 179. Анализ рассмотренных вопросов на бюро, секретариате и контрольных постановлений за 1989 г. 10.04 – 30.12.89, 74 арк.
188. Спр. 182. Постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР (совместные). 27.12.1988. – 16.11.1989, 182 арк.
189. Спр. 183. Постановления ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР (совместные). 12.01.1989. – 20.12.1989, 142 арк.
190. Спр. 195. Копии информации, справок обкома партии, направленные в ЦК Компартии Украины. 2.01.1989 – 29.12.1989, 89 арк.
191. Спр. 196. Информации, справки, рабочие планы обкома партии в ЦК КПСС, ЦК КП Украины о ходе выполнения постановлений партии и правительства. 12.01.1989 – 29.12.1989, 142 арк.
192. Спр. 254-а. Справки, информации, предложения обкома партии, горкомов и райкомов партии по вопросам перестройки организационно-партийной работы, об участии коммунистов в развитии кооперативной деятельности, внедрении прогрессивных форм организации труда. 01.01 – 21.12.89, 181 арк.
193. Спр. 281. Протокол XXV конференции Донецкой областной партийной организации от 6-7 апреля 1990 г. Ч.1. 6.04.1990, 174 арк.

194. Спр. 302. Протокол № 8 пленума Донецкого обкома Компартии Украины. Ч. II. 14.02.1990, 61 арк.
195. Спр. 305. Протокол № 9 пленума Донецкого обкома Компартии Украины. 26.03.1990, 20 арк.
196. Спр. 309. Протокол № 1 пленума Донецкого обкома Компартии Украины. 07.04.1990, 43 арк.
197. Спр. 317. Протокол № 4 пленума Донецкого обкома Компартии Украины. 02.10.1990, 90 арк.
198. Спр. 326. Протокол № 20 заседания бюро Донецкого обкома Компартии Украины. 23.02. – 01.03. 1990, 7 арк.
199. Спр. 393. Стенограмма семинара-совещания секретарей горкомов, райкомов партии области. 04.01.1990, 59 арк.
200. Спр. 396. Стенограмма совещания первых секретарей горкомов, райкомов партии области 8 февраля 1990 года. 08.02.1990, 22 арк.
201. Спр. 397. Стенограмма аппаратного совещания Донецкого обкома Компартии Украины 16 февраля 1990 г. 16.02.1990. 31 арк.
202. Спр. 401. Стенограмма совещания с секретарями горкомов, райкомов партии 28 февраля 1990 года. 28.02.1990, 16 арк.
203. Спр. 411. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов, райкомов партии 19 апреля 1990 года. 19.04.1990, 70 арк.
204. Спр. 414. Стенограмма совещания с первыми секретарями горкомов, райкомов партии 24 мая 1990 года. 24.05.1990, 28 арк.
205. Спр. 416. Стенограмма аппаратного совещания обкома партии 25 июня 1990 г. 25.06.1990, 28 арк.
206. Спр. 418. Материалы совещания первых секретарей горкомов, райкомов партии 19 июля 1990 года. 19.07.1990, 30 арк.
207. Спр. 419. Стенограмма совещания секретарей парткомов первичных партийных организаций области 11 августа 1990 года. 11.08.1990, 86 арк.
208. Спр. 424. Материалы совещания первых секретарей горкомов и райкомов партии 19 сентября 1990 года по вопросам:

- выработка подходов и действий парткомов в решении очередных задач;
- работа агропромышленного комплекса;
- проведение областного митинга. 19.09.1990, 40 арк.

209. Спр. 427. Материалы совещания первых секретарей горкомов и райкомов партии 6 декабря 1990 года. 06.12.1990, 51 арк.

210. Спр. 434. Информации о ходе выполнения постановлений обкома партии:

- о серьезных недостатках в выполнении решений XIX Всесоюзной партконференции о партийно-политическом обеспечении перестройки правоохранительных органов в г. Константиновке;
- о некоторых тенденциях развития политической обстановки в республике;
- об организаторской и политической работе в республике по кадровому обеспечению правовой реформы, осуществляемой в соответствии с решениями XIX партконференции;
- о выполнении решений XIX Всесоюзной партконференции по вопросам охраны прав и законных интересов граждан в сфере деятельности органов внутренних дел г. Донецка. 27.06.1976. – 06.12.1990, 272 арк.

211. Спр. 448. Копии исходящих документов. Том 1. 12.01. – 29.12.1990, 134 арк.

212. Спр. 449. Копии исходящих документов. Том 2. 30.01 – 04.12.1990, 86 арк.

213. Спр. 451. Записки, отчеты, информации работников отдела о работе с документами. Планы работы отдела. 27.11.1989 – 08.06.1990, 65 арк.

214. Спр. 457. Справки, информации, планы, предложения работников отдела работников оргпартроты по работе с кадрами и партийно-политической работе. 28.06.1989. – 29.12.1990, 38 арк.

215. Спр. 458. Рабочие планы, информации, записки, ориентировки работников идеологического отдела по вопросу массово-политической работы. 15.12.1987 – 31.12.1990, 32 арк.

216. Спр. 459. Рабочие планы, информации, записки работников социально-экономического отдела по вопросам работы промышленности и сельского хозяйства. 9.02.1988. – 10.12.1990, 72 арк.

217. Спр. 460. Рабочие планы, информации работников государственно-правового отдела по вопросам правоохранительной работы. 23.05.1989. – 16.07. 1990, 23 арк.

Оп. 142.

218. Спр. 8. Письма, отклики коллективов трудящихся, отдельных граждан на забастовки шахтеров и митинги. 23 июля 1989 г. – 17 мая 1991 г., 147 арк.

219. Спр. 9. Письма, отклики граждан о деятельности стачечных комитетов угольных предприятий области. 13 сентября 1989 г. – 1 октября 1990 г., 39 арк.

220. Спр. 10. Письма, предложения граждан об отношении к закону о языках УССР, открытии украинских школ и лицеев в Донбассе, о проблемах преподавания на украинском языке и других вопросах национальной политики Украины. 9 марта 1988 г. – 9 января 1991 г., 131 арк.

221. Спр. 23. Письма граждан в обком партии о народных депутатах УССР Болдыреве Ю. А. и Тризне В. С. 20 декабря 1988 – 17 мая 1990, 18 арк.

Ф. 389. Єнакіївський міський комітет КП України

Оп. 46.

222. Спр. 57. Протоколы № 2 – 4 пленумов горкома партии. 04.02.89 – 29.07. 1989, 59 арк.

Ф. 409. Петровський райком КП України м. Донецька

Оп. 49.

223. Спр. 30. Протоколы №№ 4 – 6 пленумов райкома Компартии Украины. 03.08.1989. – 28.08.1989. – 140 арк.

Ф. 425. Кіровський райком КП України м. Донецька

Оп. 66.

224. Спр. 29. Протоколы №№ 3 – 5 пленумов райкома Компартии Украины. 17.03.1989. – 2.08.1989, 206 арк.

225. Спр. 30. Протоколы №№ 6 – 7 пленумов Кировского райкома Компартии Украины. 11.11 – 27.12. 1989, 139 арк.

Ф. 436. Ленінський райком КП України м. Донецька

Оп. 45.

226. Спр. 8. Протоколи №№ 2 – 5 пленумов райкома партії. 9.02.1989 – 11.11.1989, 186 арк.

Ф. 557. Куйбишевський райком КП України м. Донецька

Оп. 53.

227. Спр. 20. Протоколи №№ 4 – 5 пленумов райкома Компартии Украины. 28.07.1989 – 3.11.1989, 93 арк.

Ф. 561. Радянський райком КП України м. Макіївки

Оп. 45.

228. Спр. 2. Протоколи пленумов райкома Компартии Украины №№ 4 – 5. 28.07.1989 – 16.11.1989, 125 арк.

Ф. 566. Калінінський райком КП України м. Донецька

Оп. 58.

229. Спр. 2. Протоколи №№ 4 – 5 пленумов райкома Компартии Украины. 3 августа 1989 – 15 сентября 1989, 123 арк.

230. Спр. 3. Протокол № 6 пленума райкома Компартии Украины. 25.11.89, 89 арк.

Ф. 569. Держинський міський комітет КП України

Оп. 51.

231. Спр. 5. Протоколи №№ 4 – 5 пленумов горкома Компартии Украины. 05.08.1989 – 28.10.1989, 97 арк.

Ф. 570. Сніжнянський міський комітет КП України

Оп. 43.

232. Спр. 40. Протокол XIV конференции городской парторганизации. 15.08.1989–17.08.1989, 147 арк.

Ф. 582. Кіровський райком КП України м. Макіївки

Оп. 52.

233. Спр. 2. Протоколи №№ 4 – 5 пленумов райкома партії. 12.08.1989 – 11.11.1989, 123 арк.

Ф. 584. Центрально-міський райком КП України м. Макіївки

Оп. 48.

234. Спр. 17. Протоколы №№ 3 – 6 пленумов райкома Компартии Украины.
10.03.1989 – 16.11.1989, 243 арк.

Ф. 587. Добропільський міський комітет КП України
Оп. 43.

235. Спр. 35. Протоколы №№ 2 – 5 Пленумов горкома партии. 25.02.89 – 26.10.1989,
198 арк.

Ф. 671. Партком Єнакіївського металургійного заводу
Оп. 36.

236. Спр. 19. Протоколы №№ 3 – 6 заседаний партийного комитета Енакиевского
металлургического завода. 27.06.1989 – 19.10.1989, 60 арк.

237. Спр. 31. Протокол № 1 партийного собрания партийной организации
енакиевского металлургического завода. 21.01.1990 – 26.01.1990, 30 арк.

Ф. 890. Парторганізація металургійного комбінату ім. С. Кірова м. Макіївки
Оп. 37.

238. Спр. 15. Протоколы №№ 4, 5 заседаний партийного комитета комбината.
18.02.89 – 28.10.89, 53 арк.

Ф. 920. Донецька обласна рада професійних спілок
Оп. 2.

239. Спр. 4241. Протокол К-ХVIII областной межсоюзной конференции и материалы
к нему. 16 декабря 1989 г., 408 арк.

240. Спр. 4244. Протокол X пленума облсовпрофа и материалы к нему. 9 августа
1989 г., 230 арк.

241. Спр. 4246. Протокол XII пленума то же. 1 ноября 1989 г., 135 арк.

242. Спр. 4247. Протокол XIII пленума то же. 29 ноября 1989 г., 100 арк.

243. Спр. 4254 Протокол 31 заседания президиума облсовпрофа и материалы к нему.
19 июля 1989 г., 112 арк.

244. Спр. 4255. Протокол 32 то же. 24 июля 1989 г., 12 арк.

245. Спр. 4268. Протокол № 6 заседания секретариата облсовпрофа и материалы к
нему. 6 сентября 1989 г., 279 арк.

246. Спр. 4276. Информации подведомственных профорганизаций об итогах отчетов и выборов. 1989 г., 35 арк.

247. Спр. 4279. Информация отдела и подведомственных профорганизаций о выполнении постановлений вышестоящих органов и облсовпрофа по производственным вопросам. 1989 г., 16 арк.

248. Спр. 4283. Информация отдела о выполнении постановлений вышестоящих организаций и облсовпрофа по вопросам социального страхования и медицинского обслуживания. 1989 г., 14 арк.

249. Спр. 4297. Докладная записка и информация отдела о выполнении постановлений облсовпрофа по соблюдению трудового законодательства. 1989 г., 6 арк.

Ф. 2104. Микитівський райком КП України м. Горлівки

Оп. 56.

250. Спр. 1. Протоколы пленумов райкома партии №№ 2 – 7. 11.02.1989 – 27.12.1989, 212 арк.

Ф. 2182. Центрально-міський райком КП України м. Горлівки

Оп. 56.

251. Спр. 1. Протоколы №№ 2 – 4 пленумов райкома Компартии Украины. 11.02.1989 – 28.07.1989, 174 арк.

Ф. 2333. Київський райком КП України м. Донецька

Оп. 30.

252. Спр. 37. Протоколы №№ 4 – 5 пленумов райкома партии. 29.07.1989 – 28.10.1989, 132 арк.

Ф. 2400. Ворошиловський райком КП України м. Донецька

Оп. 17.

253. Спр. 32. Протоколы №№ 4 – 5 пленумов райкома Компартии Украины. 15.06.1989. – 3.08.1989, 157 арк.

Ф. р. 2689. Міністерство вугільної промисловості УРСР

Оп. 1.

254. Спр. 7627 годовой отчет Министерства о работе управления жилищно-коммунального хозяйства. 1985, 123 арк.
255. Спр. 7482. Годовые статистические отчеты объединений Ворошиловградской области о состоянии техники безопасности на угольных предприятиях (ф. № 47). 1985, 212 арк.
256. Спр. 7483. Протоколы с № 3 по № 10 министерской постоянно действующей комиссии по технике безопасности. 28 мая – 5 декабря 1985, 80 арк.
257. Спр. 7484. Годовые статистические отчеты министерства и подведомственных объединений Донецкой и Западных областей о выполнении комплексного плана улучшения условий охраны труда и санитарно-оздоровительных мероприятий (ф. № 3 ТБ и № 21 т). 1985, 135 арк.
258. Спр. 7485. То же по Ворошиловградской области. 1985, 95 арк.
- Ф. р. 2794. Обласний виконавчий комітет Донецької обласної ради народних депутатів
- Оп. 2.
259. Спр. 5979. Законы СССР и постановления Верховного Совета СССР. 1989, 117 арк.
260. Спр. 5984. Постановления Совета Министров СССР с № 540 по № 1181. 5 июля – 30 декабря 1989, 303 арк.
261. Спр. 5990. То же с № 283-р по № 333-р. 18 сентября – 30 декабря 1989, 199 арк.
262. Спр. 5993 То же с № 205-р до № 474-р. Том II. 20 июня – 30 декабря 1989, 236 арк.
263. Спр. 5994. Постановления Госкомитета по труду и социальным вопросам. 1989, 186 арк.
264. Спр. 5995. Выписки из протоколов заседаний Совета Министров УССР и его Президиума. 1989, 180 арк.
265. Спр. 6001. Протокол одиннадцатой сессии Донецкого областного совета народных депутатов XX созыва. 26 августа 1989, 102 арк.
266. Спр. 6061. То же райисполкомов. 1989, 141 арк.
267. Спр. 6113. Переписка с ЦК КПСС и ЦК КПУ по всем вопросам. 1989, 153 арк.

268. Спр. 6118. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам планирования народного хозяйства. Том I. 1989, 215 арк.
269. Спр. 6119. То же. Том II. 1989, 191 арк.
270. Спр. 6120. Переписка с СМ УССР по финансовым вопросам и штатам. 1989, 196 арк.
271. Спр. 6121 Переписка с Советом Министров УССР по вопросам пищевой, молочной промышленности, торговли, общественного питания, бытового обслуживания населения. 1989, 334 арк.
272. Спр. 6134. Информация в Совет Министров, Госплан СССР и УССР по выполнению распорядительных документов. 1989, 77 арк.
273. Спр. 6138. Переписка с Госстроем СССР и УССР по вопросам выделения строительных материалов и материально-технических ресурсов. 1989, 140 арк.
274. Спр. 6157. Указы Президента СССР. 1990, 35 арк.
275. Спр. 6159 То же с № 1529-ХІІ по № 1862-ХІІ . Том II. 4 июля – 26 декабря 1990, 345 арк.
276. Спр. 6161. Законы УССР, постановления Верховного Совета УССР. 1990, 104 арк.
277. Спр. 6164. Постановления Совета Министров СССР с № 8 по 371. Том 1. 4 января – 20 июля 1990, 293 арк.
278. Спр. 6166. То же с № 1010 по № 1393. Том III. 11 октября – 30 декабря 1990, 250 арк.
279. Спр. 6167. Распоряжения Совета Министров СССР с № 21-р по № 2047-р. 8 января – 8 декабря 1990, 159 арк.
280. Спр. 6172. Постановления Совета Министров УССР с № 321 по № 398. 22 сентября – 29 декабря 1990, 245 арк.
281. Спр. 6174. Распоряжения Совета Министров УССР с № 273 р. по № 611-р. 5 июля – 29 декабря 1990, 256 арк.
282. Спр. 6175. Постановления Госкомитета СССР по труду и социальным вопросам. 1990, 203 арк.

283. Спр. 6184. Материалы к протоколам заседаний исполкома областного совета народных депутатов №№ 1 – 4. 24 января – 23 мая 1990, 351 арк.
284. Спр. 6187. Протокол № 7 заседания областного Совета народных депутатов и решения №№ 185 – 202. 27 июня 1990, 164 арк.
285. Спр. 6193. Материалы к протоколам заседаний исполкома областного Совета народных депутатов №№ 5 – 13. 13 июня – 27 сентября 1990, 279 арк.
286. Спр. 6195. Протокол № 15 заседания исполкома областного Совета народных депутатов и решения № 315 – 335. 24 сентября 1990, 167 арк.
287. Спр. 6204. Распоряжения областного Совета народных депутатов с № 1-р по № 47-р. Том I. Январь 1990, 183 арк.
288. Спр. 6205. То же с № 43-р по № 97-р. Том II. Февраль 1990, 187 арк.
289. Спр. 6206. То же с № 98-р до 163-р. Том III. Март 1990, 197 арк.
290. Спр. 6207. Распоряжения исполкома областного Совета народных депутатов с № 164-р по № 212-р. Апрель 1990, 143 арк.
291. Спр. 6211. То же с № 387-р по № 458-р. Том VII. Август 1990, 206 арк.
292. Спр. 6212. То же с № 459-р по 528-р. Том IX. Сентябрь 1990, 200 арк.
293. Спр. 6223. То же с № 213-р. по 535-р. 1990, 138 арк.
294. Спр. 6320. Списки депутатов Верховного Совета УССР. 1990, 7 арк.
295. Спр. 6331. Переписка с Президентом СССР по основным вопросам деятельности. 1990, 34 арк.
296. Спр. 6334. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам планирования народного хозяйства, научно-технического прогресса. Том I, 312 арк.
297. Спр. 6335. То же. Том II. 1990, 279 арк.
298. Спр. 6337. Переписка с Советом Министров УССР по финансовым вопросам. Том II. 1990, 175 арк.
299. Спр. 6343. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам сельского, лесного, водомелиоративного хозяйства и заготовки сельскохозяйственных продуктов, охраны природы, экологии, награждений участников ВДНХ. Том I. 1990, 246 арк.
300. Спр. 6344. То же. Том II. 1990, 295 арк.

301. Спр. 6345. То же. Том III. 1990, 269 арк.
302. Спр. 6349. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам строительства и строительных материалов, реконструкции предприятий. Том I. 1990, 263 арк.
303. Спр. 6350. То же. Том II. 1990, 346 арк.
304. Спр. 6351. То же. Том III. 1990, 218 арк.
305. Спр. 6352. То же. Том IV. 1990, 271 арк.
306. Спр. 6353. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам жилищно-коммунального хозяйства, газификации, водоснабжения, электроснабжения, обеспечения топливом. 1990, 78 арк.
307. Спр. 6357. Переписка с Госпланом и Гострудом СССР и УССР по вопросам планирования, оплаты и условий труда. Том I. 1990, 151 арк.
308. Спр. 6360. Переписка с министерствами и ведомствами СССР и УССР по вопросам пищевой, мясной, молочной и легкой промышленности, торговли, общественного питания, местной промышленности и бытового обслуживания населения. 1990, 68 арк.
309. Спр. 6363. Переписка с министерствами и ведомствами СССР и УССР по вопросам жилищно-коммунального хозяйства, строительства и обеспечения строительными материалами. Том I. 1990, 211 арк.
310. Спр. 6364. То же. Том II. 1990, 184 арк.
311. Спр. 6414. Протокол № 19 заседаний исполкома областного совета народных депутатов и решения № 281 – 306. 14 августа 1991 г., 229 арк.
312. Спр. 6462. Переписка с Президиумом Верховного Совета и Советом Министров УССР по вопросам организационно-массовой работы. 1991, 47 арк.
313. Спр. 6463. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам планирования народного хозяйства, научно-технического прогресса. 1991, 261 арк.
314. Спр. 6465. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам пищевой, мясной, молочной и легкой промышленности, торговли, общественного питания, бытового обслуживания населения, кооперативов. 1991, 275 арк.
315. Спр. 6469. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам сельского, лесного, водно-мелиорационного хозяйства и заготовкам сельскохозяйственных

продуктов, охраны природы, экологии, награждений участников ВДНХ. Том 1, 205 арк.

316. Спр. 6470. То же. Том II. 1991, 318 арк.

317. Спр. 6473. Переписка с Советом Министров УССР по вопросам строительства и строительных материалов, архитектуры, реконструкции предприятий. Том I. 1991, 261 арк.

318. Спр. 6475. То же. Том II. 1991, 164 арк.

319. Спр. 6478. Переписка с Госпланом и Гострудом СССР по вопросам жилищно-коммунального и промышленного строительства. 1991, 247 арк.

320. Спр. 6479. То же. Том II. 1991, 243 арк.

321. Спр. 6483. Переписка с министерствами и ведомствами СССР и УССР по вопросам сельского, лесного, водно-мелиоративного хозяйства, землеустройства, заготовки сельхозпродуктов. 1991, 218 арк.

Оп. 5.

322. Спр. 1. Постановления съезда народных депутатов СССР. 1989, 7 арк.

323. Спр. 2. Законы СССР, постановления Верховного Совета СССР. 1990, 264 арк.

324. Спр. 5. Законы УССР, Кодексы УССР и Постановления Верховного Совета УССР. 1990, 365 арк.

325. Спр. 8. Протокол первой сессии областного Совета народных депутатов XXI созыва. 3 апреля 1990, 209 арк.

326. Спр. 9. Протокол второй сессии областного Совета народных депутатов XXI созыва. Том I. 26 июля 1990, 280 арк.

327. Спр. 13. Стенограмма первой сессии областного Совета народных депутатов XXI созыва. 3 апреля 1990, 418 арк.

328. Протоколы № 15, № 16, № 17 заседаний президиума областного Совета народных депутатов. Решения №№ 64 – 89. 20 сентября – 4 октября 1990, 231 арк.

329. Спр. 56. Переписка с Президентом СССР, Верховным Советом СССР по вопросам организационно-массовой работы. 1990, 70 арк.

330. Спр. 57. Переписка с Верховным Советом СССР, Президиумом Верховного Совета по вопросам организационно-массовой работы. 1990, 177 арк.

331. Спр. 58. Переписка с министерствами, ведомствами и Госкомитетами СССР и УССР по вопросам деятельности предприятий, учреждений, организаций в 1990 – 1991 гг., 177 арк.

332. Спр. 72. Протокол пятой сессии областного Совета народных депутатов XXI созыва. Том I. 26 марта 1991, 306 арк.

333. Спр. 73. То же. Том II. 26 марта 1991, 125 арк.

334. Спр. 84. Материалы к протоколу VI сессии областного Совета народных депутатов. Июнь 1991, 210 арк.

Оп 6.

335. Спр. 8 Заявление председателя СТК п/о «Донецкуголь» и председателя Донецкого теркома профсоюза о проверке законности действий прокурора г. Донецка в отношении генерального директора п/о «Донецкуголь» и материалы по их рассмотрению. 1990, 80 арк.

336. Спр. 40. Информации отдельных предприятий, отчеты о результатах деятельности за 1989 – 1994 гг. 1994, 55 арк.

Оп. 7.

337. Спр. 43. Переписка с Кабинетом Министров Украины по вопросам сельского, лесного, водомелиоративного хозяйства и заготовкам сельхозпродуктов, охраны природы, экологии. 1994, 122 арк.

Ф. 2827. Калінінський райком Компартії України м. Горлівки

Оп. 48.

338. Спр. 1. Протоколы №№ 2 – 6 пленумов райкома партии. 11.02.1989 – 15.12.1989, 243 арк.

Ф. 4191. Парторганізація шахтоуправління «Куйбишевське» ВО Донецьквугілля»

Оп. 21.

339. Спр. 4. Протокол № 1 партийной конференции шахтоуправления. 28.10.1989, 36 арк.

340. Спр. 5. Протоколы заседаний бюро парткома шахтоуправления № 8 – 28. 12.01.89 – 28.12.89, 184 арк.

341. Спр. 6. Протоколы заседаний бюро парткома шахтоуправления № 3 – 7, протоколы открытых партийных собраний шахтоуправления № 1 – 2. 9.02.89 – 23.11.89, 92 арк.

Ф. р. 6777. Донецкий міський робітничий (страйковий) комітет

Оп. 1.

342. Спр. 6. Проект Устава Союза трудящихся Донбасса. 1989, 23 арк.

343. Спр. 13. Протокол учредительной конференции стачечных комитетов Донбасса. 17 августа 1989, 11 арк.

344. Спр. 15. Протокол заседания забастовочного комитета г. Донецка и материалы к нему. Август 1989, 12 арк.

345. Спр. 16. Протоколы заседания городского стачечного комитета, выписки из протоколов. 1989, 66 арк.

346. Спр. 20. Положения о постоянно действующих рабочих (стаечных) комитетах городов Донецкой области. 1989, 22 арк.

347. Спр. 21. Положение о государственной комиссии по контролю за Постановлением Совета Министров СССР от 3 августа 1989 г. № 608. 24 ноября 1989, 4 арк.

348. Спр. 24. Требования, выдвинутые стачечным комитетом г. Донецка к Министерству угольной промышленности СССР и Совету Министров СССР. 1989, 5 арк.

349. Спр. 25. Основные требования коллективов шахт им. Челюскинцев, «Красная Звезда», «Южнодонецкая», не вошедшие в протокол согласованных мер и вытекающие из Постановления Совмина и ВЦСПС № 609. 1989, 5 арк.

350. Спр. 29. Обращение участников предупредительной забастовки шахтеров Донецка к Верховному Совету СССР. 1 ноября 1989 г., 3 арк.

351. Спр. 31. Резолюции митингов трудящихся г. Донецка. Копии. 14 октября 1989, 2 арк.

352. Спр. 34. Обращения, резолюции митингов, собраний горняков области. 1989, 18 арк.

353. Спр. 36. Обращение РССКД к Совету Министров СССР о положении на шахтах. 1989, 3 арк.
354. Спр. 37. Информации, статьи о движении шахтеров. 1989, 32 арк.
355. Спр. 38. Сообщения, статьи о забастовочном движении на шахтах Донецка. 1989, 4 арк.
356. Спр. 41. Статьи, заметки по общественно-политическим и экономическим темам, присланные в стачком, редакцию газеты «Новости и события» и Ю. А. Болдыреву. 1989, 1990. Без даты, 229 арк.
357. Спр. 45. Протоколы заседаний стачечного комитета шахты им. Е. Т. Абакумова. 1989, 17 арк.
358. Спр. 46. Постановление забастовочного комитета шахты им. Е. Т. Абакумова. 1989, 3 арк.
359. Спр. 47. Протоколы общего собрания рабочих I – IV смен шахты им. Е. Т. Абакумова. 1989, 4 арк.
360. Спр. 49. Протоколы с № 1 по 20 рабочего собрания шахты им. А. А. Скочинского. 1989, 28 арк.
361. Спр. 50. Протоколы с № 1 по 20 заседания стачечного комитета шахты им. А. А. Скочинского. 1989, 42 арк.
362. Спр. 51. Документы (заявления, письма, акты проверок, выписки из протоколов и др.) о работе стачкома шахты им. А. А. Скочинского. 1989, 27 арк.
363. Спр. 52. Документы о забастовочном движении горняков шахты им. А. А. Скочинского (приказы, указания, резолюции). 1989 – 1990, 6 арк.
364. Спр. 63. Документы о создании и работе стачечного комитета и СТК коллектива шахты им. Горького (протоколы, списки, записки в президиум), 27 арк.
365. Спр. 64. Список кандидатов от трудовых коллективов в СТК шахты им. М. Горького на период 1989 – 1992 гг., 3 арк.
366. Спр. 65. Телеграмма забастовочного городского комитета о повышении трудовой и технологической дисциплины на шахте. 1989, 1 арк.

367. Спр. 66. Телеграмма городского рабочего стачечного комитета Верховному Совету СССР, Совету Министров СССР и объединению «Воркутауголь» о солидарности бастующих шахтеров г. Воркуты. 1989, 1 арк.
368. Спр. 68. Телеграммы регионального союза стачечных комитетов Донбасса о работе Союза. 1989 – 1990, 13 арк.
369. Спр. 69. Правительственные телеграммы стачкому с призывом возобновить работу. 20, 22 июля 1989, 2 арк.
370. Спр. 70. Правительственные телеграммы о ходе выполнения требований шахтеров. 1989 – 1990, 16 арк.
371. Спр. 71. Телеграмма М. С. Горбачева и Н. И. Рыжкова Л. Д. Рябеву о рассмотрении требований горняков и необходимости возобновить работу шахт. Копии. 1989, 1 арк.
372. Спр. 76. Письмо совета трудового коллектива п/о «Артемуголь», союза рабочих г. Горловки и исполкома Регионального Совета стачечных комитетов Донбасса Горбачеву М. С. и Рыжкову Н. И. 1989 г., 4 арк.
373. Спр. 78. Переписка РССКД с правительством, организациями и предприятиями по вопросам координации рабочего движения, защиты трудящихся 1989 – 1992 гг., 27 арк.
374. Спр. 80. Письма и телеграммы коллективов предприятий и организаций с выражением поддержки движения шахтеров. 1989, 48 арк.
375. Спр. 81. Письма граждан и трудовых коллективов в стачком с выражением отношения к движению шахтеров. 1989, 34 арк.
376. Спр. 84. Письма и обращения трудящихся в стачком о недостатках в жизни общества и предложения по их искоренению 1989, 22 арк.
377. Спр. 85. Письма и обращения трудящихся в стачком о недостатках в жизни общества и предложения по их искоренению 1989, 29 арк.
378. Спр. 86. Письма, заявления, жалобы трудящихся, направленные в стачком по вопросам оплаты труда, трудоустройства, назначения пенсий и т.д. 1989, 158 арк.
379. Спр. 87. Текст выступления Ю. А. Болдырева на совещании Межрегиональной депутатской группы народных депутатов. 10 декабря 1989, 2 арк.

380. Спр. 89. Документы о снабжении горняков товарами народного потребления, продуктами питания (расчеты, списки, переписка). 1989 – 1991, 23 арк.
381. Спр. 90. Документы о размерах и корректировке зарплаты и пенсий горняков (постановления, справки, расчеты), 1989 – 1991, 26 арк.
382. Спр. 94. Документы о создании и работе общественных формирований других регионов страны. 1989, 208 арк.
383. Спр. 98. Вырезки из газет о горняках. 1989, 23 арк.
384. Спр. 99. Жалоба Болдырева Ю. А. прокурору Донецкой области. 1989, 2 арк.
385. Спр. 108. Протокол об обеспечении шахтеров основными продовольственными товарами в 1990 г. по Донецкой области. 1990, 1 арк.
386. Спр. 115. Стенограмма I съезда шахтеров. 1990. – 258 арк.
387. Спр. 118. Анкетный опрос делегатов I-го Всесоюзного съезда шахтеров. 1990, 58 арк.
388. Спр. 125. Стенограмма второго съезда шахтеров СССР. 23 октября 1990, 27 арк.
389. Спр. 126. Стенограмма второго съезда шахтеров СССР. 24 октября 1990, 25 арк.
390. Спр. 152. Выписки из протоколов совместного заседания СТК и профсоюзного комитета шахт о командировании шахтеров в состав рабочей государственно-общественной комиссии по контролю за выполнением постановления Совета Министров СССР от 13 августа 1989 г. № 608. 1990, 21 арк.
391. Спр. 154. Документы о подготовке и проведении съездов шахтеров СССР (переписка, анкеты, вырезки из газет). Том 2. 1990, 57 арк.
392. Спр. 159. Документы о подготовке и проведении политической забастовки 2 марта (выписка из протокола, переписка, заявления). 1990, 4 арк.
393. Спр. 160. Резолюция митинга трудящихся г. Донецка в поддержку требований Всеукраинской забастовки. Копия. 1990, 1 арк.
394. Спр. 163. Обращение исполкома НПП к шахтерам страны. 1990, 1 арк.
395. Спр. 167. Резолюция общегородского политического митинга трудящихся г. Макеевки 11 июля 1990 г., 3 арк.
396. Спр. 168. Обращения, резолюции митингов, собрания горняков области, стачкомов и др. 1990, 18 арк.

397. Спр. 170. Резолюция общегородского митинга избирателей г. Красный Луч. Заметка в газете «Знамя коммунизма». 25 февраля 1990, 2 арк.
398. Спр. 173. Требования шахтеров бастующих шахт г. Донецка. 1990, 1 арк.
399. Спр. 175. Переписка стачкома с посольством США в СССР и Донецким облисполкомом о поездке представителей стачкома Крылова М. А. и Миненко В. Н. в США. 1990, 5 арк.
400. Спр. 176. Телеграммы в адрес стачкома в поддержку предупредительной забастовки шахт Донбасса. 1990, 182 арк.
401. Спр. 189. Письмо шахты им. А. А. Скочинского в рабочую группу государственно-общественной комиссии по контролю выполнения постановления Совета Министров СССР от 03.08.89 № 608. 1990, 1 арк.
402. Спр. 199. Документы о работе общественных формирований Донбасса. 1990 – 1992, 53 арк.
403. Спр. 208. Документы о создании профсоюза угольной промышленности СССР (устав, программы, статьи в периодической печати). 1990, 37 арк.
404. Спр. 212. Заявления и решения о месте и времени проведения митингов городским стачкомом. 1990, 26 арк.
405. Спр. 217. Приглашения членам стачкома на конференции, заседания различных общественных формирований. 1990, 19 арк.
406. Спр. 219. Статьи о забастовках шахтеров. 1990, 39 арк.
407. Спр. 225. Справки об обеспеченности продуктами шахтеров и населения шахтерских городов и поселков Донецкой области в 1990 г. 1990, 3 арк.
408. Спр. 226. Справки и протокол о выполнении требований горняков. 1990, 58 арк.
Оп. 1 д.
409. Спр. 2. Учредительные документы и обращения общественно-политических формирований России. 1987, 1989 – 1991, 67 арк.
410. Спр. 6. Разрозненные листы с записями члена городского стачкома Болдырева Ю. А. Том 1. 1987 – 1992, 241 арк.
411. Спр. 7. Разрозненные листы с записями члена городского стачкома Болдырева Ю. А. Том 2. 1987 – 1992, 193 арк.

412. Спр. 16. (6) Протоколы и выписки из протоколов общих собраний трудящихся и заседаний стачечных комитетов предприятий г. Донецка. 25 августа – 15 декабря 1989 г., 13 арк.

413. Спр. 19. Справка о выполнении протокола о согласованных мерах между стачечным комитетом г. Енакиево и комиссией Совета Министров СССР и ВЦСПС (20–23 июля 1989 г.), 39 арк.

414. Спр. 29. Текст заявления участников встречи представителей рабочих клубов и союзов «Об отношении к забастовкам и проекте Закона СССР о коллективных трудовых спорах» (г. Москва), информация СТК шахты им. А. Ф. Засядько о результатах референдума по вопросу отношения к забастовке. 1989, 7 арк.

415. Спр. 41. Письма, заявления, жалобы, поступившие в адрес стачкома. 1989, 40 арк.

416. Спр. 45. Протокол и обращение к стачкому общего собрания родителей и коллектива сотрудников санаторной школы-интерната № 8 для детей с заболеваниями сердечнососудистой системы. 1989, 11 арк.

417. Спр. 107. Отчет о социологическом опросе шахтеров «Борьба шахтеров: некоторые причины и условия». 1990, 36 арк.

418. Спр. 118. Отчет члена стачкома Моисеева о последствиях забастовки в мае 1990 г. на шахте Южно-Донбасская № 1. 1990, 3 арк.

419. Спр. 131. Телеграмма Президента СССР М. С. Горбачева делегатам II съезда шахтеров СССР. Копия. 22 октября 1990 г., 2 арк.

Ф. 8173. Гірняцький райком Компартії України м. Макіївки

Оп. 25.

420. Спр. 2. Протоколы №№ 4 – 6 пленумов райкома Компартии Украины. 23.09.1989. – 09.12.1989, 159 арк.

Державний архів Луганської області

Ф. 5. Ворошиловградський міський комітет КП України

Оп. 37.

421. Спр. 5. Протокол IV пленума горкома Компартии Украины. 11 августа 1989 г., 70 арк.

Ф. 42. Краснолучський міський комітет КП України

Оп. 47.

422. Спр. 2. Протокол III совместного пленума горкома Компартии Украины и горкома комсомола. 26 июля 1989 г., 63 арк.

Ф. 179. Ворошиловградський обком КП України

Оп. 57.

423. Спр. 30. Материалы к протоколам №№ 59, 60, 61, 62, 63 заседаний бюро обкома Компартии Украины. 4 апреля – 3 июля 1983 г., 174 арк.

Оп. 67.

424. Спр. 83. Материалы к протоколу № 21 заседания бюро обкома партии. 13 – 17 октября 1986 г., 179 арк.

Оп. 73.

425. Спр. 38. Материалы к протоколам №№ 57, 58 заседаний бюро обкома Компартии Украины. 5 апреля – 15 мая 1988 г., 119 арк.

Оп. 75.

426. Спр. 5. Протокол IV пленума обкома Компартии Украины. 9 августа 1989 г., 81 арк.

427. Спр. 11. Протокол № 3 заседания бюро обкома Компартии Украины. 28 февраля 1989 г., 37 арк.

428. Спр. 92. Информации докладные записки обкома Компартии Украины в ЦК КПСС, ЦК КП Украины о ходе выполнения постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам развития политической обстановки в республике, связях КПСС с коммунистическими партиями других стран, усилении интернационального и патриотического воспитания населения, борьбе с пьянством и алкоголизмом. 17 августа – 26 декабря 1989 г., 29 арк.

429. Спр. 106. Записки, справки социально-экономического отдела по вопросам наведения порядка в торговле и сфере обслуживания, экономии сырьевых и топливно-энергетических ресурсов, углублении перестройки в экономической и социальной сфере. 8 февраля – 4 декабря 1989 г., 34 арк.

430. Спр. 113. Копии документов обкома партии, направленных в ЦК КП Украины, СМ УССР, министерства и ведомства республики, переписка с ними. 5 января – 25 декабря 1989 г., 107 арк.

431. Спр. 117. Документы по социально-экономическим вопросам, экологии, новым методам управления и экономического анализа деятельности плановых и финансовых органов, интенсификации производства в промышленности, строительстве, транспорте и связи, коммунальном хозяйстве, торговом и бытовом обслуживании, работы органов здравоохранения и социального обеспечения. 23 января – 13 декабря 1989 г., 178 арк.

Оп. 77.

432. Спр. 18. Протокол III пленума обкома Компартии Украины. 18 августа 1990 г., 152 арк.

433. Спр. 70. Справки и информации отдела машиностроения, угольной и тяжелой промышленности обкома партии о выполнении постановлений № Б-8/07 от 14 апреля 1986 г., № Б-50/1 от 23 октября 1987 г., № Б-21/3 от 17 октября 1986 г., № Б-45/1 от 28 декабря 1985 г., №Б-58/4 от 15 апреля 1988 г., № Ст-11/1 от 19 ноября 1986 г., № Б-41/2 от 10 июля 1987 г. по вопросам развития машиностроения в области в 1986 – 1990 гг, по обеспечению устойчивой работы П/О «Ворошиловградтепловоз», по повышению эффективности использования производственно-технического потенциала на шахтах области, о серьезных недостатках в работе по охране труда и техники безопасности, о работе парткома Коммунарского металлургического комбината по выполнению решений съездов, о развитии и перевооружении черной металлургии. 28 декабря 1985 г. – 13 ноября 1990 г., 237 арк.

434. Спр. 74. Информации обкома партии в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины о ходе выполнения постановлений вышестоящих органов по вопросам обновления продукции транспортного машиностроения, снабжения населения продовольствием. 2 апреля – 29 ноября 1990 г., 10 арк.

435. Спр. 79. Справки, записки отдела организационно-партийной работы по вопросам стабилизации общественно-политической обстановки, реализации критических замечаний и предложений. 17 февраля – 12 сентября 1990 г., 23 арк.

436. Спр. 84. Справки, информации социально-экономического отдела по вопросам усиления партийного влияния на развитие экономики, о забастовках шахтерских коллективов области. 27 февраля 1990 – 19 июля 1990 г., 54 арк.

Оп. 81.

437. Спр. 3. Протокол VII пленума обкома Компартии Украины. 31 мая 1991 г., 97 арк.

438. Спр. 32. Ориентировка идеологического отдела о политической обстановке в области. 6 марта 1991 г., 5 арк.

439. Спр. 25. Материалы к протоколам № 9 – 18 заседаний бюро обкома Компартии Украины. 16 января – 9 августа 1991 г., 129 арк.

440. Спр. 36. Копии документов обкома партии, направленных в ЦК КПСС и Верховный Совет СССР. 10 января – 14 июня 1991 г., 43 арк.

441. Спр. 39. Документы по вопросам организационно-партийной и кадровой работы, партийная информация о деятельности советских и общественных организаций. 14 января – 20 августа 1991 г., 177 арк.

442. Спр. 41. Документы по социально-экономическим вопросам. 2 января – 7 августа 1991 г., 44 арк.

Ф. 185. Стахановський міський комітет КП України

Оп. 37.

443. Спр. 3. Протокол IV пленума горкома Компартии Украины. 25 июля 1989 г., 66 арк.

Ф. 1407. Свердловський міський комітет КП України

Оп. 33.

444. Спр. 45. Протокол IV пленума горкома Компартии Украины. 31 июля 1989 г., 84 арк.

445. Спр. 82. Протоколы IV и V пленумов горкома Компартии Украины. 9 февраля – 14 мая 1991 г., 97 арк.

Ф. 1779. Виконавчий комітет Ворошиловградської обласної ради народних депутатів

Оп. 2.

446. Спр. 6192. Директивные письма, докладные записки, инструкции, протоколы заседаний, совещаний СМ УССР, государственного комитета УССР по ценам, других органов власти и управления. Информации исполкомов, его отделов, управлений о выполнении постановлений, поручений, заданий и указаний СМ УССР, других органов власти и управления. Переписка с СМ УССР, другими органами власти и управления о дополнительном выделении лимитов на автомашины, кредитных ресурсов, алюминиевого проката и другим вопросам. Перечень требований коллективов Коммунарского металлургического комбината. 12 августа 1989 г. – 27 февраля 1990 г., 281 арк.

447. Спр. 6193. Директивные письма, докладные записки, постановления, информации, протоколы заседаний, совещаний СМ УССР, Министерства строительства УССР, Министерства социального обеспечения, других органов власти и управления. Информации исполкома, управлений о выполнении постановлений, решений, поручений, заданий, указаний СМ УССР, других органов власти и управления. Переписка с СМ УССР, другими органами власти и управления об изменениях планов ввода жилья и объектов социально-культурного назначения и быта, положение дел в угольной промышленности региона, материально-технического снабжения и другим вопросам (12 сентября 1989 г. – 27 ноября 1989 г.), 376 арк.

448. Спр. 6194. Директивные письма, докладные записки, задания, информации, протоколы заседаний, совещаний СМ УССР, государственного планового комитета УССР, государственного агропромышленного комплекса УССР, других органов власти и управления, народных депутатов СССР. Информация исполкома, отделов, управлений о выполнении постановлений и решений, поручений, заданий, указаний СМ УССР, других органов власти и управления. Обращения трудящихся и представителей трудовых коллективов к союзным органам власти и управления. Переписка с СМ СССР о выделении капитальных вложений, формирования планов

по производству непродовольственных товаров народного потребления и другим вопросам (10 октября 1989 г. – 10 мая 1990 г.), 410 арк.

449. Спр. 6195. Сведения об экологической обстановке в области и предложения по ее улучшению Переписка с СМ СССР и СМ УССР, другими органам власти и управления о выделении концентрированных кормов, оборудования и материалов, автомобилей, обеспечении материальными ресурсами предприятий угольной промышленности области и другим вопросам. (22 ноября 1989 г. – 26 июня 1990 г.), 404 арк.

450. Спр. 6217. Протокол XI сессии Ворошиловградского областного совета народных депутатов 20-го созыва и материалы к нему. 8 августа 1989 г., 156 арк.

451. Спр. 6383. Постановления, распоряжения, директивные письма, докладные записки, сведения, информации, протоколы заседаний, совещаний СМ УССР, Министерства социального обеспечения УССР, МВД УССР, других органов власти и управления. Информации исполкома, его управлений о выполнении постановлений, решений, поручений, заданий, указаний СМ УССР, других органов власти и управления. Требования трудящихся ПО «Первомайскуголь» по выполнению постановления Совета Министров СССР. (24 декабря 1990 г. – 6 мая 1991 г.), 272 арк.

452. Спр. 6510. Постановления, директивные письма, сведения, информации, протоколы заседаний, совещаний, переговоров КМ УССР, Министерства финансов УССР, Государственного комитета УССР по материально-техническому снабжению, других органов власти и управления. Информации исполкома, его управлений о выполнении постановлений, решений, поручений, указаний СМ УССР, других органов власти и управления. Переписка исполкомов местных советов с КМ УССР о капитальных вложениях и материально-техническому снабжению (1 марта 1990 г. – 12 мая 1991 г.), 254 арк.

Ф. р-2448. Рада профспілок Ворошиловградської області

Оп. 6.

453. Спр. 657. Протокол и стенограмма V пленума областного совета профсоюзов. 4 апреля 1981 г., 240 арк.

454. Спр. 971. Протокол и стенограмма X пленума областного совета профсоюзов. 22 августа 1989 г., 96 арк.

455. Спр. 972. Протокол и стенограмма XI пленума областного совета профсоюзов. 28 ноября 1989 г. 110 арк.

456. Спр. 1011. Протокол и стенограмма II заседания СФНП Луганской области 20 июня 1991 г., 103 арк.

Ф. 3286. Лисичанський міський комітет КП України

Оп. 39.

457. Спр. 3. Протокол IV пленума горкома Компартии Украины. 29 августа 1989 г., 79 арк.

Ф. 6366. Первомайський міський комітет КП України

Оп. 37.

458. Спр. 8. Протокол IV пленума горкома Компартии Украины г. Первомайска Ворошиловградской области. 2 августа 1989 г., 59 арк.

Оп. 41.

459. Спр. 1. Протоколы VII и VIII пленумов горкома Компартии Украины. 2 марта – 5 июля 1991 г., 71 арк.

Ф. 6341. Кіровський міський комітет КП України

Оп. 39.

460. Спр. 18. Протокол III совместного пленума горкома и контрольной комиссии городской парторганизации. 18 апреля 1991 г., 32 арк.

Ф. 6369. Ровеньківський міський комітет КП України

Оп. 38.

461. Спр. 5. Протокол IV пленума горкома Компартии Украины. 4 августа 1989 г., 64 арк.

Оп. 39.

462. Спр. 1. Протокол II объединенного пленума Ровеньковского горкома Компартии Украины и контрольно-ревизионной комиссии городской парторганизации. 12 марта 1991 г., 57 арк.

Ф. 6394. Краснодонський міський комітет КП України

Оп. 35.

463. Спр. 6. Протокол V пленума горкома Компартии Украины. 4 августа 1989 г., 51 арк.

Оп. 39.

464. Спр. 5. Протокол V пленума горкома Компартии Украины от 16 мая 1991 г. (материалы к пленумам №№ 4 – 7, заседанию бюро горкома Компартии Украины. 17 января – 25 апреля 1991 г.), 57 арк.

Ф. 6403. Брянківський міський комітет КП України

Оп. 33.

465. Спр. 28. Протокол IV пленума горкома Компартии Украины. 19 августа 1989 г., 85 арк.

Ф. 6414. Антрацитівський міський комітет КП України

Оп. 35.

466. Спр. 3. Протокол IV пленума горкома Компартии Украины. 4 августа 1989 г., 79 арк.

Державной архів Львівської області

Ф. 3081. Червоноградський міський комітет КП України

Оп. 22.

467. Спр. 59. Протоколы IV – VI пленумов горкома Компартии Украины. 14.10.1989 г. – 29.12.1989 г., 81 арк.

468. Спр. 62. Протоколы № 9 – 19 заседаний бюро горкома Компартии Украины. 21.06.1989 г. – 20.12.1989 г., 173 арк.

469. Спр. 65. Материалы к протоколам № 14, 16, 18 заседанию бюро горкома Компартии Украины. 20.08.1989 г. – 16.11.1989 г., 100 арк.

470. Спр. 66. Протокол совещания партийно-хозяйственного актива города по вопросам социально-экономического развития города, организации идеологической работы в современной общественно-политической ситуации. Протокол встречи членов бюро горкома Компартии Украины с комсомольским активом города. 07.07.1989 г. – 14.09.1989 г., 76 арк.

471. Спр. 68. Информации, справки организационного отдела горкома партии о выполнении постановлений пленума, бюро горкома партии по вопросам перестройки организационной и политической работы парткомом треста «Укрзападуглестрой», подбора и воспитания кадров, активизации деятельности теркома профсоюза работников угольной промышленности, городского совета и народных депутатов. 24.05.1985г. – 29.12.1989, 58 арк.

472. Спр. 69. Информации, справки организационного отдела горкома партии о выполнении постановления бюро горкома Компартии Украины по вопросам работы руководителей, партийных организаций шахт и отдела рабочего снабжения в новых условиях хозяйствования, состояния техники безопасности на угольных предприятиях, обеспечении трудящихся услугами. 15.07.1987 г. – 18.10.1989 г., 46 арк.

473. Спр. 74. Справки, информации работников отдела оргпартрabоты о состоянии организационно-партийной работы в первичных организациях шахт, работе горкома партии с кадрами. Материалы отдела по подготовке и проведению выборов народных депутатов СССР, УССР, местных советов. Протоколы заседаний отдела. План работы отдела. Учеба партийного актива города. 12.01. – 28.12.1989 г., 56 арк.

474. Спр. 77. Протокол заседаний идеологической комиссии горкома партии и приложения к ним. 24.03 – 29.11.1989 г., 44 арк.

475. Спр. 78. Информация парткомиссии по вопросам внутрипартийной работы в первичной парторганизации шахты им. XXVII съезда КПСС. Планы работы. 02.01.1989 г. – 30.06.1989 г., 9 арк.

476. Спр. 84. Протоколы VII – X, I пленумів міськкому КП України (17.02.1990 – 26.12.90 pp.), 183 арк.

Российский государственный архив социально-политической истории

Ф. 17. ЦК ВКП(б)

Оп. 157.

477. Д. 452. Протокол и стенограмма заседаний XXI Кемеровской областной партийной конференции. Т. 1. 23 – 24 декабря 1988 г., 184 л.

478. Д. 2226. Протокол заседаний X пленума ЦК КП Украины. 10 – 11 октября 1988 г., 247 л.

479. Д. 2227. Протокол заседаний XI пленума ЦК КП Украины. 12 декабря 1988 г., 155 л.

Ф. 661 – Демократическая партия России

Оп. 1.

480. Д. 12. Стенограмма I съезда ДПР, состоявшегося 1 – 2 декабря 1990 г. в Москве; протоколы заседаний мандатной и счетной комиссий, сведения о количестве делегатов, список журналистов, аккредитованных на I съезд ДПР. Декабрь 1990 г., 160 л.

481. Д. 19. Стенограмма II съезда ДПР, состоявшегося 26 – 28 апреля 1991 г. в Москве. 26 – 28 апреля 1991 г., 394 л.

Российский государственный архив новейшей истории

Ф.1. ЦК КПСС

Оп. 10.

482. Спр. 17. Стенограмма семидесятого заседания XXVIII съезда КПСС. 12 июля 1990 г. Утреннее заседание.

Ф. 89. Коллекция

Перечень 8. 1990 г.

483. Д. 52. Об общественно-политической обстановке в западных областях Украины, 2 л.

Перечень 9.

484. Д. 89. О политических итогах митингов 24 – 25 февраля и необходимых выводов из этих событий (выписка из протокола № 182 заседания ПБ ЦК КПСС от 12 марта 1990 г.), 3 л.

Перечень 28.

485. Д. 32. № 01184 от 5.02.1991, № 01209 от 6.02.91. Телеграммы, обращения, письма трудовых коллективов, 96 л.

Перечень 30.

486. Д. 34. Исх. № 361-ал. от 05.05. 1990.

Перечень 33.

487. Д. 1. Пб-53 от 07.01.1991 г. О совещании министров в ЦК КПСС, 25 л.

Перечень 51.

488. Д. 16. Доклад КГБ СССР об итогах оперативно-служебной деятельности в 1989 г., 7 л.

Донецкий областной краеведческий музей

489. ДКМ нвф 8620. Протокол №1 общего собрания шахты «Калиновская-Восточная» объединения «Макеевуголь» от 17 июля 1989 г., 2 арк.

490. ДКМ км 8671/дс 11209. Протокол №1 – 1а заседания стачечного комитета шахты «Калиновская-Восточная» объединения «Макеевуголь» от 17 июля 1989 г., 2 арк.

491. ДКМ нвф 8621. Приказ № 1 забасовочного комитета шахты «Калиновская-Восточная» объединения «Макеевуголь» от 17 июля 1989 г., 1 арк.

Музей історії м. Горлівки

492. Легенда к акту 54 приема предметов на постоянное хранение. 24 августа 1990 г., 3 л.

493. НВФ 718. Правительственная телеграмма: первому секретарю горкома партии. 19.07.1989 г., 8 арк.

494. НВФ 722. Выписка из протокола № 4 заседания городского забастовочного комитета от 24 июля 1989 г. (ксерокопия), 2 арк.

495. НВФ 723. Выписка из протокола № 4 заседания городского забастовочного комитета от 24 июля 1989 г. (ксерокопия), 1 арк.

496. НВФ 786. Поручение Н. Рыжкова Л. Рябеvu (копия), 1 арк.

Макіївський художньо-краєзнавчий музей

497. Б. Н. Обращение макеевского стачкома к жителям города с обоснованием собственной позиции в рабочем движении. 1989 г., 1 арк.

498. Б. Н. Требования (шахты Ясиновская-Глубокая» 16 июля 1989 г.). – 1 арк.

499. Б. Н. Телеграмма за подписью Н. Рыжкова и С. Шалаева (копия). 16 июля 1989 г., 1 арк.
500. Б. Н. Телеграмма: Всем шахтерам Украины за подписью председателя объединенного стачечного комитета г. Макеевки В. М. Блищика. 19 июля 1989 г., 1 арк.
501. Б. Н. Правительственная телеграмма, за подписью Л. Рябева. Горкому партии, первому секретарю. 22 июля 1989 г., 1 арк.
502. Б. Н. Протокол рассмотрения требований, поставленных коллективами шахт г. Макеевки. 19 июля 1989 г., 3 арк.
503. Б. Н. Требования к министру и объединению коллективов шахт города Макеевки, 4 арк.
504. Б. Н. Записка председателя городского стачкома Р. Панюшина бюро Макеевского горкома КП Украины и резолюция первого секретаря горкома КП Украины В. Р. Жукова, 1 арк.
505. Б. Н. Развитие событий, связанных с забастовкой в Макеевке, 2 арк.
506. Б. Н. Решение стачечного комитета Макеевки 19 июля. 1989 г. 1 арк.
507. Б. Н. Требования к министерству угольной промышленности, СМ СССР от трудящихся ПО «Макеевуголь», 3 арк.
508. Б. Н. Обращение макеевского стачкома к жителям города, 2 арк.

Архів автора

509. Прокурору Донецкой области В. Г. Синюкову, прокурору г. Донецка Ю. Д. Литвинову. Информация о мерах, предпринятых прокуратурой Ворошиловского района г. Донецка по предотвращению забастовочных движений в районе. Июль 1989 г. (копия), 2 арк.
510. Начальнику управления по надзору за соблюдением прав граждан в социальной сфере Хвалину А. М. Информация прокурора Донецкой области В. Г. Синюкова. 13.09.1989 г. № 7/9-81 (копия), 2 арк.
511. Справка УВД по Донецкой области о результатах охраны правопорядка и общественной безопасности в период проведения забастовки горняками шахт Донецкой области с 16 июля по 25 июля 1989 г. (секретно). [копия]. Июль 1989 г., 3 арк.

512. Справка о результатах рассмотрения правоохранительными органами Донецкой области сигналов и заявлений стачкомов шахт области о совершенных преступлениях. Донецк. 21 ноября 1989 г., 2 арк.
513. Статистические данные о численности работников угольной и металлургической промышленности и их заработной плате в г. Енакиеве за 1989 – 1990 гг., 2 арк.
514. Сведения о построенной и выделенной жилой площади предприятиям Минуглепрома СССР в 1989 г. за счет долевого участия.
515. Данные о выделении жилья производственным объединениям по добыче угля, построенного в счет долевого участия в 1986 – 1989 гг., 2 арк.
516. Прокурору Донецкой области государственному советнику юстиции 2-го класса Синюкову В. Г. Докладная ГОВД о ходе проверок информации, сообщений, поступивших от стачечных комитетов в 1989 г. Февраль 1990 г., 2 арк.
517. Письмо прокурору г. Донецка советнику юстиции Литвину Ю. Д. от 12 марта 1990 г.
518. Справка о выполнении протокола о согласованных мерах между шахтерским стачечным комитетом г. Макеевки и комиссией Совета Министров СССР и ВЦСПС (20–22 июля 1989 г.) на 10 апреля 1990 г., 18 арк.
519. Анализ объема товарооборота за 1990 г., 2 арк.
520. Городскому стачечному комитету. Письмо [администрации, СТК и профкома торгового комплекса «Белый лебедь»] от 15 февраля 1990 г. № 531, 1 арк.
521. Справка об обеспечении фондами непродовольственных товаров УРСа Минуглепрома СССР в 1991 году [Зам. начальника управления Е. Н. Шестопалова], 3 арк.
522. Информация о ходе выполнения Протокола согласованных мер между шахтерским стачечным комитетом г. Донецка и комиссией Совета Министров СССР и ВЦСПС от 20 – 22 июля 1989 года и Постановления СМ СССР №608 от 03.08.89 г. по объединению «Донецкуголь». 1 апреля 1990 г., 28 арк.
523. О выполнении мероприятий по реализации совместных решений, принятых правительственной комиссией с участием ВЦСПС и забастовочными комитетами

трудящихся предприятий Донецкой и Днепропетровской областей (приложение № 3 к постановлению Совмина СССР от 3 августа 1989 г. № 608 на 1 апреля 1990 г.), 7 арк.

524. О выполнении мероприятий по реализации совместных решений, принятых правительственной комиссией с участием ВЦСПС и забастовочными комитетами трудящихся предприятий Ворошиловградской области (приложение № 4 к постановлению Совмина СССР от 3 августа 1989 г. № 608 на 1 апреля 1990 г.), 6 арк.

525. Прокурору г. Донецка советнику юстиции Литвину Ю. Д. от 12 марта 1990 г., 1 арк.

526. Таблица состояния производственного травматизма на предприятиях базовых отраслей народного хозяйства области. 1990, 1 арк.

527. Таблица производственного травматизма среди подземных рабочих предприятий угольной промышленности Донецкой области за 1990 г. и первое полугодие 1991 года [Данные округа Госгортехнадзора УССР], 1 арк.

528. Политическое заявление шахты «Южнодонбасская № 3». 31 мая 1990 г., 1 арк.

529. Обращение шахтеров шахт «Южнодонбасская № 1» и «Южнодонбасская № 3» к Президенту СССР М. С. Горбачеву, Верховному Совету СССР, правительству СССР, Минуглепрому СССР 31 мая 1990 г., арк. 1 – 2.

530. Показатели экономического и социального развития Донецкой области. 1990, 7 арк.

531. О строительстве и передаче жилья предприятиям и организациям Минуглепрома за счет долевого участия в 1990 году. [Письмо в Государственный комитет Украинской ССР по экономике]. 12.02.91. 12-764. [Заместитель председателя Донецкого исполкома Е. И. Корягин], 2 арк.

532. Сводка о численности бастующих в разрезе угольных объединений / Информационно-вычислительная система Донецкого облисполкома. 17, 20, 21, 24 апреля 1991 г., 8 арк.

II. Опубліковані документи КПРС, КП України

533. КПСС. Съезд. 25-й. Москва. 1976.

Материалы XXV съезда КПСС. – М. : Политиздат, 1976. – 256 с.

534. КПСС. Съезд. 26-й. Москва. 1981.

Материалы XXVI съезда КПСС. – М. : Политиздат, 1981. – 223 с.

535. КПСС. Съезд. (27; 1986; Москва).

Материалы XXVII съезда КПСС. – М. : Политиздат, 1987. – 351 с.

536. КПСС. ЦК КПСС. Пленум (1986, июнь)

Материалы Пленума Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 16 июня 1986 г. – М. : Политиздат, 1986. – 62 с.

537. КПСС. ЦК. Пленум (1987, январь)

Материалы Пленума Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза, 27 – 28 января 1987 г. – М. : Политиздат, 1987. – 92 с.

538. КПРС. Конференція (19; 1988; Москва). Резолюції XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу: Прийняті 1 липня 1988 р. – К.: Політвидав України, 1988. – С. 9.

539. Пленум ЦК КПСС. Выступления в прениях по докладу // Правда. – 1990. – 6 февраля. – С. 4.

540. О фактах политического вандализма и противоправных действиях в отношении памятников В. И. Ленину. Постановление ЦК КПСС. 14 августа 1990 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 9. – С. 11– 12.

541. Информационное сообщение об объединенном Пленуме ЦК КПСС и ЦКК КПСС // Правда Украины. – 1991. – 27 апреля.

542. Горбачев М. С. Немеркнущие традиции трудового подвига: речь и заключ. слово на встрече в ЦК КПСС с ветеранами стахановского движения, передовиками и новаторами производства 20 января 1985 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1985. – 16 с.

543. Горбачев М. С. Интервью ЦТ 23 июля 1989 г. // Вечерний Донецк. – 1989. – 24 июля.

544. Горбачев М. С. Только сообща: выступление на встрече с представителями шахтеров страны 3 апреля 1991 г. // Знамя коммунизма. – 1991. – 11 апреля.

545. КП України, 3'їзд, 25-й. Київ. 1976.

XXV з'їзд Компартії України. 10 – 13 лютого 1976 р. Стенографічний звіт. – К. : Політвидав України, 1976. – 473 с.

546. КП України. Съезд. 26-й. Киев. 1981.

XXVI съезд Компартии Украины. 10 – 12 февраля 1976 г. Стенографический отчет. – К. : Политиздат Украины, 1981. – 473 с.

547. КП України, 3'їзд, 27-й. Київ. 1986.

XXVII з'їзд Компартії України. 6 – 8 лютого 1986 р. Стенографічний звіт. – К. : Політвидав України, 1986. – 359 с.

548. О текущем моменте: Постановление Пленума ЦК Компартии Украины // Правда Украины. – 1990. – 24 февраля.

III. Документи Міжнародної організації праці

549. Список ратифікацій Конвенції N 159 Міжнародної організації праці "Про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів" (993_065) (Женева, 20 июня 1983 года (по состоянию на 31 декабря 1991 года). – Режим доступа до док.: http://uazakon.com/documents/date_7x/pg_ihgywh.htm

550. Список ратификаций Конвенции N 148 Международной организации труда "О защите трудящихся от профессионального риска, вызываемого загрязнением воздуха, шумом и вибрацией на рабочих местах" (993_051) (Женева, 20 июня 1977 года) (по состоянию на 31 декабря 1991 года) – Режим доступа до док.: http://uazakon.com/documents/date_7x/pg_ihgywd.htm

551. Список ратификаций Конвенции N 45 Международной организации труда "Относительно применения труда женщин на подземных работах в шахтах любого рода (993_134) (Женева, 21 июня 1935 года) (по состоянию на 31 декабря 1991 года) – Режим доступа до док.: http://uazakon.com/documents/date_7x/pg_ihgmrx.htm

552. Список ратификаций Конвенции N 150 Международной организации труда "О регулировании вопросов труда: роль, функции и организация" (993_024) (Женева, 26 июня 1978 года) (по состоянию на 31 декабря 1991 года) – Режим доступа до док.: http://uazakon.com/documents/date_7x/pg_ihgywc.htm

553. Жернигон Б. Принципы МОТ в отношении права на забастовку / Б. Жернигон, А. Одеро, Г. Гуидо. – Женева : Международ. орг. труда, 2001. – 60 с.

IV. Документи З'їздів народних депутатів СРСР, Верховної Ради СРСР,

Президента СРСР

Закони СРСР

554. Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Конституции (основные законы) Союза Советских Социалистических Республик. – М. : Юридическая литература, 1978. – 573 с.

555. Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних республік. Із змінами і доповненнями, внесеними Законом СРСР від 1 грудня 1988 року на сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. – К. : Політвидав України, 1988. – 61 с.

556. Про внесення змін і доповнень до Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання). 3 серпня // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 9. – 9 серпня. – С. 330 – 331.

557. Про внесення змін і доповнень до Закону СРСР «Про кооперативи в СРСР». 16 жовтня 1989 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 19. – 18 жовтня. – С. 485 – 486.

558. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). 10 жовтня 1989 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 19. – 18 жовтня. – С. 473 – 477.

559. Про підприємства в СРСР. 4 червня 1990 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 25. – 20 червня. – С. 639 – 656.

560. Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР. 15 травня 1990 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1990. – №23. – 6 червня 1990. – С.531 – 569.

561. Про професійні спілки, права та гарантії їхньої діяльності // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 51. – 19 грудня 1990 р. – С. 1336 – 1342.

Постанови З'їздів народних депутатів СРСР

562. Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 3. – 28 червня. – С. 100 – 116.

563. О положении страны и первоочередных мерах по преодолению сложившейся кризисной социально-экономической и политической ситуации. 27 декабря 1990 г. // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1991. – №1. – 2 січня. – С.4-7.

Постанови Верховної Ради СРСР

564. Про оподаткування фонду оплати праці державних підприємств (об'єднань). 3 серпня // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 9. – 9 серпня. – С. 332 –333.

565. Про проекти Закону про власність в СРСР; Основ законодавства Союзу РСР; Закону республік про землю, Закону республік про оренду і орендні відносин в СРСР, Закону про єдину податкову систему СРСР, Закону про соціалістичне підприємство. 3 жовтня 1989 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 17. – 4 жовтня. – С. 463 – 464.

566. Про невідкладні заходи щодо забезпечення безперебійного функціонування залізничного транспорту та базових галузей народного господарства. 3 жовтня 1989 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 17. – 4 жовтня. – С. 465.

567. Про впорядкування торгівельно-закупівельної діяльності кооперативів і регулювання цін на товари (послуги), що надаються кооперативами населенню та організаціям 17 жовтня 1989 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 19. – 18 жовтня. – С. 487 – 489.

568. Про додаткові заходи щодо стабілізації споживчого ринку і посилення державного контролю за цінами. 20 листопада 1989 р. // Відомості з'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 24. – 22 листопада. – С. 629 – 632.

569. Про невідкладні заходи екологічного оздоровлення країни. 27 листопада 1989 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 25. – 29 листопада. – С. 657 – 661.

570. Про проект Закону про відпуски // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 25. – 29 листопада. – С. 670.

571. Про порядок введення в дію Закону СРСР «Про пенсійне забезпечення громадян СРСР» // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 23. – 6 червня. – С. 531 – 569.

572. О забастовках шахтеров. 21 марта 1991 г. // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 13. – 27 марта. – С. 434.

573. О приостановлении забастовок на предприятиях угольной промышленности страны. 26 марта 1991 г. // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 14. – 3 апреля 1991 г. – С. 481.

Укази Президії Верховної Ради СРСР

574. Об оренді і орендних відносинах. 7 квітня 1989 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 15. – 12 квітня. – С. 3-9.

575. Про внесення змін та доповнень до Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» та деяких інших законодавчих актів СРСР. 8 квітня 1989 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 15. – 12 квітня. – С. 9. – 11.

Звернення Верховної Ради СРСР

576. Звернення Верховної Ради СРСР до радянського народу. 25 липня 1989 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 8. – 2 серпня. – С. 280– 281.

Укази Президента СРСР

577. Про невідкладні заходи щодо стабілізації господарських зв'язків у IV кварталі 1990 р. і протягом 1991 р. 27 вересня 1990 р. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 40. – 3 жовтня. – С. 984.

578. Про запобігання вчиненню наруги над пам'ятниками, що пов'язані з історією держави та її символами. 13 жовтня 1990 г. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 42. – 10 жовтня. – С. 1060 – 1061.

579. Про посилення робітничого контролю з метою наведення ладу у зберіганні, транспортуванні та торгівлі продовольством і товарами народного споживання. 30 листопада 1990 г. // Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 49. – 5 грудня. – С. 1301 – 1302.

580. О мерах по обеспечению борьбы с экономическим саботажем и другими преступлениями в экономике. 26 января 1991 г. // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 5. – 30 января. – С. 228 – 229.

581. О необложных мерах по обеспечению стабильной работы базовых отраслей народного хозяйства. 13 мая 1991 г. // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 21. – 22 мая. – С. 821 – 822.

582. О минимальном потребительском бюджете // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 22. – 29 мая. – С. 853 – 854.

VI. Постанови Кабінету Міністрів СРСР

583. О мерах по повышению заработной платы работников угольной (сланцевой) промышленности в 1991–1992 годах 3 апреля 1991 г.: // Социалистический Донбасс. – 1991. – 6 апреля.

584. О дополнении списка работ и профессий, дающих право на пенсию, независимо от возраста при занятости на этих не менее 25 лет. // Социалистический Донбасс. – 1991. – 6 апреля.

585. О разрешении предприятиям угольной промышленности реализации части углей по договорным ценам // Социалистический Донбасс. – 1991. – 6 апреля.

V. Документи Верховної Ради УРСР

Закони УРСР

586. Про мови в Українській РСР. 28 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – Додаток до № 45. – 1989. – 9 листопада. – С. 58 – 66.

587. Про економічну самостійність Української РСР. 3 серпня 1990 р. // // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 31. – 21 серпня. – С. 660 – 665.
588. Про власність. 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 20. – 14 травня. – С. 523 – 537.
589. Про внесення змін і доповнень до Кодексу Законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки. 20 березня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 23. – 4 червня 1991 р. – С. 587 – 599. Про підприємства в Українській РСР. 27 березня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 24. – 11 червня 1991 – С. 618 – 629.
590. Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України. 10 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 46. – 12 листопада. – С. 1319 – 1320.

Постанови Верховної Ради УРСР

591. Про внесення міста Першотравенська Дніпропетровської області до категорії міст обласного підпорядкування. 8 серпня 1989 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 34. – 14 серпня 1989 р. – С. 390.
592. Про віднесення селища міського типу Вугледар Донецької області до категорії міст районного підпорядкування. 2 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1989. – № 42. – 17 жовтня. – С. 412.
593. Про державний план економічного і соціального розвитку Української РСР на 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1989. – № 50. – 12 грудня. – С. 734 – 738.
594. Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню. 17 лютого 1990 р. // Відомості Верховної Ради. – № 11. – 13 березня. – С. 179 – 185.
595. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 31. – 31 липня 1990 р.
596. Про внесення міста Тернівки Донецької області до категорії міст обласного підпорядкування. 2 серпня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 33. – 9 серпня. – С. 488.

597. Про внесення міста Димитрова Донецької області до категорії міст обласного підпорядкування. 2 серпня 1990 р. // Там само. – С. 489.
598. Про реалізацію Закону «Про економічну самостійність Української РСР». 3 серпня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 34. – 21 серпня 1990 р. – С. 660.
599. Про питання щодо націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території України 15 жовтня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 44. – 30 жовтня 1990 р. – С. 813.
600. Про управління державним майном Української РСР 15 жовтня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 44. – 30 жовтня 1990 р. – С. 813.
601. Про стабілізацію господарських зв'язків у IV кварталі 1990 р. і в 1991 р. 15 жовтня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 44. – 30 жовтня 1990 р. – С. 814 – 815.
602. О положении в шахтерских регионах республики. 28 февраля 1991 г. // Правда Украины. – 1991 г. – 2 марта.
603. О передаче предприятий и организаций металлургической и угольной промышленности СССР, расположенных на территории Украинской ССР, в собственность республики // Уголь Украины. – 1991. – № 3. – С. 3.
604. Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки». 6 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 27. – 1991. – 2 липня. – С. 711.

Постанови Президії Верховної Ради УРСР

605. Про розгляд державними установами і господарськими органами республіки звернень громадян з екологічних питань // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1989. – № 33. – 31 липня 1989 р. – С. 375 – 377.
606. Про рішення Червоноградської міської Ради народних депутатів Львівської області від 20 липня 1990 року «Про виконання політичних вимог трудящих м. Червонограда, прийнятих під час страйку 11 липня 1990 року. // Там само. – С. 488.

607. Про порушення Закону Української РСР «Про порядок використання пам'яток історії та культури». 11 вересня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 40. – 2 жовтня. – С. 728.

608. Про порядок застосування Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про заходи щодо поліпшення забезпечення населення республіки сільськогосподарськими продуктами» // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 46. – 13 листопада. – С. 856.

609. Про вдосконалення системи оплати плдаці в народному господарстві України. 18 березня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 15. – 9 квітня. – С. 388.

610. Про організацію громадського контролю за виконанням рішень уряду, прийнятих за вимогами шахтарських колективів // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 28. – 9 липня. – С. 737.

Укази Президії Верховної Ради УРСР

611. Про відповідальність за порушення порядку провезення за кордон товарів народного споживання. 3 серпня 1990 // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 34. – 21 серпня. – С. 667.

612. Про заходи щодо поліпшення забезпечення населення республіки сільськогосподарськими продуктами. 19 вересня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 40. – 2 жовтня. – С. 731.

Офіційні повідомлення

613. На сесії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 29. – 17 липня. – С. 558 – 559.

614. На сесії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 30. – 24 липня. – С. 590 – 591.

615. Засідання Президії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 14. – 2 квітня. – С. 379 – 380.

616. Засідання Президії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 15. – 9 квітня. – С. 399 – 400.
617. На третій сесії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 18. – 30 квітня. – С. 491 – 492.
618. На третій сесії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 19. – 7 травня. – С. 517 – 518.
619. Взаимосогласованный протокол парламентской комиссии Верховного Совета УССР, правительства республики и представителей совета бастующих коллективов шахтёров 17 – 18 апреля 1991 г. // Голос Украины. – 1991. – №77. – 30 апреля.

Стенограми засідань Верховної Ради УРСР

620. Засідання п'ятдесят шосте Верховної Ради Української РСР. 5 липня 1990 року. – Режим доступу до док.: http://www.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL11/050790_56.htm
621. Засідання двадцять восьме Верховної Ради Української РСР. 22 березня 1991 р. : Режим доступу до док. : http://www.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL13/220391_28.htm
622. Засідання тридцять восьме Верховної Ради Української РСР. 18 квітня 1991 р. Режим доступу до док. : http://www.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL13/180491_38.htm

VI. Збірки документів і матеріалів, документи, викладені в інтернет-виданнях, з історії робітничого руху

623. Забастовка: вынужденная мера защиты законных прав, но тот ли это путь? / [сост. А. Т. Гарилов, Н. И. Лавров]. – М. : Профиздат, 1989. – 176 с.
624. Костюковский В. Кузбасс: Жаркое лето 89-го. Хроника, документы, впечатления очевидца. Размышления публициста / В. Костюковский. – М. : Современник. – 1990. – 231 с.
625. I съезд шахтеров СССР. – Ч. II. – Донецк: Гортипография, 1990. – 70 с.
626. Ледин И. Д. На изломе. Рабочее движение Западного Донбасса. Док. издание. / И. Д, Ледин. – Д. : – ІМЕ-прес. – 2008. – Кн. 1. – 208 с.
627. Рабочее движение Кузбасса: Сб. док. и мат. / [ред. кол. Л. А. Гордон, Э. В. Клопов, Л. Н. Лопатин]. – Кемерово: Современная отечественная книга, 1993. – 622 с.

628. Русначенко А. Пробуждення: Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 рр./ Русначенко А. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 1995. – Кн. 2: Документи і матеріали. – 376 с.
629. Резолюция II съезда СОЦПРОФ СССР «О поддержке демократических сил». [Донецк, 13 февраля]. [1991, февраль]. – Режим доступа до док. [://http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/11.htm](http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/11.htm).
630. Постановление Республиканского Координационного Совета СОЦПРОФ СССР [о поддержке политики Председателя Верховного Совета РСФСР Б. Н. Ельцина. 1991, февраль]. [Донецк, 1991, февраль]. – Режим доступа до док. [://http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/11.htm](http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/11.htm).
631. Премьер-министру СССР В. С. Павлову. Письмо С. В. Храмова от имени СОЦПРОФ в связи с забастовкой угольщиков. [1991, март]. – Режим доступа до док. [>// http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/11.htm](http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/11.htm)
632. Заявление Пленама Координационного Совета СОЦПРОФ СССР о деятельности стачечных комитетов [1991, май]. – Режим доступа до док.: [>//http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/11.htm](http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/11.htm)

VII. Статистичні матеріали

633. Производство продуктов питания и обеспечение ими населения области в 1985–1989 гг.: Статистический сборник / Госкомстат УССР. Донец. обл. упр. статистики. – Донецк, 1989. – 23 с.
634. Труд и заработная плата в народном хозяйстве Донецкой области за I полугодие 1989 г. : статистический бюллетень № 11/165. / Госкомстат УССР. Донец: обл. упр. статистики. – Донецк, 1989. – 69 с.
635. О социально-экономическом положении Донецкой области в 1989 г. / Госкомстат УССР. Донец. обл. упр. статистики. – Донецк, 1990. – 23 с.
636. О социальных проблемах шахтеров Донецкой области / Госкомстат УССР. Донец. обл. упр. статистики. – Донецк, 1990. – 32 с.
637. О социально-экономическом положении Донецкой области в 1990 г. / Госкомстат УССР. Донец. обл. упр. статистики. – Донецк, 1991. – 21 с.

638. О социальном развитии Донецкой области за последнее десятилетие / Министерство статистики УССР. Донец. обл. упр. статистики. – Донецк, 1991. – 16 с.
639. О выполнении государственного плана экономического и социального развития Донецкой области за первое полугодие 1991 г. / Госкомстат УССР. Донец. обл. упр. статистики. – Донецк, 1991. – 124 с.
640. Экспресс-информация «О потерях из-за забастовок в народном хозяйстве области за I полугодие 1991 г. / Госкомстат УССР. Донец. обл. упр. статистики, – Донецк, 1991. – 1 арк.
641. Основные показатели по угольной промышленности СССР. Аналитический материал к докладу Министра на Втором съезде шахтеров. – М.: МУП СССР, 1990. – 82 с.
642. Угольная промышленность Украины в 1990 г. // Уголь Украины. – 1991.– № 4 – С. 55.
643. Итоги года: выдержали только арендаторы (Донецкое областное управление статистики) // Социалистический Донбасс. – 1991. – 25 января.
644. О состоянии угольной промышленности в контексте экономического развития Донецкой области: Экономический доклад за 1990 – 2003 гг. / Госкомиздат Украины. Глав. упр. статистики в Донец. обл. – Донецк, 2004. – 9 с.;

VIII. Опубліковані документи з'їздів НРУ та УРП

645. Доповідь В. Яворівського на I з'їзді НРУ за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 21 вересня.
646. Другі Всеукраїнські збори Народного руху України 25 – 28 жовтня 1990 р.: Документи. – К., 1990. – 71 с.
647. Ейсмонт В. УРП, 1990 – 1994 : дати, події, факти / В. Ейсмонт. – К., 1994. – 39 с.

IX. Мемуарна література

648. Авалиани Т. К 15-летию забастовки в Кузбассе. – Режим доступу до ст. : <http://vorkuta-rkrp.narod.ru/avaliani.html>.
649. Білецький В. Народний Рух: роздуми про здійснене і майбутнє / В. Білецький // Схід. – 2009. – Вересень (спецвипуск). – С. 17–20.

650. Болдырев Ю. «Главное – перелом в сознании горняков» / Ю. Болдырев // Сбойка [угольная газета Украины]. – 2009. – №5 (145). – Июль. – С. 18.
651. Волинко Н. Донецкий стачком в зеркале правды / Н. Волинко // Мы и закон. – 1997. – 12 мая. – С. 10.
652. Волинко Н. «...Когда шли к обкому, у нас самоспасатели были накручены на руках» / Н. Волинко // Сбойка. – 2009. – №5 (145). – Июль. – С. 16.
653. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. В 2-х кн. / М. С. Горбачев. – М. : Новости, 1995. – 600 с.
654. Горбачев М. Неоконченная история: Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Славиним / Автор-составитель Славин Б. / М. С. Горбачев. – М. : ОЛМА–Пресс, 2001. – 210 с.
655. Ельцин Б. Н. Записки президента / Б. Н. Ельцин. – М. : Огонек, 1994. – 415 с.
656. Жовніренко М. Народний Рух у Донецьку / М. Жовніренко // Схід. Спецвипуск. – Вересень. – 2009. – С. 38 – 40.
657. Жуков В. Р. Дороги, пройденные вместе // «В звании народного»: генеральный директор «Макеевугля» В. И. Кузяра в воспоминаниях современников / сост. В. Г. Лященко. – Луганськ : Промдрук, 2008. – С. 60 – 63.
658. Зарецкий В. А. Слово это было вчера... // В звании «народного». Генеральный директор «Макеевугля» Владимир Иосифович Кузяра в воспоминаниях современников / сост. В. Г. Лященко. – Луганськ : Промдрук, 2008. – С. 103 – 105.
659. Иоффе Ю. Я. Один на один с системой: воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины / Ю. Я. Иоффе. – Луганськ : Лугань, 1995. – 304 с.
660. Казун Ф. Ложняк: Дневниковые записи. Раздумья. Диалоги с участниками, вовлеченными в гущу событий 1989 – 1991 гг. Кн. в 2-х частях / Ф. Казун. – Луганськ : Копицентр, 2002. – 236 с.
661. Капто А. С. Политбюро ЦК КПСС в годы перестройки / А. С. Капто. // Историческая наука и образование на рубеже веков. – М., 1999. – С. 39 – 60.
662. Коврига В. Век борьбы и труда / В. Коврига . – Д. : Лира, 2006. – 416 с.
663. Кравчук Л. М. Останні дні імперії ... Перші роки надії / Л. М. Кравчук. – К. : Довіра, 1994. – 230 с.

664. Кравчук Л. М. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні / Л. М. Кравчук. – К. : Інтелект, 2001. – 190 с.
665. Кравчук Л. М. Маємо то, що маємо: спогади і роздуми. /Л. М. Кравчук. – К. : Століття, 2002. – 392 с.
666. Красильников Р. Призраки с улицы Чайковского: шпионские акции ЦРУ США в Советском Союзе и Российской федерации в 1979 – 1992 гг. / Р. Красильников. – М. : Гея итэ руш, 1999. – 299 с.
667. Крылов М. «Нет бывшего шахтерского братства. Даже внутри Украины!» // Сбойка [угольная газета Украины]. – 2009. – № 5. – Июль. – С. 17.
668. Крючков В. Личное дело. Три дня и вся жизнь / В. Крючков. – М. : Олимп. – 2001. – 496 с.
669. Крючков Г. Трудные уроки: раздумья бывшего партийного работника / Г. Крючков. – К. : Оріяни, 2004. – 352 с.
670. Лигачев Е. К. Предостережение / Е. К. Лигачев. – М. : Газета «Правда». – 432 с.
671. Лукьянов А. Н. В водовороте российской смуты / А. Н. Лукьянов. – М. : Книга и бизнес, 1999. – 432 с.
672. Ляшко А. П. Груз памяти. Воспоминания: Трилогия / А. П. Ляшко. – Кн. 3, ч. 2: На ступенях власти. – К. : Деловая Украина, 2001. — 525 с.
673. Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе // Киевский вестник. – 1992. – 2 декабря.
674. Мэтлок Дж. Ф. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза / Дж. Ф. Мэтлок. – М. : «Рудомино», 2003. – 579 с.
675. Павлов В. Август изнутри. Горбачевпутч / В. Павлов. – М. : Деловой мир, 1993. – 128 с.
676. Погребняк Я. Не предам забвению. Записки профессионального партийного работника / Я. Погребняк. – К. : ИПЦ «Летопись – ХХ», 1999. – 399 с.
677. Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств / Н. И. Рыжков. – М. : Новости, 1992. – 400 с.

678. Рыжков Н. И. Я из партии по имени Россия / Н. И. Рыжков. – М. : Обозреватель, 1995. – 408 с.
679. Рыжков Н. И. 10 лет великих потрясений / Н. И. Рыжков – М. : Ассоциация «Книга. Просвещение. Милосердие». – 1995. – 576 с.
680. Рыжков Н. И. Возвращение в большую политику / Н. И. Рыжков – М. : РАУ – Ун-т, 1998. – 509 с.
681. Скубко Ю. Заметки по истории ДС – первой оппозиционной партии в СССР / Ю. Скубко. – М. : Свободное слово, 1995. – 123 с.
682. Тэтчер М. Искусство управления государством: Стратегия для изменяющегося мира / М. Тэтчер. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 469 с.
683. Храмов С. В. С точки зрения нестороннего наблюдателя. – Режим доступа до ст. : http://www.nasledie.ru/oborg/2_18/0103/index.htm
684. Черняев А. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям / А. Черняев. – М. : Прогресс–Культура. – 1993. – 528 с.
685. Черняев А. С. 1991 год: Дневник помощника Президента СССР. 1997. / А. С. Черняев. – Режим доступа до кн. : <http://resinos.ru/lib/policy/a/5550.25.html>.
686. Шахназаров Г. С вождями и без них / Г. Шахназаров. – М. : Вагриус, 2001. – 591 с.
687. Широин В. Под колпаком контрразведки / В. Широин. – М.: Палея. – 1996. – 400 с.
688. Яковлев А. Омут памяти / А. Яковлев. – М. : Вагриус, 2001. – 604 с.

Х. Наукові публікації

Монографії

689. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ : Міто НВ, 2009. – 882 с.
690. Акимов А. С. Технический прогресс на шахтах Западного Донбасса / А. С. Акимов. – Д.: Промінь, 1981. – 87 с.
691. Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999 р.р.) : навч. посіб. / Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : ЕксОб, 2000. – 294 с.

692. Амитан В. Н. Территориальные особенности диверсификации промышленных городов Донбасса / В. Н. Амитан, А. А. Лукьянченко, Ю. Д. Денисов. – Донецк : ИЭП НАН Украины, Юго-Восток, ЛТД, 2001. – 58 с.
693. Амоша А. И. Угольная промышленность Украины: проблемы и решения / А. И. Амоша, Б. М. Биренберг. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 1999. – 95 с.
694. Андреев В. П. Шахтеры и шахтерское движение в Кузбассе в 1989 – 1991 гг. / В. П. Андреев, Д. В. Воронин. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2002. – 159 с.
695. Баран В. К. Україна: новітня історія 1945–1991 / В. К. Баран. – Львів : НАН, Ін-т українознавства, 2003. – 667 с.
696. Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю : курс лекций / А. С. Барсенков. – М. : Аспект-пресс, 2002. – 367 с.
697. Бекешкіна І. Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні / І. Е. Бекешкіна. – К. : Абрис, 1994. – 47 с.
698. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 рр.) : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Кондор, 2008. – 357 с.
699. Борисов В. Забастовки в угольной промышленности: (анализ шахтерского движения за 1989 – 1999 гг.) / В. Борисов ; Ин-т сравн. исслед. трудовых отношений. – М. : ИСИТО, 2001. – 416 с. – Режим доступа до кн.: www.isito.org/u_files/borisov_zabastovki_1989_99.doc
700. Боффа Дж. От СССР к России: история неоконченного кризиса. 1964 – 1994 гг. : пер. с итал. / Дж. Боффа. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 318 с.
701. Буланкин В. И. Становление внесистемной оппозиции, 1987 – 1991 гг. / В. И. Буланкин; Сибирская гос. геодез. акад. – Новосибирск, 2003. – 40 с.
702. Бурносов В. Ф. Соціально-економічне становище та політичне життя в Донбасі (1989 – 1994 рр.) / В. Ф. Бурносов – Донецьк : ДонДУ, 1995. – 98 с.
703. Витковски А. Пятилетка без плана. Украина, 1991 – 1996: формирование национального государства, экономики, элиты / А. Витковски ; [пер. с нем. Комарова Н. ; лит. ред. Леви А.] ; Нем. ин-т сотрудничества и развития. – К. : Сфера. – 1998. – 240 с.

704. Власть и оппозиция: российский политический процесс XX столетия / [ред. кол. В. Журавлев, О. Волобуев, М. Горшков и др.]. – М. : Рос. полит. энцикл., 1995. – 400 с.
705. Водолазов Г. Дано иное. От номенклатурного социализма к номенклатурной демократии / Г. Водолазов. – М. : Эпицентр ; Харьков : Фолио, 1996. – 167 с.
706. Вугільний Донбас у другій половині XX століття / [В. М. Василенко, О. М. Данілін, З. Г. Лихолобова та ін.] ; під ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 317 с.
707. Гайдар Е. Гибель империи. Уроки для современной России / Е. Гайдар. – Режим доступу до кн. : http://bookz.ru/authors/egor-gaidar/gibel_i_296/1-gibel_i_296.html).
708. Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму, що далі? / А. Гальчинський – К. : Українські пропілеї, 1996. – 160 с.
709. Гарань О. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України) / О. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 197 с.
710. Геллер М. История России, 1917 – 1995. [В 4 т.]. Т. 3 / М. Геллер. – М. : МИК, – 2001. – 476 с.
711. Горелик Ф. Кто и как взорвал СССР? / Ф. Горелик. – Ростов н/Д, 2004. – 195 с.
712. Добровольська Г. О. Професійні спілки України за умов утвердження незалежної держави (1990 – 2002 рр.) / Г. О. Добровольська. – Донецьк : Норд-Прес, 2007. – 428 с.
713. Додонов А. Ф. КПСС и рабочий класс в общественно-политической жизни страны (60–80-е годы) / А. Ф. Додонов ; АОН при ЦК КПСС, Укр. науч.-исслед. центр идейно-полит. воспитания АПН СССР. – М. ; Запорожье : АПН СССР, 1990. – 228 с.
714. Додонов А. Ф. Рецессия политической активности рабочих СССР, 1961 – 1985 гг. / Додонов А. Ф. ; Запорож. ин-т гос. и муниципал. упр.– Запорожье : Видавець, 1998.– 302 с.
715. Додонов А. Ф. Политическое поведение рабочих в 1961 – 1991 гг. / А. Ф. Додонов ; Запорож. ин-т гос. и муниципал. упр. – Запорожье : Видавець, 2000. – 212 с.

716. Докашенко В. М. Профспілки і тоталітаризм: ілюзії та реалії 70-х – 80-х років / В. М. Докашенко. – Донецьк : ДНУ, 1999. – 356 с.
717. Доленко А. Н. Классовая борьба в СССР в 1970 – 1980-е годы и реставрация капитализма : ист. очерки / А. Н. Доленко – М. : ВИП, 1996. – 263 с.
718. Зиновьев А. Партия будущего. – М. : Эксмо, 2003. – 241 с.
719. Ильин В. И. Власть и уголь: шахтерское движение Воркуты (1989 – 1998 гг.) / В. И. Ильин ; Сыктывкарский гос. ун-т, Ин-т сравнит. исслед. трудовых отношений. – Сыктывкар, 1998 – 270 с. – Режим доступа до кн.: <http://warwick.ac.uk/russia/Ilyinbook>.
720. Истина и метод. Основы философской герменевтики : пер. с нем. / общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – Режим доступа до кн.: http://Philosophy/ru//library/gadamer_istina_metod.pdf.
721. История городов и сел Украинской ССР. В 26 т. / глав. ред. кол.: Тронько П. Т., Бажан М. П. Билогуров М. К. Донецкая область / ред. кол. Ерхов Г. П. (пред.) [и др.]. – К. : Укр. советская энцикл., 1976. – 991 с.
722. История государства и права России : учебник для студ. вузов, обуч. по спец. «Юриспруденция» / С. Г. Кара-Мурза, В. М. Курицин, С. А. Чибиряев. – М.: Былина, 2000. – 529 с. – Режим доступа до кн.: http://www.hrono.ru/libris/lib_k/pravo9.html.
723. Казун Ф. Углем крещенные: очерки истории становления и развития угольной промышленности Антрацитовского угольного района и города Антрацит / Ф. Казун, С. Яценко. – Антрацит : Копицентр, 2006. – 432 с.
724. Кара-Мурза С. Антисоветский проект: тропы практического разума / Кара-Мурза С. – М. : Алгоритм, 2002. – 284 с.
725. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. Учебное пособие / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2005. – Режим доступа до кн.: www.koob.ru.
726. Карабанов М. М. Від всевладдя до краху (КПРС – КПУ в 1985 – 1991 роках) / М. М. Карабанов – К. : Освіта, 1993. – 75 с.

727. Килимник В. Г. Угольная промышленность России в 50 – 80 гг. XX века / Килимник В. Г., Радионовский В. Л., Грунь В. Д. – М. : Недра, 1998. – Режим доступа до кн.: [http:// www. gornoe-delo.ru](http://www.gornoe-delo.ru).
728. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – [2-е изд.]. – М. : Наука, 2003, – 213 с.
729. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX століття (1945 – 2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К. : Ін-т історії НАН України, 2003. – 250 с.
730. Коэн Ст. Можно ли было реформировать советскую систему? / Ст. Коэн – М. : АИРО–XX, 2005. – 58 с.
731. Красильщиков В. А. Вдогонку за прошедшим веком. Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций / В. А. Красильщиков. – М. : РОССПЕН, 1998. – 264 с.
732. Краснянский Г. Л. Инвестиционная политика угольной отрасли / Г. Л. Краснянский – М. : АГН, 1999. – 327 с.
733. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації. Т.1. : Критика історичного досвіду / Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. Н. – К. : Промінь, 2003. – 383 с.
734. Кузіна К. В. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950 – 1980-ті роки). / К. В. Кузіна, З. Г. Лихолобова. – Донецьк : Цифрова типографія, 2010. – 335 с.
735. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-ті роки / Г. Куромія ; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агаєв. – К. : Основи, 2002. – 510 с.
736. Ледин И. Д. Рожденный июльскими грозами: к 20-летию создания Независимого профсоюза горняков / Ледин И. Д., Агапов В. Л., Белобрагин Н. В. – Павлоград ; Донецк : Донеччина, 2010. – 302 с.
737. Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. М. Литвин – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
738. Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть на фоне политического портрета Л. Кравчука / В. М. Литвин – К. : Альтернатива, 1997. – 335 с.

739. Лопатин Л. Н. История рабочего движения Кузбасса (1989 – 1991 гг.) / Л. Н. Лопатин. – Кемерово : Пласт, 1995. – 304 с.
740. Лопатин Л. Н. Шахтеры и «начальство» о рабочем движении Кузбасса в 1989 – 90-е гг.: к 20-летию забастовки. (Историография. Анализ. Мнения.) / Л. Н. Лопатин – Кемерово, 2009. – 225 с.
741. Мау В. А. Экономика и власть. Политическая история экономических реформ в России 1985 – 1994 гг. / В. А. Мау. – М. : Дело Лтд. – 1995. – 112 с.
742. Медведев Р. Расколота Украина / Р. Медведев. – М. : Ин-т экон. стратегий : Междунар. акад. исслед. будущего, 2007. – 176 с.
743. Ми йдемо: нариси з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка — першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини / [В. Білецький, В. Оліфіренко, В. Тиха та ін.] ; заг. ред. В. Білецького. – Донецьк : Рапід, 1998. – 224 с.
744. Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985 – 1995) / А. Мигранян. – М. : Междунар. отношения, 1997. – 416 с.
745. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 – 1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К. : Укр. центр духов. культуры, 1996. – 512 с.
746. Перестройка 10 лет спустя / под ред. В. И. Толстых ; Горбачев-Фонд. – М. : Апрель-85. – 215 с.
747. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти, 1945 – 1991/ Р. Г. Пихоя ; Рос. акад. гос. службы. – М. : РАГС, 1998. – 735 с.
748. Політична історія України ХХ ст. : [у 6 т.] / І. Ф. Курас (голов. ред) ; НАН України, Ін-т політ. і етнонаціон. досліджень. – К.: Генеза, 2002– .Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / [Майборода О. М., Андрущенко В.П., Баран В. К. та ін]. – 2003. – 694 с.
749. Пономарев И. Ф. Социально-экономические проблемы охраны труда в горной промышленности / И. Ф. Пономарев. – К. : Вища шк., 1991. – 155 с.
750. Прокопенко Н. Д. Анализ и прогнозирование развития экономики региона / Прокопенко Н. Д., Поклонский Ф. Е., Решетняк А. А. – К. : Наук. думка, 1991. – 226 с.

751. Просуленко А. А. Человек и город: социально-экономическое развитие городов Донецкой области / А. А. Просуленко. – Донецк : Донбас, 1990. – 88 с.
752. Пути реализации принципов полного хозрасчета и социальной сферы на предприятиях (объединениях) в условиях перехода к рыночной экономике / [Шубин С. В., Моисеев Г. В., Иванов В. Г., Локшина Т. Я.].– Донецк : ИЭП АН УССР, 1991.– 95 с.
753. Решетняк А. А. Эффективность развития топливно-энергетического комплекса Украины / А. А. Решетняк. – К. : Наук. думка, 1991. – 121 с.
754. Русначенко А. М. Пробуження: робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 роках / А. М. Русначенко. – К. : Academia, 1995. – 230 с.
755. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух України : середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.
756. Саржан А. О. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945 – 1998 гг.) / А. О. Саржан. – Донецк : Сталкер, 1998. – 295 с.
757. Саржан А. О. Новітня історія Донбасу (1945 – 1999 рр.) / А. О. Саржан. – Донецк : Сталкер, 1999. – 462 с.
758. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу: друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. / А. О. Саржан. – Донецк : Лебедь, 2004. – 411 с.
759. Стариков Н. Россия. ХХ век. Политика и культура (Факты. Имена. Понятия) : энцикл. слов. / Н. Стариков. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 521 с.
760. Степанов А. Украина между прошлым и будущим / А. Степанов. – К. : Либідь, 1997. – 127 с.
761. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / [В. Ф. Солдатенко (кер.), Т. А. Бевз, В. П. Горбатенко та ін.] ; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Парлам. вид-во, 2009. – 536 с.
762. Техническое перевооружение угольных шахт / [Саракитянц С. А., Батманов Ю. К., Братков Е. Н. и др.] ; под ред. А. Ф. Остапенко. – К. : Техніка, 1984. – 148 с.
763. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, тенденції та перспективи / [Щокін Г. В., Попович М. В., Кармазів М. С. та ін.]. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.

764. Україна крізь віки : в 15 т. / В. А. Смолій (ред.) ; НАН України, Ін-т археології. – К. : Альтернативи, 1988 – Т. 13 : Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – 1999. – 303 с.
765. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [В. Ф. Солдатенко (кер.), Т. А. Бевз, О. Д. Бойко та ін.]. – К. : Парлам. вид-во, 2007. – 574 с.
766. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд. – М. : Прогресс, 1986. – 542 с.
767. Фролов Ю. Крушение империи СССР. Кн. 6 / Ю. Фролов. – Донецк : Донеччина, 2002. – 437 с.
768. Хоскинг Дж. История Советского Союза (1917 – 1991) / Дж. Хоскинг ; [пер. с англ. П. Куценкова]. – Смоленск : Русич, 2000 – 496 с.
769. Чепурнов А. В. Горные командиры Луганщины / А. В. Чепурнов. – Луганск : Промдрук, 2005. – 271 с.
770. Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989 – 1992 / Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz ; State University of New York Press, Albany. – New York, 1995. – Режим доступу до кн. : <http://books.google.ru/books?id>.

Статті

771. Аболенцев Ю. Забастовки / Ю. Аболенцев // Диалог. – 1990. – № 12. – С. 3.
772. Абрамов В. Региональная экономическая политика Украины / В. Абрамов, В. Пила // Экономика Украины. – 1993. – № 18. – С. 21–26.
773. Андрееenkova Н. В. Развитие трудовых конфликтов в России / Н. В. Андрееenkova, Г. А. Воронченкова // Социс. – 1993. – № 8. – С. 24–31.
774. Аптекарь С. О формировании местных бюджетов / С. Аптекарь, В. Краснова // Экономика Украины. – 1994. – № 4. – С. 42–47.
775. Астров-Шумилов Г. К. О повышении качества добываемого угля / Г. К. Астров-Шумилов, В. М. Есенков // Уголь Украины. – 1991. – № 3. – С. 6–7.

776. Байков Н. Мировое потребление и производство первичных энергоресурсов / Н. Байков, Г. Безмельницина // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 5. – С. 44–52.
777. Бакуменко Н. В. Курс – интенсификация угольного производства / Н. В. Бакуменко // Уголь Украины. – 1986. – № 4. – С. 1–4.
778. Барсенков А. С. Политический кризис в СССР 19 – 21 августа 1991 г. / А. С. Барсенков, А. Ю. Шадрин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8, История. – 2001. – № 3. – С. 30–55.
779. Басай В. Єднання Донеччини і Галичини у боротьбі за незалежність України у 1991 р. / В. Басай, С. Адамович // Українознавчі студії. – 2005–2006. – № 6/7. – С. 293–299.
780. Безелянский Ю. Отец русского марксизма / Ю. Безелянский // Наука и жизнь. – 2010. – № 3. – С. 67–73.
781. Беззубко Л. Основные социальные проблемы предприятий угольной промышленности / Л. Беззубко // Уголь Украины. – 1997. – № 7. – С. 17–20.
782. Березовский В. От движения рабочих – к рабочему движению / Березовский В., Кротов Н., Червяков В. // Диалог. – 1990. – № 14. – С. 53–57.
783. Бигма П. М. Угольная промышленность на марше перестройки / П. М. Бигма // Уголь Украины. – 1988. – № 11. – С. 1–4.
784. Болбат Т. В. Виникнення перших осередків Народного руху України за перебудову на сході України / Т. В. Болбат // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 79–85.
785. Болбат Т. В. Робітничий рух та національне питання на Донеччині (1989 – початок 1990-х років) / Т. В. Болбат // Донецький вісник наукового товариства ім. Т. Шевченка / Донец. від-ня НТШ. – Донецьк, 2007. – Т. 18. – С. 115–122.
786. Болбат Т. В. Політичне пробудження Східної України (1989 р.) / Т. Болбат // Схід. – 2007. – № 1. – С. 64–68.
787. Бондаренко А. Д. Формы и методы комплектования рабочих кадров в угольной промышленности / А. Д. Бондаренко, Т. А. Рудюк // Уголь Украины. – 1983. – № 9. – С. 18–20.

788. Борисенко М. В. Роль идейной дезорганизации российского общества во второй половине 80-х – начале 90-х годов XX столетия / М. В. Борисенко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12, Политические науки. – 2003. – № 1. – С. 53–61.
789. Брижанев А. М. Об использовании метана угольных бассейнов и месторождений / А. М. Брижанев, Р. А. Галазов, О. А. Куц // Уголь Украины. – 1991. – № 11. – С. 25.
790. Бритвин В. Г. Забастовки на предприятиях с позиций трудящихся / В. Г. Бритвин // Социс. – 1990. – № 6. – С. 42–48.
791. Брусиловский Б. М. Техника безопасности и производственный травматизм в угольной промышленности Украины / Б. М. Брусиловский, В. Д. Мартовицкий // Уголь Украины. – 1991. – № 12. – С. 44–47.
792. Будников Н. О «естественных» смертях и увечьях / Н. Будников, Е. Скукин // Советский шахтер. – 1990. – № 2. – С. 13.
793. Бурносов В. Ф. Шахтерские забастовки 1989 года в Донбассе: истоки и итоги / В. Ф. Бурносов // Новые страницы в истории Донбасса: статьи.– Донецк, 1994. – Ч. 3. – С. 98 – 108.
794. Василенко В. М. Ринкові перетворення у вугільній промисловості / В. М. Василенко // Нові сторінки історії Донбасу : статті.– Донецьк : ДонНУ, 2000. – Кн. 8. – С. 16–25.
795. Веткин А. С. Хозрасчетные отношения в угольной промышленности / А. С. Веткин // Экономические отношения предприятий территориально-производственного комплекса : [сб. науч. тр.] / ред. кол. Ф. Е. Поклонский (пред.), А. А. Решетняк, В. П. Вишневский [и др.]. – Донецк : ИЭП АН УССР, 1990. – С. 39–44.
796. Волин Е. И. КПСС в контексте советской политической модернизации (конец 80-х – начало 90-х годов) / Е. И. Волин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12, Политические науки. – 2004. – № 3. – С. 75–89.
797. Волков В. Этнономенклатура и распад государства. СССР и Югославия. Кризис государственного строя в Советском Союзе и этнономенклатура / В. Волков // Свободная мысль – XXI век. – 2000. – № 8/9. – С. 13–15.

798. Волков Ю. Е. Рабочее движение в условиях перехода к экономике смешанного типа / Ю. Е. Волков // Социс. – 1991. – № 12. – С. 75–78.
799. Воловодова Е. Истоки забастовки / Е. Воловодова // Вечерний Донецк. – 1989. – 28 июля.
800. Воловодова Е. Забастовка шахтеров Донецка: уроки на будущее / Е. Воловодова, В. Рубин // Экономика Советской Украины. – 1990. – № 7. – С. 86 – 91.
801. Воловодова Е. Шахтерское движение : от стихийного выступления к демократической системе самоорганизации / Е. Воловодова // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 7. – С. 45–52.
802. Воронин В. А. Технический прогресс – основа развития угольной промышленности Украинской ССР / В. А. Воронин // Уголь Украины. – 1980. – № 8. – С. 1–4.
803. Габидулин И. З. Рабочий класс и мифы уходящего времени / И. З. Габидулин // Социс. – 1991. – № 11. – С. 17–20.
804. Гарбуз М. Накормить себя мы можем только сами / М. Гарбуз // Экономика Украины. – 1993. – № 11. – С. 3–14.
805. Гонтарь Л. Выживут ли донецкие шахты? / Л. Гонтарь // Советский шахтер. – 1991. – № 1. – С. 2–3.
806. Горбунов И. А. О состоянии и мерах по развитию шахтного фонда в объединении Ворошиловградуголь / И. А. Горбунов // Уголь Украины. – 1981. – № 8. – С. 15–16.
807. Гордон Л., Клопов Э. Рабочее движение: издержки и приобретения / Л. Гордон, Э. Клопов // Правда. 1990. – 18 янв.
808. Гордон Л. А. Политическая роль рабочего движения / Л. А. // Московские новости. – 1990. – 2 нояб. (№ 35).
809. Гордон Л. А. Перестройка и новое рабочее движение / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов // Через терни. – М. : Прогресс, 1990. – 128 с.
810. Гордон Л. Рабочее движение – новый этап / Л. Гордон, Э. Клопов // Народный депутат. – 1990. – № 7. – С. 47–53; № 8. – С. 55–62.

811. Гордон Л. А. Против государственного социализма: возможности рабочего движения (взгляд из лета 1990 г.) / Л. А. Гордон // Политические исследования. – 1991. – № 1. – С. 67–79.
812. Гордон Л. А. Рабочее движение: политический потенциал / Л. Гордон, Э. Клопов // Коммунист. – 1991. – № 10. – С. 28–39.
813. Гордон Л. А. Рабочее движение в постсоциалистической перспективе / Л. А. Гордон // Социс. – 1991. – № 11. – С. 3–17.
814. Гордон Л. А. Трудовые отношения: к трехстороннему социальному партнерству / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов // Политические исследования. – 1992. – № 1/2. – С. 167–177.
815. Гордон Л. Возрождение рабочего движения в России: вторая половина 80-х – начало 90-х годов / Л. Гордон, Э. Клопов // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал / под общ. ред. Ю. Афанасьева. – М. : РГГУМ, 1997. – Т. 2. – С. 445–503.
816. Гордон Л. Хождение в демократию и обратно, или куда движется шахтерское движение? / Л. Гордон // Открытая политика – 1998. – № 9/10. – С. 30–37.
817. Гринько Н. К. Угольная промышленность Украины в завершающем году пятилетки / Н. К. Гринько // Уголь Украины. – 1980. – № 1. – С. 1–6.
818. Гринько М. К. Передз’їздівська вахта шахтарів / М. К. Гринько // Під прапором ленінізму. – 1980. – № 14. – С. 45–47.
819. Гринько Н. К. Выше производительность труда, больше угля стране / Н. К. Гринько // Уголь Украины. – 1985. – № 8. – С. 1–6.
820. Дадичев В. И. Россия между прошлым и будущим: от Горбачева к Ельцину / В. И. Дадичев // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 3. – С. 3–23.
821. Даниленко В. М. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х років / В. М. Даниленко, М. К. Смольницька // Укр. іст. журн. – 2011. – № 4. – С. 4–22.
822. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социс. – 1994. – № 5. – С. 142–146.

823. Дегтярев В. И. Безопасности труда – заботу и внимание / В. И. Дегтярев // Уголь Украины. – 1981. – № 7. – С. 1–4.
824. Диколенко Е. Я. Главное направление социального развития Львовско-Волынского бассейна / Е. Я. Диколенко // Уголь Украины. – 1988. – № 11. – С. 5–7.
825. Докашенко В. М. До питання про характер перебудови профспілок України (1985 – 1990 рр.) / В. М. Докашенко // Історичні і політологічні дослідження. – 2000. – № 2 (4). – С. 95–102.
826. Докашенко В. М. Соціально-політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року / В. М. Докашенко // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – Кн. 9. – С. 31–47.
827. Докучаев В. А. Взгляд на угольную промышленность в рыночных условиях / В. А. Докучаев // Уголь Украины. – 1996. – № 2. – С. 21–23.
828. Донбасс – зона экологического бедствия : [ред. ст.] // Советский шахтер. – 1990. – № 8. – С. 9.
829. Драбик А. С. Трудовые свершения коллектива шахты им. газеты «Известия» / А. С. Драбик // Уголь Украины. – 1984. – № 8. – С. 4–6.
830. Дубоделов В. А. Социалистическое соревнование трудящихся угольной промышленности СССР / В. А. Дубоделов // Уголь Украины. – 1981 – № 8. – С. 5–8.
831. Дюба А. Ф. Обеспечение безопасности труда – гарантия устойчивости и безаварийной работы угольных предприятий / А. Ф. Дюба // Уголь Украины. – 1990. – № 2. – С. 2–5.
832. Дядык В. Н. Повышение результативности фондовооруженности труда в угольной промышленности / В. Н. Дядык, Е. В. Левина, В. А. Михайльская // Уголь Украины. – 1988. – № 3. – С. 16–18.
833. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії / Ф. Енгельс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. – К. : Держ. вид-во політ. л-ри, 1958. – Т. 2. – С. 221–494.
834. Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині / Ф. Енгельс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. – К. : Політвидав України, 1961. – Т. 8. – С. 3–106.

835. Євсюкова Н. В. Політична діяльність профспілок у призмі української історіографії / Н. В. Євсюкова // Історичні і політологічні дослідження. – 2006. – № 1/2 (27/28). – С. 221–229.
836. Жидченко В. Д. Совершенствование распределения заработной платы в трудовом коллективе / В. Д. Жидченко, В. А. Дубоделов // Уголь Украины. – 1989. – № 6. – С. 15–16.
837. За улучшение состояния ТБ и охраны труда в угольной промышленности : [ред. ст.] // Уголь Украины. – 1989. – № 8. – С. 39–40.
838. Заблоцька К. В. Соціально-професійна структура робітників промисловості України (60-ті – перша половина 80 – хх рр.) / К. В. Заблоцька // Схід. – 1999. – № 6 (30). – С. 59–63.
839. Заблоцька К. В. Протиріччя технічного розвитку важкої промисловості Донбасу (1960 – 1985 рр.) / К. В. Заблоцька // Нові сторінки історії Донбасу : статті. – Донецьк : ДонНУ, 1999. – Кн. 7. – С. 195–201.
840. Заблоцька К. В. Професійно-кваліфікаційні верстви робітників вугільної промисловості України у 1960 – 1985 рр. / К. В. Заблоцька // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 4 (8). – С. 139–147.
841. Заблоцька К. В. Ручна праця у вугільній промисловості України (60 – 80-ті роки ХХ ст.) / К. В. Заблоцька // Літопис Донбасу : краєзн. зб. – 2002. – № 10. – С. 57–70.
842. Заблоцька К. В. Заробітна плата робітників важкої промисловості України протягом 60-х – першої половини 80-х рр. // К. В. Заблоцька // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 3/4 (11/12). – С. 170–175.
843. Заболотская К. Новые источники по истории современного рабочего движения (на материалах Кузбасса) / К. Заболотская // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 65–80.
844. Захарченко А. И. Проблемы обновления горно-шахтного оборудования / А. И. Захарченко, Е. А. Леусенко // Уголь Украины. – 1981. – № 8. – С. 16–17.
845. Захарченко А. И. Направления интенсификации использования горной техники / А. И. Захарченко, А. Е. Тарасенко, В. А. Нежмаков // Уголь Украины. – 1988. – № 7. – С. 2–4.

846. Здравомыслова С. Социологические подходы к анализу общественных движений / С. Здравомыслова // Социс. – 1990. – № 7. – С. 88–93.
847. Зудин А. Ю. Истоки перемен: культурная трансформация «позднесоветского» общества / А. Ю. Зудин // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 4. – С. 56–64.
848. Зуев А. А. Социалистическое соревнование шахтеров Украины в 1976 г. / А. А. Зуев // Уголь Украины. – 1976. – № 3. – С. 1.
849. Измайлова Є. В. Житлові умови шахтарських родин Донбасу у 1965 – 1985 рр. / Є. В. Измайлова // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 2. – С. 202 – 208.
850. Измайлова Є. В. Хатне господарство шахтарських родин Донбасу у 1965 – 1985 рр. / Є. В. Измайлова // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка: зб. наук. праць. – 2010. – № 23. – С. 228 – 234.
851. Иванов Н. Производственный потенциал Украины: состояние, проблемы развития / Н. Иванов // Экономика Украины – 1993. – № 2. – С. 3–12.
852. Иванова Е. И. Опыт работы бригады ГРОЗ с шахты им. 50-летия СССР [объединение «Укрзападуголь»] / Е. И. Иванова // Уголь Украины. – 1984. – № 8. – С. 6–7.
853. Изучение мнения горнорабочих шахты им. Свердлова о перестройке / [Читаладзе Г. А., Кузьминская Н. Ф., Ступницкая Л. И., Злотин В. Я.]. // Уголь Украины. – 1991. – № 1. – С. 11–12.
854. Ильюшенко В. Г. Глубинные проблемы угледобычи / В. Г. Ильюшенко, В. В. Павлюк // Економіка промисловості. – 2009. – № 5 (48). – С. 149–152.
855. Кабалина В. И. Забастовки советских рабочих (1987 – 1989 гг.) / В. И. Кабалина, Г. А. Монусова, А. К. Назимова // Рабочий класс и современный мир – 1989. – № 6. – С. 74–77.
856. Кабалина В. И. Новые политические лидеры. Штрихи к портрету / В. И. Кабалина, Г. В. Кубась // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 5. – С. 128–129.

857. Капица С. П. Об ускорении исторического времени / С. П. Капица // Новая и новейшая история. – 2004. – № 6. – Режим доступа до ст.: <http://esco-ecosys.ru/2009/2/art074.pdf>
858. Касперович П. М. Періодична преса про робітничий рух в Донбасі (1989 – 1990 рр.) / П. М. Касперович // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 3/4 (25/26). – С. 143–147.
859. Кацва А. М. Новое рабочее движение в СССР: становление и развитие / А. М. Кацва, Д. П. Подкосов // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. – М., 1992. – Ч. I. – С. 8–43.
860. Кацва А. М. Рабочее движение в России : состояние и ближайшие перспективы / А. М. Кацва, В. Г. Филимонов // Рабочее движение и политика реформ. Экспертиза. Информация. Документы / Отд. массовых движений и организаций Ин-та сравн. политологии и проблем рабочего движения РАН ; рук. проекта С. В. Патрушев. – М. : РАН, 1992. – С. 5–25.
861. Качура Б. В. Совершенствовать партийное руководство научно-техническим прогрессом на угольных шахтах / Б. В. Качура // Уголь Украины. – 1986. – № 7. – С. 1–7.
862. Кизуб А. И. Львовско-Волынский угольный бассейн – достижения и перспективы / А. И. Кизуб // Уголь Украины. – 1981. – № 11. – С. 7–9.
863. Киселева И. П. Чего же все-таки хотят шахтеры? / И. П. Киселева // Социс. – 1992. – № 3. – С. 85–92.
864. Киселева И. Разговор у баррикады / И. Киселева, А. Липский // Социс – 1990. – № 6. – С. 66–76.
865. Ковалева Е. Социальная активность рабочего класса в условиях перестройки: анализ советологических оценок / Е. Ковалева // Анналы : науч.-публицист. альм. – 1990. – № 1. – С. 6–15.
866. Коваль Н. Г. Экономить – значит преумножать / Н. Г. Коваль // Уголь Украины. – 1986. – № 2. – С. 1–3.
867. Козлова Н. Н. Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация / Н. Н. Козлова, Н. В. Смирнова // Социс. – 1995. – № 11. – С. 12–23.

868. Колесов О. А. Задачи угольной промышленности Украины / О. А. Колесов // Уголь Украины. – 1977. – № 1. – С. 1–4.
869. Колесов О. А. Выше темпы роста производительности труда, больше угля народному хозяйству / О. А. Колесов // Уголь Украины. – 1978. – № 1. – С. 1–6.
870. Комаровский В. Диктатура пролетариата или диктат снизу? / В. Комаровский, А. Назимова // Моск. новости. – 1991. – 5 мая.
871. Комарный Л. К. Хозрасчет в укрупненной комплексной бригаде А. Ф. Красина / Комарный Л. К., Федько А. М., Григоренко А. С. // Уголь Украины. – 1988. – № 7. – С. 46–47.
872. Комаровский В. В. Донбасс: время обещаний ушло / В. В. Комаровский, В. Л. Кунин // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 4. – С. 142–143.
873. Коннов Л. М. Возмещение ущерба за утрату здоровья / Л. М. Коннов // Советский шахтер. – 1988. – № 7. – С. 29.
874. Кравченко Е. В. Интенсификация производства и сроки службы основного забойного оборудования / Е. В. Кравченко, Н. В. Стародубцева // Уголь Украины. – 1981. – № 9. – С. 5–7.
875. Кропивко С. Вершина айсберга / С. Кропивко // Советский шахтер. – 1991. – № 8. – С. 13–14.
876. Ксенафонтов М. Энергетическая политика в стратегии экономического развития СССР / М. Ксенафонтов, А. Некрасов // Коммунист. – 1991. – № 10. – С. 82–93.
877. Кузин В. А. Перспективы нормализации климатических условий на глубоких шахтах Центрального района Донбасса / Кузин В. А., Мартынов А. А., Александров В. Г. // Уголь Украины – 1991. – № 4. – С. 19–20.
878. Кузнецов А. С. Снижение уровня ручного труда шахтеров в условиях рыночных отношений / А. С. Кузнецов // Уголь Украины. – 1991. – № 1. – С. 2–6.
879. Кузьменко Ю. В. Серпневий путч 1991 р. та його вплив на партійно-радянську номенклатуру / Ю. В. Кузьменко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 4. – С. 41–54.

880. Кузьміна С. В. Самоорганізація робітничого Донбасу наприкінці 80-х – на початку 90 –х років ХХ століття / С. В. Кузьміна // Історичні і політологічні дослідження . – 2002. – № 3/4. – С. 185–189.
881. Кульчицький С. В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. –2001 – № 3. – С. 3–22.
882. Кухарчук А. К. Основные факторы и тенденции развития подземной добычи угля / А. К. Кухарчук, И. Э. Марчук, Б. А. Суринович // Совершенствование экономики угольного производства в новых условиях хозяйствования : [сб. науч. тр.] / ред. кол. Нейербург В. Е. (отв. ред.) [и др].– Донецк : ДонУГИ, 1989. – С. 9–15.
883. Левинсон А. Г. За пределами терпения : зимние заметки о жарком июле в Донбассе и Кузбассе / А. Г. Левинсон // Советский шахтер. – 1990. – № 3. – С. 6–7.
884. Левчик. Д. А. Забастовочное движение шахтеров 1988 – 1991 / Д. А. Левчик // Социс. – 2003. – № 10. – С. 111–119.
885. Литвин В. М. Новейшие политические партии и рабочее движение / В. М. Литвин // Политика и время. – 1991. – № 13. – С. 41–46.
886. Лихолобова З. Г. Проблемы технического развития угольной промышленности (середина 1960-х годов – 1985 год) / З. Г. Лихолобова // Новые страницы в истории Донбасса : статьи. – Донецк : ДонГУ, 1998. – Кн. 6. – С. 231–242.
887. Лихолобова З. Г. Кадры угольной промышленности (1965 – 1985 рр.) / З. Г. Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу : статті. – Донецьк : ДонДУ, 1999. – Кн. 7. – С. 184–194.
888. Лихолобова З. Г. Концептуальні питання історії вугільного Донбасу у другій половині ХХ століття / З. Г. Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу : статті. / голов. ред. та упоряд. З. Г. Лихолобова. – Донецьк : ДонНУ, 2000. – Кн. 8. – С. 8–12.
889. Логачева Л. Точка отсчета / Л. Логачева // Советский шахтер. – 1989. – № 11. – С. 12–14.
890. Логинов М. Конец угольного ренессанса / М. Логинов // Литературная газета. – 1991. – № 24. – С. 2.
891. Лукинов И. Производительные силы села – основа его возрождения и прогресса / И. Лукинов, Л. Шепотько // Экономика Украины. – 1993. – № 3. – С. 3–12.

892. Лунина И. Проблемы формирования и использования бюджета Украины / И. Лунина // Экономика Украины. – 1993. – № 8. – С. 35–41.
893. Лях Р. Д. Окружающая среда Донецкой области в 1985 – 1990 гг. / Р. Д. Лях, Л. Н. Добробог // Новые страницы в истории Донбасса : статьи. – Донецк : ДонДУ, 1992. – Кн. 2. – С. 159–171.
894. Ляхов И. А. Через умы и сердца людей / И. А. Ляхов // Советский шахтер. – 1988. – № 6. – С. 1–5.
895. Макогон Ю. В. Донецкая область: потребность в жилье / Ю. В. Макогон, А. Б. Труб // Социс. – 1990. – № 9. – С. 92–93.
896. Малов В. И. Решение социальных проблем – необходимое условие экономических преобразований в производстве / В. И. Малов // Уголь Украины. – 1988. – № 9. – С. 1–3.
897. Мальцева Л. Л. Что привело к забастовке? / Л. Л. Мальцева, О. Н. Пуляева // Социс. – 1990. – № 6. – С. 38–41.
898. Малюга М. Ф. Работа шахт по подготовке рабочих кадров в объединении Артемуголь / М. Ф. Малюга // Уголь Украины. – 1984. – № 7. – С. 2–3.
899. Манжула А. А. День советских шахтеров / А. А. Манжула // Уголь Украины. – 1983. – № 8. – С. 1–4.
900. Маркс К. Наказ Ейхмана / К. Маркс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори.– К. : Держ. вид-во політ. л-ри, 1960. – Т. 6. – С. 31–32.
901. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта / К. Маркс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори.– К. : Держ. вид-во політ. л-ри, 1961. – Т. 8. – С. 109–205.
902. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. 1. Процес виробництва капіталу / К. Маркс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори.– К. : Політвидав України, 1963. – Т. 23. – 847 с.
903. Мартовицкий В. Д. Комплексный подход к повышению эффективности производства и управления техникой безопасности в объединении Шахтерскантрацит / В. Д. Мартовицкий // Уголь Украины. – 1984. – № 12. – С. 4–6.

904. Мартовицкий В. Д. Совершенствование управления производством в объединении Шахтерскантрацит / В. Д. Мартовицкий // Уголь Украины. – 1985. – № 8. – С. 10–13.
905. Марченко В. Д. Социальное развитие Червоноградского угольного района / В. Д. Марченко // Уголь Украины. – 1981. – № 2. – С. 5–7.
906. Маслов Д. В. Трансформация советской системы в годы «перестройки»: историография, методы исследования / Д. В. Маслов // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 3. – С. 229–246 ; № 4. – С. 218–236.
907. Мау В. Перестройка: теоретические и политические проблемы экономических реформ / В. Мау // Вопросы экономики. – 1995. – № 2. – С. 18–26.
908. Мендел Д. Забастовка шахтеров : впечатления, коммент., анализ / Д. Мендел // Социс. – 1990. – № 6. – С. 54–65.
909. Мирский Г. Судьба советской элиты: самоубийство или трансформация? / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 9. – С. 79–82.
910. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 – 1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К. : Укр. центр духов. культуры, 1996. – 512 с.
911. Мовчан О. М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті роки) / О. М. Мовчан // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 12–21.
912. Могильницкий Б. Г. Об исторической закономерности как предмете исторической науки / Б. Г. Могильницкий // Вопросы истории. – 1997. – № 5. – С. 3–14.
913. Можаровський В. Акції соціального протесту шахтарів у світлі теорії соціального конфлікту / В. Можаровський // Схід. – 1998. – № 7. – С. 26–29.
914. Мокшин В. К. Феномен власти в системе управления советского типа / В. К. Мокшин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18, Социология и политология. – 2004. – № 4. – С. 105–118.
915. Наводкин Л. С. Забастовка: совместный трудный путь поиска решений : (размышления очевидца забастовки шахтеров в Донбассе) / Л. С. Наводкин // Научный коммунизм. – 1990. – № 3. – С. 25–32.

916. Нагорна Л. Провал последней попытки модернизации Советского Союза / Л. Нагорна // *Перебудова: задуми і результати в Україні : (до 10-річчя проголошення курсу реформ) : матеріали наук.-теорет. семінару / відп. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України – К., 1996. – С. 6–13.*
917. Назимова А. К. Человек: конфликт на производстве / А. К. Назимова // *Политическое самообразование. – 1989. – № 10. – С. 75–80.*
918. Николанко К. Г. Шефство комсомола над угольной промышленностью / К. Г. Николанко, Г. Д. Яковенко // *Уголь Украины. – 1983. – № 12. – С. 9.*
919. Новопашин Ю. С. Размышления о нашем недавнем прошлом / Ю. С. Новопашин // *Вопросы истории. – 2001. – № 6. – С. 25–36.*
920. О возможности выемки весьма тонких крутых пластов взрывным способом / [Бузин В. А., Киселевский О. В., Бордайкевич В. Д., Вовк Б. И.] // *Уголь Украины. – 1988. – № 7. – С. 8.*
921. О развитии ТЭК Украины / [А. М. Филиппов, Д. Ю. Череватский, Ю. Т. Разумный, А. Л. Борисов] // *Уголь Украины. – 1996. – № 1. – С. 1 – 3.*
922. Павленко И. Больше внимания техническому перевооружению угольных предприятий и социальным проблемам / И. Павленко // *Уголь Украины. – 1989. – №8. – С. 1–3.*
923. Паламарчук В. Социальная сфера накануне рынка / В. Паламарчук // *Политика и время. – 1991. – № 17/18. – С. 69–74.*
924. Пантов Ф. Сімейне джерело / Ф. Пантов // *Вітчизна. – 1981. – № 2. – С. 215–216.*
925. Панченко П. Зміни в аграрних відносинах України в II половині 80-х – I половині 90-х рр. / П. Панченко // *Перебудова: задуми і результати в Україні : (до 10-річчя проголошення курсу реформ) : матеріали наук.-теорет. семінару / відп. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України – К., 1996. – С. 27–32.*
926. Перепадя М. Г. Повышают эффективность и качество работы / М. Г. Перепадя // *Уголь Украины. – 1977. – № 1. – С. 5–7.*
927. Перестройка 10 лет спустя / под ред. В. И. Толстых ; Горбачев-Фонд. – М. : Апрель-85. – 215 с.

928. Петелин Б. Преступность в сфере кооперативной деятельности / Б. Петелин // Социс. – 1991. – № 12. – С. 70 – 75.
929. Пеунов В. За межою терпіння / В. Пеунов // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 155–163.
930. Пирогов И. Т. Шахтеры первые всегда : науч.-популяр. очерк истории шахты им. Челюскинцев ПО «Донецкуголь». – Донецк : Донбас, 1986. – 127 с.
931. Пирогов И. Т. «Миллионеры» / И. Т. Пирогов // Сила рабочих рук. – Донецк : Донбас, 1978. – С. 149–151.
932. Писарева И. А. Точка напряженности в шахтерском коллективе / И. А. Писарева, А. В. Чучалов // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 4. – С. 139–141.
933. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти, 1945 – 1991/ Р. Г. Пихоя ; Рос. акад. гос. службы. – М. : РАГС, 1998. – 735 с.
934. Плющ М. Перебудовчий процес в економіці України / М. Плющ // Перебудова: задуми і результати в Україні : (до 10-річчя проголошення курсу реформ) : матеріали наук-теорет. семінару / відп. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України – К., 1996. – К., 1996. – С. 23–26.
935. Полтавец В. И. Состояние и перспективы развития угольной промышленности Ворошиловградской области / В. И. Полтавец // Уголь Украины. – 1989. – № 1. – С.1–3.
936. Поляков Ю. А. Зачинщица или жертва? Интеллигенция в эпоху смуты / Ю. А. Поляков // Свободная мысль – XXI век. – 2002. – № 2. – С. 15–24.
937. Пономарев Е. М. Шахтеры Западного Донбасса – XXVI съезду КПСС / Е. М. Пономарев // Уголь Украины. – 1981. – № 2. – С. 8–10.
938. Поппер К. Нищета историцизма / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. – №10. – С. 47–53.
939. Поштук А. З. Проблемы комплексного развития объединения Орджоникидзеуголь / А. З. Поштук, В. Н. Ткаченко // Уголь Украины. – 1991. – № 9. – С. 3–6.

940. Прейгер Д. Сельское хозяйство Украины: вчера, сегодня, завтра / Д. Прейгер // Экономика Украины. – 1993. – № 12. – С. 46–52.
941. Прокопенко Н. Д. Анализ и прогнозирование развития экономики региона / Прокопенко Н. Д., Поклонский Ф. Е., Решетняк А. А. – К. : Наук. думка, 1991. – 226 с.
942. Пугачев В. П. Технологии скрытого управления в современной российской политике / В. П. Пугачев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12, Политические науки. – 2003. – № 3. – С. 66–102.
943. Пудак В. В. За обеспечение безопасных условий труда / В. В. Пудак // Уголь Украины. – 1989. – № 8. – С. 41–43.
944. Пути реализации принципов полного хозрасчета и социальной сферы на предприятиях (объединениях) в условиях перехода к рыночной экономике / [Шубин С. В., Моисеев Г. В., Иванов В. Г., Локшина Т. Я.].– Донецк : ИЭП АН УССР, 1991.– 95 с.
945. Райхель Б. Плата за разработку угольных месторождений / Б. Райхель, Т. Решетиллов // Экономика Украины. – 1993. – № 8. – С. 54–60.
946. Ракитская Г. Наука и рабочее движение в СССР / Г. Ракитская // Общественные науки и современность. – 1991. – № 3. – С. 5–14.
947. Рассуждай Л. Н. Инвестиционная политика в угольной промышленности региона в новых условиях хозяйствования / Л. Н. Рассуждай // Предприятие, регион, рынок (опыт, перспективы, развитие межотраслевых отношений) : [сб. науч. тр. / ред. кол. В. И. Богачев (отв. ред.), Ф. Э. Поклонский, А. А. Решетняк]. – Донецк : ИЭП АН УССР. – 1990. – С. 90–94.
948. Ревенко А. Производство и потребление продуктов питания в Украине / А. Ревенко // Экономика Украины. – 1994. – № 9. – С. 14–27.
949. Реформы не возможны без поддержки рабочих / [Антонова С., Гриценко И., Ермолаева З., Садовина М.] // Рабочее движение и политика реформ. Экспертиза. Информация. Документы / Отд. массовых движений и организаций Ин-та сравн. политологии и проблем рабочего движения РАН ; [рук. проекта С. В. Патрушев]. – М. : РАН, 1992. – С. 36–44.

950. Решетняк А. А. Особенности экономического управления угольной промышленностью Донбасса в новых условиях / А. А. Решетняк, Л. П. Качанова // Предприятие, регион, рынок (опыт, перспективы, развитие межотраслевых отношений) : [сб. науч. тр. / ред. кол. В. И. Богачев (отв. ред), Ф. Э. Поклонский, А. А. Решетняк]. – Донецк : ИЭП АН УССР, 1990. – С. 94–99.
951. Решетняк А. А. Совершенствование системы отношений между потребителями и поставщиками угля / А. А. Решетняк, Л. П. Качанова // Экономические отношения предприятий территориально-производственного комплекса : [сб. науч. тр. / ред. кол. Ф. Е. Поклонский (пред.), А. А. Решетняк, В. П. Вишневский и др.]. – Донецк : ИЭП АН УССР, 1990. – С. 61–74.
952. Рубин В. С. Нормализация микроклиматических условий в глубоких шахтах – фактор снижения социальной напряженности / Рубин В. С., Мельников В. А., Мальцев Б. И. // Уголь Украины. – 1991. – № 1. – С. 12–13.
953. Русначенко А. Стачка шахтеров на Украине в июле 1989 г. / А. Русначенко // Отечественная история. – 1991 – № 1. – С. 66–77.
954. Русначенко А. Національне відродження і робітничий рух на Донбасі / А. Русначенко // Слово і час. – 1992. – № 12. – С. 55–59.
955. Русначенко А. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні / А. Русначенко // Сучасність. – 1992. – № 12. – С. 39–45.
956. Русначенко А. М. Робітничий рух в українській революції 1989 – 1991 рр. / А. М. Русначенко // Другий міжнар. конгрес українців, 22 – 28 серпня 1993 р. – Львів, 1994. – Ч. II. – С. 149–153.
957. Русначенко А. Робітничий рух і все навколо нього / А. Русначенко // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 93–100.
958. Сальников В. К. Снижение зольности угля на шахтах Украины // Уголь Украины. – 1990. – № 9 – С. 31–32.
959. Сапицкий К. Ф. Некоторые выводы из двухсотлетней истории угольного Донбасса / К. Ф. Сапицкий, В. И. Ильюшенко // Известия Донецкого горного института. – 1995. – № 2. – С. 3–4.

960. Саратикянц С. А. Перестройка горного хозяйства шахт – основа эффективного применения техники более высокого уровня / С. А. Саратикянц // Уголь Украины. – 1983. – № 7 – С. 12–14.
961. Свинтицкий Ю. Вступили в конфликт / Ю. Свинтицкий // Советский шахтер. – 1989. – № 6. – С. 18–19.
962. Сверчков В. Б. Мир социальных конфликтов (в поисках выхода) / В. Б. Сверчков // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 5. – С. 116–121.
963. Серебрянников В. Социально-политические аспекты «холодной войны» 1946 – 1990-х гг. / В. Серебрянников // Диалог. – 2002. – № 1. – С. 52–59.
964. Скорченко Ю. А. Комсомол Украины – угольной промышленности / Ю. А. Скорченко // Уголь Украины. – 1984. – № 4. – С. 4–5.
965. Скорченко Ю. А. Комсомольско-молодежные коллективы в угольной промышленности Донбасса / Ю. А. Скорченко // Уголь Украины. – 1988. – № 10. – С. 20–21.
966. Слюсарь А. Н. О правовой природе забастовок / А. Н. Слюсарь // Юридическая наука и проблема формирования демократического правового государства Украина : темат. сб. науч. тр. – К. : Віпол, 1993. – С. 71–74.
967. Соловей В. От «перестройки» к бюрократической контрреволюции / В. Соловей // Свободная мысль – XXI век. – 2001. – № 7. – С. 89–96.
968. Сребный М. Нелегкий путь обновления / М. Сребный // Советский шахтер. – 1988. – № 1. – С. 2.
969. Студенков А. А. Социальная оценка роли новых условий хозяйствования на шахтах / А. А. Студенков, А. В. Чучалов // Уголь Украины. – 1988. – № 9. – С. 12–13.
970. Студенков В. А. Перспективы и проблемы развития добычи угля на шахте им. А. А. Скочинского / В. А. Студенков // Уголь Украины. – 1986. – № 7. – С. 7.
971. Судаков В. Г. Трудовая вахта ильичевцев / В. Г. Судаков // Уголь Украины. – 1980. – № 4. – С. 6–8.

972. Сумин В. А. Социальные последствия воздействия факторов производственной среды на работающего / В. А. Сумин // Тр. Донец. гос. техн. ун-та. Сер. экономическая. – Донецк, 1999. – Вып. 5. – С. 89–108.
973. Сургай Н. С. Пятилетку выполним досрочно / Н. С. Сургай // Уголь Украины. – 1980. – № 5. – С. 1–3.
974. Сургай Н. С. К новому подъему угольного Донбасса / Н. С. Сургай // Уголь Украины. – 1989. – № 5. – С. 1–5.
975. Сургай Н. Уроки истории угольной промышленности / [Н. Сургай, С. Янко, С. Фищенко] // Уголь Украины. – 1997. – № 4. – С. 3–5.
976. Тарасенко А. Е. Направления повышения интенсивности эксплуатации механизированных комплексов / А. Е. Тарасенко, Н. А. Иванов // Уголь Украины. – 1983. – № 2. – С. 21–23.
977. Тарасенко В. К. Навстречу Дню шахтера / В. К. Тарасенко // Уголь Украины. – 1990. – № 8. – С. 1–2.
978. Теличкин Э. Партнеры, а не противники / Э. Теличкин, М. Маландин // Советский шахтер. – 1991. – № 6. – С. 4–6.
979. Темкина А. А. Рабочее движение : предпосылки, тенденции и политические действия / А. А. Темкина // Образ мыслей и образ жизни : (сб. ст.). – М. : Ин-т социологии РАН, 1996. – С. 57–62.
980. Техническое перевооружение шахт – залог успешной работы угольной промышленности // Уголь Украины. – 1989. – № 3. – С. 1.
981. Тихомиров А. Г. Результаты опроса рабочих и ИТР о струговой выемке / А. Г. Тихомиров, В. И. Безнощенко // Уголь Украины. – 1981 – № 9. – С. 9.
982. Тодоров И. Я. Шахтерские стачки в Донецке / И. Я. Тодоров // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. – М., 1992. – Ч. 1. – С. 113–126.
983. Ткаченко В. Н. Шахта «Енакиевская» в десятой и задачи на одиннадцатую пятилетку / В. Н. Ткаченко, А. И. Костенко // Уголь Украины. – 1981. – № 6. – С. 7–8.
984. Трегобчук В. Экология, НТП и рынок / В. Трегобчук // Экономика Украины. – 1993. – № 2. – С. 13–23.

985. Трененков Э. М. Стачка шахтеров и ее уроки / Э. М. Трененков // Политическое самообразование. – 1989. – № 13. – С. 49–54.
986. Трипольский В. Рабочее движение: проблемы реализации новых возможностей / В. Трипольский // Политика и время. – 1991. – № 12. – С. 40–46.
987. Толстопятка В. Н. Трудящиеся о лидерах, партиях и будущем Украины / В. Н. Толстопятка // Анналы : науч.-публицист. альм.– 1990. – № 1. – С. 121–130.
988. Улюкаев А. Движение / А. Улюкаев // Коммунист. – 1991. – № 10. – С. 40–49.
989. Устюжанин Ф. В. Результативность целевой проверки состояния ТБ при разработке выбросоопасных пластов на шахтах Донбасса / Ф. В. Устюжанин // Уголь Украины. – 1990. – № 7. – С. 33–34.
990. Устюжанин Ф. В. О состоянии производственного травматизма на шахтах СССР / Ф. В. Устюжанин // Уголь Украины. – 1991. – № 5. – С. 41–44.
991. Федоров Н. Ю. Теоретические проблемы социально-трудовых конфликтов : (обсуждение за «круглым столом») / Н. Ю. Федоров // Социс. – 1991.– № 12. – С. 39–47.
992. Федоров Н. Ю. Причина и движущие силы социально-трудовых конфликтов 1989 года / Н. Ю. Федоров // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. – М., 1992. – Ч. 1. – С. 44–59.
993. Філіппов Є. Г. Система державної торгівлі України в умовах економічних реформ 1985 – 1991 рр.: (на матеріалах Донецької області) / Є. Г. Філіппов // Нові сторінки історії Донбасу : зб. наук. ст. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Кн. 17/18. – С. 214–226.
994. Филиппов А. М. О развитии топливно-энергетического комплекса Украины / [А. М. Филиппов, Д. Ю. Черевацкий, Ю. Т. Разумный, А. П. Борисов]. // Уголь Украины. – 1996. – № 1. – С. 2–3.
995. Фисун. А. П. Работа объединения Донецкуголь в одиннадцатой пятилетке / А. П. Фисун // Уголь Украины. – 1985. – № 8. – С. 7–10.
996. Фищенко С. П. Угольную промышленность республики – на уровень новых задач / С. П. Фищенко // Уголь Украины. – 1990. – № 1. – С. 2–3.

997. Фищенко С. П. Производственный потенциал угольной промышленности Украины и перспективы его развития / С. П. Фищенко // Уголь Украины. – 1990. – № 6. – С. 2–4.
998. Фищенко С. П. От центрального правления к государственному комитету / С. П. Фищенко // Уголь Украины. – 1991. – № 8. – С. 6–8.
999. Фролов Ю. Крушение империи СССР. Кн. 6 / Ю. Фролов. – Донецк : Донеччина, 2002. – 437 с.
1000. Халангот В. Г. Совершенствование организации поставок материальных ресурсов объединениям и шахтам / В. Г. Халангот // Уголь Украины – 1991. – № 4. – С. 26.
1001. Хубер М. Госзаказ на забастовку / М. Хубер // Новое время. – 1990. – № 30. – С. 9.
1002. Чарских И. Ю. Проблемы истории Донбасса в западной периодике начала 90-х годов / И. Ю. Чарских // Новые страницы истории Донбасса : статьи. – Донецк : ДонДУ, 1994. – Кн. 3. – С. 109–116.
1003. Чебанов В. И. Технический прогресс и безопасность труда / В. И. Чебанов // Уголь Украины. – 1976. – № 9. – С. 1.
1004. Читаладзе Г. А. Социологические исследования в объединении Свердловантрацит / Г. А. Читаладзе, Л. И. Ступницкая. // Уголь Украины. – 1988. – № 5. – С. 17–18.
1005. Чумак А. С. Загазирование шахт Центрального района Донбасса продуктами химического производства / А. С. Чумак, Б. А. Грядущий, А. Г. Недавний // Уголь Украины. – 1991. – № 1. – С. 31–33.
1006. Шаблинский И. Г. Куда движется наше рабочее движение? / И. Г. Шаблинский // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 4. – С. 124–131.
1007. Шаблинский И. Г. Департизация стачкомов и российская многопартийность / И. Г. Шаблинский // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. – М., 1992. – Ч. 1. – С. 77–95.
1008. Шахмаев Г. С. Забастовка и перестройка: Беседа заместителя заведующего подотделом социально-экономического отдела ЦК КПСС, доктора экономических

наук Г. Саркисянца с нашим корреспондентом С. Шахмаевым // Политическое самообразование. – № 13. – 1989. – С. 55 – 57.

1009. Шаленко В. Н. Производственные забастовки как объект социального анализа / В. Н. Шаленко // Социс. – 1990. – № 7. – С. 107–111.

1010. Шевченко Н. Н. Условия жизни и труда шахтеров в первой половине 1980-х гг. / Н. Н. Шевченко // Нові сторінки історії Донбасу : статті.– Донецьк : ДонНУ, 1999. – Кн. 7. – С. 203–208.

1011. Шевцов В. И. Дню шахтера – достойную встречу / В. И. Шевцов // Уголь Украины. – 1988. – № 8. – С. 1–4.

1012. Шейндлин А. Энергетика. Пути выхода из кризиса / А. Шейндлин // Коммунист. – 1991. – № 10. – С. 73–81.

1013. Шершуков А. В. Рабочие организации и политические партии / А. В. Шершуков // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. – М., 1992. – Ч. 1. – С. 64–76.

1014. Ширин И. Угольные и энергетические ресурсы мира и Украины / И. Ширин, В. Дубницкий // Уголь Украины. – 2007. – № 1. – С. 5–6.

1015. Щадов М. И. Проблема проблем – безопасность людей / М. И. Щадов // Слово шахтера [газета шахты им. Е. Абакумова ПО «Донецкуголь»]. – 1991. – 16 февраля.

1016. Якуничкин В. В. Противоречия забастовочного движения в Западном Донбассе (весна 1991 г.). / В. В. Якуничкин // Социс. – 1991. – № 12. – С. 87–89.

1017. Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989 – 1992 / Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz ; State University of New York Press, Albany. – New York, 1995. – Режим доступа до кн. : <http://books.google.ru/books?id>.

Доповіді

1018. Асано Н. Перестройка в СССР и общественно-политическая жизнь на Украине. Проблемы переодизации / Асано Н. / Ин-т славяноведения. – М., 1999 – 75 с.

1019. Валитов С. С. Проблемы и перспективы бюджета города в условиях интенсификации производства / Валитов С. С. – Донецк : ИЭП АН УССР, 1986. – 21 с. (Препринт / ИЭП АН УССР; 1986).
1020. Гавриленко В. А. Экологические проблемы добычи, переработки и потребления угля в Донецкой области / В. А. Гавриленко, С. Н. Гавриленко. – Донецк : НАН Украины, 1993. – 24 с. – (Препринт / ИЭП НАН Украины; 1993).
1021. Макогон Ю. В. Уголь Украины и мировой рынок / [Макогон Ю. В., Калашникова Б. В., Скобцева Г. В. и др.]. – Донецк : ИЭП АН Украины, 1995. – 17 с. – (Препринт / ИЭП НАН Украины; 1993).
1022. Мартякова Е. В. Перестройка финансового обеспечения улучшения условий труда / Мартякова Е. В. – Донецк : ИЭП АН УССР, 1983. – 27 с. – (Препринт / ИЭП АН УССР; 1983).
1023. Мартякова Е. В. Социальные причины кризиса трудовой мотивации рабочих угольной промышленности / Е. В. Мартякова, Е. В. Воловодова. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 1996. – 24 с. – (Препринт / ИЭП НАН Украины; 1996).
1024. Просуленко А. А. Социально-экономические проблемы занятости в угольной промышленности / Просуленко А. А., Цветкова Е. Ю., Коваль Н. Г. – Донецк : ИЭП АН Украины, 1993. – 26 с. – (Препринт / ИЭП НАН Украины ; 1993).
1025. Экспресс-доклад «Об использовании производственных мощностей в угольной промышленности Донецкой области» / Донец. обл. упр. статистики. – Донецк, 1991. – 3 с.

Тези доповідей

1026. Бурносков В. Ф. Історики про робітничий та профспілковий рух у Донбасі // Мат-ли вузів. конф. професорсько-викладацького складу по результатах науково-дослідної роботи. Історичні науки, політологія. – Донецк, ДДУ, 1997. – Кн. 2. – С. 173–175.
1027. Веткин А. С. Экономические методы управления предприятиями угольной промышленности / А. С. Веткин // Экономические проблемы перестройки хозяйственного механизма : тез. выступлений на респ. совещ. молодых ученых 11 – 14 мая 1989 г. – Донецк, 1989. – С. 13–14.

1028. Гудзяк Б. Образ сили духу. Дослідження живої історії підпільного життя української греко-католицької церкви / Б. Гудзяк // Другий міжнар. конгрес українців. – Львів, 22 – 28 серпня 1993 р. – Львів, Атлас, 1994. – Ч. II. – С. 125. – 126.
1029. Охотникова М. Н. Стабилизация трудовых коллективов на угольных шахтах / М. Н. Охотникова // Пути и методы повышения эффективности использования трудовых ресурсов в народном хозяйстве СССР. Тез. докл. област. научно-координационного совещания 13 – 16 сентября 1989 г. [ред. кол. И. Д. Крыжко, А. И. Амоша, В. М. Беляев и др.]. – Донецк : ИЭП АН УССР, 1989. – С. 125 – 126.
1030. Пселов С. М. Проблемы развития угольной промышленности Донецкой области (1987 – 1998 гг.) // Стратегия управления социально-экономическим развитием региона на период до 2010 года: секц. «Приоритетные направления развития отраслей материального производства». – Донецк, 2000. – С. 40 – 46.
1031. Русначенко А. Робітничий рух в українській революції 1989 – 1991 рр. // Другий міжнар. конгрес українців. 22 – 28 серпня 1993 р. – Львів: Атлас, 1994. – Ч. II – С. 149 – 153.
1032. Ступишина Л. В. Пути обновления основных фондов в угольной промышленности Украины / Л. В. Ступишина // Экономические проблемы перестройки хозяйственного механизма : тез. выступлений на респ. совещ. молодых ученых 11–14 мая 1989 г. – Донецк, 1989. – С. 146–147.
1033. Чмуть А. В. Некоторые социальные проблемы оздоровления условий труда / А. В. Чмуть, В. Л. Агапов // Вторая регион. науч.-практ. конф. «Донбасс: прошлое, настоящее, будущее – формирование и развитие трудовых традиций» : (тез. докл. и сообщ.). – Краматорск, 1993. – С. 289.
1034. Яблуновский А. В., Малов Е. И., Цуркова А. А. Социально-экономические аспекты использования специалистов в угольной промышленности // Пути и методы повышения эффективности использования трудовых ресурсов в народном хозяйстве СССР. Тез. докл. област. научно-координационного совещания 13 – 16 сентября 1989 г. [ред. кол. И. Д. Крыжко, А. И. Амоша, В. М. Беляев и др.]. – Донецк : ИЭП АН УССР, 1989. – С. 135 – 137.

Науково-допоміжна література

1035. Історія робітничого класу Української РСР : наук.-допоміж. бібліогр. показ. / Держ. іст. бібліотека УРСР ; [уклад. Пилипенко А. В., Бутовська І. М.]. – К., 1985. – 431 с.

1036. История промышленных и сельскохозяйственных предприятий Украинской ССР (1946–1986 гг.). Науч.-вспомог. библиогр. указ. / АН УССР, Ин-т истории. Гос. истор. библ-ка Украинской ССР [состав. Л. А. Балацкая, Л. И. Евселевский, Т. М. Заморина и др.]. – К., 1987. – 293 с.

Дисертації, автореферати дисертацій

1037. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 / Адамович Сергій Васильович. – Івано-Франківськ. – 2011. – 36 с.

1038. Ізмайлова К. В. Повсякденне життя шахтарських родин Донбасу в середині 1960-х – середині 1980-х рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Донецьк, 2010. – 38 с.

1039. Русначенко А. М. Рабочее движение на Украине в 1989 – 1991 годах: основные этапы, элементы политической культуры: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – М., 1993. – 23 с.

1040. Шевченко Н. М. Соціальні проблеми вугільної промисловості України в 1965 – 2000 рр.: дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Шевченко Наталія Миколаївна. – Донецьк, 2005. – 261 арк.

XI. Публіцистика. Газети.

1041. Акимов А. А. Горной технике – полная нагрузка / Рассказ бригадира угледобывающей бригады шахты № 8 «Великомостовская» / А. А. Акимов. – Львов : Каменяр, 1981. – 31 с.

1042. Акимов А. С. Иди в шахтерскую гвардию! / А. С. Акимов. – Дніпропетровськ : Промінь, 1983. – 95 с.

1043. Анатольева Е. Магия цифр / Е. Анатольева // Путь шахтера. – 1991. – 15 марта.

1044. Андриянов В. Размышления после стачки / В. Андриянов // Правда. – 1989. – 16 октября.
1045. Андриянов В. Горный удар / В. Андриянов // Диалог. – 1990. – № 1. – С. 60–67.
1046. Андриянов В. Отложим ультиматумы / В. Андриянов, Г. Дорофеев // Социалистическая индустрия. – 1989. – 26 октября.
1047. Андриянов В. Донбасс: время трезвых оценок / В. Андриянов, Г. Дорофеев // Социалистическая индустрия. – 1989. – 19 ноября.
1048. Артемчук Л. Шахты стоят, или забастовка поневоле / Л. Артемчук // Жизнь. – 1991. – 17 сентября.
1049. Астахов Г. К. На власть надейся, но... / Г. К. Астахов // Луганская правда. – 1991. – 5 января.
1050. Асташов В. Надо навести порядок / В. Асташов // Знамя коммунизма. – 1991. – 28 февраля.
1051. Баев В. Там сквозило полным национализмом...// Шахтерская жизнь [орган парткома, профкома, комитета ЛКСМУ и СТК шахты им. В. М. Бажанова ПО «Макеевуголь»]. – 1991. – 22 августа.
1052. Баранов Ю. И. «Руководствуюсь здравым смыслом» / Ю. И. Баранов // Трудовая слава [орган трудового коллектива шахтоуправления им. газеты «Социалистический Донбасс» ПО «Донецкуголь»]. – 1991. – 18 июня.
1053. Баранов С. ЧП: статистика, факты, комментарии / С. Баранов // Советский шахтер. – 1990. – № 1. – С. 18.
1054. Баранов С. ЧП: Статистика, факты, комментарий / С. Баранов // Советский шахтер. – 1990. – № 2. – С. 14.
1055. Беличенко В. Ни устава, ни горного закона, ни... / В. Беличенко // Советский шахтер. – 1991. – № 8. – С. 2 – 3.
1056. Белоусов В. Для крутых пластов / В. Белоусов / Кочегарка [орган Горловского городского комитета КПУ и горсовета депутатов трудящихся]. – 1990. – 31 января.
1057. Белоусов В. Продолжение диалога: как выполняется 608-е постановление Совета Министров СССР / В. Белоусов // Кочегарка. – 1990. – 6 июня.

1058. Бирчакова Н. Запугивают активистов / Н. Бирчакова // Заря Донбасса [орган трудового коллектива шахтоуправления им. газеты «Правда» ПО «Донецкуголь»]. – 1989. – 22 ноября.
1059. Богданов А. Хроника последнего дня / А. Богданов // Вечерний Донецк. – 1989. – 25 июля.
1060. Бондаренко О. На площади в Донецке / О. Бондаренко, С. Мельковский, С. Тищенко // Социалистический Донбасс. – 1989. – 24 июля.
1061. Брагин А. Обойдемся без подстрекателей / А. Брагин // Социалистический Донбасс. – 1991. – 12 апреля.
1062. Бридько І. І. Сонячний камінь: розповідь двічі Героя Соціалістичної праці, знатного шахтаря Донбасу / І. І. Бридько. – К. : Політвидав України, 1981. – 157 с.
1063. Брусиловский Б. ЧП: статистика, факты, комментарии / Б. Брусиловский // Советский шахтер. – 1991. – № 3. – С. 28.
1064. Бубличенко М. Что в забоях? / М. Бубличенко // Правда. – 1989. – 22 июля.
1065. Бузулук О. Кривое зеркало / В. Бузулук // Советский шахтер. – 1988. – № 2. – С. 16 – 17.
1066. Бузулук О. А не кликнут ли еще одну комиссию? / В. Бузулук // Советский шахтер. – 1988. – № 5. – С. 14 – 15.
1067. Бузулук О. Куда уплывают денежки? / В. Бузулук // Советский шахтер. – 1988. – № 11. – С. 16 – 17.
1068. Бузулук О. Не становятся ли шахты могилами? / В. Бузулук // Советский шахтер. – 1990 – № 7. – С. 14 – 15.
1069. Бузулук О. Тревожная волна отбоя / В. Бузулук // Советский шахтер. – 1991. – № 1. – С. 12 – 13.
1070. Бузулук О. Тогда считать мы стали раны / О. Бузулук // Советский шахтер. – 1991. – № 6. – С. 2.
1071. Бутов А. Я – против! / А. Бутов // Честь шахтера [орган администрации, СТК, парткома и комитета ЛКСМУ шахты им. М. Горького ПО «Донецкуголь»]. – 1989. – 4 окт.

1072. В протоколе записано, что сделано? // Ворошиловградская правда. – 1990. – 17 января.
1073. В регкоме КПУ : Заявление бюро Западодонбасского регкома Компартии Украины и совета секретарей Павлограда // Западный Донбас. – 1991. – 23 апреля.
1074. В СТК шахты // Горняцкая слава [орган СТК шахтоуправления «Кировское» ПО «Донецкуголь»]. – 1989. – 26 июля.
1075. Васильев С. СТК, март, 14 / С. Васильев // Честь шахтера. – 1990. – 20 марта.
1076. Васильев С. А нам нужна победа / С. Васильев, Ю. Болдырев // Советский шахтер. – 1990. – № 1. – С. 2 – 3.
1077. Васильев А., Кранс М. Конфликт. Что за ним? / А. Васильев, М. Кранс // Коммунист. – 1989. – № 9. – С. 77 – 85.
1078. Васильев А., Кранс М. Шахтерская альтернатива. Несколько вопросов для размышления / А. Васильев, М. Кранс // Коммунист. – 1990. – № 13. – С. 59 – 67.
1079. Вендилевич В. Г. Взаимопомощь в коллективе: размышления бригадира проходчиков о времени, о товарищах и о себе / В. Г. Вендилевич. – Донецк : Донбас, 1979. – 23 с.
1080. Вербило Е. Зачем все это ему нужно? / Е. Вербило // Рабочее слово [газета трудящихся г. Кировска Луганской области]. – 1991. – 9 апреля.
1081. Верю в чувство гражданского долга. Выступление по УТ Председателя СМ УССР В. П. Фокина 27 февраля 1991 г. / В. П. Фокин // Социалистический Донбасс. – 1991. – 1 марта.
1082. Верешко Н. Забастовка. «За?». «Против?» / Н. Верешко // Шахтерский маяк [орган администрации шахты «Луганская №1»]. – 1991. – 28 марта.
1083. Видсота В. Почему я не поддержал забастовку / В. Видсота // Советский шахтер. – 1990. – № 11. – С. 13.
1084. Виноградова Т. Совсем не сказка о золотой рыбке: Заметки о несостоявшейся забастовке // Знамя коммунизма [общественно- политическая газета Красного Луча Луганской области]. – 1991. – 2 марта.
1085. Виноградова Т. Из первых уст / Т. Виноградова // Знамя коммунизма. – 1991. – 16 апреля.

1086. Витков А. Жаркий июль Донбасса / А. Витков, С. Еременко // Комсомолец Донбасса. – 1989. – 21 июля).
1087. Вольчик В. Возрождение истинного профсоюза // Знамя коммунизма. – 1991. – 2 марта.
1088. Выдвигает АБК // Честь шахтера. – 1989. – 4 октября.
1089. Выполнение плана шахтами объединения в апреле 1991 г. // Шахтерский вестник [орган трудового коллектива шахтоуправления Петровское ПО «Донецкуголь»]. – 1991. – 7 июня.
1090. Галкин В. Что день грядущий нам готовит? / В. Галкин // Советский шахтер. – 1988. – № 10. – С. 12 – 13.
1091. Гелих Ю. Идут шахтеры впереди / Ю. Гелих // За уголь [газета трудового коллектива шахты им. Челюскинцев ПО «Донецкуголь»]. – 1991. – 24 апреля.
1092. Глотова Т. Время рассудит. Ретроспективный взгляд в недавнее прошлое / Т. Глотова // Вечерний Донецк. – 1989. – 14 декабря.
1093. Глотова Т. Смена лидеров – смена стиля? / Т. Глотова // Вечерний Донецк. – 1990. – 15 января.
1094. Гнездилов Г. Донецк. Потеряли 146 тыс. т угля / Г. Гнездилов // Правда Украины. – 1990. – 13 июля.
1095. Гнездилов Г. Миллиарды для Донбасса: интервью с Председателем Верховного Совета УССР Л.М. Кравчуком / Г. Гнездилов // Правда Украины. – 1991. – 24 января.
1096. Говорять про те, що у всіх болить // За передову шахту [газета трудового колективу шахти ім. О. Ф. Засядька ВО «Донецьквугілля»]. – 1991. – 24 квітня.
1097. Головачев В. Дуэль или поиск компромиссов? / В. Головачев // Экономическая газета. – 1989 – № 42. – С. 11.
1098. Головин Г. Закономерная ступень // Сила рабочих рук: худож. – публист. ежегодник / [сост. : В. С. Логачев] / Г. Головин. – Донецк : Донбас, 1978. – С. 3 – 18.
1099. Гонтарь Л. Возможности шахтеров / Л. Гонтарь // Социалистический Донбасс. – 1991. – 19 июля.

1100. Гончаров Н. Арифметика хозрасчета / Н. Гончаров // Советский шахтер. – 1988. – № 4. – С. 17, 19.
1101. Гончаров Н. «Потеснитесь передовики!» / Н. Гончаров // Советский шахтер. – 1988. – № 5. – С. 21.
1102. Гончаров Н. Е. Товарищ министр и господин директор. Очерки смутной поры / Н. Е. Гончаров. – М. : Воскресенье, 2003. – 415 с.
1103. Гончарук П. Н. Рабочее товарищество. Размышления знатного горняка о воспитании трудового коллектива / П. Н. Гончарук. – Донецк : Донбас, 1981 – 43 с.
1104. Горбылев Г. Защитят ли профсоюзы интересы трудящихся? / Г. Горбылев // За механизированный забой [газета трудового коллектива шахты «Кочегарка» ПО «Артемуголь»]. – 1991. – 4 апреля.
1105. Гордеев А. Эмиссары / А. Гордеев // Советский шахтер. – 1991. – № 7. – С. 2-3.
1106. Горняки о забастовке // Трудовая слава. – 1991. – 2 апреля.
1107. Григорьев А. Не голые эмоции, но разум / А. Григорьев // За честь шахтера [газета трудового коллектива шахты им. М. И. Калинина ПО «Донецкуголь»]. – 1991. – 16 апреля.
1108. Громов В. И. Стахановская вертикаль. Об опыте работы парткома партийной организации по мобилизации горняков на выполнение заданий десятой пятилетки / В. И. Громов. – Донецк : Донбас, 1980. – 103 с.
1109. День советских шахтеров [ред. ст.] // Уголь Украины. – 1981. – № 8. – С. 1 – 3.
1110. Держак В. Куда идут шахтеры? / В. Держак, С. Панов // Димитровец [орган трудового коллектива шахты им. Г. М. Димитрова ПО «Красноармейскуголь»]. – 1991. – 22 февраля, 1 марта.
1111. Диалог продолжается // За металл [орган СТК, парткома и профкома Енакиевского металлургического завода]. – 1989. – 2 августа.
1112. Диалог с шахтерами // Социалистический Донбасс. – 1991. – 4 апреля.
1113. Дождались... исходящей струи // Советский шахтер. – 1988. – № 9. – С. 16.
1114. Должанский И. Дружно братья за дело / И. Должанский // Под знаменем Ленина [газета трудового коллектива шахты им. В. И. Ленина ПО «Артемуголь»]. – 1989. – 2 октября.

1115. Домогатися кращого життя // Ленінським шляхом [орган ради народних депутатів і міської організації КП України м. Первомайська Луганської області]. – 1991. – 13 квітня.
1116. Донбасс – зона екологічного бедствия [ред. ст.] // Советский шахтер. – 1990. – № 8. – С. 9.
1117. Дорофеев Г. Жизнь после забастовки / Г. Дорофеев // Социалистическая индустрия. – 1989. – 30 июля.
1118. Дубовик А. И все же гласности не хватает / А. Дубовик // Советский шахтер. – 1990. – № 1. – С. 13.
1119. Еженедельный бюллетень информационного агентства рабочего и синдикалистского движения КАС-КОР. – 1991. – № 42. – 1 марта. – С. 3.
1120. Евдокимов Ю. Игра, которая затянулась / Ю. Евдокимов // Советский шахтер. – 1991. – № 8. – С. 18 – 19.
1121. Емченко Ф. Куда зовут лидеры «Соцпрофа»? / Ф. Емченко // Труд. – 1990. – 24 апреля.
1122. Еременко С. Тревоги и надежды воскресного дня / С. Еременко // Комсомолец Донбасса. – 1989. – 24 июля.
1123. Ермаков А. П. Солнце в забое: Историко-популярный очерк из истории Торезской шахты №3-бис / А. П. Ермаков, П. В. Беляков. – Донецк : Донбас, 1980. – 94 с.
1124. Ермаков А. В. Лучше глотать не пыль, а минералку: размышления о новой рабочей бюрократии / А. Ермаков, А. Калинин, В. Косяк и др. // Комсомольская правда. – 1990. – 6 ноября.
1125. Если пришла беда // Советский шахтер. – 1989. – № 12. – С. 4.
1126. Жариков Л. Огонь Краснодона // Сила рабочих рук: худож. – публист. ежегодник / [сост. В. С. Логачев] / Л. Жариков. – Донецк : Донбас, 1978 – С. 22 – 39.
1127. Забастовка: говорим против, голосуем – за // Горняцкая слава [орган партийного, профсоюзного комитетов, комитета ЛКСМУ, СТК и администрации шахты «Кировская» ПО «Донецкуголь»]. – 1989. – 14 ноября.

1128. Загорский С. М. Мастерство проходчиков / рассказ бригадира шахты им. XXV съезда КПСС / С. М. Загорский. – Львов : Каменяр, 1985. – 38 с.
1129. Захарчук Ф. Почему я проголосовал за приостановку забастовки / Ф. Захарчук // Народна рада [Нововолинська міська газета]. – 1991. – 17 квітня.
1130. Звернення // За передову шахту [газета трудового колективу шахти ім. О. Ф. Засядька ВО «Донецьквугілля»]. – 1991. – 3 квітня.
1131. Звернення до комуністів міської та обласної партійної організації // Шахтар Червонограда [газета комуністів Червонограда]. – 1990. – 3 лютого.
1132. Звернення ради представників страйкуючих підприємств вугільної промисловості // Гвардієць праці [орган партійної, профспілкової організацій і дирекції шахти ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля»]. – 1991. – 26 квітня.
1133. Звір не дрімав // Вестник НПП [издание Ассоциации независимого профсоюза горняков г. Первомайска]. – 1993. – № 44. – 6 ноября.
1134. Злогодухов Б. Десять процентов самостоятельности / Б. Злогодухов // Вечерний Донецк. – 1990. – 13 марта.
1135. Зорин Б. Забастовка: чего требуют шахтеры? / Б. Зорин // Шахтер [орган трудового коллектива шахты «Центральная» ПО «Красноармейскуголь»]. – 1991. – 13 марта.
1136. Зоц І. Чи є у страйкомах економісти? / І. Зоц // Радянська Донеччина. – 1990. – 31 березня.
1137. Ієвлєв В. А. Заробіток збільшився / В. А. Ієвлєв // Ленінським шляхом [орган Рад народних депутатів і міської організації Компартії України м. Первомайська Луганської області]. – 1991. – 7 серпня.
1138. Из первых уст [ред. ст.] // Знамя коммунизма. – 1991. – 16 квітня.
1139. Интервью первого заместителя Председателя СМ СССР Л. А. Воронина и Министра угольной промышленности СССР М. И. Щадова корреспонденту Донецкого телевидения о выполнении требований шахтеров // Социалистический Донбасс. – 1989. – 30 сентября.
1140. Ильюшенко В. Впереди полная неопределенность / В. Ильюшенко // Слово шахтера [газета шахты им. Е. Т. Абакумова ПО «Донецкуголь»]. – 1991. – 5 января.

1141. Ильюшенко В. Сами должны подумать / В. Ильющенко // За уголь. – 1991. – 16 апреля.
1142. Ильяшенко Е. Не видим иного выхода / Е. Ильяшенко // Заря Донбасса [орган Свердловского городского Совета народных депутатов и городской организации КП Украины]. – 1991. – 19 марта.
1143. Интервью первого заместителя Председателя СМ СССР Л. А. Воронина и Министра угольной промышленности СССР М. И. Щадова корреспонденту Донецкого телевидения о выполнении требований шахтеров // Социалистический Донбасс. – 1989. – 30 сентября.
1144. Интервью одного из организаторов забастовки шахтеров // ТАСС : Мир и СССР. – 1991. – 27 апреля. – Л. 19.
1145. Информация рабочей группы государственно-общественной комиссии по контролю постановления № 608 по г. Горловке // Кочегарка. – 1990. – 12 апреля.
1146. К забастовке 11 июля // Информационный бюллетень рабочего и синдикалистского движения КАС-КОР. – 1990. – № 12. – 9 июля. – С. 3.
1147. К забастовке шахтеров: выявить ответственность // Ворошиловградская правда. – 1989. – 26 июля.
1148. Как шахтеры Донбасса добивались социальной справедливости // Аргументы и факты. – 1989. – № 30. – 29 июля – 4 августа.
1149. Калинин А. Эй, вы там, наверху ... Заметки с шахтерского съезда в Донецке / А. Калинин, В. Косяк // Комсомольская правда. – 1990. – 23 июня.
1150. Калининченко В. Р. Шахтоуправление «Петровское». Ил. очерк / В. Р. Калининченко, В. Л. Цымбал – Донецк : Донбас, 1981. – 40 с.
1151. Кихтенко В. Работу не прекратили / В. Кихтенко // Новый путь [издается Лисичанским городским советом народных депутатов и городской организацией КП Украины]. – 1991. – 5 марта.
1152. Кобзев Н. Гранитный хлеб / Н. Кобзев // Советский шахтер. – 1991. – № 7. – С. 11.
1153. Ковалев Б. Беспредел / Б. Ковалев // Знамя победы [орган КП Украины и Совета народных депутатов г. Шахтерска Донецкой области]. – 1989. – 26 июля.

1154. Ковалевская Л. Раскол или консолидация? / К. Ковалевская // Кочегарка. – 1990. – 17 марта.
1155. Колонка редактора: Единым росчерком пера // Советский шахтер. – 1990 – № 5. – С. 7.
1156. Колосок А. Буду бороться за наши права / А. Колосок // Советский шахтер. – 1989. – № 7. – С. 4 – 5.
1157. Колосок А. Обращение к трудовым коллективам шахтеров Украины / А. Колосок // Комсомолец Донбасса. – 1991. – 2 ноября.
1158. Комаров В. А кому-то ни холодно, ни жарко / В. Комаров // Советский шахтер. – 1989. – № 12. – С. 3
1159. Кордюкова В. Навіщо політикам робітники? // Зоря (орган Дніпропетровського обкому Компартії України). – 1991. – 13 травня.
1160. Корецкий Ю. Кто защитит рабочего? / Ю. Корецкий // Советский шахтер. – 1990. – № 2. – С. 12 – 13.
1161. Коркин А. Где жить шахтеру? / А. Коркин // Советский шахтер. – 1987. – № 8. – С. 18 – 19, 24 – 25.
1162. Кофман Б. Нужен компромисс / Кофман Б., Махов В., Луцак Т. // Макеевский рабочий [орган Макеевского горкома Компартии Украины и городского совета народных депутатов Донецкой области]. – 1989. – 19 июля.
1163. Кофман Б. При общем неблагоприятном фоне / Б. Кофман // Советский шахтер. – 1991. – № 10. – С. 2– 3.
1164. Ключ к решению социальных проблем – в сфере производства материальных благ : [ред. статья] // Уголь Украины. – 1991. – № 3. – С. 3.
1165. Кравець В. Страйк не вдався, але триває // Вісті з України. – 1991. – № 18. – Квітень.
1166. Красновський В. Пробудження. 1989. Публіцистичний нарис / В. Красновський. – Тернопіль : Торно-граф. – 2005. – Ч. 1.– 256 с.
1167. Кржишталович В. Июльская гроза / В. Кржишталович, В. Шоряков // Аврора. – 1990. – № 9. – С. 8 – 41.

1168. Кривенко В. Год жизни: что он нам дал? / В. Кривенко // Кочегарка. – 1990. – 4 октября.
1169. Крупнейшие катастрофы XX века. Взрывы на шахтах СССР – России – Украины во второй половине XX века // Сбойка: Угольная газета Украины. – 2001. – № 1-2 (47 – 48). – С. 16.
1170. Кто проявит милосердие? // Советский шахтер. – 1990. – № 8. – С. 16.
1171. Кузнецов В. Экзамен на зрелось / В. Кузнецов // Советский шахтер. – 1988. – № 6. – С. 2 – 3.
1172. Кучеренко В. Моя совесть чиста / В. Кучеренко // Стахановец [орган трудового коллектива шахты «Южнодонбасская № 3» ПО «Донецкуголь»]. – 1989. – 14 сентября.
1173. Кучеров В., Селезнев В. Союз стачкомов жаждет власти / В. Кучеров, В. Селезнев // Рабочая газета. – 1989. – 8 сентября.
1174. Кучеров В. Все смешалось в шахтерском доме / В. Кучеров, В. Селезнев // Рабочая газета. – 1989. – 29 сентября.
1175. Кучеров В. Вакуум здравомыслия / В. Кучеров // Социалистический Донбасс. – 1991. – 19 марта.
1176. Лавренков В. Опять строим, марш! / В. Лавренков // Советский шахтер. – 1991. – № 2 – С. 4. – 5.
1177. Ланг К. Шахтеры продолжают бастовать / К. Ланг // Западный Донбасс. – 1991. – 23 апреля.
1178. Леонов Б. Станет ли прохладнее шахтерское лето? Субъективные заметки / Б. Леонов // Труд. – 20 июля.
1179. Летопись борьбы и свершений. Шахта «Благодатная» (1971 – 2006). – Д. : ИМА-пресс, 2006. – 51 с.
1180. Лехов Н. Последний звонок в школе / Н. Лехов // Жизнь. – 1991. – 4 октября.
1181. Лисовенко Н. Донбасс: в ожидании решения / Н. Лисовенко // Известия. – 1989. – 20 июля.
1182. Литвин В. Жар взялся пеплом: Шахты Донбасса после забастовок / В. Литвин // Рабочая газета – 1989. – 29 декабря.

1183. Ломач С. Знакомые все лица / С. Ломач // Советский шахтер. – 1986. – № 11. – С. 18 – 19.
1184. Ломач С. Правда о клевете / С. Ломач // Советский шахтер. – 1987. – № 7. – С. 18 – 19.
1185. Ломач С. Сумашедствие отменяется / С. Ломач // Советский шахтер – 1990. – № 2. – С. 18–19, № 3.– С. 16 – 17.
1186. Ломач С. Наш человек в Америке / С. Ломач // Советский шахтер. – 1990. – № 7. – С. 10 – 13.
1187. Лучше глотать не пыль, а минералку: размышления о новой рабочей бюрократии / [А. Ермаков, А. Калинин, В. Косяк и др.] // Комсомольская правда. – 1990. – 6 ноября.
1188. Лысый И. П. Молодогвардейские миллионы: о бригадире ГРОЗ шахты / И. П. Лысый. – М. : Недра, 1981. – 56 с.
1189. Любимая шахта моя. История предприятия, рассказанная ее творцами. 1979 – 2004. – Д. : ИМА-пресс, 2004. – 96 с.
1190. Ляхов И. Уроки забастовки шахтеров / И. Ляхов // Ворошиловградская правда. – 1989. – 5 августа.
1191. Майоров Ю. Диалог после стачки / Ю. Майоров, Н. Мокрищев // Труд. – 1989. – 28 сентября.
1192. Мальцев С. «...и человеческий фактор» / С. Мальцев // Советский шахтер. – 1988. – № 1. – С. 19.
1193. Маслова Д. Шахты области после забастовки / Д. Маслова // Социалистический Донбасс. – 1989. – 18 августа.
1194. Медущенко А. Пока спокойно / А. Медущенко // Советский шахтер. – 1991. – № 4. – С. 21.
1195. Мельковский С. Вчера на площади / С. Мельковский, С. Тищенко // Вечерний Донецк. – 1989. – 22 июля.
1196. Мельковский С. Синтром катастрофы / С. Мельковский // Социалистический Донбасс. – 1990. – 16 мая.

1197. Милько П. Выдержка, спокойствие, благоразумие / П. Милько // Социалистический Донбасс. – 1990. – 24 марта.
1198. Милько П. Отгрузка угля не прекращается / П. Милько // Социалистический Донбасс. – 1991 – 10 января.
1199. Миронов Е. В. Испытание забастовкой / Е. В. Миронов // Экономическая газета. – 1989. – № 51. – С. 16.
1200. Мнения разные // Заря Донбасса [орган Свердловского городского Совета народных депутатов и городской организации КП Украины]. – 1991. – 2 марта.
1201. Можаяев А. К истории Перестройки. Борьба с народом. – Режим доступа до ст. : <http://golos.ruspole.info/node/1357>.
1202. Моисеев Н. Штурмовщина... под звуки оркестра / Н. Моисеев // Советский шахтер. – 1988. – № 1. – С. 8.
1203. Мокрищев Н. Тревожная весна в Донецке / Н. Мокрищев // Труд. – 1990. – 25 апреля.
1204. Моро М. «...И повод нашелся» / М. Моро // Советский шахтер. – 1985. – № 11. – С. 25.
1205. Мохоров В. Шахтерская мадонна: Забастовки: истоки и уроки / В. Мохоров // Рабочая трибуна. – 1990. – 15 августа.
1206. Мохоров В. Кто разыгрывает шахтерскую карту?// Рабочая трибуна. – 1990. – 8 сентября.
1207. Мриль А. Что делает рабочий комитет / А. Мриль // Димитровец. – 1990. – 9 февраля.
1208. Мриль А. По заранее написанному сценарию / А. Мриль // Шахтер. – 1991. – 17 апреля.
1209. На конференции по выборам СТК ПО «Донецкуголь» // Честь шахтера. – 1989. – 12 сентября.
1210. Направлена телеграмма в Киев // Заря Донбасса. – 1991. – 26 марта
1211. Направлены правительству // Ленинская правда [орган Снежнянского горкома КП Украины и городского совета депутатов трудящихся Донецкой области]. – 1989. – 20 июля.

1212. Не навредить бы самим себе // Шахтерский маяк. – 1991. – 5 сентября.
1213. Не проглядеть бы катастрофу // Кочегарка. – 1990. – 22 декабря.
1214. Нетесова С. Без помощи не обойтись / С. Нетесова // Кочегарка. – 1990. – 26 апреля.
1215. Нечай А. Небрежность недопустима / А. Нечай // Кочегарка. – 1990. – 22 марта.
1216. Нуждихин Г. И. Эффект заработанного рубля / Г. И. Нуждихин // Советский шахтер. – 1988. – № 2. – С. 89.
1217. Обращение (проект) // За уголь. – 1989. – 21 июля.
1218. Обращение исполнительного бюро НПП к шахтерам страны // Слово шахтера. – 1991. – 19 января.
1219. Обращение и телеграмма руководителей угольных объединений Донецкой области // Димитровец. – 1991. – 18 января.
1220. Обращение к горловчанам // Кочегарка. – 1990. – 3 марта.
1221. Обращение к гражданам независимой Украины // Кочегарка. – 1991. – 30 августа.
1222. Обращение к металлургам, ко всем трудящимся г. Енакиево // За металл [орган СТК, парткома и профкома Енакиевского металлургического завода]. – 1989. – 22 июля.
1223. Обращение к Президенту М. С. Горбачеву и Председателю КМ СССР В. С. Павлову // Товарищ [орган ПО «Антрацит» и теркома профсоюза работников угольной промышленности]. – 1991. – 23 марта.
1224. Обращение к советскому народу и руководству страны // Вечерний Донецк. – 1990. – 11 июля.
1225. Обращение к шахтерам области // Луганская правда. – 1991. – 27 марта.
1226. Обращение Макеевского городского стачечного комитета // Шахтерская жизнь. – 1989. – 31 октября.
1227. Окопный С. Продовольственному обеспечению населения – повседневное внимание // Ворошиловградская правда. – 1990. – 18 марта.
1228. Олейник В. Протистояння // Ленінським шляхом. – 1991. – 6 квітня.

1229. Опять накануне? // Сбойка [газета шахтеров Брянки, Кировска, Стаханова]. – 1991. – 1 марта.
1230. Орел М. Не от хорошей жизни / М. Орел // Советский шахтер. – 1990. – № 6. – С. 10.
1231. Орлова І. Протистояння / І. Орлова // Маяк [Красноармійська районна суспільно-політична газета]. – 1990. – 3 березня.
1232. Особисте ставлення // Гвардієць праці. – 1991. – 23 березня.
1233. Отчетно-выборное собрание шахты // Стахановец. – 1988. – 24 ноября.
1234. Оцінюючи поточний момент // Гвардієць праці. – 1991. – 19 квітня.
1235. Павлова В. Есть над чем задуматься / В. Павлова // Заря Донбасса. – 1991. – 15 марта.
1236. Павловский В. Мы слишком далеко зашли / В. Павловский // Социалистический Донбасс. – 1991. – 28 марта.
1237. Пакет требований коллектива шахты «Южнодонбасская № 3» к МУП СССР // Стахановец. – 1991. – 10 января.
1238. Пантов Ф. Сімейне джерело / Ф. Пантов // Вітчизна. – 1981. – № 2. – С. 215 – 216.
1239. Пасишниченко Е. Экология и город / Е. Пасишниченко // Кочегарка. – 1990. – 22 мая.
1240. Пасишниченко Е. Нужен сильный профсоюз / Е. Пасишниченко // Кочегарка. – 1990. – 26 мая
1241. Пасишниченко Е. Кто же виновник? / Е. Пасишниченко // Кочегарка. – 1990. – 1 декабря.
1242. Пасишниченко Е. Как ночью в лесу, или кто же поможет шахтерам? / Е. Пасишниченко // Кочегарка. – 1991. – 5 февраля.
1243. Пастернак Л. От стачкомов – к Союзу трудящихся / Л. Пастернак, С. Тищенко // Социалистический Донбасс. – 1990. – 13 февраля.
1244. Пастернак Л. Акция шахтеров / Л. Пастернак, А. Панарин // Социалистический Донбасс. – 1990. – 13 июля.

1245. Пастернак Л. Политическая акция: вопросов больше, чем ответов / Л. Пастернак, А. Панарин // Социалистический Донбасс. – 1990. – 14 июля.
1246. Пастернак Л. Зачем шахтёрам Щадов, если у них есть Сургай? / Л. Пастернак // Жизнь. – 1991. – 10 января.
1247. Петренко Т. Благими намерениями / Т. Петренко // Донецкая заря. – 1991. – 3 мая.
1248. Пеунов В. За межою терпіння / В. Пеунов // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 155 – 163.
1249. Пирогов И. Миллионеры // Сила рабочих рук: худож. – публист. ежегодник / [сост.: В. С. Логачев] / И. Пирогов. – Донецк : Донбас, 1978. – С. 149 – 151.
1250. Пирогов И. Т. Шахтеры первые всегда: науч. – популярный очерк истории шахты им. Челюскинцев ПО «Донецкуголь» / И. Т. Пирогов. – Донецк : Донбас, 1986. – 127 с.
1251. Пискунов Н. Кто на шахте хозяин? // Под знаменем Ленина. – 1989. – 16 августа.
1252. Письмо из МУП СССР // Честь шахтера. – 1990. – 30 января.
1253. Плужник А. За кем пойдут шахтеры? / А. Плужник // Западный Донбасс. – 1991. – 27 февраля.
1254. Придыбайло Н. Не навредить / Н. Придыбайло // Стахановское знамя [ежедневная общественно-политическая городская газета]. – 1991. – 2 марта.
1255. Прислушаемся к голосу народа. Обращение шахтеров Макеевки к Верховному Совету СССР, СМ СССР, шахтерам Воркуты, работникам угольной промышленности страны // Шахтерская жизнь. – 1989. – 14 ноября.
1256. Побережный П. Солёные тонны / П. Побережный // Советский шахтер – 1989. – № 6. – С. 2 – 3.
1257. Позачерговий пленум Червоноградського міськкому партії. Субота, 17 лютого // Гірник [орган ради трудового колективу виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля», Львівського і Волинського теркомів профспілки робітників вугільної промисловості]. – 1990. – 23 лютого.
1258. Поддержим порядок и организованность // За уголь. – 1991. – 26 апреля.

1259. Подзолкин М. А. Горняцкая слава: Очерки из истории ордена Трудового Красного знамени шахты им. Г. М. Димитрова / М. А. Подзолкин. – Донецк : Донбас, 1979. – 141 с.
1260. Подзолкин М. А. Шахта «Краснолиманская» / М. А. Подзолкин. – Донецк : Донбас, 1982. – 31 с.
1261. Подставим плечо перестройке! // Правда. – 1990. – 5 февраля
1262. Позачерговий пленум Червоноградського міського партії. Субота, 17 лютого // Гірник. – 1990. – 23 лютого.
1263. Резонанс: «Один на один с собой». Комментарий редакции // Советский шахтер. – 1988. – № 10. – С. 22 – 23.
1264. Пономарчук С. Обстановка напряженная // Западный Донбасс [региональная общественно-политическая газета]. – 1991. – 6 апреля.
1265. Постановление второй общегородской конференции шахтеров // Енакиевский рабочий. – 1990. – 10 января.
1266. Постановление совета представителей бастующих предприятий Донбасса // Шахтер. – 1991. – 17 апреля.
1267. Реализм практических действий. Заключительное слово Н.И. Рыжкова на I сессии Верховного Совета СССР // Известия. – 1989. – 18 июля.
1268. Резолюция митинга общественности Горловки // Кочегарка. – 1990. – 14 февраля.
1269. Резолюция политического митинга общественности Красноармейска, состоявшегося 18 февраля 1990 г. // Димитровец [орган трудового коллектива шахты им. Г. М. Димитрова ПО «Красноармейскуголь»]. – 1990. – 23 февраля.
1270. Резолюція страйку шахтарів міста Нововолинська // Народна рада. – 1991. – 16 березня.
1271. Резонанс: «Один на один с собой» : [ред. ст.] // Советский шахтер. – 1988. – № 10. – С. 22–23.
1272. Решение РССКД // Заря Донбасса. – 1989. – 4 октября.
1273. Решение Совета Министров УССР // За механизированный забой – 1991. – 6 июня.

1274. Решение совета представителей трудовых коллективов производственного объединения «Добропольеуголь» от 17 июля 1989 г. // Шлях перемоги [орган міськкому КП України і міської ради депутатів]. – 1989. – 21 липня.
1275. Рішення страйкому // Шахтар Червонограда [газета комуністів Червонограда]. – 1991. – 13 березня.
1276. Романенко Е. Начало волны / Т. Романенко // Еженедельный бюллетень информационного агентства рабочего и синдикалистского движения КАС-КОР. – 1990. – № 29. – 16 ноября. – С. 20.
1277. Романенко Е. Донбасс: Стачка продолжается / Е. Романенко // Моск. новости. – 1991. – № 10 – 10 марта.
1278. Романенко Е. Вместе, но не на поводу // Новости и события [газета СТК и Донецкого городского стачечного комитета ПО «Донецкуголь»]. – 1991. – 18 июня.
1279. Романов Н. Отставка в знак протеста / Н. Романов // Рабочая трибуна. – 1991. – 12 апреля.
1280. Рыженко С. Солнце из-под земли: полвека «Першотравенской» глазами постороннего / С. Рыженко. – Д. : ІМА-прес. – 2004. – 91 с.
1281. Рыбалов Ю. На весах реальности / Ю. Рыбалов // Советский шахтер. – 1988. – № 12. – С. 12.
1282. С сессии Верховного Совета СССР: Министром назначен М. И. Щадов // Под знаменем ленинизма. – 1989. – 19 июля.
1283. С ответственностью перед народом // Ворошиловградская правда. – 1989. – 27 июля.
1284. Сабитов Ю. Шахтерский рубль // Знамя коммунизма. – 1991. – 23 марта.
1285. Савченко В. Шахтерские жены / В. Савченко, Н. Столяров // Советский шахтер. – 1991. – № 8. – С. 10 – 11.
1286. Савюк С. 30 боршей, а десятка на все остальное / С. Савюк // Советский шахтер. – 1990. – № 6. – С. 6 – 7.
1287. Сагань Ю. На пути к успеху / Ю. Сагань // Донбас. – 1981. – № 2. – С. 84–88.
1288. Сапицкий К. Уроки, которые надо извлечь / К. Сапицкий // Социалистический Донбасс. – 1989. – 24 сентября.

1289. Саросека М. Созерцатели или бойцы? / М. Саросека // Социалистический Донбасс. – 1991. – 12 февраля.
1290. Светлицкий С. Хроника одной забастовки / С. Светлицкий // Труд горняка [орган Брянковского горкома Компартии Украины]. – 1989. – 20 июля.
1291. Свинтицкий Ю. Вступили в конфликт / Ю. Свинтицкий // Советский шахтер. – 1989. – № 6. – С. 18 – 19.
1292. Селезнев В. Шахты работают, проблема остается / В. Селезнев // Рабочая газета. – 1990. – 18 мая.
1293. Семенченко Н. В Торезе решили действовать / Н. Семенченко // Социалистический Донбасс. – 1990. – 17 января.
1294. Семенченко Н. Чтобы горняки знали / Н. Семенченко // Горняк [орган Торезского городского комитета Компартии Украины и городского совета народных депутатов]. – 1990. – 26 июля.
1295. Серебрякова Н. Горняки требуют / Н. Серебрякова, В. Познышев // Вечерний Донецк. – 1989. – 19 июля.
1296. Синявский Б. Кузбасс и забастовка – синонимы? / Б. Синявский // Провинция: Публицистический альманах. – Кемерово : Прогресс и культура. – 1992. – Вып. № 4. – С. 6 – 19.
1297. Скочинцы выдвигают требования // Донецкая заря. – 1991. – 15 января.
1298. Скрытыба А. Съезд независимых организаций // За уголь. – 1991. – 28 июня.
1299. Слово или дело? – об этом размышления доктора экономических наук Г. К. Губерной // Комсомолец Донбасса. – 1989. – 28 июля.
1300. Соколова Т. «Головне зараз – політичні вимоги» / Т. Соколова // Маяк. – 1991. – 13 квітня.
1301. Соколова Т. Чего чекають гірники? / Т. Соколова // Маяк. – 1991. – 25 квітня.
1302. Сочетать демократию и дисциплину // Социалистический Донбасс. – 1991. – 2 марта.
1303. Сребный М. Нелегкий путь обновления / М.Сребный // Советский шахтер. – 1988. – № 1. – С. 2 – 3.

1304. Сребный М. Воспитывать внутреннюю убежденность / М.Сребный // Советский шахтер. – 1988. – № 4. – С. 4 – 5.
1305. Станкевич С. Хозяева не бастуют / С. Станкевич // Советский шахтер. – 1990. – № 2. – С. 12 – 13.
1306. Стачное движение: 20 лет спустя // Комментарии. – 2009. – № 27 (180). – 17 июля. – С. 20 – 24.
1307. Стачком действует // За уголь. – 1991. – 7 сентября.
1308. Степанов А. Учрежден республиканский комитет угольщиков / А. Степанов // Честь шахтера. – 1991. – 13 марта.
1309. Стеценко Н. И. Первопроходцы недр / [лит. запись Ю. П. Саганя] / Н. И. Стеценко. – Донецк : Донбас, 1983. – 40 с.
1310. СТК, июль, 4 // Честь шахтера. – 1990. – 10 июля.
1311. Столяров Н. Подземное цунами / Н. Столяров // Советский шахтер. – 1988. – № 1. – С. 24 – 25.
1312. Столяров Н. Что лучше: «лечить» условия труда или самого работника? / Н. Столяров // Советский шахтер. – 1991 – № 10. – С. 14 – 15.
1313. Страйк: День за днем // Гвардієць праці. – 1991.– 12 квітня.
1314. Страйк розпочався // Гірник. – 1991. – 13 березня.
1315. Сухинин В. Кругом не прав? / В. Сухинин // Ворошиловградская правда. – 1989. – 8 августа.
1316. Сухинин В. Можно ли успокоиться цифрами? / В. Сухинин // Ворошиловградская правда. – 1990. – 4 марта.
1317. Сылка Н. Когда проблемы обострились / Н. Сылка // Кочегарка. – 1990. – 23 мая.
1318. Тарасов А. Самый страшный дефицит / А. Тарасов // Советский шахтер. – 1990. – № 1. – С. 15
1319. Тарасишин В. Демократизация и ответственность / В. Тарасишин // Советский шахтер. – 1989. – № 1. – С. 5.

1320. Тезисы доклада профкома шахты на отчетно-выборной конференции // Знамя шахтера [орган профкома, комитета ЛКСМУ и администрации шахты «Лидиевка» ПО «Донецкуголь»]. – 1989. – 21 сентября.
1321. Телеграмма // Радянська Донеччина. – 1989. – 24 липня.
1322. Телегамма // Кочегарка. – 1989. – 19 июля.
1323. Телеграмма // Уголь промышленности [газета шахтоуправления им. 60-летия Великой Октябрьской социалистической революции]. – 1991. – 8 марта.
1324. Телеграмма донецкого городского стачечного комитета Верховному Совету СССР, СМ СССР и ЦТ // Заря Донбасса. – 1989. – 22 ноября.
1325. Телеграмма красноармейскому теркому ПРУП от 26 марта 1991 г. // Димитровец. – 1991. – 29 марта.
1326. Терещук В. Шахтарі у Києві. А де ж галичани? / В. Терещук // Молода Галичина. – 1991. – 18 квітня.
1327. Тимощук О. Неоголошена революція / О. Тимощук // Дзеркало тижня. – 2009. – № 28.
1328. Тихонова Н. Опять шахтеры прогуливают / Н. Тихомирова // Заря Донбасса. – 1989. – 2 августа.
1329. Тищенко С. Шахты вновь бурлят / С. Тищенко // Социалистический Донбасс. – 1991. – 9 января.
1330. Ткаченко М., Трахановський Л. Страйк: День за днем // Гвардієць праці. – 1991. – 29 березня.
1331. Туркин Н. Донбасс: от лета до лета, или размышления о жаркой поре в угольном регионе / Н. Туркин // Экономика и жизнь. – 1990. – № 36. – С. 8.
1332. «...У відставку не піду» // Маяк. – 1991. – 24 вересня.
1333. Ульяновцев А. И. К людям, к живому делу / Записки секретаря парткома шахтоуправления «Холодная балка» об активизации человеческого фактора / А. И. Ульяновцев. – Донецк : Донбас, 1987. – 63 с.
1334. Федоров Н. Информационное письмо Межрегиональной экспертной сети // Конвертируемый листок (г. Иваново). – Вып. 20. – 1991. – Апрель.

1335. Федосов А. Совсем не блажь шахтерская / А. Федосов // Правда. – 1989. – 19 июля.
1336. «Филадельфия инкувайер» о забастовке шахтеров в Советском Союзе // Мир и СССР. – 1991. – 1 апреля.
1337. Фокін В. П. «Головне – нагодувати людей» / В. П. Фокін // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 1(6), січень.
1338. Фокин В. П. Верю в чувство гражданского долга. Выступление по УТ Председателя СМ УССР В. П. Фокина 27 февраля 1991 г. / В. П. Фокин // Социалистический Донбасс. – 1991. – 1 марта.
1339. Хоба Ю. Чумазый – значит наш, шахтер / Ю. Хоба // Жизнь. – 1991. – 15 ноября.
1340. Хроника событий // Горняцкое слово [орган трудового коллектива шахтоуправления «Октябрьское» ВО «Донецкуголь»]. – 1989. – 6 ноября.
1341. Цены берут за горло // Политика и время. – 1991. – № 13. – С. 47.
1342. Ціни, політика, вимоги... розсудливість або вітчий? (репортаж з мітингів, які відбулися у Первомайську 16 і 17 квітня // Ленінським шляхом. – 1991. – 23 квітня.
1343. Чебышев Н. Для рапорта или для дела? / Н. Чебышев // Советский шахтер. – 1988. – № 4. – С. 8–9.
1344. Ченцов Н. «Забастовки могло не быть» / Н. Ченцов // Диалог. – 1990. – № 1. – С. 68–71.
1345. Чернова Е. Экологическая ситуация в Донбассе станет предметом рассмотрения в ВС СССР / Е. Чернова // Кочегарка. – 1990. – 27 июня.
1346. Чи потрібне шахті наше вугілля? // Гвардієць праці. – 1991. – 29 січня.
1347. Что случилось на Углегорской? // Енакиевский рабочий. – 1990. – 4 мая.
1348. Шакалов М. Ностальгия по справедливости : Что заставило горняков Донбасса прибегнуть к крайней форме разрешения трудового конфликта – забастовке? / М. Шакалов // Рабочая газета. – 1989. – 28 июля.
1349. Шведов К. Явка по записке / К. Шведов // Советский шахтер. – 1991. – № 6.– С. 7.

1350. Шеремет А. Куда идет торговля? / А. Шеремет // Кочегарка. – 1990. – 29 ноября.
1351. Шкурина Н. Состоялась конференция трудового коллектива / Н. Шкурина // Заря Донбасса. – 1989. – 26 июля.
1352. Эхо горловских аварий // Енакиевский рабочий. – 1990. – 23 января.
1353. Юрченко М. 5 требований к министру / М. Юрченко // Труд. – 1989. – 11 июля.
1354. Яроцкий Б. Организованный хаос / Б. Яроцкий // Советский шахтер. – 1991. – № 7. – С. 4–6.

ДОДАТКИ

Додаток А

ФРАГМЕНТ ІНТЕРВ'Ю ІЗ В. БЛІЩИКОМ

26 серпня 2008 р. Селище Нижня Кринка. Макіївка, Донецька обл. У липні 1989 р. В. Бліщик голова об'єднанного страйккому шахт Радянського району Макіївки.

В. А. Валеріє Матвійовичу, як виникла ідея страйку?

В. Б. Ніхто не зможе Вам відповісти на це питання, оскільки підготовки як такої не було. Це вийшло спонтанно. Бастував тільки Кузбас. Були розмови. Приїхали партійні робітники. «Не треба, навіть не думайте! Все нормально буде!». Цього сам я не чув, не буду стверджувати. Жодного руху ще не було. Ми працювали у другу зміну. Виїхали зі шахти. Як завжди, бутель у нас був. Приїхали сюди у селище, випили, розійшлися. Потім мені телефонують: – А чого ти сидиш удома? – А що таке? Що трапилось? – Давай на шахту! Приїжджаю на шахту – вона стоїть.

З чого почалося? Ми обробляли дві лави. На першій у нас був вибух у 1986 р. Загинуло 30 шахтарів. Я скажу, чому так люди обізрилися. Тому що був цей перший вибух два роки тому. Тут жах, що відбувалося. Це одна з причин, чому саме у нас все почалося. Була і друга західна лава. Ми її обробляли. Там відкаточний штрек. У третю зміну везли порожняк і його забурили. І зірвалися. Комісарук і ще два шахтарі взяли відповідальність на себе. Почалися погрози. І пішло. Я навіть зараз не можу назвати причини, чому все так спонтанно і швидко відбулося. Керівного складу, жодних вимог не було. Приїхав генеральний директор об'єднання В. Й. Кузяра. «Що ви хочете?». Дійсно, стали, а чого стали? «Працювати не хочете?». «Ні». «Давайте по два робітника з ділянки виробляти вимоги». Ми не вірили ні РТК, ні якомусь іншому органу. І десь після обіду зібралися по дві людини з кожної ділянки, сіли... Вимог особливих не було. Була одна вимога, до якої багато хто чіплявся і за яку нас багато хто звинувачував. Ви пам'ятаєте ті часи? Ні мила,

нічого. З шахти вийдеш, помитися немає чим. Мило – це перша вимога була. Основних було п'ять. Ми їх опрацювали за чотири години. У цей день почали і сусіди.

В. А. Після страйку партійні робітники стверджували, що страйк на Україні був запланований, що напередодні цих подій шахтарі Кузбасу приїжджали на Донбас, а донецькі шахтарі побували у Кузбасі й таким чином узгодили його проведення. Це так?

В. Б. Під час страйку якась жінка виступала на мітингу. Вона з Сибіру, була у відпустці. Просила підтримати Кузбас. Ось звідси, мабуть, воно й пішло. Ніхто нікуди не їздив. Жодної людини звідти ми не бачили.

В. А. Як виникла задумка підняти на страйк шахти Донбасу?

В. Б. Коли ми приїхали на шахту, на ній уже були представники від інших шахт. Приїхали дві або три шахтаря. Як зв'язалися, як інформацію передали, може телефонували один одному, не скажу. Вимоги вже були роздруковані. Я сказав: «Роздавайте». Наші брали машини, брали вимоги та їхали. І їздили на кожную шахту, розповідали. Щодо мотоциклістів – моя ідея була.

В. А. Деякі шахтарські лідери стверджують, що страйк – справа рук КДБ.

В. Б. Я працівників КДБ бачив тільки наприкінці страйку. Навряд чи серед наших робітників були сексоти. Ні, ні... Я не помічав і не бачив, щоб хтось дійсно ходив і розпалював пристрасті. Все було, але такого я не помічав.

В. А. А може електровоз не випадково забурився?

В. Б. Я знаю тих машиністів, ту бригаду. Історія з рейками не була диверсією. Тут страйк точно не був спровокований.

В. А. Деякі мемуаристи пишуть, що страйк на Донбасі організували члени Міжрегіональної групи депутатів, членом якої був народний депутат Макіївської виборчої округи А. Саунін. А. Саунін був пов'язаний зі страйком?

В. Б. Коли на третій день вийшли на майдан у Ханжонкове, всі вимагали присуття А. Сауніна. Він у цей час був у Москві. Зателефонували. Зв'язок, слава Богу, працював. Приїхав. А перед цим якраз і М. Горбачов виступав. Цей вступ уважно дивилися і читали. А. Саунін підтримав страйк, потім поїхав до Москви. 19-го липня

він виступав у Верховній Раді. М. Горбачов як раз і підтримав його. Начебто, вимоги справедливі.

В. А. Підозрюють в організації страйку директорів та Міністерство вугільної промисловості. Страйк починається на шахтах, які раніше входили до ВО «Радянськвугілля». Цим об'єднанням до 1982 р. керував А. Фісун, який у липні 1989 р. працював заступником міністра вугільної промисловості СРСР. Може, страйк – це його рук справа?

В. Б. А. Фісун уже приїхав, коли страйк ішов. Він жодного стосунку до страйку не мав. А. Фісун робив усе нормально, все на суворо професійних засадах. Від нього не йшло нічого. Борони боже!

В. А. Але з А. Фісуном Ви підписали протокол і першими на Україні припинили страйк, коли в інших містах він тільки набував сили?

В. Б. Ми підписали перший протокол. Не знаю, як Вам пояснити, але я чомусь повірив, що всі вимоги будуть виконані. І ми пішли у вибій.

В. А. Як випрацьовувалися вимоги?

В. Б. Була стаття у газеті «Труд»¹. Я її вже прочитав. Коли ми зібралися, почали випрацьовувати вимоги, то вони пішли від мене, від цієї статті. Пенсії ми взяли (вихід на пенсію за наявності двадцяти років підземного стажу незалежно від віку – В. А.) тому що йшов на пенсію у 50 років прапорщик, який в армії кальсони видавав 20-ть років. Несправедливо, зачепило. Ми у вибої працюємо, а той кальсони видає, труси. Ми у вимогах із Кузбасом сходилися по 5 пунктам, викладеним у газеті. На цьому схожість і закінчувалася.

---

¹ 11 липня 1989 р. у «Труді» була опублікована стаття М. Юрченка «5 вимог до міністра».

Додаток Б

ФРАГМЕНТ ІНТЕРВ'Ю ІЗ В. Р. ЖУКОВИМ

7 квітня 2010 р. Офіс державного казначейства у Макіївці. У липні 1989 р. В. Р. Жуков перший секретар МК КПУ Макіївки.

В. А. Яка була позиція міському партії у зв'язку з початком страйку?

В. Ж. 15-го липня був день металурга. У ті часи влаштовувалося обласне свято в Маріуполі на комбінаті ім. Ілліча. Туди приїжджали всі металурги. І наша макіївська делегація 15-го липня в суботу туди поїхала. Як правило, ми залишалися на другий день, роз'їжджалися по базам відпочинку. І я зі своїми приятелями теж поїхав з Маріуполя на базу «Буревісник». Чудово відпочили, рибу половили. Ліг відпочити в будиночку. Підходить комендантка, каже: «Там якийсь чоловік Вас питає». «Я його не знаю, про що я буду з ним говорити?» Вона пішла. Хвилин через п'ять приходять, каже: «Він сказав, що це у Ваших інтересах». У мене тоді йокнуло. Я бачив, які події відбуваються у Кузбасі. Було зрозуміло, що і у нас таке може початися. Заходить офіцер КДБ. Робітники КДБ Маріуполя не могли іншим способом повідомити про початок страйку і прислали свого представника. Я поїхав до Макіївки. Відразу на шахту «Ясинівська-Глибока». О 15.15, як зараз пам'ятаю, вже був там. Генеральний директор В. І. Кузяра там уже стояв. Гінці із «Ясинівської-Глибокої» поїхали у бік Харцизька, у Горлівку. Першим конструктивним моментом стало утворення страйкового комітету, якій міг би не просто кричати, а приймати якісь рішення, сформулювати вимоги. Був створений ескіз страйкового комітету, і нам удалося до його складу ввести голову міськвиконкому Василя Дмитровича Клеца. Ми спеціально це зробили. І коли ми о 22 годині розходилися, домовилися, що всі шахти Радянського району на 8 ранку будуть на площі перед будівлею райвиконкому. Коли о 5 ранку приїхав до райвиконкому, то бачу, що розмістив свій кореспондентський пункт на третьому поверсі будівлі Г. Кондауров². Як тільки показалася колона шахти «Ясинівська-Глибока», він з такою радістю... Я кажу йому: «Ти, ... ще раз таке скажеш, диктофон проковтнеш». І потім пішло.

² Г. Кондауров був спецкором ЦТ у Донецькій обл.

Додаток В

ФРАГМЕНТ ІНТЕРВ'Ю ІЗ О. ІВАЩЕНКОМ

31 жовтня 2009 р. Донецьк. Офіс обласної організації «Спілка лівих сил». У 1989 р. О. Іващенко гірник шахтоуправління ім. газети «Соціалістичний Донбас», член донецького страйккому, у 1991 р. голова ВОСК і ВОСТ.

В. А. Олександрє Віталійовичу! Хотів би поговорити з Вами про шахтарський рух, який віродився у 1989 р.

О. І. Під час перебудови усе було новим для нас. Шахтарі повірили, що в нашій великій країні СРСР можна щось змінити і в економічному, і в соціальному, і в політичному житті. Я на той момент працював на шахті «Заперевальна» шахтоуправління ім. газети «Соціалістичний Донбас». Шахта була відносно благополучною в плані зарплати та певних соціальних гарантій. Але були проблеми. У нас були настільки довгі виробки, що замість 6-ти год. доводилося працювати 10 – 12. Переробки не враховувалися. З одного боку, добробут, а з іншого – суворі дисципліна. Директор Ю. І. Баранов, його команда, починаючи від гірничого майстра і вище, а це була команда професіоналів, були суворі люди. Крок ліворуч, крок праворуч, щось сказав не так, подивися не так – потурань не було. Позбавлялися 25 – 30 % премії. Люди втрачали заробітки. Це дуже великі гроші. Велика економія фонду зарплати. Я теж пройшов крізь це. Зупинити шахтоуправління було непросто. Допомогли це зробити і виявити шахтарську солідарність шахтарі з Макіївки. Початок страйку пам'ятаю добре. Я виходив у першу зміну. Щось там мутять у шахті. Кажу: «Хлопці, ну що це таке? Поруч застрайкують макіївські шахти, десь у Донецьку вже починається, а ми що?» Тоді була дискусія, довга дискусія, але все-таки авторитетні робітники підтримали пропозицію страйку. І тоді поїхало. Коли ми зібралися на стадіоні, нас не хотіли слухати. Не можу сказати, хто першим сказав: «Ідемо до обкому партії».

В. А. Ви боялися?

О. І. Був страх, як у кожної нормальної людини. Не стільки за себе, скільки за людей, щоб, не дай Боже, не було провокацій. Люди були на підйомі, емоції розривали: «Ми покажемо, ми доб'ємося!».

В. А. Добу потому до Донецька прибула урядова комісія із Москви. Почалися переговори. Ви були там ?

О. І. Так, у складі робітничої комісії. Я очолював страйкком «Заперевальної», входив до страйккому шахтоуправління і в страйкком міста.

В. А. Я читав «Протокол узгоджених заходів». Складається враження, що Л. Рябев, члени комісії погоджувалися з усіма вимогами гірників. Заперечень з їх боку, перепон фактично не було.

О. І. Основним переговорником від Москви був Голова Державного комітету СРСР з праці та соціальних питань В. І. Щербаков. Сказати, що представники Москви з усіма погоджувалися, не можна. Переговори відбувалися дві доби. Питання ми ставили достатньо жорстко і не хотіли поступатися. І якщо на перший погляд здається, що в «Протоколі» багато поступок з боку влади, то це за рахунок дуже великої праці. З багатьох питань гостям потрібно було радитися з Кремлем. Я не думаю, що вони вирішували питання самостійно. Впевнений, що був встановлений безпосередній зв'язок з М. Горбачовим, і що з принципових питань вони отримали від нього «добро». А вже за узгодженням з М. Горбачовим сідали знову за стіл та продовжували роботу над протоколом.

В. А. Чому 22 липня після підписання «Протокола», як багато інших шахтарських міст області, ви не припинили страйк?

О. І. Протокол був підписаний. Нам цього видалося замало, тому що ми не отримали гарантій. Ми настільки далеко зайшли – «або пан або пропав», незрозуміло, що далі буде. Усе очікували чого завгодно. На страйковому комітеті вирішили спрямувати делегацію до Москви, аби з'ясувати на найвищому рівні, наскільки уповноважена ця комісія, чи будуть виконані підписані угоди. Саме недовіра до влади, недовіра до уповноважених із Москви мали той результат, що ми хотіли заручитися підтримкою М. Горбачова. У Донецьку ми продовжували страйкувати, хоча і дивно, звичайно. Я думаю, що в страйковому русі працювали

дуже активно спецслужби. Хтось виконував функцію провокатора, а хтось підігрував керівництву.

В. А. Складається враження, що після страйку продовжували функціонувати тільки Донецький та Макіївський страйкоми. Це так ?

О. І. Ні, це не зовсім так. Донецький страйкком продовжував працювати доволі активно. Макіївський також включився, Красноармійський, там теж достатньо впливовий був страйкком, на шахті «Україна». Але якщо говорити про міру впливу на процеси, то, звичайно, виділявся Донецький страйкком. Не забуваємо, на той момент у ВО «Донецьквугілля» була 21 шахта. Страйкові комітети спочатку ставили соціально-економічні питання, потім впливли інші. Керівники підприємств дали їм «добро». Можна сказати, що це була дурниця. Треба ж було трохи думати, до чого це може призвести.

В. А. У Донецькому страйккомі була створена комісія з реформування профспілок, інша комісія займалася організаційно-політичною роботою. Звідти ідея втручатися у політику? Бо постанова № 608 мала соціально-економічну спрямованість. Влада зберегла страйккоми, дала можливість контролювати 608-му постанову, а ви втручаєтесь в політику. Як так сталося?

О. І. Тут нас, чесно кажучи, певною мірою використовували. Я у цьому майже переконаний.

В. А.: Якщо використовували, то хто?

О. І. Тут були різні сили. Після підписання постанови № 608 протистояння продовжувалося. Коли виник Народний Рух України, його представники ходили на засідання страйкового комітету. Вони почали пропагувати своє світобачення. Ми були раді бачити у своїх колективах людей, які пропонували щось нове, пов'язане з розвитком демократії, зі зміною ладу. Із задоволенням надавали їм трибуну. Уважно слухали. Самі щось всотували. Тому національно-демократичний рух на Донбасі отримав добрий стартовий агітаційний майданчик.

В. А. 27 серпня 1989 р. у Донецьку відбувся мітинг, присвячений пам'яті загиблих шахтарів. У місто приїхали активісти Руху з Києва, Львова з національною символікою. Які були залучені механізми, аби ці люди з'явилися в Донецьку?

О. І. Жоден керівник шахтарського руху не виявляв ініціативи. Ми не забороняли. Національно-визвольний рух почав зближатися із шахтарським саме з цих поїздок. Я думаю, що після створення Народної Ради (1990 р.), вона взяла на себе функції координації та контролю цього процесу, щоб він розвивався у правильному, в їх розумінні, напрямі.

В. А. А тоді в серпні 1989 р. гості прибули у Донецьк з ініціативи Львова та Києва?

О. І. Так, зовсім не Донецька.

В. А. У березні 1990 р. був з'їзд профспілки гірників. Яка Ваша оцінка того з'їзду і наскільки логічно було потім проведення першого з'їзду шахтарів тут, у Донецьку?

О. І. Усе було, у принципі, десь логічно. Ми намагалися думати, але, як виявилось, не змогли багатьох речей продумати. Встали перед дилемою, як рухатися. На базі старих профспілок щось міняти практично не вдавалося. Через просту причину: страйк страйком, а очолити профспілку – це просто божевільна робота. Опір адміністрації. Боягузтво людей, дійсно, рабів. І найстрашніше, де знайти такого дурня, який був би розумний, грамотний, освічений і міг повести за собою. Який не зламається, не продається. Як виявилось, дуже багато моїх колег за два-три роки просто були куплені, споєні. Вони дискредитували страйковий рух. Тому тут певна логіка була. І після з'їзду профспілки в Москві напрошувалася думка все-таки скликати з'їзд шахтарів і визначитися, як далі бути, як вирішувати усі наші економічні та соціальні питання, захищати наші інтереси, хто що має робити. Логіка була в тому, що ми повинні були якось скоординуватися. Тоді тільки народилася ідея першого з'їзду, ідея НПП.

В. А. У 1991 р. відбувся весняний шахтарський страйк. Він виявився непередбаченим. 1 березня страйк почався на шахтах тільки двох об'єднань: «Красноармійськвугілля» і «Первомайськвугілля». Донецьк на щось чекав. Макіївка почала страйк тільки 21 березня.

О. І. Я зараз теж прокручую. Важко зараз... Це говорить про те, що відповідні служби працювали і працювали непогано. Їм треба було зробити все, щоб якось розвести шахтарів, внести плутанину. Завжди можна домовитися, погодити єдину дату. А коли пішла плутанина, я думаю, це вже результат роботи на розвал, на

розкол. Зрозуміло стало, що якщо рух буде залишатися монолітним, тоді владі буде біда. Закрутились і партноменклатура, і служби.

В. А. Весною 1991 р. директор шахти Ю. І. Баранов говорив про те, що під час проведення страйку Ви спиралися на шахтарів – вихідців із Західної України. Чи справді кістяком страйкарів були ці люди?

О. І. Ні, це нісенітниця. Я не пам'ятаю, аби Юрій Іванович таке казав.

В. А. Писав.

О. І. Ах, писав... Це повний маразм, нісенітниця. Опора була на людей сміливих, чесних, у моєму розумінні. Я хотів, щоб були такі, які хочуть щось змінити, зробити краще для людей, щоб рухати справу. Ви назвали прізвище Олександра Міщенка. Він жодного стосунку до Західної України не мав. Він із Полтави. Більшість хлопців були донецькі. Із Західної України... Я навіть не пам'ятаю, аби хтось із команди був звідти.

В. А. Ви згадали про О. Міщенка. Він у січні 1991 р. був у Червонограді, зустрічався з Чорноволом. Він Вам щось про це розповідав ?

О. І. Це був 1991 р. На різдвяні свята я телефонував до Червоноградського теркому, нібито, хочу привезти шахтарів, щоб подивилися, як у вас працюють, як живуть, який побут і, головне, побачити національні свята. Чорновіл тільки став головою Львівської облради. Було цікаво з ним зустрітися. Нам це пообіцяли. Зустріч відбулася у його кабінеті. Вона була довгою і корисною, особливо для нас. Жива, енергійна, нестандартно мисляча людина, – таким я його запам'ятав. Сміливий, за тими мірками. Про владу він говорив «злочинці». Людина сильна духом. Він казав: Україна має бути незалежною Але, хлопці, потрібен час». Розповідав, хвалив нас, шахтарів. Він не казав, що Львів хороший, а Донецьк поганий. Він пишався Україною. Це я добре запам'ятав. Пізніше наші кабінети були поруч. Доводилося з Чорноволом постійно спілкуватися та бачитися. Але те, перше враження... Хлопці вийшли з кабінету на такому підйомі! «Невже такі люди є? Та у нас чиновник не стане розмовляти з шахтарем...». Ця демократичність, відкритість, сміливість...

В. А. А шахтарський рух він якось оцінював?

О. І. Він підтримав цей рух. «Так, хлопці, треба щось робити». Він говорив про підтримку. Він говорив: «Ви не повинні боятися». Із західних регіонів ішла гуманітарна допомога.

В. А. Те, що картопля, продукти харчування йшли на Донбас, це з його ініціативи?

О. І. Багато що робилося з його ініціативи, з його благословення, за його підтримки як одного із керівників Львівської обл. На той момент В. Чорновіл був для Західної України і Бог, і цар, і став святим. Якщо В. Чорновіл сказав, що це треба, то ми цілі машини картоплі не знали, куди і кому роздавати.

В. А. 16 квітня 1991 р. у Києві був створений республіканський страйкком. Одним з його співголів був О. Нагорний з шахти ім. А. Стаханова ВО «Красноармійськвугілля». Делегації шахтарів із Первомайська, Дмитрова, Павлограда, Червонограда виїжджали туди. Гірники із «Соцдонбасу» були у ті дні у Києві?

О. І. Нагорний Саша був мій заступник за Всеукраїнським об'єднанням солідарності трудівників (ВОСТ). Ми піднімали тоді політичні питання. Представники Руху активно працювали в страйккомах. Ми направили людей до Києва із «Соцдонбасу» для того, щоб попрацювати по «Арсеналу» та іншим. Для чого це треба було? Щоб застрайкували й інші підприємства, особливо у столиці. Піднімалася певна народна хвиля.

В. А. Я знаю, що в Києві 16-го квітня добу страйкували всього 12 підприємств. Враження таке, що страйк не вдався.

О. І. Ну, а якщо ми виводили 10 тис. робітників... У Києві тоді очолювали страйкком Ратушний і Нагорний Саша. Ратушного як керівника страйккому заарештували. Запроторили до Лук'янівського СІЗО. Обезголовили республіканський страйкком. О. Нагорний його очолив, координував дії. Практично на Донбас він уже не повертався. Я з ним познайомився у Києві, коли відбувся з'їзд ВОСТ. Так, була спроба підняти Київ, але вона, звичайно, не могла бути вдалою, тому що підприємства до страйку готові не були. Ми не мали ресурсів, структур. У нас не було ще того авторитету і впливу, щоб ми сказали: «Страйкуємо у такий день» або «Починаємо страйк!» – і всі вийшли. І коли Ви кажете, що страйк не

вдався, це не біда. Уже пізніше всі мої заступники і, я в тому числі, зупиняли ТНК ім. Антонова і вивели звідти величезну колону. Хтось на Ленінську кузню ходив, хтось на «Арсенал». Нам удалося вирвати частину людей, де більше, де менше. Студенти. Ми там з ними були, але віддали лаври студентам. На той момент ми були певним чином політично заангажовані.

В. А. Ви згадали про Всеукраїнське об'єднання солідарності трудящих (ВОСТ). Як ця організація створювалася, для реалізації яких цілей ?

О. І. 9 – 10 травня 1991 р. у Павлограді на конференції були створені Всеукраїнське об'єднання страйкових комітетів (ВОСК) і республіканський страйкком. Мене обрали головою. Ми об'єднали киян, червоноградців, волинян. Я одразу хлопцям сказав: «Страйк страйком, але я б рекомендував створювати вільні профспілки. Вони й законодавчу базу мають ширшу, і головне: профкомітет може виконати функцію того самого страйккому. Не все життя Україна буде страйкувати. Ми почнемо створювати міжгалузеву профспілку». С. Хмара, М. Горинь, О. Ємець мене переконували: «Почекай. Ще рано. Спочатку створимо суспільно-політичний рух. Потім будуть профспілки». Усі ночі відбувалися дискусії. Я кажу: «Ні, давайте все-таки проводити з'їзд, інакше все це безперспективно. Страйковий комітет – це прекрасно. Ми будемо виконувати і ці функції, нікуди не дінемося». І потім у липні ми підготували документи і створили ВОСТ як профспілку. Він виконував перш за все функції суспільно-політичні. Нашим завданням було підняти народну хвилю, допомогти людям створити незалежні профспілки на підприємствах. Одеса, Миколаїв, Херсон. І той самий «Арсенал», і той самий ТНК ім. Антонова, який ми зупиняли, і його працівники не дали спецслужбам нас заарештувати.

В. А. Як вийшло, що саме на Вас вийшли люди, які реалізовували проект створення ВОСКу?

О. І. Я не збирався очолювати ВОСК, у мене і думок таких не було. Ініціатива ішла швидше за все від Руху. Може, десь у Донецьку порадили звернути на мене увагу. А причина проста. По-перше, мій статус. По-друге, з одного боку, я хлопець російськомовний, із робітничого середовища, з іншого боку – є кров західна. Чим не символ для майбутнього країни. Пробували через Іващенко об'єднати захід і схід.

Мені «руки виламували». До останнього впирався. Переконували народні депутати, яких я вперше побачив на конференції, і був просто шокований. Розумієте, аргументи були дуже серйозні. «Ти подивися, яка Україна... Хто це все об'єднає? Чимось треба жертвувати». Я розумів, що в Києві житла немає, там на нас ніхто не чекає. Рух тільки робить перші кроки.

В. А. Коли Вам запропонували очолити ВОСК?

О. І. За півгодини до початку конференції 9 травня 1991 р.

В. А. Усередині ВОСТу створюється консультативна рада, очолювана С. Хмарою. Вас намагалися контролювати?

О. І. Ми як створили консультативну раду, так і успішно її ліквідували. Я казав: «Яка консультативна рада? Нас що, будуть направляти, як хлопчиків, учити, як політично орієнтуватися? Що нам заважає спілкуватися із кожним з вас? Ми відкриті. Можемо в будь-який момент зустрітися, дати пораду. Оговорювали багато проблем, у тому числі державного будівництва, майбутнього профспілок і держави. «Рада смердить профспілковою цензурою», – був такий осадок. Колеги більшістю переконали, я погодився. Я казав: «Будуть нас бити». І нас били. Створили раду і майже одразу довелося ліквідувати. Консультативна рада, якщо провела одне або два засідання, і то добре. Її ліквідували як зайву для робітничого руху структуру, ворожу йому.

В. А. У 1991 р. Ви якось нарікали, що створили ВОСТ, яке не має ресурсів. У той самий час хтось докоряв Вам, що, нібито, у Вас є і техніка, і приміщення, і зарплата...

О. І. Що було насправді, розповідаю. Самим створити структуру, об'єднання було нереально. Ми були не настільки багаті, щоб собі дозволити утримувати таку структуру. Обіцяно було багато: «Будуть і офіси, і техніка, транспорт і житло». Коли ми приїхали до Києва, зіткнулися з тим, що нічого цього не було. Подітися було просто нікуди. На вулиці Саксаганського знаходився головний офіс Руху. Рух в особі В. Чорновола запропонував нам дві свої кімнати. Можна було використовувати їх зал для нарад та зв'язок. Тісний контакт був. Жодного службового або особистого транспорту більшість з нас не мало. 80 % ВОСТу складали шахтарі. Усі вважалися працівниками підприємств, у тому числі я як

голова профспілкового комітету. Почали думати, що далі робити. Бо обіцяли депутати і представники Народної Ради, що буде підтримка, фінансова допомога, технічне забезпечення. Перше, що було зроблено – офіс. Але де жити? Було рішення, не то Народної Ради, не то Руху, що нас, приїжджих, поселять у готелі «Москва». Це був депутатський готель. Ми в ньому жили, і за нас платили народні депутати. Не можу сказати, хто персонально це організував. Можливо, Саша Ємець. Коли ми поселилися, почали готувати з'їзд. Депутати (С. Хмара у тому числі) з'їздили в Канаду, в інші країни та привезли гуманітарну допомогу, «діаспорську», яка була невеликою, але достатньою для того, щоб у найближчий час почати розвивати структуру. Відправили людей у регіони, оскільки були якісь мінімальні виплати з відрядження. Для того, щоб Ви зрозуміли, наскільки була жорстка фінансова дисципліна, розкажу ось про що. До республіканського страйккому приїжджали дружини. Мої заступники і співробітники (їх у мене було 25) ставили питання: «Олександр Віталійовичу! Аби ти піднімаєш зарплату і будеш платити більше за відрядження, або ми влаштуємо страйк». Я кажу: «Хлопці! Є середня статистична зарплата по Україні у промисловості. Ось це ми з вами і будемо отримувати. Я отримував 200 крб., а середня статистична була 350 крб.».

В. А. Після утворення ВОСК Ви хотіли створити вже третю профспілку, паралельну НПП?

О. І. Міжгалузову. У 1990 р. ми створили НПП. Ми мали НПП України, який уже більш-менш мав зуби. З'являлася можливість створити на базі НПП міжгалузову профспілку. Нас же хотіли бачити рухом суспільно-політичним. Народній Раді, депутатам Верховної Ради УРСР ідея міжгалузової профспілки була нецікава. Я це відчув.

В. А. Як склалися стосунки між ВОСТ і НПП?

О. І. На той момент головною рухомою політичною силою у шахтарському середовищі залишалась НПП. Зі створенням ВОСТу як міжгалузової профспілки політично з НПП у нас виникла одразу серйозна проблема. Я кажу: «Хлопці, я не зрозумів, що ви робите? Я ж на вас розраховував, що ви станете основою цього об'єднання». Мені сказали: «Та ну його на фіг. У вас своїх проблем багато. Ми не збираємося у цю справу грати». І тоді тільки окремі об'єднання підтвердили своє

членство у ВОСТі. Підтримали мене «Павлоградвугілля» та «Красноармійськвугілля». Мій рідний Донецьк сказав «Ні» у категоричній формі. Крім мого підприємства. Макіївка також відмовилася. Я став перед дилемою: «Свій серед чужих. Чужий серед своїх». Дуже неприємно було чути: «Це маріонетка в руках політичних партій». Хтось «рухівцем» називав, хоча я ніколи членом цього руху не був. Підтримували, так. Були симпатії. Ті сам жовто-блакитні прапори на шахті. Коли там ламали, я охорону ставив. Казав: «Так, мають бути».

Проблема нерозуміння існувала. Виникла якась нездорова конкуренція. Можливо, це була робота тих козачків, які були до нас заслані. Буквально півроку потому, я стверджую (я цього ніколи публічно не казав. Не знаю, будете писати? Можете писати.), хоча я його за руку не піймав, переконався, що Ратушний – людина спецслужб. Декого на гарячому ловили. Як тільки отримували інформацію, що стукає, я збирав Президію і казав: «Ось, познайомтеся, перед вами козачок. Речі в руки, дорогий, і забудь сюди дорогу». Відсутність розуміння – це була біда. Це була для мене навіть особиста трагедія. Щиро кажу. Це найбільш болюче. Мій рідний край, Донецьк, не зрозумів ідеї, якою ми жили і яку намагалися втілити. Я стільки разів пояснював своїм колегам, друзям, що мені не потрібні гроші, хоча вони не були зайвими. Потрібно показати кулак, єдність. Не треба ділитися. Знайдеться всім робота. Але цей корпоративний егоїзм. «Не пускати!», «ВОСТ – це політика!», «Ми в політику не ліземо», – це офіційні заяви лідерів на зборах. «Ні! Це нам конкурент», «Ми політикою не займаємося. Вони під прикриттям профспілки роблять свої справи. Їм потрібна влада. Їм треба змінити владу» тощо. Скільки разів я намагався пояснити: «Хлопці, я не розумію вас». У Донецькій обл. був маленький островець Красноармійській. Усе інше... Павлограду руки викручували, а вони увійшли всім складом до ВОСК. Луганське об'єднання. Первомайськ: Юра Архипчук усі шахти привів. Червоноград весь у нас був. Луцьк, «Укрзахідвугілля». Лідери Донецька: «Ні, у нас справ вистачає. Ви там з Рухом, з Народною Радою. Нам з ними нема чого робити».

З часом з НПП ми домовилися ось про що. Вони визнали, що (як не викручуй руки) є окремі шахти і цілі об'єднання, яке беруть активну участь у роботі ВОСТу. Вони підтвердили це своїм членством, реальною допомогою. Керівництво НПП

України було змушено змиритися. Я кажу: «Не хочете, щоб НПП посідала гідне місце і стала флагманом всього робітничого руху, хай буде так. Але шахтарі у ВОСТі все одно будуть. Ми не заважаємо один одному. Так є, так і буде далі. Я не буду заважати, якщо хтось захоче вступити до ВОСТа, захоче стати колективним членом і брати посильну участь. Якісь спільні заходи з НПП проводилися, але керівництво НПП України не приклало зусиль, аби нам надати якусь допомогу. Стосунки були не зовсім правильні, але вже нічого зробити було неможливо.

В. А. Що Ви реально могли зробити 18 – 20 серпня 1991 р. у дні ДКНС? Могли Україну підняти?

О. І. За десять днів до ДКНС викликали мене, моїх заступників, Сашка Нагорного і оформили підписку про невиїзд. Я питаю: «Може, одразу до КДБ?» – «Куди ти подінешся з України...». На нас відкрили карні справи за організацію антирадянських безпорядків, які призвели до економічних збитків на тисячі та тисячі карбованців. Показали прекрасні відеозйомки весняних маніфестацій на Хрещатику. Ви питаєте: «Чи могли...?». Ніхто б не підняв Україну. Ніхто не міг організувати серйозний опір. Л. Кравчук до останнього чекав, потім таку обтічну заяву зробив. У Києві ситуація була непроста. Не знаю, чим би закінчилося, якщо б пішли танки. Ми тоді ще не були авторитетною силою. Люди про нас тільки починали чути. Ми йшли в народ. Був страх, але, переборюючи його, виходили на вулиці. Брали мегафони, переконували: «Не бійтеся! Ми не повинні допустити ДКНС!» Люди слухали, боялися. Навіть депутати Народної Ради далеко не усі виявили сміливість. С. Хмара, як завжди, на коні. В. Чорновіл також сміливий. Брати Горині – козаки. О. Ємця хочу похвалити. Але багато хто (у Народній Раді все ж таки 125 депутатів було) вичікував: «Аби чого не вийшло. А якщо?» А ми йшли. Для нас не існувало шляху назад. Будь, що буде. Я був упевнений в тому, що мене посадять. Сказав сім'ї: «Пробачте. Я вас люблю, але якщо така доля уготована...Якщо пішов дзвін, треба йти до кінця. Йшла ломка всього. Бізнес-інтереси політичної еліти. І тут ми як інструмент. Так, десь нас використовували, це правда. Зараз ти це розумієш. Якщо б з цим досвідом і з цим аналізом у той час... Я думаю, Україна була б абсолютно іншою.

Додаток Г

ФРАГМЕНТ ІНТЕРВ'Ю ІЗ О. МРИЛЄМ

13 серпня 2009 р. м. Димитров.

У 1989 р. О. Мриль голова робітничого комітету ВО «Красноармійськвугілля», у 1991 р. заступник голови НПП СРСР.

В. А. Як починався страйк у вашому об'єднанні?

О. М. Це було 18-го липня. Я був вихідний і збирався до бібліотеки, щоб поміняти книги. Захоплювався книгами. Байки Крилова перечитав уздовж та поперек. Телефонує дружина: «Ти знаєш, що у нас страйк?» У нас не було жодних передумов до вибуху. Ось у Кузбасі все було заплановано, організовано і комуністи очолювали страйк. У нас таке було неможливо. Мені було незрозуміло – страйкувати за мило, за все інше. Думаю, піду, подивлюся. Страйк уже відбувався. Дивлюся – у спецівках усі. Хтось кричав у мікрофон. Мої хлопці з ділянки сиділи. У бібліотеці поміняв книги, підходжу до них. Кажуть: «Слухай, нашого представника у страйккомі немає. Ти більше за всіх виступаєш у нас на ділянці. Давай, пішли». Дійсно, я виступав на конференціях, вимагав перебудову. Тому у директора я був на особливому рахунку. Він дав команду позбутися мене, але начальник заперечив: «Він же не п'є».

Заходимо на другий поверх. Там сидять осіб 80, у том числі генеральний директор. Кажуть: «Сідай». Я з повною торбою книг сиджу поруч із директорами шахт, керівництвом об'єднання. З цього моменту все почалося. Призначили представників у республіканський страйкком, у союзний, а мене в обласний. «Пішли на площу! Будемо вас затверджувати». Я на шахті всіх не знаю: 4,5 тис. осіб, виходять позмінно. Кожний знає тільки свою частину шахти. Почали представляти. Називають прізвище кожної людини. Якщо один скаже: «Ні», і всі кричать «Ні!!!» Оголошують: «Мриль Олександр Русланович». І тиша. Тиша для мене тривала довго. «Давай !!!».

Я тоді не надав особливого значення ось якому факту. Поруч зі мною сиділи хлопці з шахти ім. О. Стаханова. І говорять між собою: «Учора ввечері та вночі ми з генеральним директором Івановим сиділи в шахті та обговорювали вимоги». З

поведінки генерального я бачив, що, по-перше, всі чогось не розуміють. Начебто і неможна страйкувати, а з іншого боку, щось вирішується. Багато хто боявся. Пам'ятаю, коли ми стояли, бігали хлопці з фотоапаратами. Нас знімали в газету, для КДБ. Керівництво «Центральної» не пускало на майдан другу зміну. Я туди. Прибіг гарячий, виступати не вмію. Вийшов, виступив: «Усі йдіть на майдан. Не слухайте нікого». Вів колону шахтарів на майдан директор А. І. Серебрянський. Поїхали ми з вимогами до Донецька. Там я запам'ятав тільки одного – Ю. Болдирева, ще О. Бокарева. У нас були вже напрацьовані вимоги. Але вони абсолютно не вписувалися у ті вимоги, які обговорювалися з урядовою комісією. У нас порівняно з Кузбасом була конкретика із зарплати.

В. А. Ви були делегатом шахтарських з'їздів?

О. М. Я потрапив на перший з'їзд шахтарів. Був тоді головою страйкового комітету. Там затвердили документи. Я їх прийняв одразу, зрозумів їх так, як зрозумів. Рішення першого з'їзду було. Подумав і створив організацію. Приїхав на шахту. Головою профспілки був мій добрий товариш Сашко Єрмолов. Провели конференцію. Я доповів результати з'їзду. На конференції було прийняте рішення про те, щоб написати статут. Була створена комісія. Ми працювали втриьох. Статут написали, затвердили і дали в газету. У нас конференція прийняла рішення створити незалежну організацію. 20-го жовтня 1990 р. була створена перша у СРСР Незалежна профспілка гірників на шахті «Центральна» ВО «Красноармійськвугілля». 4,5 тис. робітників прийшли і написали заяви. Ми роздрукували бланки «Прошу прийняти мене і зробити внески до Незалежної профспілки гірників». Ми випередили всіх. До ПРВП уже не відносилися. В. Луньову я надіслав листа, що ми, незалежна профспілка гірників шахти «Центральна» прийняли свій статут, і запропонували йому співробітництво. Це був перший випадок, коли вся шахта перейшла до НПГ. Так і мало бути. Так, ми прийшли до нової профспілки всім колективом. Ми вступали в одну профспілку (ПРВП), а це була уже інша профспілка. Підписували уставні документи у нотаріуса. Були спроби завадити. Цей моноліт проіснував доволі довго.

В. А. Яку роль відіграв II з'їзд шахтарів?

О. М. Так повелося, що лідери збираються та створюють організацію. Так було і тут. На II з'їзд я приїхав як делегат. У рішенні конференції трудового колективу шахти було записано: «Доповісти про створення нашої профспілки». Я привіз тоді штук сто газет з нашим уставом. На столику лежали газети. Я положив свої, кажу: «Роздайте». Я тоді виступив на з'їзді, сказав, що у нас є нова профспілка. Лубенський пропонував: створюємо конфедерацію незалежних профспілок. Ні, нам була потрібна не конфедерація, а об'єднання незалежних профспілок гірників. До мене після цього підійшов голова кузбаського страйккому В. Голиков: «Молодець, мені сподобалося». 2/3 проголосували за створення профспілки. Ми не розколювали профспілку. Ми не створювали ще одну. НППГ повинна бути замість ПРВП. Я був обраний серед 20 гірників до виконавчого бюро НППГ СРСР, був участь у роботі комісії з розробки уставу НППГ. Була надія, переконаність, що буде справжня шахтарська профспілка. Рішення було прийняте. 680 підприємств проголосували «за». Усі вони повинні були ввійти до НППГ. Така була впевненість, зокрема, у мене. Наше об'єднання, наш страйкком, я не вихваляюсь, просто дійсно так вийшло, ми жили якимось справжнім життям. Ми не вдавали, ми не кричали. У моєму розумінні, крок був правильний. Ми хотіли сотворити одну справжню профспілку, вийшло два. Ми були прогресивні, це був прогрес, це був робітничий рух, реформи. Це був підйом робітничої свідомості. II з'їзд дав шанс, а скористалися ним частково. Тому що, по-перше, були випадкові люди. Якщо людина добре говорить, це не означає, що вона краще зробить. На з'їзд приїхали призначені. Друге – комерціалізація профспілки. Я виступав проти.

Додаток Д

**СПОГАДИ О. МРИЛЯ ПРО ЗУСТРІЧ ГІРНИКІВ ІЗ КЕРІВНИЦТВОМ
СРСР 2 – 3 КВІТНЯ 1991 Р. У МОСКВІ³**

По моему мнению, это были не переговоры. Это был хорошо отредактированный и отрежиссированный спектакль, автором которого был М. Горбачев, а исполнителем В. Павлов. Разговор велся так, как будто забастовки не было вообще. С самого начала премьер-министр В. Павлов подчеркнул, что будет вести диалог с небастующими, и в дальнейшем всячески проводилась эта линия на раскол. Увидев и поняв, что дело на встрече сводится к беседе и выслушиванию проблем, а не к решению поставленных вопросов, я поднялся с места и зачитал заявление полномочных представителей трудовых коллективов бастующих регионов страны и НППГ. На заявление не последовало никакой реакции со стороны премьер-министра. Выступавшие на совещании представители производственных объединений пошли по накатанной дорожке, говорили о проблемах на шахтах, плохом питании, пустых прилавках. Неоднократно поднимались представители бастующих шахт, требуя говорить по существу предъявленных требований. Однако В. Павлов постоянно переводил разговор на то, что нужно, дескать, выслушать всех представителей, а потом думать, что делать. После перерыва выступил премьер-министр. Он рассказал об экономическом положении страны, указав, что зерна осталось до 15 апреля. На первом месте оказался вопрос о тормозках горняков. В. Павлов сказал, что вопрос серьезный, для его решения нужно создать комиссию. Он также предложил создать комиссию по решению других вопросов. Но мы не услышали от него ни одного ответа по решению вопросов, поднятых бастующими шахтерами. Тогда я подошел к микрофону и сказал: наши требования лежат в правительстве месяц. Они обсуждены в трудовых коллективах. Кабинету министров должно было хватить месячного срока, чтобы их обсудить. Теперь мы должны

---

³ Мриль А. По заранее написанному сценарию / А. Мриль // Шахтер [орган трудового коллектива Ордена трудового красного знамени шахты «Центральная» ПО «Красноармейскуголь»]. – 1991. – 17 апреля.

услышать конкретные ответы на поставленные вопросы. То, есть, будут ли решаться проблемы, когда, кем? Нечего шахтерам вешать лапу на уши созданием всяких комиссий. В. Павлов уклонился от ответа. Так окончился первый день встречи. Уже после первого дня кое-кто из представителей бастующих коллективов предлагал бойкотировать эти «переговоры».

Второй день начался так, как и первый, а именно, с выступлений представителей небастующих представителей производственных объединений. Примерно через час работы появился М. Щадов и пригласил по одному представителю от каждого объединения собраться в другом помещении для того, чтобы в узком кругу обсудить все вопросы, поставленные перед правительством. Что и было сделано. Туда пошел и я. Первым был обсужден вопрос о тормозках. Надо сказать, что все вопросы здесь решались не голосованием, а выкриками. Поскольку представители бастующих коллективов были в меньшинстве, М. Щадов моментально находил понимание среди других делегатов. Когда по вопросу зарплаты представители Красноармейска, Первомайска, Донецка и других городов заявили о своем несогласии, М. Щадов сказал, что они могут выйти из помещения, поскольку большинство присутствующих поддерживают предложение о поэтапном повышении зарплаты в 2 раза. После этого мы снова перешли в Свердловский зал Кремля, где повторилось то, что обсуждалось на совещании с М. Щадовым. Мы настаивали, что нужно, прежде всего, решить вопрос об индексации заработной платы в связи с ростом цен до уровня 1989 г., тогда б многие вопросы постановления № 608 решились бы автоматически. Однако представители бастующих коллективов были в явном меньшинстве, и это решило долю правительственных документов, которые были приняты при прямом игнорировании наших мнений. Представители бастующих коллективов выразили протест против принятия решений, так как практически ни один из поставленных вопросов не отражен в полной мере в постановлениях и распоряжениях КМ СССР. Представители бастующих коллективов, в том числе и я, не подписывали никаких документов.

На заключительной стадии после принятия решений на встрече выступил М. Горбачев. В выступлении Президента СССР мы ничего нового не услышали. Единственное, что я понял из его речи, так это то, что страну ждут большие испытания. М. Горбачев подчеркнул, что у нас есть шанс вывести страну из кризиса. Значит, он не видел реального выхода, был только шанс. Я пробился к нему и сказал: «Что же Вы делаете, ни одного нашего вопроса не решили, шахты же стоят?». М. Горбачев ответил: «Я на вас надеюсь». Но сказал это таким неуверенным голосом, глядя на нас утомленным и отчужденным взглядом, что мы поняли: он на это уже и не рассчитывает.

Вечером того же дня мы собрались и приняли решение: в связи с тем, что ни один из поставленных бастующими шахтерами экономических вопросов не удовлетворен правительством, забастовку шахтеров продолжить, настаивать на выполнении экономических требований и, прежде всего, на принятии тарифного соглашения...

Додаток Е**ВИСТУП О. Д. БОКАРЄВА
НА ПЛЕНУМІ ОБЛАСНОЇ РАДИ ПРОФСПЛОК 9 СЕРПНЯ 1989 Р.⁴
М. ДОНЕЦЬК**

Товарищи!

Я смотрю на вас, слушаю, все требуют. Все хотят решить проблемы. А поставили эти проблемы шахтеры. И все, конечно, понимают, что страна подошла к черте, к грани. Страна встала на дыбы. 70 лет мы так жили. А сейчас переступили грань, которую не переступить было нельзя. Кто подвел народ к черте? Кто нарушил те постановления, которые под сукно были спрятаны? Мы должны их спросить.

Мы хотим создать правовое государство, не то государство, которое у нас сейчас. Есть законы, которые мы должны выполнять. Когда человек переступает какую-то норму закона, а это рабочий, по отношению к нему требуют строгости. Если он не выполняет закон или нарушает его, называют преступником. А кто нарушил или не выполнил тот закон? Ведь постановление ЦК КПСС и СМ СССР об оплате за работу в ночные и вечерние часы на 40 и 20 процентов было принято в 1987 г. Кто платил? Никто не платил.

Сейчас все огульно обвиняют шахтеров: они виноваты, тянут одеяло на себя. Ни один шахтер в своих требованиях не заявил, что хочет повысить себе зарплату. Каждый, пожалуйста, со мной спуститесь в забой на любой участок. Вы увидите, в каких условиях, обливаясь потом и кровью, работает шахтер. Он не требует, чтобы ему предоставили лучшие условия труда. Он только хочет справедливой оплаты за свой труд, рабский, каторжный труд.

Сейчас вы дышите воздухом. Я с вами дышу. А он там дышит пылью, самой настоящей угольной породной пылью. Может ли человек трудиться в этой пыли и зарабатывать 200 рублей!? Человек работает радиомонтажником в Москве в белых перчатках и белом халате и получает 400 руб., а мои товарищи расстаются с

---

⁴ Держархів Донецької обл. – ф. р. 920, оп. 2, спр.4244, арк. 84 – 86.

жизнью, бросаются на кабеля. Я сам тушил такой кабель. Произошла электрическая дуга. Вспышка. Потом загорелся кабель. Что можно было предпринять в этих условиях? Может некоторые будут надо мной смеяться. Вот мол, выскочка, герой. Нет, товарищи, это не геройство, это наша работа, с которой мы ежедневно сталкиваемся.

Поймите, люди, это шахта. Жесточайшая необходимость заставила человека спуститься в недра земные, чтобы достать этот уголь – солнечный камень. Но не надо, в конце концов, к этому человеку так относиться. Значит, ему можно не оплачивать по труду, не уважать по труду?

Мы все требуем. Да, народное образование. Да, коксохимии. Да, металлургические заводы. Мне немножко пришлось поработать на заводе здесь в Донецке. Я видел тяжелый труд. Но почему так? У нас есть институты. У нас есть профсоюзы. У нас есть руководители, инженерные службы. У нас есть правительство. Но почему здесь не сказали, что они виновны в случившемся. Понимает ли правительство проблемы, которые подняли шахтеры? Мы хотим найти способ решения этих проблем. Каков этот способ, еще не знаем. Мы его ищем. Переизбрали СТК, профсоюзы. Мы ставим туда таких людей, которые могут взять на себя ответственность за судьбу коллектива, за судьбу всей страны.

Тяжелая эта ноша. Но жить так больше нельзя. У нас несколько дней назад произошел взрыв. Погибло 5 человек. Ну почему мы такой ценой оплачиваем уголь? Почему мы не понимаем цену этой крови? Почему мы перемалываем столько людей в шахтах, генофонд страны, золотой генофонд. Мясорубка это! Сколько стоит человеческая жизнь в Советском Союзе? Какова цена этой жизни? Да она бесценна!

Додаток Ж

ФРАГМЕНТ ІЗ ДОКУМЕНТА

СТРАЙККОМУ ШАХТИ «ПІВДЕННОДОНБАСЬКА № 3»

ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО СТРАЙКУ

31 ТРАВНЯ 1990 р. [без дати]

20 – 26 04. 1990 года на посменных собраниях 1 и 3 шахт было принято обращение и пакет требований Президенту СССР, Верховному Совету СССР, правительству СССР, Минуглепрому СССР. 3 мая обращение было отправлено в Верховный Совет СССР, правительство СССР, Минуглепром СССР. 7 мая обращение и пакет требований шахтеров были вручены Совету Министров СССР для рассмотрения следующих вопросов:

- твердой цены на уголь с учетом себестоимости и трудозатрат;
- предоставления хозяйственной самостоятельности, права свободно продавать уголь за свободно конвертируемую валюту, 80 % свободно конвертируемой валюты оставлять на производстве для приобретения средств производства нового поколения и товаров народного потребления;
- принятие закона о пенсиях и отпусках с 1.01.91 года;
- закона о юридической ответственности государственного лица, подписавшего юридический документ;
- отмены административно-командной системы управления, создание новой структуры управления производством;
- дать позитивный ответ на пакет требований шахтеров до 30 мая 1990 года.

Ответственность за окончательное решение с учетом требований шахтеров возлагается на правительство, Минуглепром. Не получив позитивного ответа и соответствующих решений, начнем забастовку с 31 мая 1990 года, начатую 18.07.89.

Ни 30, ни 31 мая 1990 года так и не был получен ответ. Правительство игнорировало наши права и интересы. 31 мая в 2 смену началась политическая забастовка, которая прошла в течение одной смены. Было принято решение перенести забастовку после окончания работы и принятия решений I-м съездом шахтеров, не создавая излишней напряженности...

Додаток 3

Донецкий областной суд,
340015, г. Донецк,
ул. Челюскинцев, 163.

**ИСКОВОЕ ЗАЯВЛЕНИЕ
О ПРИЗНАНИИ ЗАБАСТОВКИ НЕЗАКОННОЙ**

31.05.90 г. во вторую смену с 14.00 до 20.00 на шахте «Южнодонбасская № 3» п/о «Донецкуголь» ответчиками была организована забастовка. Ответчики призвали шахтеров II смены принять участие в забастовке по мотивам невыполнения постановления № 608. Указанная забастовка была проведена с нарушением ст. 2, 3, 4, 7 Закона о порядке разрешения коллективных трудовых споров, которые предусматривают обязательный порядок выдвижения требований, соблюдение сроков их рассмотрения администрацией, примирительной комиссией, трудовым арбитражем.

На основании изложенного и, руководствуясь ст. 12 Закона о порядке разрешения коллективных трудовых споров, ПРОШУ:

Признать незаконной забастовку, состоявшуюся на шахте «Южнодонбасская № 3» 31.05.90 г.

Директор шахты В. Н. Фомичев
(Копія. Архів автора)

Додаток К
ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
СОБРАНИЯ ДОНЕЦКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ «ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ РУХ»
ОТ 25.07.90 Г.

Присутствовало 13 чел.

Председатель собрания Д. Пактер, секретарь собрания Я. Магдель.

СЛУШАЛИ: О предстоящем 30.07.90 г. суде донецкого областного суда над организаторами политической забастовки 31.05.90 г. на шахте «Южнодонбасская № 3» А. БОКАРЕВЫМ, П. СВЕНЦИЦКИМ, С. ШАПОВАЛОВЫМ на основании иска, предъявленного им шахтой.

ПОСТАНОВИЛИ: 1. Поддержать требования шахтеров, выдвинутые ими при организации и проведении ими политической забастовки:

- суверенитет Украины,
- принятие закона об ответственности государственных должностных лиц за принятые ими решения,
- принятие закона об ответственности за преступления против человечности, отнеся к ним такие преступления, как Чернобыльская авария, авария на шахте «Александр-Запад» и др.

2. Провести акцию общественной поддержки и активизации общественного мнения по данному вопросу, сбор подписей в поддержку требований шахтеров.

3. Выделить от организации общественного защитника для участия в суде.

4. Поручить общественную защиту в суде над А. Бокаревым, П. Свенцицким, С. Шаповаловым сопредседателя донецкой организации «ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО РУХА» РАТНИКОВОЙ ЕВГЕНИИ НИКОЛАЕВНЕ.

25.07.90 г.

Председатель собрания Д. Пактер.

Секретарь собрания Я. Магдель.

Ответственный секретарь донецкой организации
«ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ РУХ» В. М. Хитенко»

(Архів автора)

Додаток Л

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗАЯВЛЕНИЕ
СТАЧЕЧНОГО КОМИТЕТА ШАХТЫ «ЮЖНОДОНБАССКАЯ №3»**

30 июля 1990 года в областном суде г. Донецка силами реакции и мракобесия был разыгран политический фарс беззакония и произвола по иску администрации шахты «Южнодонбасская №3» против стачкома шахты «Южнодонбасская №3» Бокарева А. Д., Свенцицкого П. П., Шаповалова С. Г., который провел 31 мая 1990 года политическую забастовку по следующим вопросам:

1. Суверенитет Республики Украины.
2. О принятии закона об ответственности за преступления против человечности.
3. О принятии закона о юридической ответственности государственного лица, подписавшего юридический документ.

Организаторы фарса пытались создать правовой прецедент для раскручивания маховика репрессий и террора над демократическими силами страны, показав всю омерзительность, юридическую безграмотность, абсурдность предъявленного иска, который с треском и позором для организаторов провалился. В этот ответственный момент мы обращаемся ко всем демократическим, прогрессивным силам страны сплотиться в единое народно-демократическое движение.

Люди, будьте бдительны! Реакция и мракобесие не пройдут. «Да» демократии, прогрессу, торжеству идей разума и справедливости.

Требуем возмещения материального, морального и нравственного ущерба, нанесенного рабочему движению.

Председатель стачечного комитета ш. «Южнодонбасская № 3» А. Д. Бокарев
Поддержано на посменных собраниях шахт «Южнодонбасская №3»,
«Южнодонбасская № 1».

1.08.90.

(Архів автора)